

T.C.
VAKIFLAR
GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

Vakıflar Dergisi

Yıl: Haziran 2022 • Sayı: 57

VAKIFLAR DERGİSİ

Yıl: Haziran 2022 - Sayı: 57 - Hakemli dergidir. Haziran ve Aralık olmak üzere yılda iki kez yayınlanır.

Sertifika No: 16651

ISSN: 1011-7474

e-ISSN: 2564-6796

Vakıflar Dergisi, TÜBİTAK ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı ve EBSCO veritabanı tarafından taranmaktadır.

Sahibi

Vakıflar Genel Müdürlüğü Adına
Burhan Ersoy

Yayın Koordinatörü

Rifat Türker

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Mevlüt Çam

Yayın Yönetmeni

Mehmet Kurtoğlu

Teknik Editör

Hasan Demirtaş

İngilizce Editörü

Doç. Dr. Miyase Koyuncu Kaya

Yayın ve Editör Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Halit Çal	Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Hüseyin Çınar	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Metin İzeti	Tetova Devlet Üniversitesi
Prof. Dr. Yılmaz Kurt	Ankara Üniversitesi (Emekli)
Prof. Dr. Kayhan Orbay	Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Hatice Oruç	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Öz	Hacettepe Üniversitesi
Doç. Dr. Miyase Koyuncu Kaya	T.C. Millî Eğitim Bakanlığı
Dr. Murat Yılmaz	Cumhurbaşkanlığı Sosyal Politikalar Kurulu

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Muhamed M. Arnaod	The World Islamic Sciences and Education University /Ürdün
Prof. Dr. Fahmeddin Başar	Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Bulut	İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Murat Çizakça	KTO Karatay Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Géza Dávid	Institute of Oriental Studies / Macaristan
Prof. Dr. Abdülkadir Dündar	Ankara Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Akif Erdoğan	Ege Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Seyfettin Erşahin	Ankara Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Süreyya Faroghi	İbn Haldun Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Khalifa Hammache	Emir Abdelkader University / Cezayir
Prof. Dr. Mefail Hızlı	Uludağ Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Adnan Kadric	University of Sarajevo / Bosna Hersek
Prof. Dr. Mustafa Kara	Uludağ Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Ziya Kazıcı	Marmara Üniversitesi (Emekli) / Türkiye
Prof. Dr. Bilal Kemikli	Uludağ Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Zekeriya Kurşun	Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Heath W. Lowry	Bahçeşehir Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. İbrahim Numan	Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak	TOBB Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. İlber Ortaylı	MEF Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Suphi Saatçi	Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Haşim Şahin	Sakarya Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Hüseyin Subaşı	Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal	Pamukkale Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Eugenia Kermeli Ünal	Hacettepe Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Bahaeddin Yedişildiz	Hacettepe Üniversitesi (Emekli) / Türkiye
Prof. Dr. Musa Yıldız	Gazi Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Ali Yılmaz	Uşak Üniversitesi / Türkiye
Dr. Mevludi Arslan	Hırvatistan Meşihatı Başkan Yardımcısı / Hırvatistan
Dr. Nazif Öztürk	Vakıflar Genel Müdürlüğü (Emekli) / Türkiye
Dr. Vedat Şahiti	Kosova Baş Müftülüğü / Kosova

Dergimize gönderilen yazılar, önce yayın kurulunca incelenir ve uygun bulunanlar, değerlendirilmek üzere alanında çalışması ile tanınmış iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Dergide çıkan yazılar kaynak gösterilerek iktibas edilebilir. Yayınlanan yazı, belge ve fotoğrafların her türlü hukuki sorumluluğu yazarına aittir.

Yazışma Adresi

T.C.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Kültür ve Tescil Daire Başkanlığı

Atatürk Bulvarı No:10 Ulus / Ankara / Türkiye

Tel: (0312) 509 60 00 - Faks: (0312) 324 47 22

e-posta: vakiflardergisi@vgm.gov.tr web: www.vgm.gov.tr - https://dergipark.org.tr/tr/pub/vakiflar

Baskı: Sözcü Yayıncılık

Zübeyde Hanım Mah. 628. Sokak No: 26/47 Altındağ/ Ankara

TAKDİM

İslam tarihinde kurulan bütün vakıflar bir inanç ve ihtiyaçtan doğmuştur. İnanç, vakfın kuruluşundaki manevi boyutunu, ihtiyaç ise vakfın fiziki boyutunu gösterir. Fethedilen bir şehrin İslamlaşmasının ilk adımı kurulan yapılarla atılmıştır. Ecdadımız keyfiyete göre değil, kemiyete göre vakıf kurmuş; toplumun dinî, kültürel ve sosyal ihtiyacını karşılamıştır. Vakıflara bu boyutuyla baktığımızda, insanı merkeze alarak eğitim ve kültür alanında büyük bir boşluğu doldurduğunu, toplumsal sorunları gözettiğini görürüz. Bu bağlamda vakıflar hem manevî hem fizikî boyutuyla toplumun tüm kesimlerini kucaklamaktadır. Vakıflar Genel Müdürlüğü olarak biz de bir yandan inşa faaliyetleri, abidevî ve mimarî eserleri restore ederken, diğer yandan insanın ruhunu ve zihnini doyurmayı hedefleyen kültürel faaliyetlere ağırlık vermekteyiz. Zira insanın da toplumun da maddî ve manevî olmak üzere iki boyutu vardır. İşte bu iki boyuttan manevî olanı insanın ruhunu ve zihnini doyuracak olan eğitim ve kültürdür.

Genel Müdürlüğümüz yayımladığı vakıf temalı kitaplar ve süreli akademik yayını olan Vakıflar Dergisi ile toplumun ruhî/manevî boyutunu canlı tutmaktadır. Vakıf konusunda yapmış olduğumuz her yayın, geçmişteki zengin mirasımızı gün yüzüne çıkardığı gibi aynı zamanda vakıf ruhunun yaşatılmasına da katkı sağlamaktadır. Bu bağlamda Vakıflar Genel Müdürlüğü yayıncılığıyla bir tarih, bir zihin, bir ruh inşa etmeyi gaye edinmektedir.

Genel Müdürlüğümüzce 2022 yılının ilk yarısında iki kitap basılmıştır. Bu Yayınlarımızdan ilki, Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı tarafından 2022 yılının Türk Dünyası Kültür Başkenti ilan edilmesi vesilesi ile yayınlanan *Bursa Selâtin Vakıfları* adlı çalışmadır. Bir diğer yayınımız ise vakıf camilere vakfedilen halıları konu edinen *İbadetin Sessiz Tanıkları Vakıf Halılar* adlı çalışmadır. Vakıflar Genel Müdürlüğü yayınları bütün üniversitelerin ilgili bölümleri ve kütüphaneleri, il halk kütüphaneleri ve talep etmeleri halinde vakıf alanında çalışan araştırmacılara ulaştırılmakta; her yıl Mayıs ayında kutladığımız Vakıflar Haftası'nda okuyuculara ücretsiz olarak dağıtılmaktadır.

Ülkemizin köklü süreli yayınlarından olan Vakıflar Dergisi vakıf kültürü ve vakıf eserleri akademik disiplin içerisinde ele alan yazıları ile alanına katkı yapmanın yanında gelecek nesillere önemli bir külliyat olma yolunda yayınlanmaya devam etmektedir. Dergimizin yayın süreçlerinde yer alan yayın kurulu üyelerine, makaleleriyle destek veren yazarlara ve derginin yayınlanmasında emeği geçenlere teşekkür ederim.

Burhan ERSOY

Vakıflar Genel Müdürü

ÖNSÖZ

Vakıflar Dergisi'nin Haziran 2022 / 57. sayısı ile okuyucularımızla buluşmaktan mutluyuz. Vakfetme geleneği ve bu geleneğin geçmişten günümüze oluşturduğu kültürel unsurları akademik bir disiplin içerisinde ele almayı gaye edinen *Vakıflar Dergisi*'nin bu sayısında Tarih, Sanat Tarihi, Mimarlık, Hukuk, İktisat ve diğer bilim dalları ile ilişkilendirilebilecek on ayrı makale yer almaktadır. Bu bağlamda vakıf temalı çalışmalarını bizlerle ve okuyucuyla paylaşan kıymetli yazarlarımıza, yayın hazırlık aşamasında görüş ve önerileri ile dergimize önemli katkı sağlayan akademisyenlere teşekkür ederiz.

Dergimizin bu sayısında ilk sırada Mustafa Demirci'nin yazarı olduğu "Abbasiler Döneminde Vakfın Gelişimi ve Hanefiler ile Malikiler-Şafiler Arasında Vakıf Tartışmaları" adlı makale yer almaktadır. Makale, İslam tarihinin erken dönemlerindeki *sadaka*, *habs*, *fey* uygulamalarını ve bu uygulamaların Hanefî, Malikî ve Şâfiî hukukçularının görüşleri doğrultusunda ortaya çıkan İslam hukuku vakıf literatürdeki yerini konu edinmektedir.

Ali Açikel, "Osmanlı Dönemi'nde Tokat Sultan Murad Camisi/Ulu Camii Vakıfları" adlı makalesinde XII-XX. asırlar arasında Tokat şehir merkezinde inşa edilen 17 caminin en büyüklerinden biri olup Selçuklar döneminde inşa edildiği tahmin edilen Ulu Cami'yi ve bu cami için kurulan vakıfları konu edinmektedir. Yazar, inşa tarihi daha eski olmakla birlikte Osmanlı döneminde Sultan Çelebi Mehmed veya II. Murad zamanında büyük tamir ve onarım geçirmiş olmasından dolayı Sultan Murad Camisi olarak anılmaya başlayan cami için kurulan vakıfları bütün yönleriyle ele alarak Tokat'ın sosyo-kültürel tarihine katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Bora Altay tarafından İngilizce olarak kaleme alınan "Cash Waqfs in Ottoman Bosnia, 1526-1914: A Temporal Analysis of Capital Levels" adlı çalışma 16. yüzyılın ilk çeyreğinden (1526) Birinci Dünya Savaşı başlarına (1914) kadar olan dönem için Osmanlı Bosna'sında kurulan para vakıflarını sermaye miktarları üzerinden analiz etmektedir. Yazar, vakfiyelerden elde edilen verilerin kaynaklığında, Bosna'da kurulan para vakıflarının sermaye miktarları ve kurucuların sosyo ekonomik durumlarına göre karşılaştırmalı bir araştırma sunmaktadır.

Muhammet Nuri Tunç'un çalışması "Atik Şikâyet Defterleri'nin Vakıf Araştırmalarındaki Yeri: 36 Numaralı Atik Şikâyet Defteri Örneği" adını taşımaktadır. Yazar, Osmanlı Devleti'nin merkezi karar alma organı Divân-ı Hümâyûn'da görüşülerek karara bağlanan konuların özetlerinin kaydedildiği defterlerden olan Atik Şikâyet Defterleri'nin vakıf araştırmalarındaki yerini tespit etmeye çalışmıştır.

Ekrem Akman "19. Yüzyılda Mardin'de Kadın Vakıfları ve Kadınların Mülkiyet İlişkileri" adlı makalesinde Mardin'de vakıf kuran kadınların iktisadî rolleri ve mülkiyet ilişkileri üzerinde durmaktadır. Yazar, genel olarak kadınların mülkiyet ilişkilerine dair literatüre ve alandaki tartışmalara kısaca değindikten sonra vakıf kuran Mardinli kadınların kurdukları vakıfların özelliklerine değinmiştir.

Musa Sezer "Hırâmî Ahmed Paşa Evkafı" adlı makalesinde, 16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyılın başlarında devlet adamlığı yapmış Dugalı Hırâmî Ahmed Paşa'nın vakfettiği mülklerini incelemektedir. Yazar, Hırâmî Ahmed Paşa'nın Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi'nde

bulunan 1601 tarihli vakfiyesini esas alarak Osmanlı vüzerâ vakıflarının bir örneğini tanıtmayı amaçlamaktadır.

Hakan Demir, Hale Demir ve Fatma Meral Halifeoğlu'nun ortak yazarlığını yaptıkları “Şanlıurfa Bedesteni (Kazaz Pazarı) Üzerine Mimari Bir Değerlendirme” adlı çalışmada Kazaz Pazarı adıyla bilinen Şanlıurfa Bedesteni'nin mimarî ve yapısal özellikleri ile bedesten tipolojisindeki yeri incelenmektedir.

Ülkü Eroğlu ve Hicran Hanım Halaç'ın kaleme aldığı bir başka ortak yazarlı çalışma olan “İnce Minareli Medresedeki Nem Problemi Ve Çözüm Önerileri” adlı makalede, İnce Minareli Medrese örneğinde tarihi yapılarda karşılaşılan nem problemleri ve çözüm önerileri üzerinde durulmaktadır.

Serap Sevgi ve Mesut Yılmaz'ın birlikte yazarlığını yaptıkları “Hasankeyf'te Baraj Gölü Alanında Kalan Taşınmaz Kültür Varlıklarını Koruma Ve Kurtarma (Taşıma) Yaklaşımı Ve Metotları” adını taşıyan makale, Ilısu Barajı ve Hidroelektrik Santralı (HES) Projesinin beslenme alanında kalan Hasankeyf'teki kültür varlıklarının korunma ve kurtarılmasına yönelik çalışmaları konu edinmiştir. Çalışma ile benzer kültür varlıklarının yok olma tehdidi ile karşılaşan kültür varlıklarının korunması/kurtarılmasına yönelik yaklaşımlar ve metotlar bakımından fikir vermesi hedeflenmiştir.

“Tokat'ta İki Tarihi Külhan Kazanı” adlı çalışmasında Mehmet Sami Bayraktar, Tokat Mevlevîhâne Vakıf Müzesi bahçesinde sergilenmekte olan iki tarihi külhan kazanını tanıtip değerlendirmektedir. Yazar bu çalışmasıyla, Sanat Tarihi literatüründe külhan kazanlarını konu olan çalışmalar son derece sınırlı olduğundan alana katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Aralık 2022'de yayımlanacak olan Vakıflar Dergisi'nin 58. sayısında buluşmak temennisiyle...

Editörler

İÇİNDEKİLER / CONTENT

Takdim	3
Önsöz	5
Abbasiler Döneminde Vakfın Gelişimi ve Hanefiler ile Malikiler-Şafiler Arasında Vakıf Tartışmaları ...9	
Waqf Discussions and Practices Between Hanafis and Malikis-Shafis in the Abbasid Period	
Mustafa Demirci	
Osmanlı Dönemi'nde Tokat Sultan Murad Camisi/Ulu Cami Vakıfları.35	
Waqfs of Sultan Murad's Mosque / Grand Mosque in Tokat during the Ottoman Period	
Ali Açıkl	
Cash Waqfs in Ottoman Bosnia, 1526-1914: A Temporal Analysis of Capital Levels.....51	
Osmanlı Bosna'sı Para Vakıfları, 1526-1914: Sermaye Seviyeleri Üzerinden Zamansal Bir Analiz	
Bora Altay	
Atık Şikâyet Defterleri'nin Vakıf Araştırmalarındaki Yeri: 36 Numaralı Atık Şikâyet Defteri Örneği ...77	
The Place of Atık Şikâyet Registers in the Waqf Research: The Example of Atık Şikâyet Register Number 36	
Muhammet Nuri Tunç	
19. Yüzyılda Mardin Kadın Vakıfları ve Kadınların Mülkiyet İlişkileri97	
Mardin Women's Waqfs in the 19th Century and Women's Property Relations	
Ekrem Akman	
Hırâmî Ahmed Paşa Evkafı115	
Hırâmî Ahmed Pasha Waqfs	
Musa Sezer	
Şanlıurfa Bedesteni (Kazaz Pazarı) Üzerine Mimari Bir Değerlendirme143	
An Architectural Evaluation on Şanlıurfa Bedesten (Kazaz Pazarı)	
Hakan Demir - Fatma Meral Halifeoğlu - Hale Demir Kayan	
İnce Minareli Medresedeki Nem Problemi ve Çözüm Önerileri157	
Dampness Problem of Ince Minaret Madrasah and Solution Suggestions	
Ülkü Eroğlu - Hicran Hanım Halaç	
Hasankeyf'te Baraj Gölü Alanında Kalan Taşınmaz Kültür Varlıklarını Koruma ve Kurtarma (Taşıma) Yaklaşımı ve Metotları177	
Methods and Approach for Conservation and Salvage (Relocation) of Immovable Cultural Heritage in Dam Reservoir Area in Hasankeyf	
Serap Sevgi - Mesut Yılmaz	
Tokat'ta İki Tarihi Külhan Kazanı203	
Two Historical Bath Boilers in Tokat	
Mehmet Sami Bayraktar	

Abbasiler Döneminde Vakfın Gelişimi ve Hanefiler ile Malikiler-Şafiler Arasında Vakıf Tartışmaları*

Mustafa Demirci**

Öz

İslam tarihinde vakfın ilk örnekleri yok denecek kadar azdır. Hz. Peygamber döneminde “sadaka”dan esinlenerek gelişen sahabilere ait pek çok “habs” ve “sadaka”nın olduğu görülmektedir. Daha sonraki hukuki tartışmalarda Malikiler ve Şâfiîler merkezli rivayetler ön plana çıkmıştır. Ancak vakfın gelişmesinde yerleşik alışkanlıkların, müsadere tehditlerinin ve sosyal ihtiyaçların etkili olduğu inkar edilemez. Vakfın kurumsal olarak en yaygın olduğu bölge Mısır ve Şam’dır. Hicri’nin ikinci asrın sonlarında vakıf mallarının mülkiyeti ve miras hakları meselesi Malikiler ile Hanefiler arasında ciddi bir tartışma konusu haline geldi. Sahabelerin uygulamalarına göre Malikiler vakfı caiz iken, Irak/Kufe merkezli Hanefiler mal sahipliğinin olmamasına ve miras hakkını ihlal ettiğine itiraz etmişlerdir. Ancak pratik, teorinin önüne geçmiş ve hukukçular, bir anlamda toplumsal bir gerçeklik haline gelen bu tatbikatı tanımlamaya ve meşru sınırlar içerisine dahil etmeye çalışmışlardır. İmam Ebu Hanife’nin kendinden sonra talebeleri tarafından zımnen kabul edildi. Özellikle Muhamed b. Hasan eş- Şeybani bu konuya özel bir ilgi gösterdi. Hanefiler, bağışlanan malın mülkiyeti konusunu tartışma konusu yapmışlar; Özellikle Kufe Hanefileri, mülkiyet tasarrufu hakları konusunda çok dikkat çekici fikirler geliştirmişlerdir. Abbasiler ile birlikte vakıf hem devlet hem de daha geniş kitleler tarafından uygulanmaya başladığından, vakıf meselesine ilişkin ilk bağımsız kitap ve kitap bölümleri de yine Hanefiler tarafından yazılmaya başlandı. Özellikle Abbasiler döneminde müstakil bir vakıf arşivi ve vakıf divanının kurulması, vakıf müessesesinin yaygınlaşması ve müstakil eserler yazılması ile meşru bir uygulama zemini bulmuştur. Bu süreç sadaka-habs-fey ve vakf kavramlarının semantik gelişiminde de kendini dışı vurmuştur.

Anahtar kelimeler: Abbasiler, Vakf, Hanefi, Şâfiî, Maliki.

Waqf Discussions and Practices Between Hanafis and Malikis-Shafis in the Abbasid Period

Abstract

There are a few early examples of the waqf. The Companions have a wide variety of “habs” and “sadaka” that originated from “sadaka” during the time of the Prophet. During the subsequent legal debates, the narratives based on Malikis and Shafis came to the fore. However, it is indisputable that social requirements, confiscation threats, and established customs affected the waqf’s growth. Egypt and Damascus are the places where the waqf is most prevalent institutionally. Waqf became a contentious matter of debate between Malikis and Hanafis in the second century of Hijra. While Malikis were permissible based on the practice of the Companions, the Hanafis of Kufa objected to the lack of property ownership. However, the practice surpassed theory, and jurists tried to define this practice, which has become a social reality in a sense, and incorporates it within legitimate bounds. The students of Imam Abu Hanifa accepted it tacitly. The Hanafis made the ownership of the donated property the subject of discussion. The Kufa Hanafis developed very remarkable ideas about property-saving rights. Since the waqf started to be implemented by the state and the masses under the Abbasids, the first independent books and book chapters on the waqf issue began to be written. An indication that the waqf institution has developed and spread is the creation of an independent waqf archive and divan of waqf, particularly during the Abbasid period. This process has also manifested in the semantic development of the concepts of charity-*habs-fey* and waqf.

Key words: Abbasids, Waqf, Hanafis, Malikis, Shafis.

* DOI: 10.16971/vakiflar.917264

Makalenin Geliş Tarihi / Received Date: Nisan 2021 / April 2021

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Haziran 2022 / June 2021

** Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü; Konya-TÜRKİYE;

e-mail: mdemirci@selcuk.edu.tr; mustdemirci@hotmail.com; ORCID: 0000-0001-9056-2389

Giriş

Vakıf müessesesi, bütün toplumlarda var olan bir kurum olarak İslam tarihinin çok erken dönemlerinden itibaren çok büyük önem kazanmış; gerek sosyal, gerekse iktisadî hayat üzerinde derin tesirler yapmış hem dinî, hem hukukî, hem de sosyal bir müessesedir. Vakfın İslâmî dayanakları, çıkış noktaları, fıkî ve tarihî gelişimiyle birçok aşamadan geçmiştir. Sanıldığı gibi aksine ortaya çıkması ve yaygınlaşması içinde barındırdığı problemler nedeniyle uzun bir süreç almıştır. Bu bakımdan vakfın gelişimini tarihî bağlamı içinde anlamadıkça, onun niçin ortaya çıktığını ve İslam medeniyeti içinde niçin bu kadar geniş bir etki ve yaygınlık kazandığını anlamak imkânsızdır. Kuşkusuz bu inkişaf ve başarı sadece tesadüfe bağlı olaylara irca edilemez. Aynı şekilde Oryantalistlerin iddia ettiği gibi sadece “İslam hukukundaki verâset kaidelerini değiştirmek” veya “servetin keyfî müsaderelerden kurtarmak” gibi konjonktürel ve şahsî bir menfaat kaygılarına da indirgenemez (Köprülü, 1942: 1). Bu kadar geniş ve şümullü bir vakıyı izah için çok değişik amilleri; dinî ve ahlakî sebepleri, iktisadî ve içtimâî amilleri, siyasî amilleri hep birden göz önünde tutmak lazımdır. Bunun için de özellikle İslam tarihinin ilk dönemlerinde vakfın bir kurum olarak ortaya çıkışını bir tarihçi gözüyle etraflıca incelemek zarureti vardır.

Bu çalışmada şimdiye kadar fıkîh çalışmalarının teorik çerçevesinde ele alınan vakfın, daha çok hukuk metinleri üzerinden bir okuma yapan çalışmalara karşın; vakfın ilk ortaya çıkış sürecini ve şartlarını, özellikle Abbasiler döneminde Medine’deki Malikîler ile Kufe’li Hanefî fakihlerin, daha sonra Ebu Hanife’nin talebelerinin ve Abbasi adli sisteminde görev yapan Hanefî kadıların uygulama ve itirazlarının tarihi arka planına inerek tarih ilminin metodolojisine bağlı kalarak ortaya koymayı hedeflemektedir.

Vakf konusunda en eski İslam tarihi kaynakları, bu kurumun ortaya çıkışını ve gelişim aşamalarını ortaya koyabileceğimiz yeterli bilgi sunmamaktadır. Konuyla ilgili bilgileri daha çok hicrî ikinci asrın başlarında görülen fıkî mezhepler arasındaki tartışmalara dayalı ortaya çıkan fıkîh metinlerinden öğrenebilmekteyiz. Zengin hadis kaynakları konuyu “vasiyet” ve “sadaka” başlığı altında ele almıştır. Bu rivayetler ise şimdiye kadar daha çok hukukçu bakış açısıyla incelenmiş olup, konu genellikle tarihî bağlamından bağımsız bir tarzda metin okuması tarzında ele alınmış; tarih sahnesine çıkmakta olan bir kurumun gelişim aşamalarını ve onu kuşatan tarihî şartları, gündelik ihtiyaçları, siyasî çerçeveyi, buna bağlı gelişen tartışmaları ve vakıf etrafında zenginleşen kavramları, kendi şartlarında gelişimi içinde dikkate alan bir tarihçi gözüyle incelenmemiştir. Son zamanlarda konunun tarihî boyutuna dikkat çeken ve eğilen Murtaza Bedir (2014: 142-161) ve Hannigan’ın (2004: 15-20) çalışmaları da bir tarihçi bakış açısıyla değil, daha çok fıkîh metinleri okumaları üzerinden tarihi boyutuna sınırlı düzeyde eğilmeye çalışmışlardır.

Hâlbuki başta erken Hanefî literatürü olmak üzere, Malikî hukukçular ve İmam Şafi’nin bizzat kendisi vakıf konusunun tarihsel gelişimini anlamamıza yarayacak oldukça zengin bir tartışma ve kavram yumağı bırakmışlardır. Köprülü’nün ifadesiyle “selahiyetli garb hukukçularının da itiraf ettikleri veçhile, Roma hukukundan sonra üzerinde en fazla uğraşılmış bir hukuk sistemi olan İslâm hukukunun büyük üstadları, daha ilk imamlardan başlayarak, vakıf mevzuu üzerinde de ehemmiyetle çalışmışlar ve onu yavaş yavaş sistemleştirip tedvin etmişlerdir” (Köprülü, 1942: 2). Ancak bu metinler ve tartışmalar bir tarihçi bakış açısıyla incelenmediğinden, bu çalışmada vakf kurumunun gelişim ve kurumsallaşma serüvenini, tarih kaynaklarındaki bilgiler ile erken fıkîh literatüründeki tartışmaları da dikkate alarak ortaya koymaya çalışacağız.

1- Hz. Peygamber ve Dört Halife Döneminde Vakıf Uygulamaları

Kur’ân-ı Kerîm’de vakıf kavramına doğrudan işaret eden bir ifade yer almamakla birlikte sadaka verilmesini ve infakta bulunulmasını emreden ayetlerle (Âli İmrân, 3/92), Allah’ın mescitlerini ancak müminlerin imar edebileceğini bildiren ayetler (Tevbe, 9/18-19), vakıf anlayış ve uygulamasının nazârî temelini oluşturmuştur. Hanefî fakihler daha çok “Öyle ise Hanif olan İbrahim milletin dinine uyun” (Al-i İmran, 95) ayetini ve iyilik yapmak, Allah rızası için insanlara malları ile yardımda bulunmakla ilgili diğer pek çok ayeti delil göstererek vakıf kurumunun Kur’ân’ın ruhuna uygun olduğunu delil göstermişlerdir.

Hadislere gelince, Hz. Peygamber zamanında daha sonraki aldığı şekliyle bir vakıf uygulamasının bulunduğu dair net rivayetler bulunmamakla beraber, vakıf kurumuna temel oluşturacak bazı rivayetlere yer verilmiştir. Bu anlamda İslam’da ilk vakıf örnekleri konusunda Hicrî II. asrın hukukçuları arasında ihtilaf vardır. Dönemin bu güncel tartışma konusundan dolayı, Hanefî gelenek içinde vakıf ile ilgili ilk eserler de yazılmaya başlanmıştır (Hannigan, 2004: 15-20). Vakıf konusunda bilinen en eski müstakil telif sayılan İmam Muhammed’in talebesi Hassâf (ö. 261/874) kitabında, Hz. Peygamber zamanındaki vakıf örneklerini sıralarken, Vâkîdî’ye dayanarak verdiği misallerde, ilk vakf olarak Yahudi kabilesi Nadîroğullarından Muhayrik isimli bir şahsın; “vefat edersem bütün mallarım Hz. Muhammed’e aittir, istediği yere sarfetsin” sözünü örnek vermiştir. Bu adam, hicretin ikinci ayında vefat ettiğinde, Hz. Peygamber bu vasiyete dayanarak, arazileri teslim almış, bir rivayete göre Haşimoğullarına, diğer bir rivayete göre amme menfeatine harcamıştır. Ensâr arasında bu araziler hakkında “Hz. Peygamber’in bıraktığı ilk sadakalar bunlardır” görüşü hakimdi (Hassaf, 1904: 1-4). Bu olayı sadaka değil mülkiyeti devlete geçen ve devlet başkanının tasarrufuna bırakılmış olan savâfî topraklar olarak değerlendiren muhacirler ise İslâm’daki ilk “habs” yapanın Hz. Ömer olduğunu rivayet etmişlerdir (Demirci, 2003: 61-63). Buna ilaveten Hz. Peygamberin Medine’ye hicreti esnasında Semg Vadisi denilen bir yerin halkı oradan göç ettiğinden boşalmıştı. Hz. Peygamber bu vadinin bir kısmını Hz. Ömer’e vermişti. Ömer de geri kalan kısmını Yahudiler’den satın aldı. Burası daha sonra herkes tarafından arzulanan bir yer olmuştu. Hz. Ömer’in Hz. Peygamber’e gelerek, “Benim çok sevdiğim bir yerim var. Burasını ne yapayım?” diye sorması üzerine Hz. Peygamber de “aslını hapsed, faydasını ve menfaatini tasadduk et” buyurmuştur. Öyle anlaşılmaktadır ki araziler söz konusu olduğunda habs kavramı arazinin aynısını, sadaka ise menfaatini gösterir şekilde kullanılmıştır. Hz. Ömer de mülkiyeti satılmamak üzere, gelirini fakirlere, Allah yolunda savaşan mücahitlere, azat edilmiş kölelere, yolda kalmışlara, miskinlere ve yakın akrabalarına tasadduk etti. Bunu yazdığı bir belge ile tevsik ederek, kızı Hafsa ve nesline vasiyet etti (Buhârî, 1987: 2613; Müslim, 1955-1956: “Babül-vakf”, (kısım: 5), 1632-33; Ebû Dâvûd, Ty: kitap: 7, bab 14, no. 2880; Hassâf, 1904: 5-9)¹. Hz. Ömer’e izafe edilen bu ilk vakıf örneği hakkında bütün hadis kitapları benzer rivayetleri nakletmişlerdir (Buhari, “vesaya”, 23; Müslim, “vasiyyee”, 15; İbn Mace, “sadakât”, 4; Ebu Dâvûd, “vesaya”, 13; Tirmizi, “Ahkam”, 36). Bu konuyu İmam Muhammed’e dayandırarak etraflıca aktaran Serahsî, Hz. Ömer’in Allah yolunda savaşmak üzere vakfettiği 300 adet at topladığını ve bunu da uyluklarının üzerine yazdığını aktarmaktadır (Serahsi, 1985: XII, 31,4 6; Serahsi, 2016: XII, 32, 80). Ayrıca vakfın yönetimini üstlenen kişinin örfi göre gelirinden faydalanabileceği gibi dostlarına yedirmesinde de bir sakınca olmayacaktı.

Hz. Osman’a ait benzer bir vakıf belgesinde şunlar yazılı idi: “Bu belge Osman b. Affan’ın hayatında iken Hayber’deki İbn Ebi’l-Hakik malı diye bilinen mülkünü oğlu Eban b. Osman’a sadaka olarak tasadduk etmiştir. Aslı satılamaz, mirâs bırakılamaz. Şahitler; Ali b. Ebi Talib-Usame b. Zeyd”. Ferve b. Uzeyne bizzat kendisi tarafından Eban b. Osman’ın oğlu Abdurrahman’ın elinde bu belgeyi gördüğünü rivayet etmek-

1 Ayrıca, hadislerin tahriri için bk. Hallal (1410/1989: I, 202-203); Hassâf, (1904: 6-9).

tedir. Bu rivâyetle ilgili olarak Vâkidî, onların elindeki bu malların daha sonraki dönemlerde ne olduğunu sorduğunda Ferve, bilmediğini, satılmış olabileceğini aktarmaktadır. Hassâf, bu belgenin Vâkidî ile Ebû Yusuf arasında geçen bir konuşmada da gündeme geldiğini, hatta Ebû Yusuf'un vakıflar konusunda bu belgedeki şartnameyi esas aldığını rivayet etmektedir (Hassaf 1904: 9; Akgündüz, 2013: 59).

el-Hassâf, Ashâb-ı Kirâm'a âit çok sayıda vakıf örneklerini verdikten sonra Câbîr b. Abdullah'tan şu sözleri nakleder; "Hz. Ömer hilâfeti sırasında yaptığı sadakayı yazdırdığı esnada Muhâcir ve Ensâr'ı çağırarak buna onları şahit tuttuğundan haberi her tarafa yayıldı. Öyle ki Ashâb'an gücü yetip de malından bir kısmını habs etmek suretiyle sadaka yapmayan kimse bilmiyorum." (Hassaf, 1904: 1-4; Hallal, 1989: 213vd, 220-225).

Hz. Ömer'in vakfiyesine karşı Musavvir b. Mahreme şu şekilde bir itirazda bulunmuştur: "Korkarım ki senden sonra gelen adamlar, senin hesabını yapamaz, senin niyetinde olmazlar. Bu mirasların kesilmesi için bir hüccet olur" (Şâfiî, IV, 62). Korkulan bu olay daha sahâbî döneminin sonuna gelinmeden gerçekleşmiş ve muvakkıfların torunları terekeler üzerinde tahakküm kurmanın yolunu vakıf üzerinden gerçekleştirmeye çalışmışlardır. İster özel emlak, ister katıhalardan olsun miras hukukuna göre çocuklar arasında paylaşılması gereken mülklerin tek parça halinde kalması ve parçalanmaması için evlenen kız çocuklarına mülkten pay vermeme durumu ortaya çıkmıştır. Bu uygulamanın yaygınlaşmasıyla vakıf, kadınlara düşen miras paylarının haksız bir şekilde ele geçirilmesine yol açan bir yapıya evrilmiştir. Hz. Âişe bu durumdan duyduğu rahatsızlığı açık bir şekilde dile getirenlerden biri olmuştur. Emeviler döneminde Halife Ömer b. Abdülaziz, bu konuya ehemmiyet vererek, evladiyelik vakıflarda kızların hakkını tekrar iade etme teşebbüsünde bulunmuş ancak habs uygulamasına inandığını da söylemiştir. Kendisine bir kimsenin kendinden sonra bilmediği tanımadığı kişilere habs yapması nasıl mümkün olur denildiğinde o da, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Zeyd b. Sâbit gibi sahabilerin evlatlarına, evlatlarının evlatlarına topraklarını habsettiklerini söyleyerek bunun mümkün olduğunu ifade etmiştir (Hassaf, 1904:16).

Yukarıdaki örneklerden anlaşılır ki Hz. Peygamber döneminde sadaka-i câriye şeklinde işleyen sistem, vakıf şekline onun vefatından sonra yani hicretin ilk asrında tedricen teşekkül ederek ulaşmıştır. Nitekim Ebû Yusuf'un vakf konusundaki görüşünü değiştiren olay da Medine'de Ashâb-ı Kirâm tarafından yapılmış çok sayıda hapsleri görmüş olması idi (Serahsî, 1985: XII, s. 28). Bu döneme ilişkin en dikkat çeken husus, kağıdın henüz çok az ve kıymetli olduğu bir dönemde vakıf tahsislerinin yazı ile tevsik edilmiş ve vakıf belgelerinin tanzim edilmiş olmasıdır.

2- Emeviler Devrinde Vakıf Kurumunun Gelişimi

Sahabe döneminden sonraki tabiin kuşağında, bir manada Emeviler döneminde (661-750) vakıf konusunda nelerin yaşandığına dair misallere çok az rastlanılmaktadır. Ancak tabiin dönemi âlimlerinin vakıf mülkiyeti, vakfın gerçekleşme ve ilan şartları gibi uygulamada karşılaşılabilecek vakıf problemleri konusunda tartışmalar yapmış olmaları, bu dönemlerde artık yaygınlaşmaya başladığı ve buna bağlı bu tür problemlerin gündeme geldiğini göstermektedir (Serahsî, 1985: XII, 35-36). Kufe'de uzun yıllar kadılık yapmış olan Kadı Şureyh'in vakfa karşı çıkması ve kendi bölgesinde vakıf türü uygulamalarına cevaz vermemesi, hatta tescil etmemesinin en temel sebebi, sahabe döneminde kendisine yüklenen dinî-hayrî gayesinden uzaklaşarak vakıf perdesi altında İslam'ın mirasa ait hükümlerini değiştirmek için kullanılan bir araç olmasına inanmasıdır. Nitekim vakfı, miras hukukunu sınırlamak için bir hile olarak kullananlara karşı Şeybani *el-Hucce* adlı eserinde Küfe fıkıhçılarından önde gelen isimlerinden Kadı Şureyh'in "Allah'ın

miras hisselerini belirledikten sonra habs yoktur” sözünü nakleder (Hucce, 1969: III, 59-60). Vakıfların tam anlamıyla kamu menfaatine sokulmaları ancak ve ancak vakfedenlerin üçüncü, dördüncü nesil to-runlarının da ölmeleri gibi çok uzun süreli zamanlara bırakılır olmuşlardır. Bu suretle vakıf, tıpkı bir vasiyet veya bir hibe şeklini alarak babadan oğula geçen bir yapıya dönüşmesi olmuştur. Bu yüzden Hanefî kadıların daha etkili olduğu Irak bölgesinde vakıflar gelişecek hukuki bir zemin bulmada zorlanırken, Mısır’da aynı dönemlerde vakıf uygulamaları daha çok gelişmiş ve yaygınlaşmıştır (Hannigan 2004: 50-58; Köprülü, 1942: 12). Vakfın gelişimi bakımından Mısır ile Irak bölgesi arasındaki bu farkın mutlaka mustakil bir araştırma konusu yapılarak sebeplerin ve mahiyetinin ortaya konulması lazımdır.

Emeviler devrinde fetihlere paralel olarak ortaya çıkan zenginlik ve refaha bağlı olarak, özellikle Roma-Bizans mirası üzerine oturan Mısır ve Şam bölgesinde tabiin neslinin Ashâb-ı Kirâm’ı takip ederek yaptıkları vakıflarda da bir artış ve yaygınlık dikkat çekmektedir. Bununla birlikte yukarıda dikkat çektiğimiz vakıf mallarının mirası konusu hukukî ve sosyal bir mesele olarak gündeme gelmiştir. Özellikle Ömer b. Abdülaziz zamanında, evladiyelik vakıflarda (zürrî vakıf) kız çocuklarının mirasçıları tarafından faydalandırılmaması ile ilgili problemler vesilesiyle vakıflar gündeme gelmiş, Ömer b. Abdülaziz bu haksızlığa karşı çıkmıştı (Hassaf, 1904: 17). O’na, kendinden sonraki bilmediği, tanımadığı kimselere vakıf nasıl caiz olur diye sorulduğunda, “Ömer, Osman, Ali akar ve topraklarını evlatlarına ve çocuklarının çocukları üzerine hapsedtiler, menfaatini sadaka yaptılar” diye cevap vermiştir (Hassaf, 1904:16).

Emeviler döneminde özellikle Malikî kadıların “zürrî vakıflara” ruhsat vermelerine bağlı olarak Mısır’da vakıfların yaygınlaştığına dair önemli ipuçları vardır. Makrizi, Abdulmelik b. Mervan zamanında (685-705) Mısır kadısının Luk Vadisi’nden büyük bir çiftlik satın aldığını ve bunu da Medine sakinlerine vakfettiğini yazar. Bu arazi o dönemde “Kureyşlilerin bostanı (Day’atu ben-i Kureyş)” olarak biliniyordu. Kadı’nın tayin ettiği mühtesip her yıl bu çiftliğin gelirlerini, çiftliğin bakım işlerine ve kaynakların tamirine harcadıktan sonra kalan gelirleri Medine’ye taşırdı (Makrizi, ty: 117). Emeviler döneminde vakıf meselesini gündeme getiren bir başka olay, Yezid b. Abdulmelik’in (720-724) özel şahısların eline geçen savâfi arâzileri tekrar Beytül-Mâl’e döndürme girişimlerine karşı, elinde savâfi arâzisi bulunduran kimselerin, bu arâzileri devlete kaptırmamak ve ellerindeki “savâfi” topraklara süreklilik kazandırmak için vasiyet yoluyla hibede bulunma yoluna gitmişlerdi (Belâzuri, *Ensâbu’l-Eşraf*, II, 184 (Tıpkı Basım)dan naklen Kâtibi, 1994: 322; Ashtor, 1985: 51). Hişam b. Abdulmelik zamanında (724-744) Kufe ekolüne mensup Tevbe b. Nemr (733-737), Mısır’a kadı tayin edildikten sonra buradaki varislerinin elindeki vakıflara (ahbas) “bu mallar fakirler ve miskinler içindir, varislerin ve gaspçılardan korumak lazım” diyerek el koydu. Daha Tevbe b. Nemr’in kadılığı döneminde bu türden elkonulan vakıflar büyük bir divân haline gelmişti (Kindi: 1912, 346). Ayrıca vakıf mallarının Kadı’nın yönetimine verilmesi ilk olarak Emeviler dönemi Mısırında gerçekleşmişti. Kindi’nin belirttiğine göre, Abbâsiler döneminde “yetim malları ve vakıflar Halife Mansur zamanından beri Beytül-Mâl’e bağlıydı. Harun er-Reşid zamanına kadar da böyle devam etti. Mısır kadısı merkeze göndermek istedi. Ancak kadılar burada miras, mezalim, ahbas ve hisbe işlerine de bakıyordu...” denilmektedir. Bu durum Mısır’da daha Emeviler dönemi gibi çok erken dönemlerde vakıf mallarının kadı yönetiminde idare edildiğini göstermektedir (Kindi: 1912, 390, 516). Daha sonra vakıf malları eminler tarafından yönetilip, kadılar tarafından da kontrolünün yapıldığı bir kurumsal yapıya kavuştuğu anlaşılmaktadır. Hanefi geleneğinden gelen Iraklı fıkıhçılardan Hassâf, kendi döneminde, hicrî üçüncü asrın sonlarında artık vakıfların yönetimi ve hukukî anlaşmazlıklarda takip edilen hususlar hakkında detaylı bilgiler vermektedir ki bu durum vakfın Irak bölgesinde de yaygınlaştığı ve kurumsallaştığının göstergesi olarak değerlendirilebilir (Hassaf, 1904: 205, 233; Duri, 1986: 50).

Mısır'daki vakıf konusundaki tartışmalar Abbâsiler zamanında da devam edecektir. Ancak Emeviler devrindeki esas tartışma konuları vakıf mülklerinin kamu denetiminden bağımsız özel kişilerce yönetimi ve bu süreçte yaşanan görevi kötüye kullanma hallerine yol açtığından, vakıfların idaresi kadıların gözetimi altına konulma ihtiyacını ve mecburiyetini doğurmuştur. Bu yüzden ilk defa Hişam b. Abdulmelk zamanında Mısır kadısı Tevbe b. Nemr'in çabalarıyla Mısır'da ilk vakıf divanı kurulmuştur. Hatta divanın bir bölümü, kazançtan pay almak koşuluyla vakıfların denetimini üstlenmiştir. Bu divanın kuruluşu gerekçesi ni Nemr şöyle izah etmektedir: "Sadakaların mercii ancak fakirler ve miskinler iken ben bugün bunu göremiyorum. Miras bırakılmaktan ve çiftliğe dönüşmelerinden bu habsleri korumak için onlara el koymayı düşünüyorum" (Kindi, 2003: 250)

Emevilerin musadere girişimlerine karşı bir koruma olarak vakfın geliştiğine dair batılı aratırmacılar arasında yaygın bir kanaat vardır. Bu yaklaşımın derinliklerinde oryantalizmin "doğu despotizmi" anlayışı ile ilişkisi olduğu kanaatindeyiz. Ancak vakfın gelişiminde musadere uygulamalarının etkisini bütünüyle görmezden gelemeziz. Nitkim Emeviler ve Abbasier devrinde vakıf, servetlerini ebedî olarak mirasçıları nın elinde kalmasını sağlamak ve devletlerin musaderelerinden koruma saikiyle geliştiğine dair misaller göstermek mümkündür. Buna ilaveten bölgede Roma döneminden kalma yaygın bir vakıf geleneğinin de bulunması, bu müessesenin gelişmesine imkan vermiştir. Mevcut tarihî verilere dayanarak diyebiliriz ki çok erken dönemden itibaren vakıflar yazılı belgeler ile kayıt altına alınmış ve vakıfların kamu deneti mine alınması için de bir vakıf divanı kurulmuş, bu divan İslam târihindeki ilk "vakıf divanı" olma özelliği taşır. Vakıf mallarının kadıların yönetimine aktarılışı da İslâm siyasi geleneğinde bu divanla başlamıştır. Bu vakıf divanı Mısır'a mahsus bir divan olmamış, bilakis başkent Şam'da, Basra'da, diğer şehirlerde de mevcuttu. Bununla ilgili Şam'da merkezî bir divan kurulduğundan bahsedilmektedir (Necar, 1956: 339; Mez, 1947: 411; Ebu Zehra ty: 9).

Ancak bu rivayetlerde bir noktayı gözden kaçırmamak lazım. O da Emeviler döneminde vakfın gelişiminin Mısır ve Şam bölgesinde yaygınlaşmış olması ve ilk divanların burada görülmeleri, bu coğrafyanın Bizans bakiyesi olması sebebiyle, Bizans döneminden kalan vakıf örneklerinin İslamî dönemde de gelişerek devam ettiğini akla getirmektedir. Bizans'ta hayır kurumları anlamında "piace cause", İran'da ölü ruhlar için miras mallar "revanekan", Yahudilerde ise "garban" kurumları bulunuyordu. Gerçekte aralarında ciddi benzerlikler bulunmaktadır. Özellikle Mısır ve Şam gibi Bizans coğrafyasında gelişme göstermesi, doğal olarak bir etkilenmeyi mümkün kılmaktadır (Lokkegeard, 1979: 53). Ancak Kufeli hukukçuların buna cahiliye devri vakıf kurumuna benzediği için karşı çıktıklarını da dikkate almak gerekir. Cahiliye çağında putlara adanan hayvanlar ve onların otlakları için ayrılan "hima" korulukları da bu kapsamdaydı. Hz. Peygamber bu cahiliye geleneğini kaldırdı. Onun yerini alan ümmetin ortak malı (fey) kabul edilen "hima" arazileri ise zekat hayvanları ve fakirler için tahsis edilerek sosyal ve idarî bir mahiyet kazandı. Bu durum daha sonra kurumsallaşan vakıf uygulamalarının ilk örneklerini oluşturmaktadır (İbn Hişam, 1995: I, 57; Lokkegeard, 1979: 27).

Siyasi ve sosyal hayatta bunlar olurken ilk iki asır boyunca vakf konusu etrafında gerek âlimler, gerekse mezhepler arasında hararetli tartışmalar yapılmaktadır. Özellikle Emeviler devrinde uzun yıllar Kufe kadılığı yapmış ve Kadı Şureyh olarak meşhur olan Ebû Ümeyye el-Kādî Şureyh b. el-Hâris b. Kays el-Kindî el-Kûfî (ö. 80/699 [?]) (Bkz. Özen, "Kādî Şureyh", 2001: 119-121), Irak hukukçularının vakf konusundaki olumsuz bakışına tarihsel bir temel de bularak, "câhiliyyede putlar adına yapılan vakıfları satılamaz (mu-harramat) kılıyorlardı ve yasaklıyorlardı. Allah onu helal kıldı ve Hz. Muhammed onu serbest bırakmak-la gönderdi..." yorumunu yapmıştır. Devamında "Hz. Muhammed (a.s) hapsleri satıyordu" rivayetinde

bulunmaktadır (Ezheri, 1980: I, 261-262; Şeybani, 1981: III, 60). Kadı Şureyh, Ebu Hanife ve bunların yetiştirdiği Kufe fıkıh ekolü, cahiliye dönemi uygulamalarının bir devamı olduğu ve İslam miras hukukunu ihlal ettiği gerekçesiyle habsi kesin olarak yasaklamışlardı (Serahsi, 1985: XII, s. 29; İbn Kudame, 1985: V, 598). Nitekim İmam Şâfii cahiliyye devrinde develerin putlar adına hapsedildiğini, ev veya arazinin iyilik adına hapsedildiğini bilmediğini aktararak Kufe ekolüne karşı habsi savunmaya çalışır (Şâfii, 1973: IV, 51; Ayrıca bkz. Bedir 2014: 196-203).

Vakf mallarının erken dönemden itibaren satılmasının tartışmaya açılışı, Serahsi'nin dile getirdiği gibi bir yönüyle cahiliyye dönemi uygulamalarına tepki olarak gelişen bir tavır olarak da görünüyor (Serahsi, 1985: XII, 29). İslami dönemdeki vakıflarla cahiliyye dönemindeki vakıfların farkı sadece mülkiyet şeklinde değil esas gaye olarak da farklıydı (Kubeysi, 1977: I, 21-22). Cahiliyyede doğrudan putlara yaklaşmak vakfın amacını oluştururken, İslam'da sosyal bir muhteva ve önceliğe sahiptir. Bu duruma göre kaynaklarda İslam öncesi vakıflar ile İslamî dönem vakıfları tefrik edilirken "sadece Allah rızası için vakıf yapıldı." ifadesine yer verildiği görülmektedir.

İlk dönem İslâm tarihinde vakfa konu olan silah, kalkan, at, su vs. gibi vakıf örneklerine rastlansa da devrin şartları içinde sabit gelir sağlayan en önemli yatırım alanı arazi olduğundan, vakıf malları çoğunlukla taşınır mallardan ziyade arazilerden oluşmaktadır. Bu yüzden Ebû Hanife ve ekseri fukahanın görüşü vakfın arazi olması yöndedir (Şeybânî, 1981: III, 58; ed-Dûri, 1997: 4-26). Nitekim Muhammed b. Harun vakıf ile ilgili kitabında "bir şeyin vakfedildiği sorulduğunda, gelir vakfedilmez, sadece toprak ve onun bitirdikleri vakfedilir. Çünkü gelir onun üzerindedir" sözü bu anlayışı özetler (Hallal, 1989: I, 448). Bu ifade aynı zamanda uzun zamandır tartışma konusu olan vakıf mallarındaki mülkiyet ve menfaat arasındaki tartışmanın izlerini taşır. Dolayısı ile vakıf arazilerinin mülkiyet durumu ve bu mülkiyet üzerindeki tasarruf şekilleri bu dönemde uygulanmakta olan toprak, mülkiyet ve rekabe sisteminden bağımsız düşünülemez. Hatta Hassâf'ın *Ahkâmü'l-Evkâf* adlı eseri, nazârî spekülasyonları tartışan bir kitap olmasına rağmen, sunduğu vakıf örneklerinin ekseriyetini araziler oluşturmaktadır. Hassâf'ın idarî mekanizmanın içinde olması nedeniyle, kendi döneminin toprak sistemine ilişkin kullandığı ıstılahlar, mevcut sisteme ışık tutmaktadır. Bu ıstılahların çoğunluğunun toprak hukuku ile alakalı olması, vakıf konusunu, toprak sistemi ve hukukunun ayrılmaz bir parça haline getirmektedir (İbn Zenceveyh, 1406/1986: III, 1088; Tahâvi, 1370/1950: 137; İbn Kudâme, 1984: V, 642).

Yukarıdaki rivayet ve tartışmalardan hareketle herhangi bir arazinin amme malı olabilmesi için daha önce menfaatinin ammenin tümüne veya bir kısmına tahsis edilerek, mülkiyetinin devlet ve özel mülkiyet sınırlarından çıkarılması gerektiğini ifade etmiştik. Bu duruma göre mülkiyetin devlet tasarruflarına ve özel şahısların mülkiyetine kapalı olması, vakıf arazilerini amme arazileri içinde ele almayı zorunlu kılmaktadır (Hallal, 1989: 247-251). Ancak vakıf arazileri yine de kendine has hususiyetler barındırdığından, hangi kategoride ele alınacağına dair tartışmalar devam etmektedir. Her ne kadar arazinin vakfedilmesi ile arazinin bizzat kendinden değil de gelirinden faydalanılıyor idiyse de arazi mülkiyetinin bu amaçla hapsedilmesi de yine onun kamu çerçevesinde ele alınmasını engellemez. Çünkü bu arazilerin gelirleri ne devletin hazinesine ne de özel bir şahsın kasasına gitmektedir. Aksine tahsis edildiği hayır cihetine harcanmaktadır. Ancak burada esas aldığımız mülkiyetin durumu olduğundan, amme arazileri içinde ele alınmasında herhangi bir engel yoktur. Burada tasarrufu ve menfaatinin bir kısmı vakfın kendi nesebinden gelenlere tahsis edilen "zurri vakıflar" ile tamamen amme menfaatine tahsis edilen "hayrî vakıflar" olarak nitelenen fakat kendisinden dolayı olarak istifade edilen vakıfların her ikisinin de durumu intifa yönüyle kamusal çerçeve içinde ele alınmaktadır. Bu tür vakıf işletmeleri özel mülklere benzetilse de mülkiyet itibarıyla buna imkan vermemektedir (Günay, 1996: 64- 65).

3-Erken Abbâsiler Dönemi (750-860) Vakıf Uygulamaları ve Tartışmaları

Uygulamaları her zaman meşruiyet problemi yaşayan Emevilerin yıkılarak yerine Abbasilerin kuruluşu, diğer alanlarda olduğu gibi vakıf kurumunun gelişiminde de hissedilir bir canlanmaya yol açmış görünüyor. Bu dönemden itibaren gerek vakıf tahsislerindeki artış gerekse fıkıh imamları arasındaki vakfın değişik boyutları etrafındaki tartışmalar belirgin bir şekilde artmaktadır. Daha kuruluş yıllarında Abbâsi Halifesi Ebu Cafer el-Mansur, Sevâd bölgesindeki Feyz kanalından itibaren Emevi halifesi Hişam b. Abdülmelik'e (724-744) ait olan toprakları müsadere ederek bu arazileri Medine halkına verilmek üzere vakfetmişti (Belâzuri, 1987: 513). Aynı şekilde Abbâsi prenslerinden Muhammed b. Süleyman b. Ali, Basra'daki içme suyu ve sulama havuzlarının masraflarını karşılamak için kendine ait bir çiftliğin gelirlerini, havuzların dolaplarını, dolap develeri ve bakım masrafları için vakfetmişti (Belâzuri, 1987: 536). Abbasi Halifesi Musa el-Hâdî (784-785) Kazvin şehri karşısında "Musa şehri" adıyla yeni bir şehir kurdu ve yakındaki Rüstemabad şehriden satın aldığı arazileri yeni şehrin ihtiyaçları için vakfetmişti. Daha sonra Harun er-Reşid de bu şehri ziyaret ettiğinde dükkanlar satın aldı ve bunu şehrin camisi, kubbesinin bakımı ve surların tamiri için vakfetti. Coğrafyacı İbn Fakîh (ö. H. 292) kendi zamanında bu vakfın gelirleri ile köprüler yapıldığını ve masraflarının da bu vakıftan karşılandığını yazmaktadır (İbn Fakîh, 1996: 559).

H.132/M.750 yılında Abbâsiler kurulduğunda vakfedilen bir malın mülkiyeti etrafında farklı yaklaşımlar vardı. Abbâsi yönetimi ile daha yakın ilişkiler geliştirmiş görünen Kûfe fıkıhçıları tarafından başta Ebû Hanîfe olmak üzere habs edilen bir arazinin kuru mülkiyetinin (rakabesinin) vakfedildikten sonra eski sâhibinin mülkiyetinden çıkıp çıkmadığı sorununun derin ve detaylı tartışmalara konu olmuştur (Hannigan, 2014: 21-29) Bu tartışmalar İslam toplumunda yaygınlaşmaya başlayan vakıf uygulamalarına bağlı ortaya çıkan problemlerin bir yansımasıydı (Oberauer, 2013: s.1-47). Özellikle mülkiyet, miras, mütevellilik gibi konularda yoğunlaşan bu tartışmalarda vakfın mülkiyeti ve miras konusu önemli bir başlıktı. Ebû Hanîfe'ye göre bu konuda nassla sabit miras hakkının habsı (yasaklanması) mümkün değildir. Yani, vâkıf öldüğü zaman, hukukî varisleri mülkü aralarında taksim ederler. Bu anlayışa göre vakfedilen arazinin mülkiyeti sahibinden çıkmaz, "iâre" gibidir, bağlayıcı değildir, vakfından dönebilir (Hannigan, 2014: 92-106). Ebû Hanîfe mülkiyet ve miras haklarını gerekçe göstererek habse karşı çıkması, kurduğu hukuk doktrininin de bir gereğiydi. Ayrıca Ebu Hanîfe'nin zamanında vakf kurumu henüz teşekkül halindeydi ve hukukî bakıdan birçok açmazı (mülkiyet, tasarruf, mirası tescil vs.) barındırıyordu. Ayrıca habsin dinî dayanaklarını da yetersiz buluyor, eski cahiliye geleneğinin bir devamı olarak görüyordu. Medine'deki sahabe habslerini ise görmezden gelme eğilimindeydi. Esas tartışma mülkiyetsiz mal etrafında dönmekteydi. Çünkü vakf hukukî olmayan bir tasarruf ve miras hakkının sınırlanması gibi neticeler doğurmaktaydı (Bedir: 2014, 142-153). Vakfeden kimsenin vefatı halinde varisleri vakıftan dönerek tasarruf edebilirler görüşünü ileri sürmüştü (Halis Eşref, 1315/1897: 98). Bundan dolayı, talebesi Şeybani önce yazdığı *el-Hucce ala ehl-i Medine* adlı eserinde Medinelilerin habs görüşlerini reddederken, ömrünün son dönemlerinde yazdığı *Kitabu'l-Asl*'da sadaka ile habsi beraber düşünerek vakfı bir sadaka/hayır işi olarak ortaya koymuş, hocası Ebu Hanîfe'nin görüşlerine muhalefet etmiştir. O'nun "Vakıfta bulunan kişinin nihaî mülkiyeti (rekabe hakkı) elinden çıkmaz, kendi elinde kalır" görüşü böyle bir zeminde gelişmiştir (Şeybani, 2012: XII, 97-103; Serahsî, 1985: XII, s. 27).

Mülkiyetin habs edilmesi konusunda İmam Malik, mülkiye vakfedenin mülkiyetinden çıkmaz, fakat bunun üzerinde de tasarrufta da bulunamaz görüşünü savunmuştur. Şâfiî ve Hanbeliler de daha sonraları bu görüşü benimsemişlerdir. Buna göre, mülkiyet üzerindeki tasarruflar son derece sınırlanmıştır. Vakfeden eğer şart koşmamışsa, şartnamedekine göre faydalanabilir, tasarruf yetkisi görevliler tarafından yü-

rütölür (Hallâl, 1989: 247-251; Şafak, 1977: 262-263). İlk devirlerde sahabeler tarafından yapılan Mekke ve Medine vakıfları da Şafiî'ye göre ölünceye kadar kendileri tarafından idare edildi, fakat öldükten sonra mülkiyeti ammeye intikal etmiştir (Şafiî, 1973: III, 276; Ebû Zehrâ, ty: 90). Bu yaklaşımda mülkiyet üzerindeki tasarruflar tamamıyla sınırlandırılmış olmaktaydı.

Hanefîler de *'ayn*ın habsi başkasının mülkiyetine girmek konusunda habsdir. Mülkiyetin zevâinden kaçınmak zaruri değildir. Ancak mülkiyetin gerçekten izale olması miras hakkını düşürür. Bir mülkün tasarrufunu dondurmamak batıldır. Bundan dolayı mülkiyetsiz vakf modelini yani mülkiyetin muhafaza edilerek menfaatin vakfedilmesini önerirler (Şeybânî, 1981: III, 46, 58). Ebû Hanîfe, habsin mülkiyet üzerinde herhangi bir sınırlama ve durdurulma anlamında anlaşılmasına karşı çıkmıştır. Onun bu yaklaşımının temelinde sistem itibariyle hürriyetçi ve özel mülkiyetin tabii bir hakk olduğu düşüncesi vardır. Ona göre mülkiyet ile hürriyet birbirinden ayrılamayacak derecede organik olarak birbirine bağlıdır. Mülkiyetin hakiki manası tasarrufla mümkün olduğundan, mülkiyetin bulunduğu yerde "tasarruf hürriyeti" de bulunmalıdır. Tasarruf hürriyeti konusunda öylesine hassas davranır ki bunu bir insanî hakk olarak görür. Bundan dolayı mahkemenin bile bu hürriyete müdâhale etmesini ve onu kayıt altına almasını kabul etmez. Esasen Ebû Hanîfe'nin bu yaklaşımı İslam'ın, mülkiyeti titizlikle korunması gereken saygı değer ve dokunulmaz bir hakk olarak kabul etmesinden kaynaklanmaktadır. Bunun için Ebû Hanîfe ve daha sonra fiilî örneklerini göreceğimiz Kûfe fukahası, habs kurumuna sahibinin tasarrufunu sınırlandırdığı için ce vaz vermemiştir. Onlara göre tasarruf hakkı olmayan ve tasarruf edilemeyen bir mal düşünülemez. Bu yaklaşımı Serahsî şu şekilde özetlemektedir:

"Vakfedilmeden mülk olan bir mal, vakfedildikten sonra da mülk olarak kalır. Sâhipsiz mülk olmayacağından, vakfedilen bir malın da sâhibinin olması zaruridir. Bundan dolayı vakfedilen mal eski sâhibinin mülkünde kalır. Varisleri de mülkünde muhalefet edebilir. Mallar tabiî halinde mülk olarak yaratılmışlardır, insanoğlu da mâlik olarak yaratılmıştır..." (Serahsî, 1985: XII, s. 30; Ebû Zehrâ, 1981: 287; Ebu Zehra, ty: 91)

İkinci kuşak Hanefîlerin vakıf konusuna yaklaşımında, imam Ebû Hanîfe'nin çizgisinden bir ayrılma olduğu görülür. Ebû Yusuf, Harun er-Reşîd ile hacca gittiğinde, Medine'de bulunduğu sırada halîfenin huzurunda İmam Malik ile vakf konusunda bazı tartışmalar yapmıştı. Ebû Yusuf, habsin batıl olduğunu iddia ediyor ve Kadı Şüreyh'in Hz. Muhammed'in habsların serbest bırakılması ile geldiği sözünü naklediyordu. Kadı Şüreyh'in habs denilen şeyi sevmeyişi, tescil etmekten kaçındığı hatta vakıf kurmak isteyenleri eleştirdiği bilinmektedir. Kaynaklarda bunun sebebi olarak, habsin miras hukukunu bir nevi ortadan kaldıran bir düzenleme olma ihtimali gösterilmektedir. Kadı Şüreyh hukuk tarihi açısından henüz hukukun tam olarak müesseseleşmediği bir dönemde (tabiî dönemi) yaşadığı gözden kaçırılmamalıdır. Çünkü hukukun ilk şekillenişinin kabaca tedvîn çağına denk geldiği söylenebilir. İmam Malik de Ebû Yusuf'un iddialarına karşı "onlar (cahiliyyede) ilahları için Sâibe ve el-Buhayra'dan habs ıtlak ediyorlardı" sözünü delil getirerek maksad bakımından bunda herhangi bir sakınca görmüyordu (Hâmevî, 1997: III, 189). İkinci olarak Hz. Ömer'in Rasûlullah'tan vakf için izin istediğinde Rasûlullah'ın "aslını hapsed, gelirini sarf et" hadisini delil gösterdi. Zübeyr b. Avvam'ın vakfının da böyle olduğu karşılığını vermişti (Zehebî, 1982-1983: VIII, 113).

Bütün detaylarına sahip olmadığımız ancak ana hatlarını bilebildiğimiz yukarıdaki tartışmalardan anlaşıyor ki Ebû Yusuf'un bu hacc seyahati esnasında bizzat Medine'de gördükleri ve Medine uleması ile tartışmaları neticesinde, vakf konusundaki görüşlerinde bazı değişimler meydana gelmiştir. Nitekim Hanefî hukukçu Serahsî bu değişimin sebebini şöyle açıklamaktadır: "Ebû Yusuf'un vakf konusunda eski

görüşünden dönmesi, Harun er-Reşîd ile hacca gittiğinde, Medine’de bulunduğu esnada ashabın birçok vakfının bulunduğu bizzat şahit olmuştur. Bunun üzerine eski görüşlerinden dönmüştür” (Serahsî, 1985: XII, s. 28). Ancak bu rivayetlerde zimnî olarak Ebû Yusuf’un ikna edildiği anlaşıyor. Bu durum gelişen olaylar ve gündelik hayatın zaruretleri karşısında, bir asır önce Kufe çevresindeki hukukçular ile Hanefîlerin vakf ve mülkiyet nazariyesinin uygulama alanının kalmadığına yorumlanabilir. Nitekim Şeybani de ömrünün son günlerini vakıf arşivinde geçirmesi ve vakıf konusunun *Kitabu’l-Asl*’da son bölümde yer alması Şeybani’nin ömrünün son günlerinde bu konu ile uğraştığını teyit etmektedir (Şeybani, XII, 66-118). Şeybani, bu kısımda vakfın mutlaka yazılı beyanı ve mütevelliyi şart koşması, artık vakf kurumunun yaygın bir toplumsal realiteye dönüşmesi karşısında Ebu Hanife’nin görüşlerinden vaz geçerek ve mülkiyet, miras ve tescil gibi bazı çekinceleri koruyarak vakfa cevaz verdikleri anlaşıyor. Bu dönemde Mısır’da Hanefî kadıların mevcut vakıfların tescilini güncellemesi teşebbüsleri söz konusu geçiş sürecinin sancıları olmalıdır (Bedir: 2014, 152).

Bir sonraki Hanefî hukukçulardan Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî et-Tahâvî (ö. 321/933), kendinden önceki Hanefî kitaplarındaki rivayetlere dayanarak, Ebû Yusuf ve İmam Hasan eş-Şeybani’nin vakıf konusunda hocalarına muhâlefetle “bir kimsenin yaptığı vakıf, kendi mülkünden çıkarak, Allah’ın mülkü hükmünde olmak üzere Allah için habs demektir” şeklinde anlayarak, vakfa konu olan malın vâkıfın mülkünden çıktığını ve bağlayıcı olduğunu, rucû’ etmesinin mümkün olmadığını, vefatından sonra da mirasçılardan dönemeyeceğini aktarmaktadır. (Tahavî, 1370/1950: 137; Serahsî, 1985: XIII, 27). Bunların dayanakları ise Hz. Peygamberin “Aslını habs et, gelirini sarf et” hadisi ve Hz. Ömer’in arazisini vakfederken “tarla katiyyen satılmayacak, hibe edilmeyecek, mirasla intikal etmeyecek” şeklinde koyduğu kayıtlara dayanmaktadır (Buhârî, “Vesâya”, 2613; Müslim, “Vakf”, 1632-1633; Hallâl, 1989: 202-203; Hassâf, 1904: 6-9). Bunlar habsı tamamen mülkiyetten çıkma olarak anlamıştır. Buna karşılık Ebû Hanife, habsın Allah adına olmasının, sembolik ve gerçek bir mülkiyet olmadığını, sahibinin mülkiyetinden çıkan bir arazinin sahipsiz kalacağını, bir malın sahipsiz olmasının ise imkansız olduğunu, dolayısı ile arazinin vâkıfın kendi mülkiyetinde kalmasının daha doğru olduğunu savunur (Serahsî, 1985: XII, 30; Ebû Zehrâ, 1981: 287; Ebu Zehra, ty: 91).

Tartışmanın böyle bir mecrada cereyân etmesinin sebebi İslam fıkında vakfedilen bir malın tasarrufunun akide olduğunu tanımlamak için mutlak mülkiyet ile “mülkiyetsiz mal” arasında mütevellinin konumunun hukuken tanımlanması gerekirdi. Vakfedilen malın sahibinin kim olduğu tartışması da zaten İslam toplumunda heniz *hükmi şahsiyet* mefhumunun henüz gelişmemiş olmasıyla alakalıydı. Çünkü fıkıh ekolleri arasında tartışmaya esas teşkil eden, vakfedilen bir malın mülkiyetinin kimin elinde ve kim tarafından tasarruf edileceği problemine, vakfedilen malın sahibinin Allah olduğunun ileri sürülmesi bir anlamda hükmi şahsiyetin hukuki olarak henüz yeterince tanımlanamadığını gösterir. Şeybani’nin mütevellî konusundaki ısrarı bu boşluğu doldurmaya matuf olmalıdır. İslam hukukunda ve literatüründe *Allah hakkı* umumiyetle amme yararını ilgilendiren haklar demektir (Akgündüz, 1983: 49). Abbasilerde de hükûkullah kavramı, amme menfaati için kullanılmış ve siyâsî otoritenin yetkisinde yönlendirilmiştir (Hoexter, 1995: 136). Ancak bu yetki daha çok mülkiyet tasarrufu noktasından değil, murakabe ile sınırlı kalmıştır. Vakıf arazilerinin mülkiyetinde *hükûkullah* kavramının bulunması, aynı zamanda sahibinin mülkiyetinden çıkan araziye sahipsiz bırakmamak için bu hakkı Allah’a devrediyordu. Abbasiler’de hükûkullahın siyâsî otoritenin yetkisinde yönlendirilmesi, sonuçta siyâsî otoritelere vakıflara mudahale hakkı veriyordu. Bundan dolayı vakfedilen mal sahibinin mülkünden çıkmışsa, o zaman siyâsî otoritenin boşalan mülkiyet yetkisini kullanması gerekiyordu (Hoexter, 1995: 135-136, 154). Muaviye ile Ebu Zerr’in

tartışmasına da yansıdığı gibi önceleri siyasî otoriteler bu hakka dayanarak amme mallara müdahalelere karşı koymak için hukûkullah kavramını devletten daha kesin çizgilerle ayrılarak dokunulmaz ve tasarruf edilmez bir mülkiyete dönüştürdüler ki bu mülkiyet şekli artık *vakf* olarak tanımlanmıştır.

İlk dönem İslam tarihinde vakf müessesesinin gelişimi ve mülkiyeti etrafındaki tartışmalar, kendini üç ayrı zamanda, üç farklı kavramla dışa vurmuştur: *Sadaka*, *Habs* ve *Vakf*. Hz. Peygamber döneminde sadaka-i câriye makamında umumî hayır işlerine hasredilen tahsisler genellikle *s-d-k* kökünden türetilerek *sadaka* olarak adlandırılmıştır. Tarihî gelişimi işaret etmesi bakımından vakf kurumunun bu aşamasına, kullanılan lafzı dikkate alarak, *Sadaka Aşaması* denilebilir. Bunun daha sonraki vakf şekilleriyle, saf bir tasadduk olarak düşünülmüş olması yönüyle özde farkı olmamakla birlikte (Şafiî, 1973: IV, s. 51-52), malın mülkiyeti ile ilgili bir farklılıktan dolayı en azından Abbasi devri tartışmalarına bağlı olarak bir farklılıktan bahsedilebilir. Sahabe döneminde yaygın olarak sadaka kavramı kullanılmakta iken, zamanla Hicazlılar *habs* kavramını kullanmışlardır. Hicaz'da gelişen Malikîlerin kullandığı *habs* kavramına karşılık, Irak'ta gelişen Hanefîler ise *vakf* kavramını kullanmışlardır. Bu durum ilk dönemlerdeki *habs* ve *vakf* kavramlarının birbirinden farklı iki ayrı uygulama ve iki farklı anlayışı yansıtır. Her iki kavram da doğrudan vakıf mallarının mülkiyeti ve tasarruf haklarına bağlı olarak gelişmiş ve her ikisinde de mülkiyete kapalıdır. Buradaki temel sorun vakfedilen bir malın mülkiyetinin hapsedilmesi ile mülkiyetin durdurulması arasındaki fark, bu iki kavramla dile getirilmiştir. Bu bakımdan *sadaka*, *habs* ve *vakf* kavramları hem bölgesel anlayış farklılıklarını hem de dönemsel olarak semantik gelişimi içinde barındırır. Vakf özünde sadaka iken, *habs* özünde mülkiyetin bir ailede devamını sağlayan uygulamayı ifade eder. *Habs* kavramı esasında bu tür vakıfları işaret eden bir muhteva kazanmıştı. *Habs* uygulaması, Emevi müsaderelerine ve İslam miras hukukuna karşı bir hile olarak görülmüştür. Miras hukukuyla çeliştiğinden de Iraklı hukukçuların tepkisini çekmiştir. Hanefîlerin ve Kufe hukukçularının karşı çıkışlarında, en temelde hem bu aile vakıflarının durumu hem cahiliye dönemi uygulamalarına benzemesi hem de miras hukukunu ihlal ve mülkiyet anlayışı etkili olmuşa benziyor. Nitekim Kufe kadısı Kadı Şureyh bu muhalefetini "Allah'ın miras hisselerini belirlemesinden sonra *habs* yoktur" sözüyle sloganlaştırmıştır. Bu söz *habs* uygulamasına hem miras hukuku hem de cahiliye uygulamasına benzediği, her iki durumda da pratikte bir mülkiyet sorunu olduğunu ifade eder. Yukarıda da gösterdiğimiz üzere Hicaz ve Mısır'da Malikîlerin verdiği ruhsatta bağlı olarak aile vakıfları çok yaygınlaşmıştı. Emevi ve Abbasi döneminde Mısır kadılarının uygulamalarına bağlı olarak gelişen tartışma ve idarî krizler, bu iki anlayışın uygulamada karşı karşıya gelişinden kaynaklanmaktadır. Bu ikisi arasındaki farkı görmek için hem Ebû Hanîfe'nin hem de Medine'de İmam Malik'in öğrenciliğini yapmış olan Iraklı Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin Medinelilere bir reddiye olarak yazdığı *el-Hucce alâ ehli'l-Medîne* adlı kitabının 'habs' bölümüne bakılabilir. Şeybânî bu eserinde gerek konu başlığı seçiminde gerekse içerikte Malikîlerin 'habs' kavramını tercih etmiş ve temel olarak Ebû Hanîfe'nin perspektifinden Malikîlerin 'habs' olarak tanımladıkları kuruma yönelik eleştirilerini sıralamıştır. Ancak Şeybânî, bir diğer eseri olan *Kitâbu'l-Asl*'de vakfı savunmakta ve Ebû Hanîfe'yi eleştirmektedir. Bunun için Şeybânî'nin kendisi, Hicaz Malikî okulunun anlayışı ile Peygamber dönemi sadaka anlayışını, kendi dönemi zaruretlerini de dikkate alarak bir senteze ulaşmıştır. Vakıf kavramı bu sentezin neticesidir (Bedir, 2014: 146-147).

Serahşî, Şeybânî'nin vakıf konusunda yaşadığı değişimi canlı bir şekilde tasvir eder. Şeybânî, açıkça kendi devrinde yaygınlaşan vakıf uygulamaları karşısında artık vakfa karşı çıkmanın bir anlamının olmayacağını, hocası Ebu Hanîfe'yi tutarsızlıkla suçlayarak ve bu görüşlerde devam etenin insanları sıkıntıya sokmak anlamına geldiğini, vakfın bir hayır kurumu olduğunu vasetmesi dikkat çekicidir (Bedir: 2014, 149). Se-

rahsî, İmam Muhammed'in hocası Ebu Hanife'ye yönelik bu sözlerini yakışsız bulur ve İmam Mâlik'in deyimi ile "delil getirme ve iddiasını ispat konusunda çok zeki olan Ebû Hanife hayatta olsaydı, Şeybânî'ye gerekli cevapları verirdi" demektedir. Vakıf konusunda İmam Muhammed'in kafasının karışık olduğunu, *el-Asl*'daki vakıf konusundaki meseleleri bitiremediğini, bu yüzden ömrünün sonunda vakıf belgelerinin saklandığı "arşiv odasından" çıkmaz olduğunu da haber vermektedir. Hassâf ve Hilâlû'r-Reyy gibi öğrencileri de vakıf meselelerini hükme bağlamak için çok zahmet çektikleri tesbitini yapar. Serahsî'nin bu ifadelerinden Hanefî çevrelerde daha sonraki dönemde de vakf konusunda Ebû Hanife'nin görüşlerine hala bağlı kalındığını ve vakıf konusunda uygulamanın teoriden önce gittiğini, realite karşısında Hanefîlerin meşru çerçeve oluşturmaya çalıştıkları anlaşılıyor. Ancak gerek İmam Muhammed'in *el-Hucce* ile *el-Asl* arasındaki değişiminde de görüldüğü gibi başlangıçtaki kafa karışıklığı, gerekse Ebu Yusuf'un Hicaz'da ikna edilmesi ve daha sonra bunların öğrencilerinin hâlâ vakıf konusunu tartışıyor olması, hicrî ikinci asrın sonralarına kadar vakıf konusunda birçok belirsizliğin devam ettiğini gösterir. İmam Muhammed'in ömrünün sonunda "vakıf arşivinden çıkmazdı" haberi bu alanda yaygın bir uygulamanın, vakıflar için vakıfnâme türü belge tanzim edildiğinin ve bunların da devlet tarafından özel bir arşivleme sistemi ile korunduğunu haber verir. Bu durum, sandığımızdan çok daha erken devirlerde vakfın yaygınlaştığı ve daha sonraki nihai kurumsal şeklini daha Hicrî II. asrda aldığını göstermektedir (Serahsî, 1985, XII, s. 29,44; (Türkçe trc. 2016: XII, s. 47, 76). Burada Şeybânî, vakıf konusunu ele aldığı bölüme *Kitabu's-Sadakatu'l-Mevkufe* adını vermiştir. Böyle yaparak İslam'ın sadaka anlayışının özel bir şekli olarak ortaya koymakta, vakfı Kur'an ve sünnet kapsamına dahil etmeye çalışmakta, vakfın önemli ve meşru bir kurum olduğunu iddia etmekte, vakfın meşruiyetine karşı çıkan Ebû Hanife'nin bu husustaki görüşünde hata ettiğini ihsas ettirmektedir (Bedir, 2014: 144).

Tekrar Malikî çevrelere yönelik eleştirilere dönecek olursak, Şeybânî'nin Malikî çevrelere yönelik eleştirilerinin temelde habs kavramı etrafında şekillenmiş olduğu vurgulanmalıdır. Malikîlerin habs dedikleri şey aslında Medine'deki belirli ailelerin ellerindeki satılmayan mallardır. Şeybânî sadece aile içinde mülkiyetin dolaşımı şeklinde devam eden bu uygulamanın meşru olamayacağını belirtmektedir. Aslında Şeybânî, İmam Malik'in ve Hicazlıların şahsında "ehlî" ya da "zürrî" vakıflar olarak bilinen aile vakıflarını eleştirmektedir. Ayrıca vakfın rücu' etme hakkı, vâkıfın ölümünden sonra miras hakkı gibi mülkiyet ile ilgili konular bu bölümün öne çıkan bir diğer problemleridir. Burada vakıf malını devletin müsadere ve müdahalelerine karşı koruyucu bir kalkan olarak tasarlamaktadır. Ancak miras konusu tam çözüme kavuşturulamamış bir problem olarak ortada durmaktadır. Konunun tartışıldığı dönemlerde özellikle aile vakıflarının yaygınlığı, bu kurumun salt sadaka maksadıyla değil, devrin sosyal, siyasî ve idarî şartlarının baskısıyla vakfın gelişiminde etkili olduğunu göstermektedir. Bunu çözmek için ise *hayrî vakıf* ve *zürrî vakıf* kavramlarını geliştirerek birbirinden ayırmaktadır (Bedir, 2014: 9).

Tartışmaların gelişim serüvenini takip ettiğimizde ikinci nesil Hanefî hukukçuların vakfın kabulü yönündeki değişime Ebu Yusuf ve İmam Muhammed'den sonra daha da açık hale gelmiştir. Özellikle Abbasilerin ikinci döneminde (860-945) vakıf konusundaki tatbikat, Ebû Hanife'nin görüşlerinin aksine önceki gelenekler ve diğer görüşler doğrultusunda yaygın bir kullanım alanı bularak gelişmiştir. Hassâf'ın Hanefî ekolüne mensûp olmasına rağmen, "eğer Ebû Hanife yaşasaydı, görüşlerini değiştirdi" sözleri habs konusunda üçüncü hicrî asrardan itibaren genel bir kabulün oluştuğunu gösterir (Serahsî, 1985: XII, 28-29). Fıkıh mezhepleri arasındaki teori düzeyinde devam eden bu tartışmalara paralel olarak vakıf alanının da Abbasi idaresindeki uygulamalara da yansıdığı ve bazı karışıklıklara yol açtığı görülmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi yaygın bir vakıf uygulaması bulunan Mısır'a atanan Hanefî veya Kûfe ekolüne

mensup kadıların, *habs*ları ilga etmeye ya da yeniden tanzim etmeye yönelik uygulamaları bu dönemde ciddi şikâyet konusu olmuştur. Mısır kadıları ve valileri hakkında mustakil bir eser yazmış olan Ebu 'Umer Muhammed b. Yusuf el Kindî (ö. 350/983) *Kitâbu'l-Vulât ve Kudât* adlı eserinde Abbasiler devrinde Mısır'da yaşanan uygulamalar hakkında detaylı bilgiler aktarmaktadır. Halife el-Mehdî zamanında (159/775-169/785), ilk olarak Kûfe fıkıh ekolüne mensup İsmail. b. Yesa' Mısır'a kadı olarak atanmıştı (Kindî, 1912: 371; İbn Abdu'l-Hâkem, 1996: 405-406). Hanefî mezhebine göre içtihatla bulunarak, *habs*ları iptal etmeye kalkışması üzerine, Mısır'ın ünlü imamı Leys b. Sa'd (94/712-175/791) gelerek; "Ben sana hasım olarak buraya geldim, çünkü sen, Rasûlullah'ın, Ebû Bekir'in, Ömer'in, Osman'ın, Ali'nin ve ondan sonrakilerin *habs* yaptıkları halde onu iptal etmeye kalkıyorsun" diyerek itiraz etti (İbn Hallikân, 1977: IV, 127-132; Bağdâdî, 1931, (kısa hayatı ve dönemi için) XIII, 3-4). Ayrıca oradan ayrılır ayrılmaz, halife el-Mehdî'ye yazdığı uzun şikâyet mektubunda; "Senin atadığın kadı, Rasûlullah'ın, aramızda uygulanmakta olan sünnetini neredeyse yok edecek. Biz *habs*ları ne dinar için ne dirhem için kullanırız sadece hayır amacıyla biliriz" diyordu. Ayrıca Mısır halkı, Kûfelilerin mezhebini henüz tanımadığından, bu durumdan oldukça rahatsız olmuşlardı. Bunun üzerine Halife el-Mehdî, bir yazı göndererek kadıyı görevinden azletti (167/783) (Kindî, 1912: 371-372; İbn Abdu'l-Hâkem, 1996: 406).

Benzer bir hadise de el-Me'mûn tarafından iki defa (İlk atanması (196/811-198/813) yılları arasında ikinci atama (199/814-204/819) yılları) Mısır kadılığına atanmış olan Lehîa' b. İsa el-Hadramî tarafından gerçekleştirilmiştir (Kindî, 1912: 417-420, 421 vd; İbn Abdu'l-Hâkem, 1996: 409, 410). Lehîa' kadılık yaptığı esnada Mısır'daki *habs*larda yaşamakta olan suistimallerin önüne geçmek için bütün *habs*ların sahiplerinin ya ellerindeki belgeler ile veya *habs* halkının ikrarı ile yeniden tevsik ederek tespit edilmesine karar vermişti. Bizzat kendisi ikinci kadılık görevinden beri (199/814-204/819) bu faaliyetini tasarladığını itiraf etmektedir (Kindî, 1912: 424). Kadı'nın *habs*larla ilgili bu belgeleri uzun zaman "Furûzu Lehî'a" veya "Furûzu kâdî" olarak hatırlanmıştır. Belgelerin yenilenmesi ile bir anlamda *habs*ların kontrolü sağlanmış ve resmileştirilmiştir (Kindî, 1912: 424).

Hanefî fakihlerin ve kadıların vakıf konusundaki görüşleri elbette Ebu Yusuf'un görüşünü değiştirmesi ile bütünüyle uygulamaya yansımada. Ebu Yusuf'un ölümünden yaklaşık elli yıl sonra bile "Kufe ekolüne mensup kadılar" yani Hanefî kadılar kendi görüşlerine göre uygulama yapmaya devam etmişlerdir. Mısır'daki vakıflar üzerinde devlet kontrolü sağlamak üzere yapılan girişimlere el-Mu'tasım tarafından 226/840 yılında yine Kûfe fıkıhçılarından Muhammed b. Ebî Leys el-Havârizmî'nin (ö.237/851) Mısır kadılığına atanması ile devam edildi. Mısır'daki "Mihne" uygulamaları konusundaki kararlılığı ile tanınan kadının (Kindî, 1912: 424), vakıf alanında da kendi fikhî görüşlerini dayatma teşebbüsünde bulunduğu görülmektedir. Mısır'a gelir gelmez ilk işi, halka bir ilanda bulunarak "ellerinde yetim ve gaip malları bulunan herkesin bu malları getirmesini istemek" olmuştur. Halk kadı gelmeden önce onun sertliğini duyduğundan, âdeta bu malları teslim için koşuşturmuşlardır. Bu teşebbüs, muhtemelen vakıf malları için bir ön girişimdi. Çünkü hemen akabinde, bütün vakıfları gözden geçirdi, birçoğunu tamamen iptal etti, kabul edilebilir durumda olanları, bizzat kendi yazısıyla yeniden düzenledi. Asıl amacıyla ilgili şöyle dediği rivayet edilir: "Mısır'daki bütün vakıflara el koymak istemiştım. Çünkü aile vakıflarının (*habs*), bu âileler tarafından yönetimi için atanan görevlilerden birçoğunun kâdî divanında herhangi bir kaydı bulunmamaktadır" (Kindî, 1912: 449-450). Bu ifadeler hem kadının asıl maksadını, hem de ait olduğu mezhebin konuya bakışını göstermesi açısından dikkat çekicidir. Çünkü Hanefîler, özellikle Şeybani, vakfedilen malların tescilini ve mütevellî şartı koşuyordu (Şeybânî, 1985: III, s. 58; Bedir: 2014, 145-147). Bundan dolayı Mısır'daki Hanefî kadı tecil edileiş ve mütevellîsi olmayan evladiyelik vakıflara müdahale etmektedirler. Muhammed b. Ebi Leys'in yapamadığını daha sonra atanan Haris b. Miskin tamamlamıştır (Kindî, 1912: 459-466).

Buraya kadar sunduğumuz misallere dayanarak diyebiliriz ki, fıkıh ekolleri arasındaki görüş ayrılıkları, vakfın gelişimini doğrudan etkilemiştir. Mısırlı fakihlerin başta Leys b. Sa'd olmak üzere habs konusunu caiz görmeleri, İslam tarihinin erken dönemlerinden itibaren Mısır'da vakfın yaygınlaşabileceği meşrû bir zemin bulmuştur. Mısır'da vakıf uygulamalarının aksine İslam dünyasının diğer bölgeleri olan Şam, Irak ve Horasan gibi eyaletlerde vakıf örneklerine mevcut kaynaklarda rastlanılmamaktadır. Bu durum aynı zamanda Abbasiler devrinde bölge ve anlayış farklılıklarına bağlı değişik uygulamaların varlığını ve siyasî sistemin de bu farklılıklara imkân tanıdığını gösterir. Bu durum aynı zamanda Bizans/Roma alanında eskiden gelen bu tür uygulamaların devam ettiğini de akla getirmektedir. Çünkü satılmayan mal kavramı; Romalıların aile içerisinde, ailenin veya ilgili herhangi bir kişinin ismini devam ettirmek amacıyla alım-satım gibi işlemlerden koruduğu bir mal biçimine atfı yapar.

4-Abbasiler Tarafından Kurulan Vakıf Örnekleri

Abbasiler döneminde resmî vakıfların çoğunluğunun hacc yolları ve Haremeyn hizmetlerini karşılamak için yapıldığı bilinmektedir. İlk Abbasi halîfesi Ebu'l-Abbas Saffâh'ın, Irak hacc yolu üzerinde, devlet arazilerinden tahsisat yaparak, su temini ve yol güvenliğini sağlamak gayesiyle (Taberî, 1964: VII, 465), uygun mesafelere menziller yaptırdığı biliniyor (Taberî, 1964: VII, 467). el-Mansûr zamanında (136/753-158/774), Emevilerden müsadere edilen Ehvâz'daki Feyz kanalı üzerinde bulunan Cubân arazilerinin gelirlerinin Medine halkına vakfedildiği rivayet edilir (Belâzurî, 1987: 513 (Trc. s. 533). el-Mehdî zamanında bu tür vakıflar Kâbe'nin restorasyon giderleri ve hacc yolu güvenliği için ayrılmıştı. el-Mehdî'nin Vâsıt civarında kazdırdığı "Sıla Nehri" etrafında ortaya çıkan ve ihya edilen arazilerin gelirleri ile Fırat nehri üzerinde mülkiyeti ihtilafı olan ve vaktiyle Emevilerden alınan araziler (Belâzurî, 1987: 512 (Trc. s. 532) Haremeyn halkına ve buradaki masrafları karşılamak üzere vakfedilmiştir (Belâzurî, 1987: 409). Bu örnekler tarihteki ilk Haremeyn vakıfları örnekleridir. Haremeyn hizmetlerine yapılan vakıflar konusunda, Harun er-Reşîd'in dindar kimliği ve hacca olan düşkünlüğü nedeniyle, daha parlak bir dönem yaşanmıştır. Bizzat halife Harun er-Reşîd ve eşi Ümmü Ca'fer, hacc yolu ve mekânlarına ait hayır yaptırmak ve su kazdırmakla meşhur olmuşlardır. Kuyu ve diğer masraflar için kendi çiftliklerinden yıllık geliri 30.000 dinar tutan araziler vakfetmişlerdir (Ya'kûbî, 1962: 24-26).

Haremeyn hizmetleri dışında yapılan vakıflara gelince, bunlardan ilk dikkat çeken Abbasi emirlerinden Muhammed b. Süleyman b. Ali tarafından kuruluşundan itibaren tatlı su konusunda ciddi problemler yaşayan Basra halkının su ihtiyaçlarını karşılamak için yapılmış olan su havuzlarına ait vakıftır. Basralılara yapılan böyle bir vakıf, o dönemin ihtiyaçları içinde düşünüldüğünde hayli anlamlı olmalıdır. Bunun için Muhammed b. Süleyman b. Ali kendisine ait bir kısım day'aların (çiftlikler) gelirini, su havuzlarının dolapları, develeri ve tamiri için sarf edilmek üzere vakf (*tasadduk*) etmişti (Belâzurî, 1987: 516 (Trc. s. 536).

Halife Mûsa el-Hâdî (785-786) de Kazvin şehri karşısında kurduğu *Mûsa şehri*'nin kuruluşu esnasında, Rustemâbad (Hamevi, 1997: III, 49) denilen yerden geniş bir arazi satın alarak gelirini, yeni kurulan şehrin ihtiyaçlarının karşılanması için vakfetmişti. Bununla da yetinmeyerek bu vakıf arazilerinin idaresi için azatlısı Ömer er-Rumi adlı bir köleyi görevlendirmiştir (Belâzurî, 1987: 451; (trc. s. 463). Daha sonra Harun er-Reşîd, Kazvin şehrini ziyareti sırasında, bazı gelir getiren (musteğallât) dükkânlar satın alarak, şehrin camisinin bakımı, su kanallarının onarımı, surların tamirine harcanmak üzere vakfetmiştir. Hatta ünlü coğrafyacı İbn Fakîh (292/904) yaklaşık bir asır sonra, bu vakıf gelirleri ile kendi zamanına kadar köprü, cami, çeşme gibi hizmetlerin görüldüğü ve yapımına devam edildiğini kaydeder (İbn Fakîh, 1996: 559).

Harun er-Reşîd'in hacc ve askerî seferlerin harcamalarının temini ve sürekliliğinin sağlanması için vakıflar tahsis ettiği bilinmektedir. Bu anlamda Abbasi-Bizans sınır bölgesinde (Suğur) birçok kervansaraylar, hastaneler yaptırmış, yıllık geliri 100.000 dinâr tutan çiftliklerinin gelirini, Suğur bölgesinde oturmakta olan fakirler için vakfetmişti (Ya'kûbî, 1962: 24-26). Bu vakıflar, öncelikle Diyâr-ı İslâm'ı korumak için sınır bölgesindeki gazileri ve savaşıları teşvik ve onları destekleme amacını taşımaktadır. Halifelerin savaşanlara ve onların ailelerine yönelik destekleri bu tür vakıf tahsisleri ile sürüyordu. el-Me'mûn döneminde, Huneyn b. Abdülhamit Tusi adında (Taberî, 1964: VIII,549, 559, 566, 569-573), cömertliği ile tanınan bir komutan, yıllık geliri 100.000 dinar olan çiftliğini bu bölgeye göç etmiş Hz. Ali soyundan gelenler için (ehlu buyutât) vakfetmişti (Ya'kûbî, 1962: 30).

Abbasilerin ilk komutanlarından başta Ebû Müslim el-Horasanî olmak üzere, Bermekîler, Abdullah b. Tâhir, Hasan b. Sahl, Fazıl b. Rebi' gibi isimler ve halîfe hanımları bu ve benzeri gayelerle vakıf tahsisinde bulunmuşlardır (Samarrâî, 1990: III, 552). Bunlar arasındaki ilgi çekici bir örnek el-Mu'tasım'ın komutanlarından Afşin'in, kendi memleketi olan Ferğana ile Soğd arasındaki sınır bölgesindeki çok sayıda ribattan en tanınmış olan *Hudeysir* ribatının masrafları için bizzat kendi tarafından day'alarını (çiftlik) vakfederken karşımıza çıkmasıdır (İbn Havkal, 1938: 504-505).

Sadece Haremeyn ve suğurlar (sınır boyları) için kurulmuş olan bu tür vakıfların gelirleri III/IX. asrın sonlarında yıllık 80.000 dinara ulaşmıştı. Husamüddin Samarrâî'nin arazi gelirlerine dayanarak yaptığı hesaplara göre ikinci Abbasi devrinde yani Hicrî III./IX. Miladî asırda Sevâd ve Ehvaz'da (Aşağı Mezopotamya) yoğun olarak bulunan vakıf arazilerinin sadece Sevâd bölgesindeki genişliği %15 oranında idi. Vâsıt bölgesini de kattığımız zaman bu oran daha da artmaktadır (Samarrâî, 1982: 215-216; a. mlf, 1990: III, 553). İbn Hurdazbih'in Sevâd bölgesindeki vakıflar ve gelirlerine ilişkin aktardığı bir anekdot, yukarıdaki görüşlerimizi takviye eder niteliktedir. Sibeyn vakıfları birçok zirâî bölgenin (tesasic) tek bir day'a/çiftlik yapılarak toplanmasından ibarettir: "Buranın öşür geliri buğdaydan 500 kurr, arpadan 5500 kurr ve 50.000 gümüş varaktı..." (İbn Hurdazbih, 1889: 11). Devletin bütçe icmal listelerinde vakıf arazilerinin gelirinin toplam bütçe içindeki miktarı %10'na ulaşmaktadır. Bu durum sistem içinde vakıf arazilerinin gelirinin büyüklüğünü ve devletin bu konuya verdiği önemi göstermektedir. Sevâd'daki vakıf arazilerinin bu denli genişlemiş olması, hicrî üçüncü asrın sonlarında (310/913) vezir Ali b. İsa tarafından *Dîvân-ı Birr*'in kuruluşunda Bağdat işletmelerinin (mustegillatlarının) 13.000 dinar, Sevâd'daki mirascısı kalmadığından devletin eline geçen diyâ'larının 80.000 dirhem gelirinin bu divanın altında toplanmasıyla ortaya çıkan bir durumdur. Çünkü bu vakıflar, temelde Haremeyn'in ve müslümanların yaşadıkları yerlerin hâmesi sıfatıyla halifenin resmi (irsâdî) vakıflarıydı. Hassa çiftlikleri de (diyâ'lar) bunlara dâhil edilince, bunların idaresi için hususi bir divanın kurulması zaruri hâle gelmiştir (Sâbî, 1958: 310-311; Kurtubî, 1967: 245). Bunların kontrolü, tescili ve idaresi için h. 301/913 yılında *Dîvân-ı Birr ve'l-Ahbas* adı altında müstakil bir divan kurulmuştu (Sâbî, 1958: 310-311; ayrıca Samarrâî, 1982: 297).

Abbasi ailesi tarafından yapılan vakıfların mülkiyet durumunu görmek için şu anekdot önemlidir. Halîfe el-Mu'tasım, Bizans hükümdarı Teofil Mihâil'in Malatya'ya saldırması üzerine, ona karşı sefere çıkmadan önce, Bağdad kâdılarının da hazır bulunduğu, önde gelen devlet adamları, komutanlar ve eşraftan 328 kişiden oluşan bir topluluğun huzurunda ve onların şahitliğinde, sahip olduğu bütün diyâları, üçte biri çocuklarına, üçte biri kölelerine (mevâlî), geri kalan üçte birini de Allah için vakfettiğini açıklamıştı (Taberî, 1964: IX, 56,161-163). el-Mu'tasım tarafından vakfedilen bu arazilerinden Yemâme'deki bir çiftlik, daha sonra el-Mütevekkil tarafından bir şaire iktâ' edilmek istenir. Fakat harâc kâtibleri bu arazinin el-Mu'tasım tarafından vakfedildiğini halifeye hatırlatarak, iktâ' edilmesinin imkânsız olduğunu bildir-

mişlerdi. Bunun üzerine yıllık sembolik bir miktarla 50 yıllığına götürü usulüyle (kabâle) verilmişti. Bu olay, vakıf arazilerinin mülkiyeti üzerinde devlet başkanının dahi herhangi bir tasarruf yetkisinin olmadığını ve bu anlayışın bürokraside de yerleşmiş olduğunu gösterir ((Taberî, 1964: IX, 161-163).

5-Fey-Vakf İlişkisi

Vakf kavramı ile *fey'* kavramlarının semantik gelişimleri dikkatlice incelendiğinde aralarında yakın bir ilişki olduğu görülmektedir. Vakf kavramı ilk olarak hicrî ikinci asrın ortalarında, *habs* kavramının yanındadır, onun müteradifi olarak kullanılmaya başlanmıştır (Arîn, 1914: 289). Vakf kavramının en eski tarihli kullanımları, hicrî ikinci asrın ikinci yarısında yaşamış olan İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, Yahyâ b. Adem (ö. 202/817) ve İmam Şâfi'ye (ö.204/819) aittir. Fakat onlar da vakıf kelimesini de *fey'* anlamına ve onun yerine kullanmışlardır. Bu kullanıma erken dönemden en güzel örnek, Yahyâ b. Âdem'in şu sözlerinde gizlidir; "Toprakta hums yoktur, çünkü o feydir, ganîmet değildir. Ganîmet olan bir şey vakfedilemez. Araziyi devlet başkanı dilerse vakfeder, dilerse fey' taksîm ettiği gibi taksîm eder..." (Kureşî, 1979:19; Şâfiî, 1973: IV, s. 53-55). Görünüşte iki kavramın muhtevası arasında bir fark yok gibi görünse de belli bir tartışmanın ve şartların sonucu olarak ortaya çıktığı dikkate alınırsa, aynı muhtevaya sahip olmadıkları anlaşılır (Arîn, 1914: 289-290).

Klasik İslâmî literatürde fey' ile vakf arasında daima bir paralellik kurulmuş, sık sık da bir birinin yerinde kullanılmıştır. Hatta vakf kurumunun feyin içinde geliştirildiği yönünde de bir yaklaşım vardır (Sivâsî, t.y: I-VII, s. 206). Çünkü fey' en genel manası ile ümmetin ortak olduğu ve onun ihtiyaçlarına tahsis edilen şeyler demektir. Dolayısıyla fey mallarından karşılanan ihtiyaçlar, devlet hazinesinin iflas ettiği dönemde artık karşılanamaz hale geldiğinden, onun bıraktığı boşluğu vakıflar doldurmuştur (Cahen, 1990: 128). Bundan dolayı hicrî üçüncü asırdan itibaren telif edilen eserlerde fey' ve vakıf birbirinin yerine kullanılmaktadır. Eserini bu dönemde yazan ve Ahmet b. Hanbel'e gelerek babalarının Sevâd'da bıraktığı arazileri paylaşmadıklarını söyleyen bir gence Ahmet b. Hanbel, o arazinin aslının fey' olduğunu, vakfederek aslına döneceğini söyleyerek vakfetmesini tavsiye etmiştir (Hallâl, 1989: I, 443-444). Bir başka misalde Kudâme b. Ca'fer, "Hz. Peygamber Hayber'i fey' kabul etmedi. Burayı taksim etmez, mevkuף kabul ederdi... Ömer ise fey'i mevkuף kabul ederek ellerinde bıraktı" derken iki kavram arasındaki akrabalığı gözler önüne serer (Kudâme b. Ca'fer, 1981: 206; Yahyâ b. Âdem: 19). Bu kullanım özellikle Mâverdî'de çok daha belirgin bir hal almış durumdadır. Kuşkusuz siyasî literatürde kullanımının azalmasına rağmen Mâverdî'nin ısrarla fey' ve vakf kavramlarını bir birinin yerine kullanması, fey'in devletin yerini artık vakfın almaya başlaması ile izah edebiliriz (Mâverdî, 1985:161 vd.,174-175; Türkçesi: 1994: 261-262).

Abbassiler döneminde Mısır dışında görülen vakıflar daha çok halife ve onun yakın çevresindeki üst yönetici sınıftan insanlar tarafından, devletin yapacağı hizmetlerin karşılanacağı alanlarda yapılmış olan *yarı resmi vakıf (irsâd)* niteliği taşıyan vakıflardır (Dûrî, 1986: 49). Bu tür vakıflar, hemen her halife ve yakınları tarafından yapılmış ve bu vakıflara irsâd adı verilmiştir. İrsâdın kelime manası; gözetmek ve harzırlamak demektir. İstîlâhî olarak; devlete ait bir mülkün mülkiyeti devlette kalmak kaydı ile, menfaatinin devlet başkanı tarafından hazineden harcama yapılması gereken bir yere tahsis edilmesidir (Akgündüz, 2013: 524). Köy, mezra, cami ve medrese gibi yerlerin masraflarının da bu tahsislerden karşılandığından onlara da irsâd denir (Hammâd, 1996: 172). İbn Receb "'amme arazisini fey'e dâhil görenler, onun müslümânlara irsâdını da vacip görür" ifadesi kelimenin vakfla alakasını gösterir (İbn Receb, 1979: I, 32). Bir başka örnekte "Halid b. Velid'in kalkanını irsâd etmesi onu Allah yolunda hapsetmesi demektir" denilmektedir (Askalânî, 1379: XI, 271). Bu tür vakıflar diğer vakıf hükümlerine ve kaidelerine bağlı değildir. Normal vakıflarda mülkiyeti sahiplerinin taht-ı mülkünde olması gerekirken, irsâd vakıflarında arazilerin

aslı ümmetin *fev'i* olduğundan, devlet başkanının bu arazide mâlikiyeti nâiblikle sınırlıdır. Dolayısıyla onun kendi mülkiyetinde olmayan bir şeyi mülkiyeti ile birlikte vakfetme hakkı yoktur (Ebû Zehrâ, ty: 108; Ayrıca bkz. Akgündüz, 2013: 526-532).

Vakıf yapılacak olan arazi, her şeyden önce sahibinin tam mülkiyetinde bulunmalıdır. Vakfedilecek arazilerin bu mülkiyet sorunları ve vergi durumu uzun uzun fakîhlerce açıklanmaya çalışılmıştır. Bütün bunların temelinde gözetilen husus, bu arazinin tasarruf yetkisi bulunan bir mülk olup olmadığıdır. Buradan hareketle daha önce bahsedilen harâcî arazilerin (araziye havz) vakfı yapılamaz, çünkü bu arazilerin gerçek mâlikî ümmettir, sahipleri ise kiracı statüsündedirler (Hassâf, 1904: 34-35). Bu arazilerden savâfî niteliğinde olanlar ve devlet çiftlikleri (Diyâu's-Sultâniyeler), devlet başkanı tarafından âmmeye faydalı olacak şekilde vakfedilebilir. Bunlar, daha önce bahsettiğimiz gibi *irsadî vakıflar* veya *resmî vakıflardır* (Şafak, 1977: 265; Ebû Zehrâ, ty: 108-109). Genellikle hukukçuların "*vakf-ı gayr-ı lazıf*" olarak tabir ettikleri, mülkiyeti fertlere âit olmayan topraklardan yapılmış vakıflar olup, rekabesi devletin/ümmetin olduğundan, istenildiği zaman vakıftan çıkarılabilir. Bunlara *arazi-i irsâd* ve *arazi-i mevkûfe-i gayr-ı sahiha* da denir (Halis Eşref, 1315/1897: 266; Bilmen, 1970: 5-9). Harâc-ı mülk, öşür arazisi, ihyâ ve iktâ'i temlik ile sahip olunan araziler, sahiplerinin özel mülkü olduğundan vakfı caizdir. Harâc-ı mülk arazilerinden, harâc alınır, aslı vakfedilebilir (Hassâf, 1904: 34). Bunlar *vakf-ı lazıf* veya "*arazi-i mevkûfe-i sahiha*" olarak adlandırılırlar (Eşref, 1315/1897: 102-104; Bilmen, 1970: 5-9; Şafak, 1977: 265-266).

Abbâsiler döneminde (860-944) görülen diğeri bir gelişme ise vakıf konusunda ve vakıf adıyla ilk müstakil eserlerin yazılmaya başlandığının görülmesidir. Vakıf konusunda yazılan ve günümüze gelen en eski metinler Ebû Hanife'nin talebesi Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'ye (ö. 189/805) aittir. Onun *el-Hucce ala ehl-i Medine* (1969, III, 59-60) ve *Kitabu'l-Asl* adlı eserinin son bölümü vakfa tahsis edilmiştir (XII, 66-118). Müellif burada altı adet muhtelif vakf örneği vermektedir ki bu belgeler günümüze ulaşan en eski vakıf örnekleridir (XII, 78-85). Bu belgeler ile daha sonraki asırlardaki vakıf belgeleri arasındaki benzerlik ise şaşırtıcıdır. "*Kitabu sadakatu'l-mevkufe*" adını verdiği ikinci kısımda ise vakıf konusunda yaşanan hukukî konuları ele almaktadır (XII, 96-116). Buradaki belgeler ve tartışmalar dikkate alındığında vakf kurumunun geldiği düzeyi de gösterir. Buna rağmen tartışmaların devam etmesi, uygulamada hukukî tanım ve çerçevede hala bazı problemlerin olduğunu gösterir. Ömrünün son döneminde vakf arşiv odasından çıkmadığı söylenen Şeybânî'nin kitabının son bölümünün vakfa ayrılması, bu bilgiyle örtüşmektedir.

Şeybânî'den sonra Irak hukuk okulu çevresinde kaleme alınmış iki monografinin adı kaynaklarda geçmektedir. İlki Ebu Hanife'nin öğrencisi Hasan b. Ziyad Lulûi'nin (ö. 204/819) *Kitâbu'l-vakf* adlı eseridir. Diğeri ise Ebu Hanife'nin öğrencisi İmam Züfer'in talebesi Muhammed b. Abdullah el-Basri'ye (ö. 215/830) ait *Kitâbu'l-vakf* adlı eserdir. Bunların yanında aynı dönemde yazılmış *Nevadir* adlı risalelerde dağınık halde konu ele alınmıştır. Ama bütün bunlar vakfın tatbikatının daha önce ve hızlı geliştiğini, bu eserlerin de mevcut vakıyı tanımlamak için yazıldığını akla getirmektedir (Bedir: 2014, 165-66).

Vakıf konusunda bundan sonraki süreçte yazılan eserler Şeybânî'nin talebeleri tarafından başta İmam Şâfiî olmak üzere kaleme alınmıştır. Şâfiî, *el-Ümm* adlı eserinde genel metoduna uygun olarak kavramın semantik gelişimini incelemiş, tartışmaları aktarıp, hatta hocası gibi bir de vakf belgesine yer vermiştir (Şâfiî, 1973; IV, 49-61). Hanefî fakîhi Ebû Bekir Ahmet b. Amr Şeybânî el-Hassâf'ın (261 /874) *Ahkâmu'l-Evkâf* ve Hilâl b. Yahyâ b. Müslim Hilâlû'r- Re'y (ö. 245/859)'in *el-Vukûf ve't-Teraccul* bu alanda yazılmış ilk müstakil eserlerdir. Ebû Bekir Ahmet b. Amr Şeybânî el-Hassâf, Halife Mühtedî'nin önde gelen adamlarından ve kendi zamanının en tanınmış Hanefî fakihlerindendir. Hilâlû'r-Re'y ise Ebû Yûsuf ve İmam Züfer'in talebesi olup, hayatını Basra'da geçirdiği için Basrî olarak künyelenir. İbn Nedîm, onun bu kitabından

bahsetmez (*el-Fihrist*, 1988: 258; Sezgin, 1987: I, 77-78). Hilâlu'r- Re'y'den kısa bir zaman sonra Ahmet b. Hanbel'in vakıfla ilgili görüşlerini derleyerek yazılan Muhammad b. Hârûn el-Hallâl'in (ö311 /923) *Kitabu'l-Vukûf* adlı eserini görmekteyiz (Hallâl, 1989). Bu mevzûlar daha önceki eserlerde *habs* veya *ah-bâs* başlığı altında ele alınmaktaydı (Sahnûn, 1324, XV; 99-110). Bu eserlerin Hicri III. asırda, aynı zaman dilimi içinde, aynı konuyu işler nitelikte set halinde ortaya çıkmaları, vakıf müessesesinin yaygınlaşmakta olduğunun en iyi göstergesi olarak kabul edilebilir. Bu eserlerin ortaya çıkışını, toplumda yaygınlaşmakta olan sosyal bir olgunun hukuki çerçevesini oluşturmaya yönelik çabalar olarak yorumlayabiliriz.

Bu dönemde vakfın tarihi gelişimini etkileyecek iki yeni gelişmenin yaygınlaştığı dikkat çeker; birincisi, bu dönemde müsaderelerin yoğun bir şekilde uygulanarak, devlet kademesinde vazife almış ya da siyasî kimliği bulunan herkesin mülkünü tehdit eder hale gelmesidir. Bu gelişme, özellikle hukukçu ve kâtipleri, müsaderelere karşı özel mülkiyetleri korumak için vakf arazilerinin mülkiyetini sahibinin mülkiyetinden çıkararak, Allah adına dondurulmuş (vakf) mülkler şeklinde tanımlamaya itmiştir (Cahen, 1961: 35-36). Nitekim ilk vakf kitabının müellifi Hassâf'ın malları, halife Mühtedî'den sonra yağmalanmış ve müsadere edilmişti (İbn Nedîm, 1988: 259). Bu dönemde nüfuzları artan Hanbelîlerin, vakıf mülklerinin vakfedenin mülkiyetinden çıkacağı görüşünün de etkilerini hesaba katmalıyız (Hallal, 1989: 247-251; Ebû Zehrâ, Ty: 91). Nitekim, Kahirbillah, el-Muktedir'in ve çocuklarının mallarını müsadere ettiğinde, bu malların satışı için görevlendirilen şahıslara, devlet ve hassa çiftliklerinden vakfedilmiş olmasından dolayı satışına izin verilmemiştir (İbn Miskeveyh, 1920-21: 245, 252). İkincisi, camiler, hastaneler, kervansaraylar gibi dini ve amme yararına çalışan kurumların giderleri, devletin normal bütçeye sahip olduğu zamanlarda hazineneden karşılanmaktaydı. Devlet maliyesinin bozulması ve yetersiz kalması karşısında, hayırsever insanların tasaddukları ile bu giderler karşılanmıştır. Hicrî II. asrın ortalarından itibaren Irak ve diğer bölgelerde sivil şahıslar tarafından yapılan vakıf örneklerinde görülen artış bunu gösterir. Mesela; Basra'nın önde gelen şeyhlerinden Ahmet b. İta Huceymiyeye (ö.230/844) yıllarında, kendi mahallesindeki sûfiler için bir ev vakfetmişti. Bu ev, Basra'daki sûfiler için vakfedilen ilk ev olarak bilinir (Zehebî, 1982-3: IX s. 408). Yine Basra'da Ebu'l- Hasan el-Eşari'nin dedesi (260/873-324/935) Emîr Bilâl b. Ebi Bürde tarafından vakfedilmiş köyler bulunuyordu (Bağdâdî 1931: XI, s. 373; Zehebî, 1982-3: IX, s. 89). Aynı şekilde, İsfahan'ın büyük tüccarlarından aynı zamanda Muhammed b. Ahmet el-Kâdî Ebû Ahmet (ö.282/895) bütün mallarını, bağ ve bahçelerini çocuklarına vakfetmişti (Bkz. Zehebî, 1982-3: XVI, s. 11). Böylece devlet merkezli vakıfların yerini sivil vakıflar almaya başlamıştır. Devletin kendi vakıfları bu dönemde yaşanan mali krizden dolayı devletin çiftlikleri ile birlikte bunların arasında vakfedilmiş olanları da satışa çıkarılmıştı (Sâbî, 1958: 311). İsmail b. Bülbül'ün vezirliği sırasında (265/879-277/890) "İbn Furat, hurma ağaçları ile ünlü Beytû'd-Demde bahçelerinde oturuyordu. Burasının aslı vakıf olmasına rağmen, daha sonra el konuldu ve satıldı. Mülkiyeti birinden diğerine geçti" denilmektedir (Sâbî, 1958: 232).

Bu dönemde de görülen vakıflar genellikle halifelerin ve yakınlarının kendi çiftliklerinden (diyâlarından), Haremeyn hizmetlerine veya diğer hizmetlere sunulmuş olan *irsad* (resmî) vakıflardır. Özellikle Mekte'de su sıkıntısı çekildiği için Cidde'den merkep ve develerle su getirilmesi veya tatlı su kuyuları satın alınarak, hareme gelen hacıların su ihtiyaçlarının karşılanması için *Divanı Bîrr*'den gerekli harcamalar yapılmaktaydı (Sâbî, 1958: 311). Bunlardan birisi, Kubbetu's-Sahra üzerinde yazılı mermer bir levha üzerindeki kitabede görülmektedir. Bu kitabede Müktefi Billah tarafından türbe denilen yerin, ebedî olarak Allah için, Müktefi Billah önünde, kendi isteğiyle habs edildiği yazılmaktadır (Vakıf belgeleri ile ilgili bk. Berchem: 1927, c. VIII, Bölüm II).

6-Abbasilerde Vakıfların İdaresi

Abbāsiler vakf arazilerini daha önceden Emevilerde başladığı şekilde, vilayetlerdeki kadıları yetkili kılarak, tescil, teftiş ve kontrollerini kadıların uhdesine vermişlerdi. Mısır’da uygulamalarda açıkça görüldüğü gibi vakıflarla doğrudan kadılar ilgilenmektedir. Daha sonraları kadılar yetim mallarının ve sahipsiz malların da idaresi ve yönetimini üstlenerek, doğrudan mali sistemin bir parçası haline gelmişlerdir (Dominiq Sourdel, 1980: 186, 189). Ancak kadıların bütün bu alanlardan sorumlu hale gelmesi, daha geç dönemde şekillenmiş bir gelişmedir. Mâverdî’de vakıflar mezâlim kadıları yetkisi altında gösterilirken, kadılık makamı daha kurumsal bir hâl almış görünüyör (Mâverdî, 1994: 97-105). Burada kadılar vakıfların doğrudan idaresi ile sorumlu değiller, aksine suiistimalleri önlemek, tahsis ediliş amaçlarına uygun olarak gelirlerinin sarfedilmesini gözetmek ve hukuki esaslara bağlı olarak işletilmesini sağlamakla, bir anlamda murakabe ve teftiş vazifesini üstlenmiş durumdalar. Vakıfların yönetimi ise kadılar tarafından atanan *eminler* vâsıtasıyla yapılmaktaydı. Arazinin kiralanması veya ortaklı olduğu durumlarda (müşâ’) hisselerinin taksiminin yapılması eminler tarafından yürütülür, kadılar tarafından da kontrol edilirdi (Hassâf, 1904: 205; İmam Şâfiî Ty: IV, s. 60-61). Daha önce Mısır’daki kadıların vakıflar üzerindeki müdahaleleri, bu durumu yeterince açığa kavuşturmaktadır (Kindî, 1912: 424, 444, 449-450). Ayrıca kadılık makamında vakıflarla ilgili bir arşiv bulunur, çıkan ihtilaflar bu belgelere müracaat edilerek çözüldü. Mirasçı bırakmadan ölen kimselerin malları da kadılar tarafından teslim alınarak, daha sonra hazineye devredilir ve işletimi için eminler tayin edilirdi (Hassâf, 1904: 134, 190). Zaman zaman kullanılan *mevâhîz* kelimesi bu tür arazilerle ilgili görünmektedir. Mısır’daki bir örnekte görüldüğü gibi sınır ve yol boylarında bulunan *mevâhîz* arazileri için kurulu yol vakıflarının geliri, her yıl kâdının görevlendirdiği kişiler tarafından toplanır, onarın harcamalarına ve fakirlere dağıtıldığı anlatılmaktadır (Kindî, 1912: 419). Vakıf arazilerinin işletimine atanan kimselere (eminler), bu arazilerin daha verimli işletimi için, kadıların onayı ile ağaçlandırma, su kuyusu kazma, nehir açma, bina yapma, bunlar için işçiler kiralama, hatta, şehirlerin büyümesi ile iskân mahalli olabilecek yerlerde evler yaptırma, kiraya verme, ortaklıklar kurma vs. gibi vakfın yararına olabilecek ve gelir getirebilecek faydalı işler için bütün tasarruflarda bulunmalarına müsaade edilmiştir. Öyle ki, harap olmuş bir arazinin bir kısmını satarak diğerini ihyâ etmesine dahi izin verilmiştir (Hallâl, 1989: I, s. 175-6; Ayrıca Bkz. A. Dûrî, 1997: 12-13).

Abbāsilerin ikinci devrinde *Dîvân-ı Bîrr ve’s-Sadakât*’ın (iyilik/hayr dîvânı) (Sâbî, 1958: 310-311; H. Samarrâî 1982: 298) kurulmasından sonra (301/913), özellikle ve öncelikle irsâdî nitelikli vakıflar, her ne kadar kadıların elinde görünüyorsa da gerçekte bu divana devredildi (İbn Miskeveyh, 1920-1921: 295; Makrîzî, ty: II, s. 295). Çünkü bu divan aynı zamanda devlet ve sultân çiftliklerinden de sorumlu olduğundan, Haremeyn vakıflarını, sınır bölgelerinde kurulan vakıfların idaresini de yürütüyordu. Zâten daha önceki dönemde de sultân çiftlikleri ile vakıfların gelir-vergi konusunda birleştirildiği oluyordu (İbn Hurdazbih, 1889: 11). Bu dîvân Mekke’de tatlı su kuyuları açmış, Mekke-Cidde arasında su taşıması için bir kervan kurmuştu.

Son olarak günümüze ulaşan en eski vakıf belgeleri üzerinden Abbāsiler devrinde vakfın uygulanış şekilleri hakkında daha kesin kanaatlere sahip olabiliriz. İslami dönemden günümüze ulaşan en eski vakıf belgeleri Irak hukuk ekolüne mensup “Fukaha-i ehl-i Kufe” olarak adlandırılan Ebû Hanîfe’nin talebeleri tarafından yazılmıştır. Özellikle Şeybanî’nin aktardığı altı vakıf belgesi çok kıymetlidir. Bunlardan başka İmam Şâfiî’nin *Kitabu’l Ümm* (Şâfiî, ty-Beyrut: IV, 53-55) adlı eserinde verilen vakıf belgesi, Hassaf’ın eserinde aktardığı vakıf belgesi ve son zamanlarda keşfedilen taş bir levha üzerinde nakşedilmiş, Filistin’in Kafr Tabârâ ve Dayr veya Balad Kanna’daki (Hamevi, 1995: c. 4 s. 470) vakfedilen iki çiftliğin girişine

dikilen ve vakfiyenin özetinin yazılı olduğu belgelerdir. Bu taş yazıtların metni muhtemelen parşömen üzerine, bir kadı ve birkaç şahidin huzurunda yazılmış daha ayrıntılı orijinal yasal belgenin bir özetidir. Kitabenin üzerinde bir tarih olmamasına rağmen, vakfın kurucusu Ebû Sâlih Hayr el-Hâdim'in h.252/866 (Abbâsî halifesi el-Mutazz billâh zamanında yaşadığı tespit edilebilmiştir. Ayrıca kitabede kullanılan yazı stili de bu blgedeki kitabeler ile uygunluk arz etmektedir. Bu nedenle, mevcut belge şimdiye kadar taş üzerine yazılmış en eski vakıf metnidir. Vakfın (el-mevkûf) amacı, yıllık olarak 65 atın (40 at ve 25 katır) tarafından taşınabilen yük gelirden oluşur (bk. Fotoğraf 1). Vakfın idaresinde mütevellî ve çalışan köle (mevâlî) ve çiftlikte kullanılacak hayvanlardan müteşekkil iki müstakil çiftlikten meydana gelmektedir. Vakıf sahibi Hayr al-Hâdim tarafından sağlanan bu imkanlarla elde edilecek gelirler "Hayrî" vakıf olarak tahsis edilmiştir. Mevcut vakıf belgesinden vakıf uygulamaları ile ilgili bütün detayları: tanzim usulünü, şartlarını, yasaklarını, korunması ile ilgili tedbirleri, işletme şeklini, gelirlerinin tayini ve vakıfla ilgili kavramları (*taşaddaqa bi-hi wa waqqafahu wa habbasahu*) görebilmek mümkündür (Abdeljouad, 2021: 4-41). Bunlara ilave olarak Ramle bölgesinde ele geçen başka vakıf belgeleri bulunmaktadır. Ramla'da bulunan ve taş üzerine yazılmış vakıf kitabeleri 301/913-14 tarihli bir mermer tabletler üzerine nakşedilmiştir (Sharon:1997, 100-108). Bu vakfiye kitabeleri muhteva ve fiziki özellik bakımından birbirlerine çok benzemektedirler (bk. Fotoğraf 2, 3). Mesela Ramla tableti ile bu steldeki bağışçısı Ebu Salih Hayr el-Khadim adında biri ve Ramla tabletinin bağışçısı da Fâih el-Khadim adında bir kişidir. Bağışçılar her durumda, onları hadımlar ve dolayısıyla yüksek rütbeli memurlar olarak tanımlayan el-Hadim unvanını içerir. Stelimizin bağışçısı, Abbasi Halifesi Mu'tazz b'illah'ın (866-869) mevlası veya müşterisi olarak tanımlanıyor. Ramla tabletinin bağışçısı, el-Mu'tazz'ın haleflerinden birinin el-Mu'tamid 'ala Allah'ın (870-892) halifesi olarak tanımlanıyor. Ayrıca her iki vakıf tableti üzerindeki hat benzerliği, her iki vakfiyenin de Abbasi devri yerleşik vakıf uygulam ve usullerine göre tanzim edildiğini gösterir. Bu misallerden hareketle hicri üçüncü asrın sonlarına doğru her ne kadar teorik düzeyde fıkhi tartışmalar kısmen devam etmişse de vakıf kurumunun ve uygulamasının artık klasik şeklini aldığını ortaya koymaktadır (Abdeljouad, 2021: 32-34).

Sonuç

Netice olarak vakfın Hz. Peygamber zamanındaki sadakalardan ilham alınarak geliştiği görülür. En erken örnekleri konusundaki bilgiler son derece sınırlıdır. Vakfın gelişiminde, İslam öncesi dönemden tevarüs eden uygulamalar, yerleşik alışkanlıklar, müsadere tehditleri ve sosyal zaruretler kadar İslam'ın teşvik ettiği sadaka ve "sadaka-i cariyeye" anlayışının etkisi olduğu da inkar edilemez. Nitekim başlangıçta *sadaka* kavramı kullanılmış, daha sonra mülkiyetini sınırladıkları için *habs* kullanılmış, amme menfeati ciheti olduğundan *fev'* kavramı içinde düşünülmüş, en sonunda *vakf* kavramı kullanılmıştır. Dolayısıyla vakfın gelişimini, bu kavram kümesinin semantik gelişiminden takip etmek mümkün olmuştur. Sahabe dönemi ait *habs* ve *sadaka* olarak adlandırılan örnekler ve rivayetler daha sonraki fikhî tartışmalar esnasında vakf olarak geliştirilmiştir. Ancak vakıf konusu çok erken bir devirde hem uygulama ve hem de teorik bakımdan İslam toplumunun gündemine girmiştir. Vakıf uygulamalarına ilişkin kaynaklara yansıyan ilk örnekler ve yayıldığı alan Bizans-Roma mirasının bakiyelerinin yer aldığı Mısır ve Şam bölgesidir. Buna karşın Irak ve Horasan bölgesinde daha geç yayılmıştır. Bu farklılaşmada eskiden gelen gelenekler kadar Mısır ve Şam bölgesinde daha fazla yayılan Malikîlerin ve Şâfiîlerin habse cevaz vermeleri; buna karşın Kufe'de merkezli Irak ve Horasanda etkili olan Hanefîlerinin uzun süre habse cevaz vermemeleri etkili olmuştur. Vakfın gelişiminde pratik, teoriden önde gitmiş, fıkıhçılar bir anlamda sosyal bir realite haline

gelen bu uygulamayı tanımlamak ve meşru sınırlar içine almaya çalışmışlardır. Her ne olursa olsun, bu kurum İslam'ın ruhuna uygun düştüğü ve genel prensiplerine karşı bir unsur barındırmadığı için İslam toplumlarında hızla gelişebilmiş ve yayılmıştır.

Abbasiler ile birlikte, vakıf hem devlet hem de daha geniş kitleler tarafından uygulanmaya başladığından, vakıf konusuyla ilgili ilk müstakil kitaplar ve kitap bölümleri hicrî ikinci asrın ortalarında yazılmaya başlanmıştır. Bu eserlere yansıyan tartışmalarda, vakfın daha bu dönemlerde, sonraki kurumsal halini almaya başladığı dikkat çeker. Özellikle Abbasiler döneminde müstakil bir vakıf arşivi ve vakıf divanının kurulmuş olması, vakıf kurumunun artık hicrî ikinci asırlarda büyük oranda nihai şeklini aldığını ve kurumsallaştığını gösterir.

Vakfın gelişimi aşamasında esas tartışma konusu, vakfedilen malın mülkiyeti, tasarruf hakkı, mülkiyet hakkının dondurulması, miras hukukunu ihlal edip etmediği gibi konular olmuştur. Bu minvalde özellikle Kufe Hanefîlerinin itirazları daha çok mülkiyet-tasarruf konusunda yoğunlaşmış ve bu minvalde mülkiyet hakları konusunda son derece dikkat çekici fikirler geliştirmişlerdir. Bu konu mutlaka müstakil incelemelere konu olmalı ve modern ekonomi teorileri ile karşılaştırmalı olarak ele alınmalıdır. Çünkü Hanefîlerin vakıf mallarının üzerindeki mülkiyet hakları ve hükmî şahsiyetin gerçekliği, mülkiyet nazariyesi ve mal üzerindeki tasarruf haklarının sınırlanması ve irsadî/irsî vakıfların durumuna dair ortaya koyduğu çekinceler, iktisat ve kalkınma teorilerinde, kapitalist ve liberal ekonomi teorilerinde hala güncelliği korumaktadır.

Kaynaklar

- Abdeljouad, Lotfi (2021). "The Earliest Known waqf inscription in stone WAQF of Abu Sâlih Hayr al-Hâdim". *International Journal Of Turkology*, nr. 15 Aralık / December 2021, pp. 4-41.
- Akgündüz, Ahmet (2013). *Osmanlı Hukûkunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*. İstanbul.
- Arin, Felix (1914). "Essai sur les Demembrements de la Propriete Fonciere en Droit Musulman". *Revue Du Monde Musulman*, (XXVI), Paris, 276-317.
- Ashtor, Eliyahu (1985). *et-Târîhu'l-İktisâdiyyî ve'l-İctimâ'îyyî li Şarki'l-Evsât fi'Usûri'l-Vusta*, trc: Abdu'l-Hâdi 'Able-Ahmed Gassan Sabânû, Dimaşk.
- Bağdâdî, Ahmed b. Ali Ebû Bekr Hatîb (1931). *Târîhu Bağdâd*, I-XIV. Beyrût.
- Bedir, Murtaza (2014). *Buhara Hukuk Okulu*. 2. baskı, İSAM (İslam Araştırmaları Merkezi. İstanbul.
- _____. "Vakıf Doktrini: Doğuşu ve Gelişimi". *Vakıf, Hukuk ve Toplum*. edit: Merve Akkuş Güvendi. İlem (İlmi Etüdler Derneği). İstanbul .
- Belâzûrî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (1987). *Futûhu'l-Büldân*. thk: Abdullah Enis Tabba'- Ömer Enîs Tabba'. Beyrût. Türkçesi: Mustafa Fayda, *Fütûhu'l-Büldân*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara. 1987.
- Bilmen, Ömer Nasûhî (1970). *Hukûku İslâmiyye ve Istilahât-ı Fikhiyye Kâmusu*. İstanbul.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil (1987). *Sahîhu'l-Buhârî*. thk: Mustafa Deybu'l-Boğa, I-VI, Beyrût.
- Cahen, Claude (1990). *Doğuşundan Osmanlının Kuruluşuna Kadar İslâmiyet*. trc: Esat Mermi Erendor, İstanbul.
- _____. (1961). "Reflexions sur le Waqf Anciens". *Studia Islâmica*, c. XIV, Paris, s. 37-56.
- Dûrî, Abdulaziz (1986). *Târîhu'l- İraki'l-İktisâdî fi'l-Karnî'r-Râbî'i'l-Hicrî*. Beyrût.
- _____. "Devru'l-vakf fi't-Tenmiye". *Mustakbelü'l-Arabî*, (221), Beyrut, 4-26.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'âs es-Sicistânî (t.y.). *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk: Muhammed Muhyiddîn Abdu'l-Hamîd, I-IV, Beyrût.
- Ebû Müslim (1955-1956). *Sahih-i Müslim*, (nşr. Muhammed Fuâd Abdulbâkî), Kahire.
- Ebû 'Ubeyd, Kasım b. Sellâm (1986), *Kitâbü'l-Emvâl*. thk: Muhammed Halîl Harrâs, Beyrût, (Türkçesi: Kitâb-ül Emvâl, trc: Cemâlettin Soyluk, İstanbul).
- Ebû Zehrâ, Muhammed (1981). *İslâm'da Sosyal Adâlet*. İstanbul.
- _____. (t.y.) *Muhâderât fi'l vakf*. Kahire t.y.
- Ebü'l-Ferec, Kudâme b. Ca'fer, (1981). *el-Harâc ve Sinâ'ati'l-Kitâbe*. thk: Muhammed Hüseyin Zebîdî. Bağdâd .
- el-Kurtubî, Arîb B. Sa'd (1967). *Siletu Târîhi't- Taberî*. thk: Ebu'l-Fazl İbrâhim, Beyrût.
- Eşref, Halis (1315/1897). *Külliyatu Şerh-i Kanûn-i arazi*. İstanbul.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed (1980). *ez-Zâhir*. M.Cebru'l-Elfiye. Kuveyt .
- Günay, Mehmed (1997). *İslâm Hukukunda Kamu Malları*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul
- Hallâl, Muhammed b. Harûn (1989). *Kitâbu'l-Vukûf*. thk: Abdullah b. Abdullah Ali Zeyd, I-II. Riyad .
- el-Hamevi, Yâkût (1997). *Mu'cemül'l-Büldân*, III. Thk: Ferîd Abdülaziz el-Cündî, I-VII (son iki cilt fihrist). Beyrût.

- Hammâd, Nezi (1996). *İktisâdî Fıkıh Terimleri*. trc: Recep Ulusoy, İz Yayınları. İstanbul .
- Hannigan, Peter C. (2004). *The Birth of a Legal Institution The Formation of the Waqf in Third-Century A.H. Hanaî Legal Discourse*. Leiden.
- Hassâf, Ahmed b. Ömer (1904). *Ahkâmu'l-Evkâf*. Kahire.
- Hoexter Miriam (1995). "Huququllah and Hukûku'l-'İbâd as Reflected in the Vakf Institution". *JRAİ*, IXX, Kudüs.
- İbn Abdu'l-Hâkem, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah (1996). *Futûhu Mısır ve Ahbâruhâ*. thk: Muhammed Huceyri. Beyrût.
- İbn Hacer Askalânî (1980). *Fethu'l-Bârî*. thk: M.Fuâd Abdalbâkî, I-XIII. Beyrut.
- İbn Hallikân, Ebi'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed (1977). *Vefeyâtü'l-A'yân*. thk: İhsan Abbas, I-VIII, Beyrut.
- İbn Havkal, Ebi'l-Kâsım (1938). *Kitâbu Sûretü'l-'Arz*, thk: R. Blachér, H. A. R. Gibb, P. Kahle, C. A. Nallino, A. J. Wensinck, J. H. Kramers. Leiden.
- İbn Hişâm, Cemâlüddîn Ebû Muhammed (1995). *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I. thk: Mustafa Sakka-İbrahîm Ebyârî-Abdukhaîf Şelebî. Beyrût .
- İbn Hurdazbih, Ebi'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah (1889). *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*. nşr: M. J. De Goeje. Leiden.
- İbn Kudâme, Abdullah b. Ahmed el-Makdisî (1984). *el-Muğnî*. I-X. Beyrût
- İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed (1920-21). *Tecâribü'l-Ümem*. nşr: Amedroz-Morgoluit, I-VII. London.
- İbn Neccar Muhammed b. Mahmut b. Hasan b. Hibetullah (1956). *ed-Durretu's-Semîne fî Târîhi'l-Medîne*. Mekke .
- İbn Nedîm, Muhammed b. Ebî Ya'kûb b. İshak (1988). *el-Fihrist*. thk: Nezir Mezinderânî. Beyrut.
- İbn Receb, Ebu'l-Ferec Abdurrahman (1979). *el-İstihrâc li Ahkâmi'l-Harâc*, thk: Komisyon. Beyrût.
- İbn Zenceveyh, Humeyd b. Muhalled b. Kuteybe b. Abdullah (1406/1986). *Kitâbü'l-Emvâl*. thk: Şâkîr Zîb Feyyâz, I-III. Riyad.
- Kalkaşendî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ali (1987). *Subhu'l-Âşâ fî Sınâati'l-İnşâ*. nşr: Muhammed Hüseyin, I-XIV. Beyrût.
- Kasânî, Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd (1974). *Bedâi'u's-Sanâ'i fî Tertîbi's-Şerâ'i*. I-VII. Beyrût.
- Kâtibî, Gayda Hazne (1994). *el-Harâc münzü Fethi'l-İslâmî Hattâ Evâsıtı Karnî's-Sâlisî'l-Hicrî*. Beyrût.
- Kindî, Ebî Ömer Muhammed b. Yusuf (1912). *el-Vulât ve'l-Kitâbü'l-Kudât*. nşr: Rhuvon Guest, Kahire.
- _____ (2003). *Kitâbü'l Vulât ve'l-Kudât*. thk. Muhammed Hasan İbrahîm, Ahmed Ferîd, Beyrut, nşr. Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Köprülü, Fuad (1942). "Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü", *Vakıflar Dergisi*, S. II: 1-13.
- Kubeysî, Muhammed Ubeyd Abdullah (1977). *Ahkâmu'l-Vakf fî's-Şeri'ati'l-İslâmiyye*. Bağdad.
- Oberauer, Norbert (2013). "Early Doctrines on Waqf Revisited, The Evolution of Islamic Endowment Law in the 2nd Century". *Islamic Law and Society*, c. 20, S. 1-2. Leiden.

Lokkegeard, Frede (1979). *Islâmic Taxation in the Classic Period*. Lahor.

Makrîzî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali (t.y.). *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitât ve'l-Âsar*. I-II, Beyrut.

Mâverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (1985). *el-Ahkâmû's-Sultâniyye*. Beyrut. (Türkçesi: *el-Ahkâmû's-Sultâniyye, İslâm'da Devlet ve Hilâfet Hukuku*, trc: Ali Şafak, Bedir yay. İstanbul: 1994).

Mez, Adem (1947). *el-Hadâratu'l-İslâmiyye fi'l-karni'r-râbii-l-Hicrîyyi*, I, Kahire.

Neccar, Muhammed b. Mahmut b. Hasan b. Hibetullah ibn Neccar (1956). *ed-Durretu's-Semîne fî Târîhi'l-Medîne*. Mekke.

Sâbî, Ebû'l-Hasan Hallâl b. Muhassin (1958). *Tuhfetü'l-Ümerâ fî Târîhi'l-Vüzerâ*, thk: Abdussettâr Ahmed Ferrâc, Kahire.

Sahnûn (1324). *el- Müdevvenetü'l-Kübrâ*, XV. Kahire.

Samarrâî, Husamüddîn (1982). *el-Müessesâtü'l- İdâriyye fî'd-Devleti'l-Abbâsiyye*. Bağdâd.

_____ (1990). "Tatavvuru Mülkiyeti'l-Arz fi'l-'Usûri'l-Abbâsiyye". *İdâretü'l-Mâliyye fi'l-İslâm*, III: 475-491. Amman.

Serahsî, Muhammed b. Ebû Sehl (1985). *el-Mebsût*, Tashih: Muhammed Râzi el-Hanefî, I-XXX. Beyrût.

Sezgin, Fuad (1987). *Târîhu't-Turâsi'l-'Arabî (Geschichte des Arabischen Schrifttuins (GAS))*. trc: Mahmûd Fehmî Hicâzî- Fehmî Ebu'l-Fazl, I-II. Kahire .

Sharon, Moshe (1997). "A Waqf inscription from Ramla c. 300/912-913". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. 60.1, p. 100-108.

Sivasî, Muhammed b. Abdulvahîd (t.y.). *Şerhu Fethi'l-Kadir*. I-VII. Beyrut.

Sourdel, Dominiq (1980). *el-Hadâratu'l-İslâmiyye fî Asriha'z-Zehebî*. trc: Hüsnî Zîne, Beyrut.

Şafak, Ali (1977). *İslâm arazi Hukûku ve Tatbikâtı*. İstanbul.

Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris (1973). *el-Ümm*, I-IV, Beyrut ty.

Şeybânî, Muhammed b. Hasan (1975). *es-Siyer*. thk: Mecîd Haddûrî, Beyrût .

_____ (1403/1981). *el-Hucce*. thk: Mehdî Hasan el-Keylânî el-Kadirî, I-IV, Beyrût. III. Bas-ki.

Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme (1370/1950). *Muhtasarü't-Tahâvî*. thk: Ebû'l-Vefâ Afgânî, Kahire.

Taberî, Muhammed b. Cerir (1964). *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*. thk: Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, I-XI. Beyrût.

_____ (1992). *İhtilâfu'l-Fukahâ*. Beyrut .

Yahyâ b. Âdem, el-Kureşî (t.y.) *Kitâbü'l-Harâc*. nşr: Ahmed Muhammed Şâkir,

Ya'Kûbî Ahmed b. İshak (1962). *Müşâkeletü'n-Nâs li Zemânihim*. thk: William Millward, Beyrût.

_____ (1896). *Kitâbü'l-Büldân* nşr: M. J. De Goeje, Leiden.

_____ (1993). *Târîhu'l-Ya'kûbî*, thk: Abdu'l-Emir Mühennâ, I-II, Beyrût.

Zehebî, Ebû Abdullah Şemsuddîn Muhammed (1983). *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ'*. thk: Selahuddîn Münec-cîd (I)-İbrâhîm Ebyârî(II)- Muhammed Es'ad(III)- Şu'ayb Arnavûd (IV-XVIII) vd., Kâhire 1956, 1962, 1982.

Ekler:

Fotoğraf 1: Kefr Tabbara Steli

(https://www.christies.com/lot/lot-5930791?ldp_breadcrumb=back&intObjectID=59791&from=salessummary&lid=1)

Fotoğraf 2: The inscription of Ramla (301 / 913) (Sharon, 1966, Pl I.)

Fotoğraf 3: al-Mağarā'î ailesinin vakfı, Ramla (c. 300 / 912-13)

Osmanlı Dönemi'nde Tokat Sultan Murad Camisi/Ulu Cami Vakıfları*

Ali Açikel**

Öz

Tokat, üzerinde kadim medeniyetlerin kurulduğu, büyüüp serpildiği, adeta her taşı ve toprağı geçmişten hatıralar taşıyan Anadolu'daki en eski şehirlerden biridir. XI. asrın sonlarında Türk hakimiyetine giren Tokat şehrinde Dânişmendli, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde cami, mescid, medrese, imaret, zâviye, han, hamam ve türbe gibi çok sayıda dinî, sosyal, ekonomik ve kültürel eserler vücuda getirilmiştir. Bu eserlerin vücuda getirilmesinde Tokat'ın doğu-batı, güney-kuzeye giden yol güzergâhında bulunması, ılıman iklimi ve verimli tarım toprakları ile zengin bir sosyo-ekonomik potansiyele sahip olmasının rolü büyüktür. Osmanlı ülkesinin genelinde olduğu gibi, Tokat'ta tesis edilmiş olan dinî, sosyal, kültürel ve iktisadî eserler vakıf akarlar yardımı ile varlığını idame ettirmiştir.

Bu makalede Osmanlı döneminde Tokat'ta mevcut olan zengin vakıf eserleri arasından örnek bir çalışma olarak Sultan Murad Camisi (Ulu Cami) vakıfları ele alınacaktır. Bu cami vakıfları hakkında bazı münferit çalışmalar bulunmakla birlikte bu çalışmalar başlangıcından günümüze caminin vakıf akarlarını incelememektedir. Bu cami XII-XX. asırlar arasında Tokat şehir merkezinde inşa edilen 17 caminin en büyüklerinden biri olup muhtemelen Selçuklar döneminde inşa edilmiştir. Osmanlı döneminde Sultan Çelebi Mehmed veya II. Murad zamanında büyük tamir ve onarım geçirmiş ve Sultan Murad Camisi olarak anılmaya başlamıştır. Caminin bakım ve onarımı ile görevlerinin maaşı için mütevazı vakıf akarlar tahsis edilmiştir. Ayrıca bazı hayır sahipleri cami için ilave vakıflar kurmuşlardır. İncelemenin amacı, Sultan Murad Camisi vakıflarını bütün yönleriyle ele alarak Tokat'ın sosyo-kültürel tarihine katkı sağlamaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Sultan Murad Camisi, Tokat, Ulu Cami, Vakıf.

Waqfs of Sultan Murad's Mosque / Grand Mosque in Tokat during the Ottoman Period**Abstract**

One of Anatolia's oldest cities, Tokat was the ground upon which ancient civilizations were planted, grown, and dispersed; nearly every rock and piece of soil in the city has the imprint of ancient history. In the city of Tokat, during the Danishmendid, Seljuk, and Ottoman periods, numerous mosques, masjids, madrasahs, soup kitchens, lodges, inns, public baths, and tombs were constructed. Tokat came under Turkish control in the late XIth century. Tokat's location on the east-west and south-north road routes, socio-economic potential, and fertile agricultural regions all play a significant part in putting these works into the body. These religious, social, economic, and cultural institutions built up in Tokat, like the rest of the Ottoman Empire, have persisted thanks to waqf revenues. In this article, the Sultan Murad Mosque/Grand Mosque waqfs will be examined as an exemplary study among the extensive Ottoman-era waqfs works in Tokat. Although there have been some solitary studies about the mosque's waqfs, none of them have looked into the mosque's waqf revenues throughout its history. This mosque, one of the largest of 17 mosques, was constructed in Tokat's city center between XIIth and XXth centuries. It is likely to have been built during the Seljuk era. It received extensive restoration under Sultan Chelebi Mehmed or Sultan Murad II during the Ottoman era, and as a result, it was named Sultan Murad Mosque. A minor portion of the waqf funds were devoted to the mosque's upkeep and repairs as the salaries of the staff. In addition, some beneficiaries have established new additional waqfs for the mosque. By examining the Sultan Murad Mosque's waqfs from every angle, the study aims to add to the sociocultural history of Tokat.

Keywords: Ottoman, Tokat, Sultan Murad Mosque, Great Mosque, waqf.

* DOI: 10.16971/vakiflar.994720

Makalenin Geliş Tarihi / Received Date: Eylül 2021 / September 2021

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Kasım 2021 / November 2021

** Prof. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Tokat-TÜRKİYE;
e-mail: ali.acikel@gop.edu.tr; ORCID: 0000-0001-9477-6923.

Giriş

XII-XIV. asırlar arasındaki süreçte Dânişmendîler ve Selçuklular zamanında Tokat şehrinde çok sayıda dinî, sosyal, ekonomik ve kültürel vakıf eserleri vücuda getirilmiştir (Uzunçarşılı, 1927; Yinanç, 1998; Gökbilgin, 1974; Turan, 1980; Wolper, 1994; Kucur, 1993). Şehirdeki bu imar ve inşaa faaliyetleri, XV. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlılar döneminde de artarak devam etmiştir. Bu dönemden kalan tapu tahrir defterleri, vakfiyeler, vakıf defterleri, diğeer arşiv belgeleri ve günümüze kadar ulaşan tarihî eserler bu hususu teyit etmektedir. Bu eserlerin çokluğu, bir bakıma Tokat şehrinin maddi zenginliği ile alâka-lıdır. Bu maddi zenginlik, şehrin doğu-batı, güney-kuzey yol güzergâhında olması, ikliminin ılımanlığı ve tarım topraklarının verimliliğinden kaynaklanmaktadır (Şimşirgil, 1990: 259-315; Genç, 2000: 272-291). Şehrin bu sosyal ve ekonomik potansiyeli çok sayıda vakıf eserin kurulmasına ve kesintisiz olarak hizmet sunmasına imkân sağlamıştır. Osmanlı ülkesinin genelinde olduğu gibi, Tokat'ta tesis edilmiş olan dinî, sosyal, kültürel ve iktisadi eserler vakıflar tarafından desteklenmiştir. Vakıf kelimesinin terim olarak anlamı bir mal veya mülkün sevap kazanmak gayesiyle doğrudan ve dolaylı bir şekilde toplumun yararına tahsis edilmesidir¹. Bu tahsis dinî, hayrî ve iktisadî eserler yaptırmak ve bunların ihtiyaçları için yeterli miktarda gelirler bağlamak şeklinde olabileceği gibi çok daha farklı alanlarda da olabilmektedir.

Bu çalışmada Tokat'ta muhtemelen Selçuklar döneminde inşa edilen, Osmanlı Sultanı Çelebi Mehmed veya II. Murad zamanında restore edilen ve mütevazı gelir kaynakları bulunan Sultan Murad Camisi vakıfları üzerinde durulacaktır. Bu cami ve vakıfları hakkında bazı çalışmalar (Uzunçarşılı, 1927: 41; Uysal, 1987: 356-360; Erdemir, 1987: 299-300; Yavi, 1986: 79; Seçgin, 1993: 112-113; Tunca, 2000: 49-50; Şimşirgil, 1990: 94-95; 2003: 89-90; Gündoğdu vd, 2006: 39-44; Erkara, 2010: 351-352; Akyüz ve diğeerleri, 2010: 110) bulunmakla birlikte caminin bütün vakıflarını ele alan hususi bir çalışma yapılmamıştır. Bu çalışmaların çoğu sanat tarihçileri tarafından yapılmış olup caminin mimari özellikleri üzerine yoğunlaşmıştır. Caminin vakıflarından söz eden çalışmalar ise belirli bir asrı ya da zaman dilimini esas almışlar ve sınırlı kaynaklardan istifade etmişlerdir. Tespitlerimize göre, XII-XX. asırlar arasında Tokat şehir merkezinde 17 cami inşa edilmiş olup bunların en büyüklerinden birisi Sultan Murad Camisi'dir. Vakit namazların yanında "cuma" ve "bayram" namazlarının da kılındığı ve hatibin hutbe okuması için minberi olan büyük yapılara cami, minberi bulunmayan yani Cuma namazı kılınmayan mabetlere mescit denilmektedir (Önköl ve Bozkurt, 1993: 46-56).

Bu makalede önce camiye tanımlayan genel bilgiler verilecek; daha sonra vakıfları üzerinde durulacaktır. Caminin mimari özellikleri birçok çalışmaya konu olduğu için tekrar edilmeyip sadece özetlenecektir. Çalışmanın sonunda ise genel bir değerlendirme yapılacaktır. Çalışmanın kaynakları, dönemin arşiv malzemesi ve araştırma eserleridir. İncelemenin esas amacı, Sultan Murad Camisi vakıflarını birinci elden kaynaklara dayalı olarak bir bütün halinde ele alıp özelde Tokat'ın sosyo-kültürel tarihine genelde Osmanlı medeniyeti tarihine katkı sağlamaktır.

2. Sultan Murad Camisi (Ulu Cami)'nin Tarihçesi

Günümüzde Cami-i Kebir Mahallesi'nde meyilli bir arazi üzerinde yer alan cami, "Cami-i Kebir" ya da "Ulu Cami" olarak isimlendirilmektedir. Bu mahallenin adı, 1455-1642 dönemi tapu tahrir ve avarız defterlerinde "Mescid-i Sultân", "Câmi'-i Sultân Murad", "CÂmi'-i Kebîr-i Sultân Murad" ve "Câmi'-i Kebîr" olarak yer almaktadır (Şimşirgil, 1990: 94; Açikel, 1999: 279).

1 Vakfın farklı tanımları için bk. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Dersa'adet 1317, s. 1495-6; Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", İA, C. 13, İstanbul 1986, s. 153; Aynı yazar, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, Ankara 2003, s. 8-10; Mithat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügati*, İstanbul 1986, s. 105.

Caminin inşa kitabesi olmadığından yapım tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Günümüzde caminin doğu cephesi kapısı üstündeki mermer kitabede manzum olarak yer alan “Çün bu câmi’ binâsı oldu ceddîd” ve “mecd-i Mehmed-i âhir”² mısralarından yapının 1090/1679 yılında Sultan IV. Mehmed (1648-1687) zamanında eski temeller üzerine yeniden inşa edildiği anlaşılmaktadır (Uzunçarşılı, 1927: 41; Mercan ve Ulu, 2003: 86; Yavi, 1986: 79; Erdemir, 1986). Caminin 1679 öncesi restitüsyonu hakkında tarihçiler ve sanat tarihçileri tarafından farklı görüşler ileri sürülmüştür.

Tuncer Baykara, konu ile ilgili makalesinde yapının harim kısmının XII. yüzyıldaki nüfusun ihtiyacını karşılayacak kadar geniş olduğunu, bu nedenle de yapının o tarihte son cemaat yeri olmayan tipik Selçuklu ulu camisi özelliğini yansıtacak şekilde inşa edilmiş olabileceğini söylemektedir (Baykara, 1987: 294). Ahmet Şimşirgil, doktora tezinde 1455-1574 dönemi tapu tahrir defterlerinde Tokat’ta “Câmi’-i Sultân Murad” adıyla bir mahallenin bulunması ve 1574 tarihli Evkaf Defteri’nde yer alan “Vakf-ı Câmi’-i Merhûm Sultân Murad Hân aleyhi’r-rahme ve’l-gufrân der nefs-i Tokat ki Ulu Câmi’ dimekle meşhûrdur” cümlesinden hareketle caminin 1455 öncesinden itibaren mevcut olduğunu ve Sultan II. Murad tarafından yaptırıldığını belirtmektedir (Şimşirgil, 1990: 94). Şimşirgil, bir makalesinde ise 1455 yılı 2 numaralı Tapu Tahrir Defteri’nde geçen “Vakf-ı Câmi’-i Tokat ez kibel-i merhûm Sultan Mehmed” ibaresini dikkate alarak caminin Sultan Çelebi Mehmed tarafından yaptırıldığını ifade etmektedir (Şimşirgil, 1997: 489).

Uysal, Aksulu, Seçgin ve Gündoğdu caminin ana yapısının XII-XV. yüzyıllar Selçuklu ve Beylikler Dönemi yapıları ile benzer plan şemasına sahip olduğu kanaatini taşımaktadırlar (Uysal, 1986: 360; Aksulu, 1994: 44-46; Seçgin, 1993: 29-30; Gündoğdu ve diğerleri, 2006: 44). Candan Nemlioğlu ise mevcut ahşap tavan düzeni ve kalem işleriyle caminin XVII. yüzyıl yapısı olduğunu vurgulamaktadır (Nemlioğlu, 2012: 240).

XV. ve XVI. yüzyıl tapu tahrir defterlerinde Ulu Cami ile alâkalı farklı tanımlamalar yapılmıştır. 1455 yılı Tapu Tahrir Defteri’nde caminin vakıf akarı olan Turhal kazâsına tabi Serpin köyü kayıtları başlığında “Vakf-ı Câmi’-i Tokat ez kibel-i merhûm Sultân Mehmed tâbe serâhu”³ ifadesi geçmektedir.⁴ Yine caminin vakıf akarı olan Serpin köyü kayıtları yazılırken 1485 tarihli 19 numaralı Tapu Tahrir Defteri’nde “Câmi’-i Tokat”⁵; 1520 yılına ait 79 numaralı Tapu Tahrir Defteri’nde “Vakf-ı Câmi’-i Sultân Mehmed der Tokat”⁶; 1530 tarihli 387 numaralı Mufassal İcmal Defteri’nde “Vakf-ı Câmi’-i Sultân Mehmed der Tokat” ve 1574 yılında hazırlanan 12 numaralı Tapu Tahrir Defteri’nde “Vakf-ı Câmi’-i Sultân Mehmed der Tokat”⁷ şeklinde iki farklı tanımlama yapılmıştır. Son olarak 1574 yılına ait 583 numaralı Rum Eyaleti Evkâf Defteri’nde ise “Vakf-ı Câmi’-i Merhûm Sultân Murad Hân aleyhi’r-rahme ve’l-gufrân der nefs-i Tokat ki Ulu Câmi’i dimekle meşhûrdur”⁸ ve “Vakf-ı Câmi’-i Sultân Mehmed der Tokat”⁹ şeklinde iki ayrı tanımlama yer almıştır.

Tapu Tahrir Defterleri ile Evkaf Defteri’ndeki kayıtlarda Ulu Cami’nin bu farklı tanımlamalarını düzeltmek için 2 Rebiülahir 1294 (17 Mart 1877) tarihinde Defter-i Hakanî Nezâreti’nden Sivas vilayeti ve Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti’ne bir yazı gönderilerek Tokat’ta bulunan Sultan Mehmed Han Camisi ve Ulu Cami diye bilinen Sultan Murad Han Camisi’nin ayrı yapılar olup olmadığının cihat (atama) kayıtlarına bakıla-

2 Bu mısra, ebced hesabı ile H. 1090 (M. 1679) tarihine denk gelmektedir. Bu tarihte Osmanlı Devleti’nin başında Sultan IV. Mehmed bulunmaktadır.

3 Bu cümle “Merhum Sultan Mehmed -toprağı temiz olsun- tarafından tesis edilen Tokat Camisi Vakfı” anlamına gelmektedir.

4 BOA. TD 2, s. 204.

5 BOA. TD 19, s. 187.

6 BOA. TD 79, s. 318.

7 TK. KKA. TD 12: 95b.

8 TK. KKA. Evkaf Defteri 583, s. 28b.

9 TK. KKA. Evkaf Defteri 583, s. 66a.

rak tespiti istenmiştir. Sivas vilayetinden gelen 23 Mart 1293/24 Mart 1877 tarihli telgraf ile nezâretin 9 Rebiyülahir 1294 (23 Nisan 1877) tarihli cevabi yazıda Tokat'ta Sultan Mehmed Han Camisi olmayıp ancak Sultan Murad Han Camisi olduğu bildirilmiştir. Bu bilgi üzerine Defter-i Hakanî Nezâreti 4 Mayıs 1294 (16 Mayıs 1878) tarihli kararı ile Turhal kazâsına tabi Serpin köyünün mâlikâne hissesinin¹⁰ Rum Eyâleti Evkâf Defteri'nde Sultân Murad Hân Camisi Vakfı ve Sultân Mehmed Hân Camisi Vakfı'na ait olduğu kaydını Sultân Murad Camisi Vakfı'na ait olduğu şeklinde düzeltmiştir.¹¹

Yukarıda verilen bilgiler birlikte değerlendirildiğinde, Ulu Cami'nin Osmanlı öncesi devirlerde inşa edildiği, Tokat'ın 1398'de Osmanlı idaresine girmesinden sonra Sultan Çelebi Mehmed veya Sultan II. Murad zamanında caminin bakım ve onarımları yapılarak yapının vakıflarına ilave vakıflar kurulduğu düşünülebilir.

Günümüzdeki mevcut haline göre, moloz ve kesme taşlarla yapılan cami, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı olup üç şahınlı harim ile bunun doğu ve batısındaki son cemaat yerlerinden oluşmaktadır. Hariminin taban boyutu 19,30x24,80 metre, taban alanı 478,64 m²'dir. Üzeri kırma çatı ile örtülüdür. Caminin tek minaresi kuzey-batı köşesinde, avlusu ve şadırvanı ise batı tarafında yer almaktadır (Uysal, 1987: 356-360; Yavi, 1986: 79; Erdemir, 1987: 299-300; Seçgin, 1993: 112-113; Tunca, 2000: 49-50; Gün-doğdu vd, 2006: 39-44; Akyüz ve diğerleri, 2010: 110; Mumcuoğlu, 2019: 62-65) .

Sultan Murad Camisi ve müstemilatı, Sultan IV. Mehmed (1648-1687) zamanında 1679 yılında yeniden inşasından günümüze kadar olan süreçte bazı tamiratlar geçirmiştir. Aralık 1799 tarihli masraf defterine göre, caminin abdesthanesi 13 kuruş harcanarak tamir edilmiştir.¹² Kasım 1804 tarihli diğer bir masraf defterine göre, 115 kuruş harcanarak caminin tavanları yeniden aktarılmıştır.¹³ Recep 1268 (Nisan 1852) tarihinde vakıf nazırı Kuralzâde Hacı İbrahim Ağa'nın vefatı üzerine hazırlanan özet muhasebe defterine göre, merhum nazırın zimmetinde vakıf parasından 3292,5 kuruş kalmıştır. Bu para, bu tarihte tamire muhtaç durumda olan caminin 4000 kuruş tutan onarım masrafının bir kısmına harcanmıştır. Onarım masrafının kalan kısmı ise merhum nazırın oğulları Ömer, Şerif ve Bekir Ağalar tarafından bağış olarak karşılanmıştır.¹⁴

Birinci Dünya Savaşı sırasında askerlerin iskân edildiği Ulu Cami, daha sonra kendi haline terk edilmiş ve 1939 depremi ile harabeye dönmüştür. 1950 yılından itibaren Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından kapsamlı bir onarımdan geçirilerek tekrar ibadete açılmıştır (Yavi, 1986: 79). Son olarak, Sadakat Safiye Mumcuoğlu'nun Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Kayseri Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu kararları ve Sivas Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu kararları üzerinde yaptığı incelemeye göre, 1998, 2000 ve 2012 yıllarında ufak çaplı onarımlar geçirmiştir (Mumcuoğlu, 2019: 65). Cami halen ibadete açık bulunmaktadır.

10 Malikâne tabiri, Osmanlı Devleti'nin Sivas eyaleti ve civarındaki bazı eyaletlerde *mâlikâne-divânî sistemi* adıyla uyguladığı bir tür çifte vergileme rejimidir. Selçuklu sultanları ve küçük beyliklerin idarecileri yerel beylere çok sayıda kırsal yerleşim yerinin vergi toplama haklarını devrettiklerinden, Osmanlılar 1393-1398 yılları arasında Rum/Sivas eyaleti topraklarını ilhak ettiklerinde yerel beylerin vergi toplama haklarını ve imtiyazlarını kabul ederek bölgede farklı bir toprak idaresi ve vergi sistemi uygulamaya başladılar. Bu mali uygulama, bir vergi birimi (köy veya mezra) gelirinin *divânî hisse* ve *malikâne hisse* olarak paylaşıldığı *malikâne-divânî sistemi* idi. Divânî hisse tımar sahiplerine, malikâne hisse ise mülk sahibi yerel beylere tahsis edilmişti. Başka bir ifade ile bu sistem altında köylüler *divânî hisse* ve *malikâne hisse* olarak iki öşür ödediler (Barkan, 1939: 119-184; aynı yazar, 1980: 151-208).

11 Bu yazışmalar Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi'nde bulunan 12 numaralı Tapu Tahrir Defteri'nde Turhal Kazâsına tabi Serpin köyü kayıtlarının arkasına pusula şeklinde eklenmiştir. Bk. TK. KKA. TD 12, s. 95b.

12 TŞS 5, 3/1.

13 TŞS 9, 59/1.

14 TŞS 62, s. 31.

3. Sultan Murad Camisi (Ulu Cami) Vakıfları

Ulu Cami'nin Selçuklar döneminde tesis edilen ve Osmanlılar zamanında Sultan Çelebi Mehmed ya da Sultan II. Murad devrinden itibaren muhafaza edilen vakfı ile diğer hayırsever şahısların zamanla bu caminin ihtiyaçları doğrultusunda ihdas edilen görevler için kurduğu vakıfları bulunmaktadır. Burada önce Selçukların Ulu Cami için kurduğu ve adı geçen sultanlar devrinden itibaren muhafaza edilen vakfı üzerinde durulacaktır.

3.1. Sultan Murad Camisi (Ulu Cami)'nin İlk Vakfı

Sultan Murad Camisi'nin ilk vakfının vakfiyesi bulunmamaktadır. Caminin vakıfları ile ilgili en eski kayıt 1455 tarihli 2 numaralı Tapu Tahrir Defteri'nde yer almaktadır. Buna göre, Turhal nahiyesine tabi Serpin köyü malikâne gelirinin tamamı Sultan Murad Camisi vakfına gitmektedir.¹⁵ 1485 yılına ait 19 numaralı Tapu Tahrir Defteri'nde de aynı köyün malikâne gelirleri bu cami vakfına yazılmıştır.¹⁶ 1530 yılına ait 387 numaralı Mufassal İcmal Defteri'nde Sultan Murad Camisi'nin ilk vakfına tahsisli Serpin köyünün malikâne geliri 3051 akçe olarak verilmiştir.¹⁷ Caminin vakıfları 1574 tarihli Evkaf Defteri'nde derli toplu bir şekilde kaydedilmiş olup buna göre, vakfın gelir ve giderleri aşağıda Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1: Sultan Murad Camisi Vakfı'nın 1574 Yılı Gelir ve Giderleri¹⁸

Gelirler ve giderler	Akçe
Tokat merkez gayrimüslimlerinin cizye vergilerinin bir kısmı, cami hatibine şart	1440
Serpin köyünün (Turhal kazasına tabi) malikânesinin 1/5 hissesi mütevellîye (teviyet kadılarına şart), kalan 4/5'ü 14 hisse yapıp bunun iki hissesi hatibe şart	0
1 ev ve 1 bahçe zeminin (cami hatibine vakfedilmiş, icar ile zeminde Ali Paşa camisi bina edilmiş) senelik icarı	305
7 adet dükkânın (Terziler çarşısında) yıllık kirası, cami hatibine şart	840
5 adet dükkânın (Minare çarşısında) yıllık kirası, cami imamına şart	288
Baba Ali'nin vakfettiği 2000 akçenin 10'a 11 (% 10) üzere murabahası, imama şart	200
Hacı Hamdullah'ın mahalle muallimhanesine vakfettiği 2000 akçenin 10'a 11 (% 10) murabahası, muallimlik imama şart	200
Tuti Hanım'ın cüz tilaveti için vakfettiği 2000 akçenin 10'a 11 (% 10) üzere murabahası, imama şart	200
2 adet dükkânın (Bezzazlar çarşısında) yıllık kirası, cami müezzine şart	288
Boyahane zemininin yıllık kirası, cami müezzine şart	30
780 akçe nukûd vakfının murabahası, müezzine şart	78
2 adet dükkânın (Minare çarşısında) icarı	0
Toplam	3869

Tablo 1'den görüleceği üzere, 1574'te Sultan Murad Camisi Vakfı'nın gelirleri Turhal'a bağlı Serpin köyünün malikâne geliri ile Tokat'ta bulunan bazı dükkân ve zeminlerin yıllık icarları ve dört ayrı nukûd vakfının murabahasından oluşmaktadır. Vakıf görevlileri mütevellî, hatip, imam ve üç müezzin olmak üzere toplam 6 kişidir. Mütevellî, Serpin köyü malikânesinden 1/5 hisse almaktadır. Hatip, Serpin köyü malikânesinin 4/5'i 14 hisse yapıp bunun 2 hissesi, 1 ev ve 1 zeminin senelik icarı ile Terziler çarşısındaki 7 adet dükkânın yıllık kirasını tasarruf etmektedir. İmam, Minare çarşısında 5 adet dükkânın yıllık kirası ile iki ayrı nukûd vakfının murabahasını almakta ve muallimhane (ilkokul) için vakfedilen bir nukûd vak-

15 BOA. TD 2, s. 204.

16 BOA. TD 19, s. 187, 194.

17 BOA. TD 387, s. 187, 476.

18 TK. KKA. Evkaf Defteri 583, s. 28b.

fından muallimlik yapmak şartıyla gelir elde etmektedir. Müezzinlik iki ayrı görev olarak düzenlenmiştir. Biri vakit müezzinliği olup bu görevliye Minare çarşısındaki iki dükkânın icarı ile bir nukûd vakfının muhabahası verilmektedir. Diğerisi sala müezzinliği olup iki kişi görevlendirilmiştir. Bunlar, Beziciler çarşısında 4 adet dükkân ile bir boyahane zemininin senelik kirasından günlük 4 akçe ücret almaktadır. Bu tarihte, caminin hatiplik görevi Mevlana Mahmud, imamlik görevi ise günlük 2 akçe ile Mevlana Ruhi'nin üzerinde bulunmaktadır.

Sultan Murad Camisi Vakfı'nın XVII. ve XVIII. yüzyıllara ait muhasebe kayıtlarına arşivlerimizde ulaşılabilmiştir. Bu nedenle adı geçen vakfın bu asırlardaki akarları hakkında bir değerlendirme yapmak mümkün değildir. Bununla birlikte bu asırlarda adı geçen caminin görevlilerinin atamaları ile alakalı Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi ve Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde çok sayıda belge bulunmaktadır. Bu kayıtlar vakfın adı geçen asırlarda faal olduğunu ortaya koymaktadır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde yer alan 484 numaralı tevcih defteri Sultan Murad Camisi görevlilerine ait 1758-1839 yılları arası atama kayıtlarını içermektedir.¹⁹ Yine aynı arşivde bulunan Hurufat Defterlerinde 1103-1244/1691-1828 yılları arasında Cami-i Kebir Vakfı veya Sultan Murad Camisi Vakfı görevlerine ait çok sayıda atama kaydı mevcuttur. Bu atama kayıtlarına göre, vakfın görevlileri bevab (kapıcı), cüzhân, devirhân, hatip, kayyım ve çerağdar, müteveli, müezzin (3 kişi), muallim-i sıbyan, müremmim (tamirci), seccadenişin, yasinhân ve vâizdir. Bevvablık vazifesini yürütenler 0,5 akçe gündelik almaktadır.²⁰ Sultan Murad Camisi'nde çok sayıda cüzhân görev yapmaktadır. 1 veya 2 akçe gündelik alan bazı cüzhânların ücretleri Kibleli Mustafa Paşa Vakfı²¹ ve Bülbül Hatun Vakfı²² tarafından ödenmektedir. Camide görev yapan 3 müezzinden birisi Cuma günü devirhânlık görevini de yürütmektedir.²³ Atama kayıtlarından Cami-i Kebir'de hatiplik görevinin 2 kişi tarafından ifa edildiği anlaşılmaktadır. Hatibin birisi caminin kendi vakfından yıllık belirli bir hisse alırken diğeri Kibleli Mustafa Paşa Vakfı'ndan günlük 2 akçe ücret almaktadır.²⁴ Vakıf malını muhafaza ve vakıf eserin aydınlatma işlerine bakan kayyım ve çerağdar, Sultan Murad Camisi Vakfı akarı olan Serpin köyü mahsulünden yıllık bir hisse tasarruf etmektedir.²⁵ Müteveli, vakfın akarı Serpin köyü malikânesinden belirli (1/5) bir hisse almaktadır.²⁶ Sultan Murad Camisi avlusunda bulunan muallimhanede eğitim hizmeti veren sıbyan (çocuk) muallimine günlük 0,5 akçe ücret ödenmektedir.²⁷ Caminin bakım ve onarım işlerinden sorumlu müremmim hasbî olarak hizmet vermektedir.²⁸ Sultan Murad Camisi'nde Halveti tarikatı şeyhlerinin yürüttüğü seccadenişinlik vazifesini ifa eden şeyhin ücreti senede 5-6 müd²⁹ buğday veya günlük 1 akçedir.³⁰ Camide Yasin suresini okuma görevi üstlenen yasinhâna günlük 1 akçe ödenmektedir.³¹ Son olarak, Cuma günü dışında haftanın diğer günlerinde Sultan Murad Camisi'nde vaizlik yapanların bir kısmı hasbî olarak çalışmakta, bir kısmı ise günlük 1 akçe ücret almaktadır.³² Bu görevlerden bevablık, kayyımlik, çerağdarlık, müremmimlik, seccadenişinlik ve yasinhânlık ilk devirlerde olmayıp ihtiyaca binaen sonradan ihdas edilmiştir.

19 VGMA 484, s. 262/1118.

20 VGMA. HD No. 1121, s. 30.

21 VGMA. HD No. 1094, s. 9; VGMA. HD No. 1096, s. 30.

22 VGMA. HD No. 1121, s. 24; VGMA. HD No. 1140, s. 232.

23 VGMA. HD No. 1092, s. 9, 19.

24 VGMA. HD No. 1121, s. 24.

25 VGMA. HD No. 1144, s. 229; VGMA. HD No. 1092, s. 12.

26 VGMA. HD No. 1121, s. 30.

27 VGMA. HD No. 1092, s. 33; VGMA. HD No. 1094, s. 9.

28 VGMA. HD No. 1121, s. 32.

29 Müd, ağırlık ölçü birimlerinden birinin adıdır. Miktarı her yerde bir değildi. Örneğin, Kütahya'da bir müd 20, Diyarbakır'da 16, Siverek'te ise 8 İstanbul kilesi idi. Bk. Pakalın, a.g.e., II, s. 597; Cengiz Kallek, "Müd", DİA, C. 31, İstanbul 2006, s. 457-459.

30 VGMA. HD No. 1121, s. 36; VGMA. HD No. 537, s. 190.

31 VGMA. HD No. 1121, s. 29

32 VGMA. HD No. 1076, s. 103; VGMA. HD No. 1121, s. 34; VGMA. HD No. 1121, s. 34.

Sultan Murad Camisi görevlileri ile alâkalı Osmanlı Arşivi belgelerinden birkaç örnek vermek gerekirse, 5 Şaban 1102/2 Temmuz 1691 tarihli bir belgede Sultan Murad Camisi'nde hitabet görevinin Mevlana Ömer'e verildiği³³, 14 Zilkade 1107/15 Haziran 1696 tarihli diğer bir belgede Tokat'ta bulunan Gülbahar Hatun Vakfı'ndan almak üzere Sultan Murad Camisi'nde vaizlik yapan Abdurrahman'ın maaşına vakıf mütevellisinin müdahalesinin kaldırıldığı³⁴, 20 Şevval 1132/25 Ağustos 1720 tarihli başka bir belgede Tokat mukataası malından almak üzere Sultan Murad Camisi'nde ferraşlık görevinin Ebubekir'e verildiği³⁵ ve 16 Ramazan 1171/24 Mayıs 1758 tarihli bir belgede Tokat ipek mizanı mukataası malından almak üzere Sultan Murad Camisi'nde temcidhânlık görevinin es-Seyyid Mustafa ve es-Seyyid İbrahim'e müştereken verildiği³⁶ görülmektedir. Bu belgelerde geçen görevlerden ferraşlık (temizlik görevi) ve temcidhânlık (dua okuyuculuk) vazifeleri ilk devirlerde olmayıp ihtiyaca binaen sonradan ilave edilmiştir.

1210-1219/1795-1804 dönemi Tokat Şer'iyye Sicillerinde Sultan Murad Camisi Vakfı'nın dokuz adet masraf defteri yer almaktadır. Bu dönemin ilk ve son masraf defterlerinde yer alan veriler aşağıda Tablo 2'de verilmiştir. Tabloda görüleceği üzere masraf defterlerinde vakfın arazi gelirleri ve görevli giderleri yer almamaktadır. Masraf defterlerinde gelirler başlığı altında vakfın Tokat'ta bulunan emlakından alınan kira gelirleri bulunmaktadır. Giderler başlığı altında ise caminin aydınlatma, tamir ve bakım giderleri ile sonradan istihdam edilen su yolcu/çahken, kandilci/çerağdar ve ferraş (temizlikçi) gibi görevlilere yapılan ödemeler sıralanmıştır. Mart 1796 ve Kasım 1804 masraf defterleri verileri karşılaştırıldığında gelirlerin arttığı görülmektedir. Vakfın Tokat'taki emlak akarları 1574 yılında 12 dükkân, 1 ev ve 1 bahçe zemini icarından ibaret iken 1796-1804 dönemi gelir kalemleri arasında sadece 7 dükkânın icarı görülmektedir. Bu durum bazı dükkânların tamir ve bakımları sebebiyle kiralanamadığı ya da başka dükkânlarla takas edildiğini düşündürmektedir.

Tablo 2: Sultan Murad Camisi Vakfı'nın 1796 ve 1804 Yılları Gelir ve Giderleri³⁷

Gelirler/Tarih	Ramazan 1210/ Mart 1796	Şaban 1219/ Kasım 1804
	Kuruş	Kuruş
Kiblelizâde Mustafa Paşa Hanından alınan (caminin şem-i aseli için vakıf)	42	42
Duhancı (tütüncü) dükkânı kirası	24	24
Duhancı dükkânı tamirden sonra alınan kira	0	18
Bakkal dükkânı kirası	24	24
At Pazarında arpacı dükkânı kirası	0	6
Pembeci (pamukçu) dükkânı kirası	12	12
Bedestan dolabı kirası	8	8
Kazzaz (ipek) dükkânı kira	7	7
Topcuoğlu Molla Hüseyin'den alınan	8	0
Tâcir dükkânı kirası	0	20
Toplam	125	161

33 BOA. İ.E. Evkaf nr. 2748.

34 BOA. Cevdet Evkaf nr. 4526.

35 BOA. İ.E. Evkaf nr. 6179.

36 BOA. Cevdet Evkaf nr. 15912.

37 TŞS 2, 1/2; TŞS 9, 59/1.

Giderler	Kuruş	Kuruş
Su yolcusu/çâhkene verilen	4	4
Su masrafları	5	0
Su yolu için kayyım/ferraşa verilen	10	10
Kandilciye verilen	8	8
Revgan-ı bezir (bezir yağı)	28,5 ³⁸	0
Kandil için alınan	8,5	21,5
Camilere verilen	7	0
Şem'-i asel (bal mumu)	45 ³⁹	0
Şamandıra ve kandil teli	1	0
1209/1794 senesinde Bakkal Hacı Osman Ağa'dan alınan bezir yağı (1 batman)	4,5	0
Şem'-i asel (bal mumu) düğme-sine verilen	2,5	0
Caminin musluk tamirine verilen	1	0
Bayramlarda ve sair gecelerde alınan yağ	0	2,5
Toplam	125,5	46
Bakiye	0	115⁴⁰

XIX. asrın ilk yarısına ait 53 numaralı Tokat Şer'iyye Sicilinde Sultan Murad Camisi Vakfı'nın akarı olan Turhal kazasına bağlı Serpin köyü malikânesinin 1836-1839 dönemi muhasebe dökümü yer almaktadır (Bk. Tablo 3.). Tablo 3'te yer alan bilgilere göre, vakfın giderleri imam, hatip, mütevellî, devirhân, kayyım/çerağdar ve müezzinden oluşan görevlilerin ücretleri ile Evkaf-ı Hümayun Nezareti öşrü, muharrir (kâtip) ücreti, şahnelik⁴¹, kahve ve tütün masraflarından ibarettir. Evkâf-ı Hümayûn öşrü, yıllık gelirin % 10'una tekabül etmektedir. Bütün vakıflarda olduğu üzere, Sultan Murad Camisi Vakfı, bu dönemde mülhak vakıf olduğundan yıllık gelirinin % 10'unu Evkâf-ı Hümayûn Nezareti'ne *nezaret hissesi* olarak ödemiştir. Vakıf muhasebeleri *ma'rifet-i şer'-i şerîf ve vakfın mütevellisi ma'rifetiyle*⁴² yani şer'î mahkeme ve vakıf mütevellisi vasıtasıyla yapıldığından muhasebe işlemleri için mahkeme kadısı ile kâtibine *harc-ı muhâsebe ve ma'aş-ı muharrir* adıyla bir ücret ödenmiştir. Kahve ve duhan (tütün) masrafı ise muhtemelen vergi tahsil edenlere verilen ek ücrettir.

Sultan Murad Camisi Vakfı'nın 1574 yılı muhasebesinde belirtilen görev sayısı dört iken sonraki devirlerde ihtiyaca göre bevvablık, ferraşlık, kayyımlık, çerağdarlık, müremmimlik, seccadenişinlik, temcidhân-lık ve yasinhânlık vazifeleri ihdas edilmiştir. 1836-1839 dönemi muhasebesinde ise bazı görevler hisseli olarak birden fazla kişi tarafından tasarruf edildiğinden görevli sayısının arttığı görülmektedir.

38 Bezir yağının miktarı 350 dirhem 7 batmandır. Batmanı 4 kuruştan toplam 28 kuruş etmektedir.

39 Bal mumunun ağırlığı 22 kıyye olup 45 kuruş tutmaktadır.

40 Caminin tavanlarını aktarmak için Kural Ali-zâde Hacı Mehmed Ağa'ya teslim edilmiştir.

41 Şahnelik, şahneye yani mahsul öşrünü toplayan görevliye verilen ücreti ifade etmektedir (bk. Pakalın, 1983-III: 305).

42 Bu ibareler Tokat Şer'iyye Sicillerindeki muhasebe kayıtlarının giriş paragraflarında yer almaktadır. Örnek olarak bk. TŞS 95, 3/1; TŞS 53, 3/1.

Tablo 3: Sultan Murad Camisi Vakfı'nın 1836-1839 Dönemi Gelir ve Giderleri⁴³

Gelirler/Yıllar	1836	1837		1838		1839	
	Rublağ ⁴⁴	Rublağ	Kuruş	Rublağ	Kuruş	Rublağ	Kuruş
Serpin köyü malikânesi (Turhal)	958	577	3157,5	350	1207	704	2912,5
Toplam	958			358	1207	704	2912,5

Giderler/Yıllar	1836	1837	1838	1839	
	Rublağ	Kuruş	Kuruş	Kuruş	Para
Evkâf-ı Hümayûn öşrü	96	315,5	-	-	-
Caminin rakabesi masrafı	40	-	-	-	-
Şahnelik, ambar kirası ve kahve-duhân (tütün) masrafı	158	-	-	1163	-
Tevliyet (sülüs hisse)	116	-	-	-	-
Muhâsebe harcı ve muharrir maaşı	-	-	153	437	10
Toplam	410	315,5	153	1600	10

Giderler/Yıllar	1836	1837	1838	1839	
	Rublağ	Kuruş	Kuruş	Kuruş	Para
İmâm (2 hisse)	80				
Hatîb (2 hisse))	80				
Mü'ezzin (1/2 hisse), Devirhân (1/2 hisse)	40				
Devirhan (1 hisse)	40				
Mü'ezzin (1/2 hisse), Devirhân (1/2 hisse)	40				
Mü'ezzin (1/2 hisse), Devirhân (1 hisse)	60				
Devirhân (1 hisse)	40				
Kayyım ve çerâğdâr (1/2 hisse)	20				
Kayyım ve çerâğdâr (1/2 hisse)	20				
Devirhân (1/2 hisse)	20				
Devirhân (1/2 hisse)	20				
Devirhân (1/2 hisse)	20				
Devirhân ⁴⁵	68				
Toplam	548	2842⁴⁶	1053⁴⁷	1312⁴⁸	10

1269-1270/1852-1854 yılları mahkeme kayıtlarını muhtevi 62 numaralı Tokat Şer'iyeye Sicilinde Sultan Murad Camisi Vakfı'nın başka bir masraf defteri daha yer almaktadır. Gurre-i Ramazan 1269/8 Haziran 1853 tarihinde hazırlanan bu defterden elde edilen veriler aşağıda Tablo 4'te verilmiştir. Tabloda görüleceği üzere masraf defterinde gelirler başlığı altında vakfın Tokat'ta bulunan emlakından alınan kira gelirleri bulunmaktadır. Giderler başlığı altında ise caminin aydınlatma giderleri ile müezzine ödenen

43 BOA. EV nr. 10146; TŞS. 53, s. 183/2, 142/3, 78/1, 78/2.

44 Rublağ/urublağ, 1,5 şiniklik (12 kg) tahıl ölçü birimidir. Bk. Muhsin Demirci, *Kültürümüzde İskevsür Ağzı*, Ankara 2008, s. 151. Bu ölçü birimi bir ölçeğin üçte biri şeklinde halen Tokat'ın Başçiftlik ve Reşadiye ilçeleri kırsalında kullanılmaktadır.

45 Senevî iki sehim mahsûl ile üç nefer müezzinlerden biri ve bir sehim devirhân.

46 Bu miktarın ehl-i mürtezika (görevliler) arasında taksim edildiği belirtilmiş, ancak dökümü verilmemiştir.

47 Bu miktarın ehl-i mürtezika arasında taksim edildiği belirtilmiş, ancak dökümü verilmemiştir.

48 Bu miktarın ehl-i mürtezika arasında taksim edildiği belirtilmiş, ancak dökümü verilmemiştir.

ücret sıralanmıştır. Bu sene caminin tamir ve bakım gideri bulunmadığından gelir fazlası riba yoluyla işletilmek üzere vakfın nazırı Kuralzade Ömer Efendi'ye teslim edilmiştir. 1853 yılı gelirleri 1796-1804 dönemi masraf defterleri verileri ile karşılaştırıldığında ilk olarak gelirlerin oldukça arttığı (161 kuruştan 530 kuruşa) görülmektedir. İkinci olarak, vakfın Tokat'taki emlak akarları olarak 1796-1804 dönemi gelir kalemleri arasında 7 dükkânı icarı görülürken 1853'te dükkân sayısı 10'a yükselmiştir. Bu durum tamir ve bakımları sebebiyle kiralanamayan bazı dükkânların tekrar kiralandığını hatıra getirmektedir.

Tablo 4: Sultan Murad Camisi Vakfı'nın 1853 Yılı Gelir ve Giderleri ⁴⁹

Gelirler/Tarih	1 Ramazan 1269/ 8 Haziran 1853
	Kuruş
Tütüncü dükkânı (Sulu Sokak'ta) kirası	60
Çubukçu (tütüncü) dükkânı (Sulu Sokak'ta) kirası	26
Bakkal dükkânı (Bedesten karşısında) kirası	90
Abacı dükkânı (Sandıkçılarda) kirası	80
Yazıcı dükkânı (Tacirlerde) kirası	90
Yarım hisse kalemkâr dükkânı (Tacirlerde) kirası	18
Yazıcı dükkânı (Saraçlarda) kirası	24
Hallaç (pamuk atıcı) dükkânı (Hallaçlarda) kirası	36
Sülüs (1/3) hisse hallaç (dokumacı) dükkânı (memişelere/tuvaletlere bitişik) kirası	8
Bedestende 1 adet dolap kirası	18
Kazzaz (ipek) dükkânı kirası	30
Boya kazanları icarı	50
Toplam	530
Giderler	Kuruş
Bezir yağı alımı (40 kıyye) bedeli	180
Bezir küpü alımı bedeli	10
Caminin müezzini ücreti	50
Yazıcı dükkânı (Tacirlerde) kirası borcu	73
Tütüncü dükkânı kirası borcu	60
Yazıcı dükkânı (Saraçlarda) kirası borcu	24
Boya kazanları icarından bakiye	5
Riba ile işletilen para	128
Toplam	530

Tokat Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi ile Sivas Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi'nde 1880-1916 dönemi Vakıf Muhasebe Defterlerinde Sultan Murad Camisi Vakfı ile alâkalı muhasebe dökümleri bulunmaktadır. Bu defterlerden seçilen üç ayrı muhasebe dökümü aşağıda Tablo 5, Tablo 6 ve Tablo 7'de gösterilmiştir.

49 TŞS 62, s. 32-33.

Tablo 5'teki veriler, Sultan Murad Camisi Vakfı'nın 1880-1885 yılları arasında toplam 5 yılın birleşik muhasebesine aittir. Vakfın beş yıllık geliri tahmis bedelinin⁵⁰ üçte biri olan 7.595 kuruş olup bu meblağın bir kısmı hazine vergisi kalanı ise imam, hatip, mütevellî, devirhân, ferraş ve müezzinden oluşan vakıf görevlilerine maaş olarak dağıtılmıştır. Sultan Murad Camisi Vakfı'nda 1836-1839 dönemindeki bazı vazifelerin hisseli olarak birden fazla kişi tarafından tasarruf edilme uygulaması, 1880-1885 döneminde de devam etmiş ve bütün vazifeler toplam 8 kişi arasında paylaştırılmıştır.

Tablo 5: Sultan Murad Camisi Vakfının 1880-1885 Dönemi Gelir ve Giderleri⁵¹

Gelirler		Kuruş	Para
Sülüs (1/3) tahmis bedeli		7595	20
Giderler	Hisse		
Hakim Efendi'nin südüs (1/6) hisse tevliyet vazifesi		949	20
Hazine mürettebâtı (harçları)		316	20
Hacı Ahmed Efendi'nin imamet vazifesi	2	904	00
Mehmed Efendi'nin mü'ezzinlik vazifesi	2	904	00
Yolcu Hafız Efendi'nin hitabet vazifesi	2	904	00
Abdullah Efendi'nin mü'ezzinlik vazifesi	1	452	00
Abdullah Efendi'nin devirhânlık vazifesi	2	904	00
Ali Efendi'nin ferraşlık vazifesi	1	452	00
Mehmed Efendi'nin devirhânlık vazifesi	1	452	00
Hüsnü Efendi'nin devirhânlık vazifesi	1	452	00
İbrahim Efendi'nin devirhânlık vazifesi	1	452	00
İbrahim Efendi'nin mü'ezzinlik vazifesi	0,5	226	20
Abdullah Efendi'nin devirhânlık vazifesi	0,5	226	20
Toplam	14	7595	00
Muharrir maaşı ve muhasebe harcı		188	0
Genel toplam		4508	20

Tablo 6'daki veriler, Sultan Murad Camisi Vakfı'nın 1901 yılı muhasebesine aittir. Vakfının bir yıllık geliri 4508,5 kuruş olup bu meblağın bir kısmı muhasebe harcı, kalanı ise imam, hatip, mütevellî, devirhân, ferraş ve müezzinden oluşan vakıf görevlilerine maaş olarak dağıtılmıştır. Vakfın görevli sayısı, 1880-1901 döneminde 8 kişidir. Müezzinlik ve devirhânlık görevlerinin her biri ikişer kişi arasında paylaştırılmıştır.

50 Tanzimat'tan sonra bütün mazbut vakıfların gelirleri Maliye Nezareti tarafından toplanmaya ve vakıf idarelerine "kura bedelâtı" adıyla maktu bir bedel ödenmeye başlanmıştır. Bedel takdirinde vakıf köyler ve mezarların devletçe zapt olunmadan önceki beş senelik öşür hasılatı beşe bölünerek ortalama bedel esas alınmış ve buna tahmis usulü adı verilmiştir. Bazı vakıflarda maktu bedel olarak tahminin tamamı, bazılarında tahminin sülüsânı (2/3'ü), bir kısmında ise tahminin sülüsü (1/3'ü) vakfa ödenmiştir. Bk. Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâidi*, İkinci Kısım, Dersaadet 1328, s. 268; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, İstanbul 1983, s. 375-376.

51 T. VBMA. Muhasebe Defteri No. 3, s. 17.

Tablo 6: Sultan Murad Camisi Vakfı'nın 1901 Yılı Gelir ve Giderleri⁵²

Geliri		Kuruş	Para
Maktu bedeli		4508	20
Giderler	Hisse		
Hakim Mahmud Efendi'nin südüs (1/6) hisse tevliyeti		563	20
Mehmed Rüşdü Efendi'nin imamet vazifesi	2	536	30
Yolcu Hafız Mehmed Efendi'nin hitabet vazifesi	2	536	30
Kara Hafız-zâde Mehmed Efendi'nin müezzinlik vazifesi	2	536	30
Çetinzâde Mehmed Hüsnü Efendi'nin müezzinlik vazifesi	0,5	134	7
Müfid Abdullah Efendi'nin mahdumu Mehmed Efendi'nin müezzinlik vazifesi	0,5	134	7
Müfid Abdullah Efendi'nin mahdumu Mehmed Efendi'nin devirhânlık vazifesi	1	268	14
Kara Hafız-zâde Mehmed Efendi'nin devirhânlık vazifesi	1	268	14
Çetinzâde Mehmed Hüsnü Efendi'nin devirhânlık vazifesi	1	268	14
Hatib-zâde Hasan Efendi'nin devirhânlık vazifesi	1	268	14
Ali Paşa mütevellisi Abdullah Efendi'nin devirhânlık vazifesi	2	536	28
Ferraşlık vazifesi	1	268	14
Toplam	14	4320	20
Muharrir maaşı ve muhasebe harcı		188	0
Genel toplam		4508	20

Tablo 7'deki veriler, Sultan Murad Camisi Vakfı'nın 1916 yılı muhasebesine aittir. Vakfın bir yıllık geliri, 1901 senesinde olduğu gibi, 4508 kuruş olup bu meblağ imam, hatip, müteveli, devirhân, ferraş ve müezzinden oluşan vakıf görevlilerine maaş olarak dağıtılmıştır. Vakfın görevli sayısı, 1880-1901 döneminde 8 kişi iken 1916 yılında 7 kişiye gerilemiştir. Bunun nedeni müezzinlik vazifesini yürüten iki kişiden birine ait cihetin mahlûl olmasıdır.

Tablo 7: Sultan Murad/Ulu Camisi Vakfı'nın 1916 Yılı Gelir ve Giderleri⁵³

Geliri		Kuruş	Para
Maktu bedeli		4508	00
Giderler	Hisse		
Südüs (1/6) hasılat tevliyet vazifesi, hazine hesabına ahz olunan		752	00
Küçük Ahmedzade Ahmed Hilmi Efendi'nin imamet vazifesi	2	536	20
Yolcu Hoca-zâde Ahmed Sırrı Efendi'nin hitabet vazifesi	2	536	20
Hafız Mustafa Efendi'nin müezzinlik vazifesi	1+1/6	313	00
Hafız Mustafa Efendi'nin devirhânlık vazifesi	2	536	20
Hafız Mustafa Efendi'nin ferraşlık vazifesi	1	268	10
Hatibzâde Hasan Efendi'nin devirhânlık vazifesi	4	1073	0
Müezzinlik vazifesi, mahlûl	1+5/6	492	10
Toplam	14	4508	00

52 T. VBMA. Muhasebe Defteri No. 10, s. 18.

53 S. VBMA. Muhasebe Defteri No. 9, s. 240.

Buraya kadar kaynaklardan aktarılan bilgiler bir bütün olarak değerlendirildiğinde, Sultan Murad Camisi'ne ait vakıf akarların Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar mevcut olduğu anlaşılmaktadır.

3.2. Sultan Murad Camisi'nin Diğer Vakıfları

Genel olarak, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Sultan Murad Camisi giderleri için bazı vakıflardan tahsisat ayrılmış ya da camide bazı hizmetler için yeni vakıflar kurulmuştur. Bu vakıflar alfabetik sıra ile aşağıda verilmiştir.

3.2.1. Nukûd Vakıfları: 1574 yılı Evkaf Defterinde Sultan Murad Camisi imam ve müezzine şart koşulan Baba Ali, Hacı Hamdullah ve Tutî Hanım nukûd vakıfları ile vâkıfı belirtilmeyen bir diğer para vakfı hakkında sonraki devirlerde açık bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bu nukûd vakıfların dışında, Hacı İsmail bin Ali Cami'-i Kebir'in şem'-i aseli (bal mumu) için 50 kuruş sermayeli 15 Rebiyülahir 1196/30 Mart 1782 tarihinde bir para vakfı tesis etmiştir. Vakfının tevliyetini de camide imam olanlara şart koşmuş ve parayı işletilmesi için bu tarihte imam olan Seyyid Musa Efendi'ye teslim etmiştir.⁵⁴ Son olarak, Hatalar? Aşireti'ne mensup Ayşe Hatun, Sultan Murad Han Cami-i şerifine hayır kastıyla bir kilim sermiş ve caminin aydınlatması için senede bir kuruşluk şem'-i asel almak üzere nakit beş kuruşunu riba usulü ile işletmesi için Nalbant Halil'e teslim etmiştir. Daha sonra aralarındaki bu antlaşmayı Safer 1213/Temmuz 1798 tarihinde mahkemede şahitler huzurunda kayıt altına aldırılmıştır.⁵⁵

3.2.2. Bülbül Hatun Ecza Vakfı: 1574 yılı Evkaf Defterine göre, Bülbül Hatun⁵⁶ Amasya sancağına tabi üç köyün (Avşar, Kornar? ve Elbis?) malikâne gelirini Sultan Murad Camisi'nde toplam 10 hafızın Kur'an tilavet etmesi için vakfetmiştir. Defterde sadece dört hafızın isimleri ve gündelikleri yazılmıştır. Mevlana Oruc, Mevlana Abdülhay ve Mevlana Veli günlük birer akçe, Mevlana Haydar ise günlük yarım akçe ücret almaktadır.⁵⁷

3.2.3. Diğer Huffaz Vakfı: 1574 yılı Evkaf Defterinde, vâkıf ismi verilmeden Terziler Çarşısında (Sûk-ı Hayyatın) yedi adet dükkan geliri ile Sultan Murad Camisi'nde her gün 1 ser mahfil ve 6 hafız olmak üzere toplam 7 adet hafızın Kur'an tilaveti için bir vakfı kaydı yer almaktadır. Defterde hafızların isimleri yazılmamış olup gündelikleri ise birer akçedir.⁵⁸

3.2.4. Hoca Ali Ecza Vakfı: 1574 yılı Evkaf Defterine göre, Hoca Ali 9500 akçe nakit parasının 10'u 11,5 (% 15) üzere işletilen gelirini her gün Sultan Murad Camisi'nde 3 hafızın Kur'an tilavet etmesi şartı ile vakfetmiştir. Hafızların herbiri ve müteveli günlük birer akçe ücret almaktadır.⁵⁹

3.2.5. Meryem Hatun Vakfı: Meryem Hanım, 1068/1657-1658 yılında tesis ettiği vakfiyesinde Tokat'ta Cemi-i Kebir Mahallesi'nde bulunan bir adet evini, Cami-i Kebir'de imam olanlara vakfetmiştir.⁶⁰

3.2.6. Kibleli Mustafa Paşa Vakfı: 1072/1662 tarihli vakfiyesinde Şam valisi Mustafa Paşa, Ulu Cami'ye Meydan Mahallesi'nde bulunan her biri iki katlı, birbirine bitişik 60 odalı iki bezirgân hanını vakfetmiştir. Hanların kira geliri ile her sene caminin mihrabının her iki yanında her biri 20 vukıyyelik 2 adet bal mumu alınıp Berat gecelerinde yakılacak ve çerağdarına günlük 1 akçe verilecektir. Ayrıca günlük 2'şer akçe ile

54 TŞS 119, 98/15.

55 TŞS 119, 99/14.

56 Bülbül Hatun muhtemelen Sultan II. Bayezid'in eşi olup uzun yıllar Amasya'da yaşamıştır. Onun vakıfları üzerine Ahmet Gündüz tarafından kaleme alınan "Vakfiyeleri Işığında II. Bayezid'in Eşi Bülbül Hatun Vakıfları" isimli makalede Sultan Murad Camii Ecza Vakfı'na temas edilmemiştir (Gündüz, 2021: 25-54).

57 TK. KKA. Evkaf Defteri 583, s. 28b.

58 TK. KKA. Evkaf Defteri 583, s. 28b.

59 TK. KKA. Evkaf Defteri 583, s. 28b.

60 TŞS 119, 95/5.

30 kişi Kur'an-ı Kerim'den birer cüz okuyacaklardır (Tunca, 2000: 50). 119 numaralı Tokat Şer'iyye Sicilince Kibleli Mustafa Paşa vakfiyesine birkaç yerde atıf yapılmıştır.⁶¹

3.2.7. Hamide Hanım ibnet-i Ali Bey Vakfı: Hamide Hanım, 1127/1715-1716 yılında tesis ettiği vakfiyesinde ikişer batman şem'i asel (bal mumu) alınarak Cemi-i Kebir mihrabının sağında yakılmasını şart koşmuştur.⁶²

3.2.8. Şeyhoğlu Hacı Emin Alemdâr Vakfı: 1195/1780-1781 tarihli vakfiyesinde, Hacı Emin Alemdar Efendi, iki adet dükkânını Ulu Cami ile Takyeciler Camisi'nin aydınlatmasında kullanılan şem'i asel alımına vakfetmiştir.⁶³

Sonuç

Makalede, Ulu Cami'nin Selçuklar döneminde tesis edilen ve Osmanlılar zamanında Sultan Çelebi Mehmed ya da Sultan II. Murad devrinden itibaren muhafaza edilen vakfı ile zamanla bu caminin ihtiyaçları doğrultusunda ihdas edilen görevler için diğer hayırsever şahıslar tarafından kurulan vakıfları olduğu tespit edilmiştir.

Sultan Çelebi Mehmed veya Sultan II. Murad devrinden itibaren mevcut olan Ulu Cami Vakfı'na dair veriler incelendiğinde, evvela bu vakfa ait gelirlerin hububat, icar ve nema gelirlerinden oluştuğu görülmektedir. Hububat geliri, vakfın akarı olan Turhal kazasına bağlı Serpin köyünün malikâne hissesinden, icar geliri Tokat'ta vakfa ait emlakten ve nema geliri ise dört adet para vakfından gelmektedir. İkinci olarak, 1574-1916 yılları arasındaki dönemde vakfa akar sağlayan yerleşim yerleri ile kira geliri getiren iş yerleri ve arsaların ufak tefek değişikliklere maruz kaldığı anlaşılmaktadır. Bu durum zamanla akarlarda mahkeme kararı ile tebeddülât (takas) vuku bulduğunu ya da zaman içinde bazı dükkânların tamir ve bakımları sebebiyle kiralanamadığını göstermektedir. Son olarak, vakıf bünyesinde daha önceki devirlerde olmayan bevvablık, çerağdarlık, devirhânlık, ferraşlık, kayımlık, müremmimlik, seccadenişinlik, temcidhânlık ve yasinhânlık gibi vazifeler XVI. asırdan itibaren ihtiyaca binaen ihdas edilmiştir. Dolayısıyla vakıf görevlilerinin sayısı da artış göstermiştir. Ayrıca son devirlerde vakıftaki görevlerin birden fazla kişiye paylaştırılması uygulaması da yaygınlaşmıştır. Bu durum da Ulu Cami Vakfı'nda görevli sayısının artmasına neden olmuştur.

XVI. yüzyılın başlarından itibaren Ulu Cami'ne diğer vakıflardan gelir tahsisi yoluyla ya da camide bazı hizmetler için vakıf kurma şeklinde ortaya çıkan toplam 13 vakıf tespit edilmiştir. Bunların bir kısmı para vakıfları olup isimleri şöyledir: Baba Ali Vakfı, Hacı Hamdullah Vakfı, Tutî Hanım Vakfı, vâkıfı belirtilmeyen bir diğer para vakfı, Hacı İsmail bin Ali Vakfı, Ayşe Hatun Vakfı ve Hoca Ali Ecza Vakfı. Diğer kısmı ise akar vakıflarıdır. Bunlar: Bülbül Hatun Ecza Vakfı, Diğer Huffaz Vakfı, Meryem Hanım Vakfı, Şam valisi Kibleli Mustafa Paşa Vakfı, Ali Bey kızı Hamide Hanım Vakfı ve Şeyhoğlu Hacı Emin Alemdâr Vakfı. Bu vakıfların bir kısmı ilgili muhasebe kayıtları tespit edilemediğinden onlar hakkındaki bilgiler sadece görevli atamaları ile sınırlıdır.

Ulu Cami Vakfına ait akarlar Cumhuriyet döneminde Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne aktarılmıştır. Günümüzde cami ibadete açıktır.

61 TŞS 119, 91/1; TŞS 119, 102/2.

62 TŞS 119, 96/16.

63 TŞS 119, 101/2.

Kaynaklar

1. Arşiv Kaynakları

A- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Tapu Tahrir Defterleri: BOA. TD 2; BOA. TD 19; BOA. TD 79; BOA. TD 387.

Diğer tasniflerdeki belgeler:

BOA. İ.E. Evkaf nr. 2748; BOA. İ.E. Evkaf nr. 6179.

BOA. Cevdet Evkaf nr. 4526; BOA. Cevdet Evkaf nr. 15912.

BOA. EV nr. 10146

B- Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi (TK. KKA)

Tapu ve Tahrir Defterleri: TK. KKA. TD 12; TK. KKA. Evkaf Defteri 583.

C- Tokat Şer'îye Sicilleri

TŞS 2; TŞS 5; TŞS 9; TŞS 26; TŞS 53; TŞS 62; TŞS 119.

D- Sivas Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi kat Şer'îye Sicilleri⁶⁴

S. VBMA. Muhasebe Defteri No. 9.

E- Tokat Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi⁶⁵

T. VBMA. Muhasebe Defteri No. 3; T. VBMA. Muhasebe Defteri No. 10.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

Hurufat Defterleri (HD): VGMA. HD No. 537; VGMA. HD No. 1076; VGMA. HD No. 1092; VGMA. HD No. 1094; VGMA. HD No. 1096; VGMA. HD No. 1121; VGMA. HD No. 1140; VGMA. HD No. 1144;

Diğer defterler: VGMA 484.

2. Kitap ve Makaleler

Abdurrahman Vefik (1328). *Tekâlif Kavâidi*. İkinci Kısım, Dersaadet.

Açık, Ali (1999). *Changes in Settlement Patterns, Population and Society in North Central Anatolia: A Case Study of The District (Kazâ) of Tokat (1574-1643)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, University of Manchester, İngiltere.

Aksulu, Behiye Işık (1994). *Fetihten Osmanlı Dönemine Kadar Tokat Şehri Anıtları*. Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Akyüz, Abdurrahman, Güven Yetişkin, Saliha İçen ve Yahya Teksarı (2010). *Tokat ve İlçeleri Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Envanteri*. Tokat.

Barkan, Ömer Lütfi (1939). "Türk-İslam Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller: Mâlikâne-Divânî Sistemi". *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 2: 119-184. (Aynı yayının yeniden basımı için ayrıca bkz. Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler*, I, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980, s. 151-208).

Baykara, Tuncer (1987). "Tokat Ulu Camii Üzerine Bazı Düşünceler". *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu (2-6 Temmuz 1986)*, Ankara: 291-294.

Demirci, Muhsin (2008). *Kültürümüzde İskevsür Ağzı*, Ankara: Kültür Ajans Yay.

Erdemir, Yaşar (1987). "Tokat Yöresindeki Ahşap Camilerin Kültürümüzdeki Yeri". *Türk Tarihinde ve Türk Kültüründe Tokat Sempozyumu (2-6 Temmuz 1986)*, Ankara: 295-312.

Erkara, Ayşe (2010). *Tokat Merkez'de Osmanlı Dönemi Dini Mimarisi*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

64 Bu arşivdeki belgeler ve defterler 15 yıl önce Ankara'da Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ne nakledilmiştir.

65 Bu arşivdeki belgeler ve defterler 15 yıl önce Ankara'da Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ne nakledilmiştir.

- Genç, Mehmet (2000). *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken Yay.
- Gökbilgin, Tayyib (1974). "Tokat", *İA (İslam Ansiklopedisi)*, (XII/I), 401-412.
- Gündüz, Ahmet (2021). "Vakfiyeleri Işığında II. Bayezid'in Eşi Bülbül Hatun Vakıfları". *Vakıflar Dergisi*, (55), 25-54.
- Gündoğdu, Hamza Vd. (2006). *Tarihi Yaşatan İl Tokat*. Ankara.
- Kallek, Cengiz (2006). "Müd". *DİA*, (C. 31), s. 457-459.
- Kucur, Sadi S. (1993). *Sivas, Tokat ve Amasya'da Selçuklu ve Beylikler Devri Vakıfları (Vakfiyelere göre)*. Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, İstanbul.
- Mercan, Mehmet ve M. Emin Ulu (2003). *Tokat Kitabeleri*. Ankara.
- Mumcuoğlu, Sadakat Safiye (2019). *XV-XV. Yüzyıl Tokat Merkez ve İlçelerindeki Cami Plan ve Cephelerinin Tipolojik İrdelenmesi*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Nemlioğlu, Candan (2013). "Tokat'ın Ahşap Kalem İşi Bezemeli İki Ünlü Camii'nin Türk-İslam Bezeme Sanatındaki Yeri ve Önemi". *Tokat Sempozyumu 1-3 Kasım 2012 Bildiriler*, (C.II), Ankara: 240-248.
- Önkal, Ahmet ve Nebi Bozkurt (1993). "Cami: Dini ve Sosyokültürel Tarihi". *DİA*, VII: 46-56.
- Pakalın, Mehmet Zeki (1983). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. C. I-II-III, İstanbul: MEB. Yay.
- Seçgin, Nuri (1993). *Tokat'taki Türk Mimari Eserleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Sertoğlu, Mithat (1986). *Osmanlı Tarih Lügati*. İstanbul: Enderun Kitabevi Yay.
- Şemseddin Sami (1987). *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Çağrı Yay.
- Şimşirgil, Ahmet (1990). *Osmanlı Taşra Teşkilatında Tokat (1455-1574)*. Basılmamış Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Şimşirgil, Ahmet (1997). "XV ve XVI. Asırlarda Turhal". *Türklük Araştırmaları Dergisi*, (VIII), 463-494.
- Şimşirgil, Ahmet (2003). "XIV-XVI. Yüzyıllarda Tokat Cami ve Mescitleri". *Tarih İncelemeleri Dergisi*, (XVIII/1), 94-96.
- Tunca, Aylin (2000). *Vakfiyelerine Göre Tokat Vakıfları (H. 1000-1200/M. 1591-1785)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Turan, Osman (1980). *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul.
- Uysal, A. Osman (1987). "Tokat'taki Osmanlı Camileri". *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu 2-6 Temmuz 1986*, Ankara: 347-352.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1927). *Kitabeler*. İstanbul.
- Wolper, Ethel Sara (1994). *Patronage and Practice in Late Seljuk and Early Beylik Society: Dervish Lodges in Sivas, Tokat, and Amasya*. Doktora tezi, University of California, Los Angeles, U.S.A.
- Yavi, Ersal (1986). *Tokat (Komana)*. İstanbul.
- Yediöldüz, Bahaeddin (1986). "Vakıf". *İslam Ansiklopedisi*, (C. XIII), M.E.B., İstanbul. 153-172.
- Yediöldüz, Bahaeddin (2003). *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*. Ankara: TTK Yay.
- Yinanç, Mükrimin Halil (1988). "Danişmendliler". *İslam Ansiklopedisi*, (C.III), İstanbul: 468-469.

Cash Waqfs in Ottoman Bosnia, 1526-1914: A Temporal Analysis of Capital Levels*

Bora Altay **

Abstract

The main purpose of this study is to examine cash waqfs established in Ottoman Bosnia from the first decades of the sixteenth century to the First World War. In a first attempt to use a new data set, this study presents a comparative study of the amount of capital obtained from Bosnian cash waqf contracts (*waqfiyyas*) by periods and socioeconomic status of the founders. Employing the dataset on the titles of founders, towns, profit rates, and the number of witnesses in contracts, the analysis presents the main features of cash waqfs in Ottoman Bosnia. The findings suggest that cash waqfs of titled individuals and males had higher capital compared to untitled individuals and females, with a convergence emerging in the nineteenth century. The dataset also indicates the proliferation of cash waqfs in Ottoman Bosnia, particularly from the second half of the eighteenth century. The major finding, however, presents that capital levels of cash waqfs had a declining pattern even if their numbers increased during the nineteenth century.

Keywords: The Ottoman Empire, Bosnia, Cash Waqfs, Capital, Socioeconomic Factors.

Osmanlı Bosna'sı Para Vakıfları, 1526-1914: Sermaye Seviyeleri Üzerinden Zamansal Bir Analiz

Öz

Bu çalışmanın temel amacı, 16. yüzyılın ilk on yıllarından Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan dönem için Osmanlı Bosna'sında kurulan para vakıflarını incelemektir. Yeni bir veri seti kullanmaya yönelik ilk girişimde, bu çalışma, Bosna'ya ait nakit vakıf sözleşmelerinden (vakfiyeler) elde edilen sermaye miktarları üzerinden dönemlere ve kurucuların sosyoekonomik durumlarına göre karşılaştırmalı bir araştırma sunmaktadır. Verilerin sınırlılıkları olsa da bu çalışma Bosna para vakıflarının temel özelliklerini sunmak için tanımlayıcı analizler kullanarak kurucuların unvanlarına, kasabalara, kâr paylarına ve sözleşmelerdeki şahit sayılarına da odaklanmaktadır. Sonuç olarak, bulgular, unvan sahibi bireylere ve erkeklere ait para vakıflarının, unvansız bireylerin ve kadınların para vakıflarına kıyasla daha yüksek sermayeye sahip olduğunu göstermektedir. Fakat bu durumun 19. Yüzyıldan itibaren değiştiği ve vakıf sermayelerinin birbirine yakınsamaya başladığı görülmektedir. Oluşturulan veri seti, özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Bosna'sında para vakıflarının önemli ölçüde arttığını göstermektedir. Esas bulgu ise para vakıflarının artan sayılarına rağmen sermaye miktarları 19. yüzyıldan itibaren önemli ölçüde azalmaktadır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Bosna, Para Vakıfları, Sermaye, Sosyoekonomik Faktörler.

* DOI: vakiflar.1012884

Makalenin Geliş Tarihi / Received Date: Ekim 2021 / October 2021

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Haziran 2022 / June 2022

** Dr. Araştırma Görevlisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İktisat Bölümü; Ankara-TÜRKİYE;
e-mail: baltay@ybu.edu.tr; boraaltay@gmail.com; ORCID: 0000-0003-3098-4728

Introduction

Although there is growing literature on waqf organizations of the Ottoman Empire, studies based on quantitative analysis have been slow to progress. The main reason is the lack of data in establishing a long-term dataset. The literature also lacks a comparative perspective through social and economic variables. The absence of longitudinal data makes it difficult to study the long-term changes in different characteristics of waqfs such as socioeconomic structures of the founders, capital levels, and profit rates (*ribh*). In filling this gap, this study constructs a new dataset from the cash waqf contracts (*waqfiyyas*) of Bosnia and uses these private organizations to analyze them in a long-term perspective.

Bosnia was ruled by the Ottoman Empire for almost 400 years. A substantial share of the society was Muslim during this period. Having a Muslim majority signaled the increasing numbers of waqfs over time. Bosnia became one of the most important sanjaks in 1463. Its geopolitical position made Bosnia important for the Ottoman Empire. This characteristic allowed the central authority to change its political structure as a large province in 1580. Bosnia was crucial, particularly in campaigns with its military power. Isa Bey, the governor of Bosnia Sanjak, held tax-farming rights with about one million *akche*. This economic privilege was higher than governors located in Anatolia, who had revenues ranging from 250.000 to 400.000 *akche*, under a similar contract (Oruç, 2005: 251). This province was also rich with its financial resources, including mines, agriculture, and commerce. Aladin Husic (2012: 383) divided Bosnia towns into three main types. *Fortified* towns mostly emerged for strengthening military defense. *Boroughs* represented small-size towns, and *bazaars* consisted of towns that specialized in commerce and mining. Husic (2012: 384) argued that the development of Bosnia towns increased under the rule of the Ottoman Empire. The waqfs played a crucial role in improving towns. Waqf facilities provided not only religious structures but also social and commercial ones. Increasing numbers of educational organizations, for instance, were the outcome of these facilities. Furthermore, waqfs financed commercial facilities such as bedestens and bazaars as well as infrastructures such as roads, bridges, and waterways. Religious facilities, such as mosques, masjids, and zawiya's, had a role in the social integration and spread of Islam. Husic (2012: 387) pointed out such roles of waqfs in town development from the sixteenth to the eighteenth century. Thus, the towns growing around waqfs entailed increasing exchanges over time.

The economic development of Bosnia was to be pronounced during the fourteenth century. The abundance of silver-based mines made this region attractive. The formation of towns started around mining areas. Furthermore, the integration with Europe in the Adriatic Sea enhanced economic activities. Merchants administrated mines, and this improved commercial activities over time. One rough estimate indicated that Bosnia and Serbia minted one-fifth of Europe's silver during the early fifteenth century (Fine, 1987: 283-284). Increasing numbers of Jewish merchants was another important indicator of the growing economy until the eighteenth century (Husic, 2020). During the periods of Ottoman arrival, the timar and tax-farming (*iltizam*) institutions began to dominate the economic environment. The classical Ottoman system on land entailed increasing agricultural production. During the eighteenth century, stock raising and agriculture generated a substantial proportion of the economic output. Products such as wheat, corn, and barley were important commercial goods in the same period (Akbel, 2017: 7). During the nineteenth century, the ratio of stock-raising in gross output increased from 50,5 percent to 62,4 percent between 1865 and 1873 (Palairat, 1997: 140). Michael Palairat (1997: 140) also indicated that the export of cattle, sheep, and pigs enhanced to 32,9 percent from 22,9 percent in aggregate

export during the period between 1858 and 1864, while the agricultural export generated 44 percent of the total export. Mustafa Akbel (2017: 8) advocated the increase of commercial activities through the inheritance records of merchants. A merchant, Ahmed b. Davud, bequeathed 10.590 qurush, which could be considered a substantial amount for the eighteenth century. Increasing commercial activities also raised credit relations over time. Court registers of Livno town provided various disputes emerged from such relations (Akbel, 2017: 8-9).

In Bosnia, landowners could increase their economic and political powers through these institutional organizations of tax-farming contracts (Veinstein, 1995: 393-398). This situation caused struggles between powerful Bosnian landowners and the central authority, particularly from the early eighteenth century. Even if Sultan Mahmud II imposed reforms to increase the power of the central authority, strong cooperation among powerful groups entailed rebellion during the second half of the nineteenth century (Sancaktar, 2012: 3). The Ottoman Empire lost its rule over Bosnia in 1878. The dataset used in this study shows that even if Bosnia came under Austria-Hungarian rule in 1878, the Muslim population of this province continued to establish waqfs until the collapse of the Ottoman Empire (Ademi, 2018).

Cash waqfs emerged as an innovative design to organize credit relations in the Ottoman Empire. Cash waqfs were privately funded organizations. Each cash waqf provided loans for individuals from various segments of the population. The emergence of cash waqfs, however, took place in the light of legal and religious controversies among scholars (Mandeville, 1979; Kurt, 1996). Changing the economic environment entailed increasing the needs for cash capital, particularly during the sixteenth century. Furthermore, institutional change from the traditional timar to the tax-farming was the outcome of this new economic environment. The central authority changed not only the structure of agents and contracts but also the form of tax revenues towards cash. This kind of change emerged in the institutional organization of waqfs. Even if earlier Islamic societies had cash waqfs, the proliferation of cash waqfs came to the fore during the Ottoman period. Thus, despite the controversies on cash waqfs, both the Ottoman jurists and sultans gave considerable support lending through these organizations. One rough estimate argued that more than half of the newly established waqfs were cash waqfs during the sixteenth century (Karagedikli and Tuncer, 2018: 243). From this period, cash waqfs provided loans to meet demand in the absence of different financial organizations.

Earlier studies based on cash waqfs established in Istanbul and Bursa towns provided information on the role of these organizations in credit relations from the sixteenth century to the eighteenth century. Until the establishment of modern banks, cash waqfs played a crucial role as financial organizations. The increase in the number of these private organizations shows not only the proliferation but also enhancing credit relations within the Ottoman economy. According to the sixteenth-century Istanbul cadastral record book (*tahrir defteri*), the number of cash waqfs increased from 2.431 to 3.180 between 1521 and 1596 (Özcan, 2003: 14). Furthermore, Tahsin Özcan indicated that 116 cash waqfs located in Üsküdar provided approximately 1.600 loans between 1520 and 1566. During the sixteenth century, the proliferation of cash waqfs increased in important towns of Anatolia. The founders had established 200 cash waqfs in Manisa, with a total capital of 848,530 *akche* (Emecen, 1989: 70-72). Özcan also presented a comparison among different towns through reliable secondary sources, in which the total capital of cash waqfs located in Istanbul was 13.253.736 *akche*, while this figure was 3.349.047 *akche* for Bursa in 1560 (Özcan, 2003: 15). Süleyman Kaya (2010: 106) had also indicated that 70 cash waqfs located in Üsküdar provided approximately 740 loans to individuals between 1783 and 1787. A

more comprehensive analysis of cash waqfs focused on credit relations emerged in Bursa during the eighteenth century. The findings showed the increasing role of these private organizations in credit relations. Between 1749 and 1785, 2.656 borrowers used 245 cash waqfs to get a loan in Bursa (Çizakça, 1995: 335). Earlier estimates presented the increasing trends in numbers of cash waqfs as well as credit density. This trend, however, changed during the nineteenth century. Karagedikli and Tunçer (2018: 250) argued that although the number of cash waqfs increased until the early twentieth century, their capital levels declined substantially due to the political and fiscal centralization efforts as well as the rise of modern banking.

The aim of this study is two-fold. The first is to present a descriptive analysis, focusing on the functions of waqf organizations, the socioeconomic structure and the title of the founders, capital levels, profit rates, towns, and the numbers of witnesses in contracts from a long-term perspective. To achieve this goal, this study gives a historical background of waqf organizations. The main contribution of this part is to present a descriptive analysis of these variables. Despite the significant body of literature that has accumulated on the cash waqfs of Bosnia, quantitative analysis based on socioeconomic variables has been slow to progress (Oruç, 2009; Husiç, 2012; Akbel, 2017; Ademi, 2018). Secondly, this analysis contributes to the existing literature with a quantitative analysis by employing cash waqf contracts of Bosnia, for the first time. The second aim is to offer a temporal analysis by titles and gender of the founders through capital levels of cash waqfs they established. Then comes a discussion of one of the most important questions of the study, that is, changes in capital levels of cash waqfs in Bosnia. This second aim is finalized by an analysis based on the relationship between capital levels and the numbers of witnesses in cash waqf contracts. Furthermore, the findings are also used to discuss a presumption that even if the numbers of cash waqfs increased over time, capital levels significantly decreased, particularly during the nineteenth century (Karagedikli and Tunçer, 2018: 240).

This study is organized as follows. The first section gives a brief history of waqf organizations based on the emergence and proliferation of cash waqfs, as well as their functions in Muslim societies. The second section presents a novel dataset on the cash waqfs located in Bosnia from 1526 to 1914. Temporal analysis based on capital levels and socioeconomic status of the founders is the main focus of the third section. Following capital-based analysis, this section also shows the relationship between capital levels and the number of witnesses from a long-term perspective. The conclusion summarizes the major findings of this study.

1. Historical Background: An Overview of Waqf Organizations

Giving alms was one of the old traditions in Muslim societies. Waqfs and their subsequent form (*cash waqfs*) emerged as an innovative design for providing alms. Waqf organizations served as trust funds established with valuable assets to provide services for society (Çizakça, 1995: 313). Waqfs, of which fundamental principles were revealed by Prophet Muhammed, were privately funded organizations from the last decades of the seventh century. In the years of foundation, these organizations had a dual aim. The first aim was religious in that they provided sustainability for charitable purposes. The second was related to increasing the social and economic welfare of the society. Thus, waqfs emerged as formal organizations from the Quranic injunctions, Muhammadan precedents, and institutional learning (Koehler, 2014: 117-18).

The aims of waqfs expanded and proliferated over time. The endowments of the founders grew substantially and came to serve different functions beyond providing alms throughout history. As

the political, economic, and physical capacity of Muslim societies started to expand, the functions of these private organizations became varied in response to the needs of the society. A study based on waqf contracts indicated that a waqf provided financial resources for education, culture, maintenance, health, security, transportation, and urban services in addition to charitable and religious purposes (Ateş, 1982: 55). The growing literature on the functions of waqfs also emphasized the importance of their role through primary sources in a historical context (Berki, 1969; Yediyıldız, 1982a, 1982b, 1993; Akgündüz, 1988; Öztürk, 1991, 1993). This part classified the functions of waqf organizations under five main characteristics: *Public Good Waqfs, Family Waqfs, Circumventing the Law, and Political and Financial Purposes*.

1.1 Public Good Waqfs

The emergence and rapid spread of these private organizations were mainly due to how they were perceived by Muslim rulers from the very beginning. The rulers, who promoted waqf organizations, had two motivations. Since establishing cash waqfs was one of the oldest traditions in Muslim societies, Muslim rulers were willing to maintain this tradition to fulfill the goal of connecting with Allah and Muhammadan precedents. Following religious purposes, rulers could also gain the love of subjects by providing financial resources for social and economic welfare in the society (Arjomand, 1998). The early waqfs, therefore, mostly emerged as *public good waqfs* that produced public goods for different individuals from diverse socioeconomic groups, particularly during the eighth century.

The literature on the functions of waqfs agrees on one role that these private organizations played. City dwellers, farmers, merchants, and students generate the primary beneficiaries of public good waqfs. A substantial part of these organizations transferred financial resources into poor relief by providing soup kitchens, shelters, and clothing (Peri, 1992: 167; Khan, 2015: 983). Moreover, these private organizations provided resources for productive activities. Funding infrastructures, such as waterways, bridges, roads, *bedestens* (covered bazaars), and caravansaries played a crucial role in the economic structure. In addition to the welfare-generating functions for rural people, these organizations created employment opportunities that also contributed to the urban economy (Wilson, 2015: 37). They also provisioned educational organizations such as madrasa (earlier higher education organizations), zawiyas, and lodges (Arjomand, 1998: 113).

Cash waqfs, in this perspective, were bottom-up organizations instead of being top-down ones in which each founder and its endowment were better positioned to ascertain the tangible needs of society (Wilson, 2015: 41). It was argued that cash waqfs were the easiest and most efficient way of providing public goods in support of the State (Barkan, 1942: 302).

1.2 Family Waqfs and Circumventing the Law

From the eighth century, family waqfs started to surround the institutional environment. In other words, the share of family waqfs in waqf organizations started to increase over time. Family waqf was a privately funded organization that provides financial resources to family members through internal assignments. The founders, for instance, assigned themselves or their relatives as *mutawalli* (trustee) or employees to receive income as long as the waqf existed (Layish, 1997: 386; Arjomand, 1998: 111).

The recent literature interpreted the emergence of family waqfs differently. In the first view, the primary purpose of establishing family waqf is to pass on financial resources to their descendants (Çizakça, 2000: 22). The second view argues that the main purpose of the founders was to protect their wealth

from fragmentation among many heirs (Layish, 1997: 386; Arjomand, 1998: 111). The egalitarian nature of Islamic inheritance law, however, had a crucial role in the emergence and the proliferation of family waqfs over time. This law allowed individuals to allocate their bequest among successors (Kuran, 2011: 78-9). According to the latter view, family waqfs emerged as an innovative design to protect wealth from partition for the sake of capital accumulation. By establishing a waqf, the founders circumvented the law to keep their wealth as a whole.

As a third view, it was expected that family members, who were assigned to the administrative body of a waqf, would devote themselves to maintaining the value of corpus capital for their interests (Barkan, 1942). Besides, these waqfs were important in transferring financial resources in exchange for getting education and promoting Islamic principles for assigned family members (Barkan, 1940: 151). Family waqfs, in this sense, were not only important to protect wealth from fragmentation and confiscation but also functioned to ensure long-term and sustainable financial capital.

The central authorities had also the right to confiscate wealth, particularly during extraordinary times in the Ottoman Empire (Singer, 213: 352; Çizakça, 2000: 24; Kuran, 2005: 800; Arslantaş, 2019: 1-2). Waqf-controlled financial assets attracted the central authorities' attention when they needed more revenues to cover the costs of shocks in the economy. This rule motivated founders to establish waqfs to prevent their wealth to be confiscated by the State. A typical example of how wealthier groups protected their wealth by establishing cash waqfs was pronounced in the waqf of Esad Pasha, which turned his enormous gains from tax-farming contracts into a waqf (Rafeq, 2012: 121). In another instance, the founder of a waqf, Ali Beg son of Mihal, endowed four villages and their revenues with certain deeds that included pious and social purposes in Plevne town of Bulgaria. Ali Beg, however, established two more villages on waqf properties that provided extra financial resources to the waqf. When the central authority discerned that these new villages were established after the establishment of the original waqf, tax revenues of these extra towns were directed to the central budget (Barkan, 1980: 257-58). In this sense, to protect wealth from confiscation, the founders determined deeds to provide financial resources for religious purposes, including facilities, studies, or rituals. Thus, a waqf had another function in terms of circumventing the law: protecting wealth against government claims (Barkan, 1940: 151; Kuran, 2013: 6). The reason behind protecting wealth was that waqfs – particularly traditional waqfs – controlled significant shares of tax revenues. During the sixteenth and the seventeenth centuries, waqfs collected approximately 27 percent of tax revenues, and this rate decreased to 16 percent in the nineteenth century (Kuran, 2016: 424).

1.3 Political Functions

This function of waqfs is mostly related to the allocation of certain economic and political privileges toward certain groups. These privileges varied from period to period on the structure of the State. The sultans, from the very beginning, established coalitions with certain groups. These had the power to organize societies around military, commercial, and religious matters. Such groups mostly consisted of *sheikhs* (religious agents), *ahis* (commercial and religious agents), and high-ranking military officers (Barkan, 1942: 292-93). Each group gained the right to collect taxes from arable lands, villages, or towns. By doing this way, they expanded their financial control over resources. The sultans granted these resources to these local partners in remuneration for economic and political returns. Privileged groups, however, devoted their granted lands or wealth to establishing waqfs. During the first decades of the Ottoman Empire, having a good reputation and honor in the community was a major incentive

for the founders (Barkan, 1980: 254; Singer, 2013: 353). To achieve these goals, waqf organizations were one of the important tools in Muslim societies.

Secondly, the Ottoman rulers promoted the emergence and the proliferation of these private organizations to sustain traditions within the society. The power of rulers was legitimate to the extent that they were traditional (Inalcık, 2018: 134). Their main purpose was to keep the balance between traditions and the needs of institutional change, particularly from the fifteenth century. In other words, they chose to develop new mechanisms out of the traditional ones instead of directly adopting European institutions. Although cash waqfs emerged as financial organizations to enhance credit relations, their functions were limited due to the rules of the game. The excess amount gained from loans should be directed toward deeds that financed public goods and religious purposes. By doing this way, rulers and the founders achieved two goals through waqf organizations. First, they preserved the traditions in the eye of society, and secondly, they could increase their reputation.

In terms of the political account, cash waqfs had also negative effects on making a modern state. The founders of cash waqfs could organize more powerful groups, which could use their influence to limit the coercive power of the central authority. The cash waqfs limited founders' ability to grow their economic capacity through endowed capital. (Kuran, 2013: 8). The main reason behind limited capital accumulation was that waqf deeds absorbed substantial shares of revenues due to social and religious purposes (Shecter, 2005: 260-61). The rules of the game that determined the conditions of establishing cash waqfs and channeling their revenues toward deeds constrained their institutional flexibility to evolve into modern firms. In sum, cash waqfs were innovative organizations, but they limited the ability of groups from using their political and economic ability to restrict the coercive power of the state.

1.4 Finance Functions

Among the functions of waqf organizations, financial purposes had two separate views. The first view argued that waqfs reduced government expenditures, budget deficits, and borrowing by providing essential public goods. As a result, the central authority allocated less funding for the provision of public goods; hence, interest rates remained at lower levels. The central authority's investments in infrastructure became less costly, as compared to the absence of waqfs (Çizakça, 2000: 2; Wilson, 2015: 41).

The second view was related to cash waqfs which emerged as modern credit organizations of their time. The changing economic and political environment directed the central authority to incorporate new mechanisms into the institutional structure. The rise of the money economy became one of the most important determinants of the emergence and the proliferation of cash waqfs. The interest ban had hindered the emergence of cash waqfs until the Ottoman Period (Kuran, 2011: 144-45). Despite the long-term debates over the legitimacy of these organizations, they were not uncommon in the Ottoman Empire, especially from the middle of the sixteenth century (Mandeville, 1979; Özcan, 2003). The jurists of the Ottoman Empire had to accept the establishment of cash waqfs, which were mostly used by wealthier groups, even if these credit relations were dependent on interest rates - *riba* (Gilbar, 2012: 134).

The finance purposes had also two diverse economic effects. On the one hand, cash waqfs hindered capital pooling and prevented market-based use of corpus capital by creating an indirect and inefficient mechanism of borrowing. On the other hand, they supplied capital to the market for merchants,

producers, and consumers using a non-market allocation mechanism (Çizakça, 1995: 314; Kuran, 2011: 161). These effects mostly emerged from fixed interest rates given in cash waqf contracts. The literature that focused on the opportunistic behavior of borrowers, who mostly consisted of trustees, argued that interest rates of cash waqfs were lower than market rates, particularly in Istanbul and Ankara provinces. Interest rate premiums directed borrowers to take loans from cash waqfs with lower rates and to lend capital to sarrafs at higher market rates. (Layish, 1997: 395; Çizakça, 1995: 331; Çizakça, 2000: 48-9; Kuran, 2011: 160).

Contrary to the borrowing mechanisms in earlier European banking organizations, it was difficult to expand corpus capital. The trustee could expand capital in two ways. The first was to adjust the excess amount between expenditures and profits into corpus capital. The second depended on other endowments and their profits that were subjected to original corpus capital (Çizakça, 1995: 324). Directing a substantial share of profits towards the deeds of cash waqfs, these organizations had limited opportunity to increase their resources in credit relations. In other words, the financing of large-scale investments could only be through high-capital cash waqfs. However, the number of these was very few. Thus, establishing a long-term relationship between financial organizations and entrepreneurs was very limited due to the inefficient nature of cash waqfs in capital pooling.

1.5 An Assessment

This part classifies the functions of waqfs and their subsequent form (cash waqfs) in the Ottoman Empire. These five accounts are not independent. A founder can establish a cash waqf for religious and social purposes, but in addition to political power, he also enjoys material benefits for himself and his relatives. Regardless of their explicit purposes, each waqf used religious and social purposes as insurance against confiscation by the central authority. The literature, however, treats diverse functions as if they are extensions of the same fundamental account. In the real world, while one function mitigates the negative effects of changing economic conditions, another function adds other costs that changed the direction of economic performance oppositely. Thus, the history of cash waqfs, in particular, presents many faces of diverse functions in the Ottoman society. The literature still has some deficiencies in explaining which faces of cash waqfs dominated others, and which of them had better explanatory power in understanding the role of these organizations on the economic performance.

There are several lessons to be learned and new questions to derive from the literature on cash waqfs. To begin with, cash waqfs have their own economic structures, which included economic activities such as market exchanges, production, tenancies, and rents. By studying accounting records of cash waqfs, one can understand the economic conditions of provinces. Accounting records reflect prices and their changes as long as waqfs lived, values of commercial facilities, and their average revenues from their capacity to pay rents to cash waqfs. The literature argues that the financial resources of cash waqfs were depended on agricultural production under tax-farming contracts, which provided evidence for average revenues of arable lands in different territories (Orbay, 2005a: 332; Orbay, 2005b: 140-42; Orbay, 2012: 74-5).

In sum, there have been no distinct explanations of the role of waqfs in social, economic, and political environments. Diverse functions serve different purposes. The embedded structure of these functions has led to the development of different purposes in these organizations. In this sense, the main purpose of this study is to examine cash waqfs located in Bosnia through capital levels and the socioeconomic status of founders. Changing capital levels provide information for not only the economic structure

but also the perception of founders. As a result, these private organizations persisted within the institutional environment until the First World War. It tells another story other than the functions of these private institutions, whose numbers are increasing with low capital. This issue justifies the need for more attention paid to these organizations. Primary sources based in Bosnia provide reliable data to discuss such problems comprehensively.

2. Sources and Methodology

The dataset employed here is based on 198 cash waqf contracts covering, with gaps, the 389 years from 1526 to 1914. To construct the dataset, the microfilm copies of Bosnia cash waqfs stored in the T. R. Directorate General of Foundations, in Ankara, have been employed. This newly established dataset mostly represents the entire collection of Bosnia cash waqfs. The dataset, in this sense, has limitations in the distribution of observations by periods. Two large-scale projects focused on Bosnia waqfs also provide information to check out the dataset.¹ The entire collection of Bosnia cash waqfs begins in 1526 and encompasses the period from the sixteenth century to the early twentieth century. Since the earliest registers contain cash waqfs in very small numbers, the dataset is presented in the 50-year period, which includes significant numbers of contracts that improve the quality of historical data.

Prepared through cash waqf contracts at the request of founders, these primary sources provide information about the capital at the time of establishment, including cash, real estate, and other valuable assets. Each contract contains the names of the founder, including their titles, as well as the name and titles of their fathers. The titles of founders are also significant variables to examine the long-term changes in capital levels. It is expected that cash waqfs established by titled individuals (administrative/military-based or judicial/religious-based) had higher capital levels than those of commoners and females. As discussed below, it is difficult to determine whether these titles were honorific. Metin Coşgel and Boğaç Ergene (2012: 317) argues that individuals with the title of *Agha* were the wealthiest segment within administrative/military-based groups, while individuals with the title of *Efendi* represented the wealthiest segment among judicial/religious-based groups. Contracts also provide information about where they were established, and who was supposed to manage the capital as a trustee. Typically, contracts continue with the information on profit rates, and how trustees would have operated the capital over time. As given above, each waqf has its own purposes specified at the time of foundation by its founders. Although a substantial proportion of revenues covers the expenses of public goods, these organizations also employ people who are paid the wages specified in their contracts. Finally, a typical contract presents the date of establishment and lists of witnesses.

1 Çam, Mevlüt and Ademi, Rahman (2016), *Bosna-Hersek Vakfiyeleri, 1-4*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları; Bulut, Mehmet et. al. (2019). *Osmanlı Dönemi Rumeli Para Vakıfları, 1-12*. Istanbul: Istanbul Zaim University Publishing.

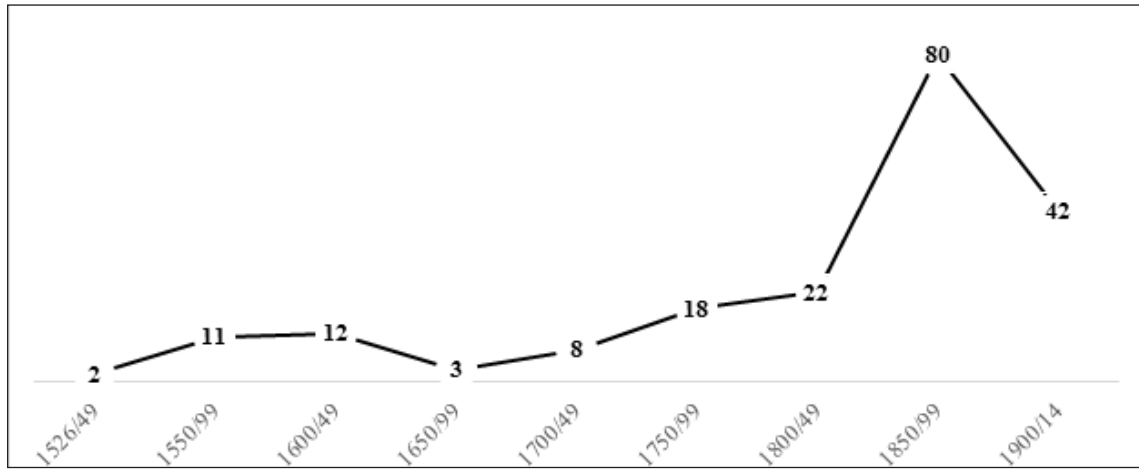

Figure 1: Numbers of cash waqfs in Bosnia, 1526-1914

Figure 1 presents the numbers of cash waqfs over time. Subjecting Bosnia cash waqfs to quantitative analysis entails methodological problems. Among these problems, determining periodical categories corresponds with a variety of questions. It is difficult to construct a dataset that contains the same numbers of primary sources for each subperiod. In identifying different subperiods for 1526-1914, employing 50-year periods allows for the examination of cash waqfs in the long-term perspective. This study divides the series into nine subperiods. The first two periods represent an era that coincided with the emergence and proliferation of cash waqfs in the Ottoman Empire. These figures are quite low compared to Istanbul for the same period. The earliest registered cash waqf dates to the first decades of the sixteenth century.² The dataset also includes another cash waqf dated 1531 within the first subperiod.³ The second subperiod contains 11 cash waqfs that were established by title-holder individuals.

The seventeenth century is characterized by institutional change and a series of local uprisings, namely *Jelali* Revolts. The existing literature has argued that major exogenous shocks, such as changing military technology, the discovery of new trade routes, and silver inflow from the New World, entailed a series of changes, particularly in the organization of fiscal institutions (Pamuk, 2009: 22). The abandonment of the timar institution in favor of tax-farming institutions can be considered one of the most important endogenous changes in this period. The dataset shows that the numbers of cash waqfs were close to those of earlier periods. In the second half of the seventeenth century, there has been only three cash waqfs that were newly established. These figures indicate that the proliferation of cash waqfs was slow in the Bosnian provinces of the Ottoman Empire. Contrary to cash waqfs, the numbers of waqfs are eight during the same period (Bosna-Hersek Vakıfyeleri, Vol. I-IV).

Institutional change in fiscal organizations continued during the eighteenth century, and they entailed changing political relations among powerful groups and the central authority (Tezcan, 2010; Yaycıoğlu,

² This cash waqf belonged to an individual named Hacı Mustafa, son of Ishak. The founder endowed 43.000 dirhams (in silver) for different purposes, including religious, educational, and commercial, in 1526. This cash waqf was in Sarajevo, one of the largest towns of Bosnia (Sarajevo Gazi Hüsrev Bey Library, V-312).

³ Contrary to the former cash waqf, the founder was an administrative-military-based elite, Hüsrev Bey, Governor of Bosnia. Even if Hüsrev Bey endowed 120.000 dirhams (in silver), *corpus* consisted of valuable assets such as farmlands, ranches, houses, mills, and villages (VGMA, 633/139/48).

2016). The contractual relations based on tax-collecting rights changed in favor of new ones, namely lifetime tax-farming contracts (*malikâne*). This change led to two major outcomes. First, lifetime contracts allowed powerful groups to enhance their financial resources. As given above, elites increased their economic and political power through the privileges under the tax-farming institutions; thus, they gained the power to finance the struggle against the central authority. These privileges, however, led to increasing wealth accumulation over time. Proposed functions of cash waqfs formed one factor of their saving during the eighteenth century. Thus, the number of newly established cash waqfs increased in the first half of this century. This trend continued during the following subperiod until the beginning of the nineteenth century. Secondly, increases were the consequence of the proliferation of cash waqfs, particularly among elites (Figure 2). The growth of monetary-based economic exchanges for any segment of society led to higher levels of credit activity. As noted, the cash waqfs established in Istanbul and Bursa injected loans substantially during the eighteenth century. Although it was not as intense as in these cities, it was natural that the increasing trend in credit relations emerged in a region close to Europe like Bosnia.

The nineteenth-century had different characteristics compared to the earlier periods. The increasing intensity of struggles with elites directed the central authority to impose reforms towards the restoration of centralized structures in Bosnia. Centralizing attempts also targeted the organizational structure of waqfs in the Ottoman Empire, which culminated in the establishment of *Evkaf-ı Hümâyun Nezâreti* (The Ministry of Waqfs) in 1826. This ministry was replaced by the Bureau of Imperial Administration of Evkaf in 1840. The upshot was the increasing ability of central authority in monitoring cash waqfs. The centralization allowed the central authority to allocate financial resources of cash waqfs towards more efficient activities. More importantly, each waqf would be more secure under the state guarantee. Although these political practices led to the increasing numbers of cash waqfs during the nineteenth century, the economic structure had a crucial role in this pattern. The growing trend in agriculture, commerce, and mining increased the intensity of credit relations, particularly during the second half of the nineteenth century. Despite the heightened economic, political, and military conflicts in Balkan territories, there were 102 newly established cash waqfs in Bosnia.

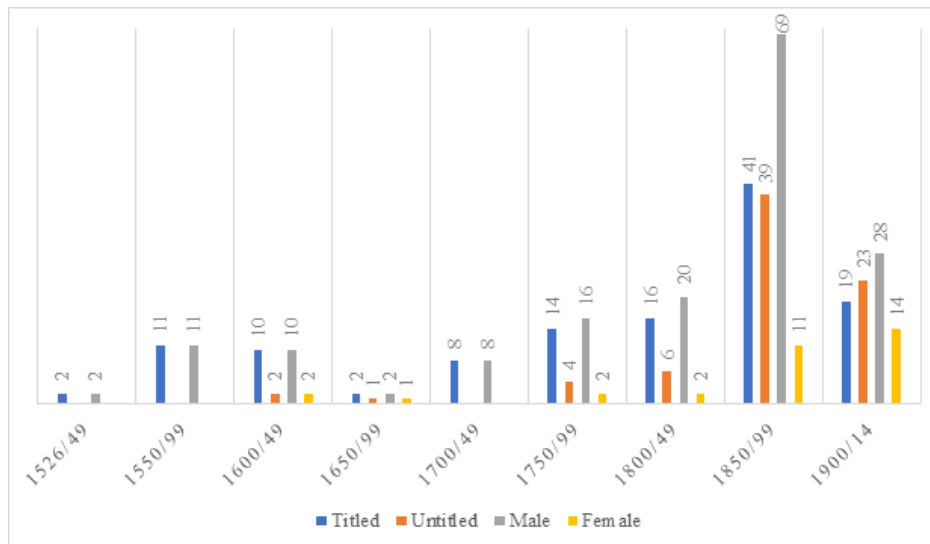

Figure 2: Allocation of cash waqfs by the socioeconomic status of founders

Furthermore, one of the most important reasons for these rapid increases in numbers was that establishing cash waqfs became a common practice. Higher participation from different segments of society was deemed important from the second half of the eighteenth century. In the first two subperiods, cash waqfs were established by title-holder individuals (Figure 2). This continued in favor of title-holder individuals and males during the seventeenth century. Cash waqfs established by untitled individuals and females started to emerge in small numbers compared to former groups. This trend was similar in the eighteenth century. The multilateral participation of different segments of society was associated with the proliferation of cash waqfs in Bosnia, particularly during the late eighteenth century. The last two subperiods, in this sense, indicated a significant convergence in the numbers of cash waqfs established by titled and untitled individuals, as well as males and females.

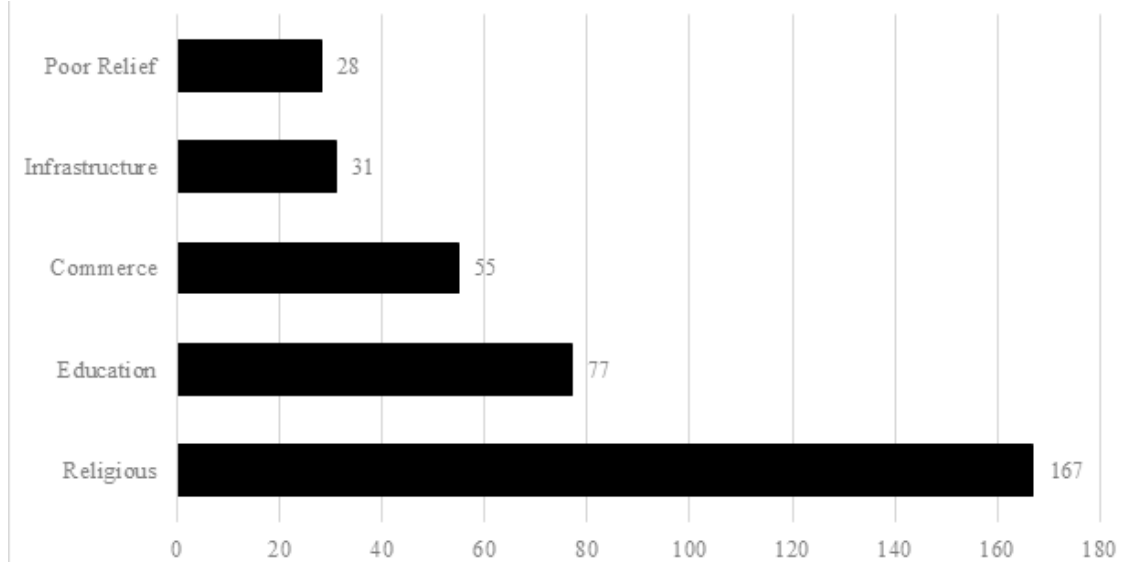

Figure 3: *Financed services by cash waqfs*

The dataset indicates that 167 cash waqfs out of 198 financed religious deeds. The case of Bosnia differs in that Bosnian waqfs prioritized financing education over other public goods. This practice provides financial resources for not only education facilities but also the wages of scholars. Although contracts contain information about these wages, it is questionable whether they reflect the real values. As it is known, scholars had the chance to get wages from different educational organizations in return for their services, which prevents this study from presenting wages.

Cash waqfs also provides financial resources for commercial activities as given in Figure 3. The deeds refer to financing commercial facilities such as caravansaries, *bedesten* (covered bazaars), shops, mills, farmlands, ranches, and houses. Fifty-five cash waqfs out of 198 financed the maintenance of commercial constructions and reclamation of agricultural lands, while 31 cash waqfs transferred resources to construct infrastructures such as bridges, roads, pavements, waterways, and fountains and their maintenance. Finally, 28 cash waqfs provided resources for poor relief through soup kitchens. These charitable activities also included direct financial support to low-income individuals, such as giving alms, providing food, and paying taxes.

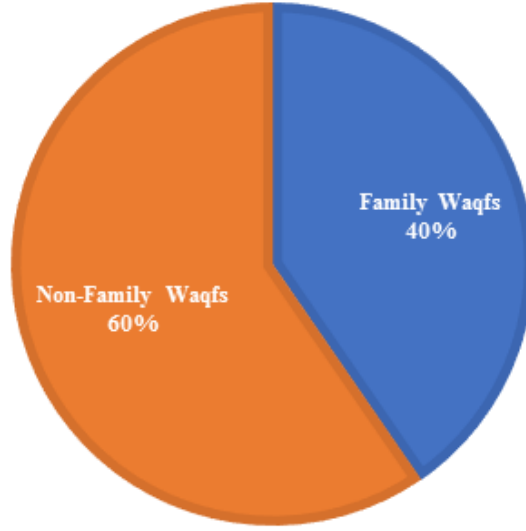

Figure 4: *Share of family waqfs in Bosnia*

As given above, a family waqf is a way of transferring wealth towards relatives without fragmentation of capital. Family waqfs constitute almost 40 percent of cash waqfs in Bosnia (Figure 4). In this sense, the dataset indicates that a substantial proportion of founders appointed themselves and their relatives as trustees. This way, the family members secured a continuous payment as long as the cash waqf survived. Another way of pass wealth to descendants can be found in paying wages to imams and scholars.

We shall consider a particular case dated 1761 to present typical characteristics of a family waqf. Hacı Hüseyin, son of Hacı Ahmed, established a cash waqf with a capital of 400 qurushes, located in a neighborhood of Sarajevo.⁴ The deed shows that Hacı Hüseyin appointed himself as a trustee. In other words, he became the manager, who was responsible for operating cash through credit relations in his cash waqf. Assigning himself as a trustee secured him constant returns from credit relations. Hacı Hüseyin assigned his wife as a trustee as well. Upon the death of Hacı Hüseyin's wife, she would have been replaced by Molla Ahmed, who had the right to manage the corpus. However, the contract had no information on whether Molla Ahmed was a relative of the founder. Even if the trustees were not relatives, it was a common practice to ensure that they were respected and reliable individuals of that town or neighborhood (Özcan, 2003: 314).

Although wealth is commonly pass to descendants by way of employment, a few contracts indicate that the founder could directly pass revenues to their relatives, too. We shall look at one such case dated 1646. Ayşe, the daughter of Hacı Ahmed, established a cash waqf with the capital of 7.000 *akche* at the town of Mostar located in Bosnia.⁵ The contract indicates that the trustee was allowed to lend *corpus* with a 10 percent profit rate to borrowers. Although a certain amount of capital from the profit was set aside for a madrasah in Hacı Bali Neighborhood of Mostar to receive, Ayşe endowed the rest of the

⁴ Sarajevo Gazi Hüsrev Bey Library, V-050174.

⁵ Sarajevo Gazi Hüsrev Bey Library, 1/233/135.

profit to her five daughters. This practice, however, has been observed in only three cash waqfs.⁶

Contrary to family waqfs, almost 60 percent of the contracts are non-family waqfs that provide no evidence on whether the founders and their relatives were beneficiaries. Even if some of them include names of trustees assigned by the will of the founders, it is not possible to determine whether they were relatives. The founders could choose trustees from among the imams or titled individuals. This is probably because these individuals were better informed about prospective borrowers from local communities.

Table 1: Towns of cash waqfs

Town	Number	Town	Number	Town	Number
Bonja Luka	10	Jajce	5	Prijedar	17
Bihac	1	Klivaç (Kljuc)	7	Rogatica	3
Bijeljina	1	Koniçe (Konjic)	4	Rudice	1
Blagaj	1	Kostaice	8	Sarajevo	58
Bosaska Krupa	3	Kozarska	12	Stolaç	2
Gorajde	1	Krusevo	2	Tesenj	4
Gornji Rahic	1	Maglaj	4	Travnik	7
Gradacac	2	Mostar	10	Tuzla (Zvornik)	17
Gradiska	1	Nevesin	2	Zenica	2
Herzegovina	10	Novi	1	Zepçe	1

Table 1 shows the distribution of cash waqfs by towns. The number of cash waqfs established in towns tells about the economic and political structure of towns. From an economic point of view, one would expect larger cities to have higher capital accumulation. As given above, cash waqfs located in Istanbul have higher capital levels than those of Bursa and Manisa (Özcan, 2003: 15). The dataset provides a similar comparison among different towns of Bosnia. In the last decade of the nineteenth century, for instance, while 3 cash waqfs of Sarajevo had 36.200 qurushes capital, Kozarska town included 7 cash waqfs with only 6.600 qurushes.⁷ Furthermore, a higher density of credit relations in larger towns led to a rise in demand for capital. The towns with more than 10 cash waqfs, in this sense, are considered highly capitalized areas of Ottoman Bosnia. From a spatial point of view, the location of towns may be an important determinant of the emergence and proliferation of cash waqfs. Proximity to the location of military campaigns may have created a negative incentive mechanism for those who were willing to establish cash waqfs. Contrary to the military struggles, the perception of founders about establishing cash waqfs could also be related to the importance of towns attributed to the central authority. The expectation of political support from the central authority could encourage the foundation of cash waqfs. Finally, the founders of cash waqfs may simply have preferred to invest in their town of residence. However, the unbalanced numbers of cash waqfs do not allow for a comparative analysis of the towns as given in Table 1.

6 *The Waqf of Fatma Hanim, daughter of Halil*. Fatma Hanim endowed a certain share of cash from the profit to her son-in-law and other children directly (VGMA, 734/130/74). *The Waqf of Rüstem Ağa, son of Molla Mehmed*. Rüstem Ağa stated in the contract that the waqf should allocate a share of the profit to be given to his wife (Sarajevo Gazi Hüsrev Bey Library, 2/246/558).

7 For Sarajevo waqfs, Sarajevo Gazi Hüsrev Bey Library, 2/110-111/430; 1/11/334; Bosnia Waqf Certificate-Charter, 2/58-59/390. For Kozarska, Sarajevo Gazi Hüsrev Bey Library, 1/1/346; 1/2/342; 1/2/343; 1/4/340; 1/31/316; 1/31/317; 1/108/235.

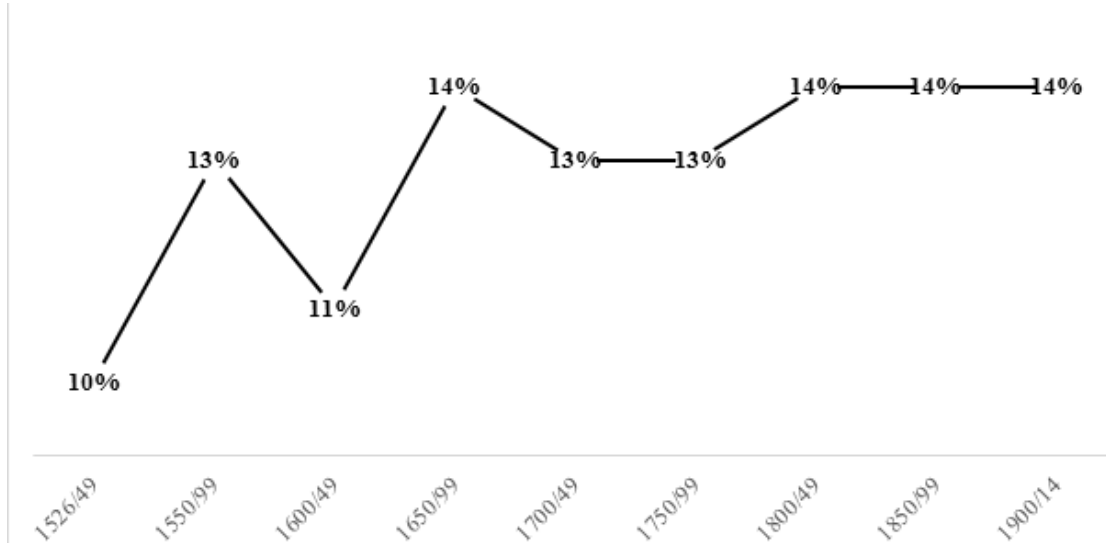

Figure 5: Average profit rates

The data presented in Figure 5 presents an increasing trend in average profit rates from 1525 to 1914, in Bosnia. The important point that draws attention here is that the profit rate of the first established cash waqfs is only 10 percent. Even if this figure increases up to 13 percent during the second half of the sixteenth century, profit rates have a declining trend in the first part of the following century. The profit rates, however, rise to 14 percent during the second half of the seventeenth century. These rates remain constant in the long term. This dataset is only based on information located in cash waqf contracts. These profit rates, however, reflect the figures during the establishment of organizations rather than providing rates of treatment (Özcan, 2003: 297). In other words, the trustees have the right to increase these rates over time. To examine such practices, one should focus on different primary sources. In this dataset, cash waqfs mostly charge 15 percent rates, particularly from the second half of the seventeenth century.

These findings were arguably associated with both town-specific and general economic conditions. More importantly, the amount of founding capital may have caused fluctuations in the rates. Although the dataset did not allow for an econometric analysis due to the gaps in series, the following section provides a brief comparison between capital and profit rates. As mentioned above, changes in revenue-extracting institutions created new contractual relations between the central authority and powerful groups. Decentralization arguably deteriorated credit relations, which in turn increased disputes in courts, leading to a change in the perception of economic actors. Thus, increasing risks was a reason for waqf founders to impose higher profit rates as high as possible from the second half of the seventeenth century.

Despite lapses, the dataset allows for a temporal analysis of capital levels. The following section pays particular attention to capital levels of cash waqf contracts. Note that each contract provides information about nominal capital values. To deflate the nominal values, this study employs the consumer price index constructed by Şevket Pamuk (2004).⁸ This eliminates the effects of inflation and currency depreciation,

⁸ Pınar Ceylan (2016) shows that even if prices differed from town to town, their trends had similar pattern in the Ottoman Empire. For this reason, using this only consumer prices index based on Istanbul would entail insignificant deviations in findings.

which makes the use of capital levels an appropriate method to establish a temporal analysis.

Cash waqf contracts included different currencies depending on the time of establishment. Commonly used currencies were *sikke*, *akche*, *qurush*, *gold lira*, *kron* and *forint*. Although *sikke*, *akche*, and *qurush* were the most common Ottoman currencies, foreign currencies such as *kron* and *forint* were increasingly used as well. The exchange rates of Ottoman currencies with each other were based on the findings of Pamuk (2000). For foreign currencies, on the other hand, this study used information provided in cash waqf contracts to convert *forint* and *kron* into Ottoman *qurush*.⁹ According to these findings, 1 *forint* was equal to 2 *krons* in Bosnia, and 1 *kron* was equal to 6 *qurushes*. Thus, this study converted *kron* and *forint* into *qurush*, and then calculated their real values in terms of *akche*.¹⁰ Therefore, real values used in the following part emerged from the calculations based on these datasets.

3. A Temporal Analysis of Cash Waqf Capital Levels

This section focuses on capital levels of cash waqfs established from 1526 to 1914, in Bosnia. As mentioned in the first section, the founders established cash waqfs by endowing at least one-third of their wealth. Put differently, capital levels should provide an insight into wealth accumulation in the Ottoman Empire. The periodization employed in this study allows examining capital levels for the long term. The dataset is also useful to establish a temporal analysis of capital levels of cash waqfs established by different socioeconomic groups. This section, in this sense, has a dual aim. The first is to present an analysis based on aggregate data through cash waqf contracts, while the second is to present changing capital levels in cash waqfs of different groups. As part of the second aim, this study also presents the relationship between capital levels, profit rates, and the number of witnesses from a long-term perspective.

Table 2: Capital levels of cash waqfs in Bosnia (real values, in *akche*)

Periods	Observations	Total Capital	Average Capital
1526/49	2	16.300.000	8.150.000
1550/99	11	10.100.000	918.000
1600/49	12	914.000	76.000
1650/99	3	296.000	98.500
1700/49	8	800.000	100.000
1750/99	18	650.000	36.000
1800/49	22	182.500	8.300
1850/99	80	1.408.000	17.600
1900/14	42	517.000	12.300
Total	198	31.165.000	157.400

Table 2 presents aggregate figures of capital levels of cash waqfs established in Bosnia. Values are in terms *akche* in the 1914 prices. The first subperiod indicates that two cash waqfs had a capital of more than 16 million *akche*. Although the numbers of cash waqfs increase in the following subperiod, total and average capital levels decrease over time. This trend, more or less, persists in both figures until the

⁹ Exchange rates are derived from various cash waqf contracts (*waqfiyyas*) that include monetary values (VGMA 990/68-69/59; 732/1-3/1; 990/39/33; 1595/1/1; Sarajevo Gazi Husrev Beg Library V-145533; V-081262; 2/110-11/430; Rodosuc Court Records 08597.00004, v.15a).

¹⁰ 1 *qurush* = 120 *akche*.

nineteenth century, probably associated with the participation of different socioeconomic groups in establishing cash waqfs and changing economic structures during the seventeenth century. Furthermore, the wealth of titled individuals may have decreased by being affected by economic changes. One can expect this situation to lead to a decline in capital levels. Further declines in the capital may have been prevented by the modest number of observations. These figures about the last three subperiods have justified inferences about proposed arguments, particularly for increasing numbers of observations.

The dataset indicates that the nineteenth century is characterized by an increasing number of observations and the participation of different socioeconomic groups. Higher numbers in cash waqfs of untitled individuals and females, in particular, led to lower average capital levels during this period. Although these figures are not surprising, total capital levels decrease up to 182.5 thousand *akche* during the first half of the nineteenth century as shown in Table 4. This finding may have stemmed from decreasing wealth or the change in the perception of individuals regarding establishing cash waqfs with the entirety of their wealth.

Institutional change towards more centralized structures may have led individuals to diversify their wealth accumulation. As mentioned above, centralization in the organizational structure of waqfs and the emergence of modern banks entail declines in demand for these organizations in credit relations (Karagedikli and Tunçer, 2018). Moreover, conflicts that emerged in Balkan territories should have influenced the perception of agents in establishing cash waqfs during the nineteenth century. However, the data set shows that in the second half of the 19th century, total capital increased 8 times more than in the previous period. Even if the newly established cash waqfs are four times more than the former period, average capital levels remained at the same level. This probably results from the fact that the new banking reforms that emerged in this period changed the organizational structure in which credit relations were carried out. Incorporating a different perspective based on the socio-economic structures of founders give us a sense of the fluctuations in aggregate capital levels and average values.

Table 3: Total capital levels of cash waqfs in different towns (nominal values, in *akche*)

	Istanbul	Bursa	Manisa	Anatolia	Macedonia	Bosnia
16th Century	13.253.734	3.349.046	848.530		101.500	18.545.746
17th Century					13.207.000	2.192.340
18th Century	7.430.280**				455.600	4.902.640
19th Century*	201.252.000	21.482.040		99.156.000***	25.311.000	163.637.460

Notes *Includes cash waqfs established between 1900 and 1914. **Only cash waqfs in Üsküdar. ***Different cities in Anatolia except for Bursa and Istanbul. The data is derived from earlier studies (Barkan, 1975: 77; Emecen 1989: 70-2; Çizakça, 1995: 335; Özcan, 2003: 15; Altay and Bulut, 2017: 221; Karagedikli and Tunçer, 2018: 249).

The data presented in Table 3 provide information on aggregate capital levels of cash waqfs by different provinces. These figures indicate the increasing capacity of cash waqfs in providing loans over time. The aggregate capital levels, however, differ according to the regions. Cash waqfs established in Istanbul have higher capitals, which increase from 13 million to 201 million *akche* until the First World War. This figure is at the modest levels for different regions. Cash waqf capitals increase approximately seven times in Bursa during the same period. Capital levels of cash waqfs established in Macedonia are close to the figures of Bursa even if these levels are much lower than in earlier periods. One estimate conducted by Karagedikli and Tunçer (2018: 249) shows that aggregate capital levels in Anatolia are lower than in Istanbul in the last period. Bosnia, however, has the second-highest capital level following

Istanbul since the nineteenth century. Thus, this figure provides historical evidence of the importance of cash waqfs established in this province.

Table 4: Average capital levels by socioeconomic groups (real values, in *akche*)

Periods	Titled Individuals	Untitled Individuals	Male	Female
1526/49	8.150.000 (2)	NA	8.150.000 (2)	NA
1550/99	918.000 (11)	NA	918.000 (11)	NA
1600/49	91.000 (10)	2.500 (2)	91.000 (10)	2.500 (2)
1650/99	90.500 (2)	115.000 (1)	90.500 (2)	115.000 (1)
1700/49	100.000 (8)	NA	100.000 (8)	NA
1750/99	43.000 (14)	11.700 (4)	38.700 (16)	15.000 (2)
1800/49	9.900 (16)	4.100 (6)	8.800 (20)	4.000 (2)
1850/99	16.000 (41)	19.500 (39)	16.150 (69)	26.600 (11)
1900/14	13.800 (19)	11.000 (23)	10.900 (28)	15.150 (14)

Table 4 presents average capital levels, during the period 1526-1914, in terms of *akche* in the 1914 prices. In other words, each observation reflects real values. These figures show that cash waqfs established in the first two subperiods belonged to the individuals, who held a title from different bureaucratic segments of the Ottoman Empire. Thus, the average values are similar for both titled and males. This probably results from the fact that the proliferation of cash waqfs had newly emerged during the middle of the sixteenth century. More importantly, capital accumulation should have been more convenient for such groups in the same period. In the first subperiod, the average capital value is the highest among all findings. The main reason is that these two cash waqfs were established by the members of titled individuals.

Furthermore, primary sources provided information that one of these cash waqfs belonged to the Governor of Bosnia, Gazi Hüsrev Beg.¹¹ This cash waqf had capital of more than 10 million *akche* in 1531. A second cash waqf was established by Hacı Mustafa with a capital of 220 thousand *akche* in 1526.¹² In nominal terms, the aggregate capital of these two cash waqf was approximately 10,3 million *akche*, and this figure was approximately 16,3 million *akche* in real terms. Thus, average capital levels emerged as 8,15 million *akche* for the cash waqfs established by both titled individuals and males during the first half of the sixteenth century. The second period, however, contains 11 newly established cash waqfs. The average capital level of this period indicates the second-highest value. The founders of these cash waqfs consist of individuals from administrative/military-based groups. Among these cash waqfs, the highest capital is that of a cash waqf established by Mehmed Pasha, the Governor of Bosnia.¹³ Its initial capital was 1,85 million *akche* in the 1914 prices.

11 VGMA, 633/139/48. For more information about waqfs of Gazi Hüsrev Beg, see, Oruç (2009).

12 Sarajevo Gazi Hüsrev Bey Library, V-312.

13 Sarajevo Gazi Hüsrev Bey Library, 1/216/147.

The seventeenth century-cash waqfs contained these organizations established by females. All cash waqfs established by merchants belonged to females in this century (Table 4). The aggregate capital of these waqfs was approximately 118 thousand *akche*, and 115 thousand *akche* belonged to the cash waqf established by Fatma Hatun.¹⁴ The dataset also showed that the numbers of cash waqfs established by females increased over time. These increases appeared to be more pronounced during the late nineteenth century. Females started to play a crucial role in economic organizations after their spouses' death. After the death of Hacı Hüseyin, *Kethüda* of candlemakers¹⁵, his wife Naile took the control of his *gediks*¹⁶ that allowed her to participate in productive activities (Yakın and Aydoğan, 2019: 31). Females participated in economic activities also involved in credit relations through cash waqfs. To finance their organizations, they mostly used cash waqfs to provide funding (Yakın and Aydoğan, 2019: 32). Furthermore, females who were able to accumulate their wealth established waqfs, and they assigned themselves as trustees to manage capital in the Ottoman Empire (Başar, 2019). Particularly in Bosnia, the number of cash waqfs established by females increased in the last two subperiods. More importantly, their average wealth levels were higher than those of titled individuals and males during the same period. The rest of the cash waqfs belonged to individuals, who held a title, during the seventeenth century. The average capital levels declined to approximately 90 thousand *akche* even if all the founders were from the titled groups. This is arguably related to the fact that higher economic gains of titled individuals declined compared to those of the sixteenth century. Another possibility is that these founders established not only cash waqfs but also traditional waqfs based on immovable assets and real estates.

The eighteenth century was characterized by increasing decentralization in the Ottoman Empire (Altay and Oğuz, 2022: 80). Considering the distance of Bosnian cities from Istanbul, it would be reasonable to expect decentralized structures to emerge in this province, too. The emergence and proliferation of cash waqfs also increased in this period. However, the cash waqfs established by commoners and females remained at modest levels. The second half of this century included only four cash waqfs established by commoners, and two of them belonged to females. The dataset shows that the cash waqfs of titled individuals increased by 100 thousand *akche* in the first half of this century. Since there were no cash waqfs established by untitled individuals, the average capital level also represented the values of cash waqfs established by males. The inclusion of cash waqfs established by untitled individuals (males) reduced the average capital levels to 38,7 thousand *akche*, which was lower than those of titled individuals (43 thousand *akche*). While titled individuals established 14 new cash waqfs in addition to those of the first period of the eighteenth century, the average capital levels declined from one period to the next. This also applied to the figures representing males. Thus, the dataset indicated that even if the numbers of cash waqfs almost doubled, the aggregate levels were lower than those of the former period. This is probably because the founders, who held titles, directed their financial resources to establish traditional waqfs or partnerships with contracting parties under the tax-farming institutions.

Contrary to the earlier periods, the nineteenth century was characterized by reforms toward centralization. In terms of average capital levels, this century indicated a convergence among titled and

14 VGMA, 734/130/74.

15 The organization leader of candlemaker guild.

16 The meaning of this word is "gap", but the use of this term claims that the master craftsman was the only claimant to market related products under certain conditions. In other words, *gediks* can be considered as monopoly power and privileges granted to certain craftsmen (Yıldırım, 2011: 51-2).

untitled individuals, as well as males and females. Substantial increases in the number of observations also allowed to make a comparison among different socioeconomic groups. There was a sharp decline in the average capital values of cash waqfs established by titled individuals. As mentioned above, the conflicts that emerged in Bosnia might have led them to use their wealth in different ways. One possible response for titled individuals might have been to establish these private organizations in more secure provinces of the Ottoman Empire. Thus, the average capital values emerged as almost 10 thousand *akche* for titled individuals, while this figure was 9 thousand *akche* for cash waqfs established by males. Groups formed by males included untitled individuals, which lowered average values in the first half of the seventeenth century.

The decline in average capital levels is also valid for cash waqfs established by untitled individuals and females. The dataset shows that there was approximately a twofold difference in average capital values between titled and untitled individuals, as well as males and females during the first half of the nineteenth century. The number of observations for untitled individuals and females, however, is lower than that in earlier periods. Thus, this convergence might be based on uneven distribution of observations. The second half of the nineteenth century, on the contrary, provides different outcomes. While the number of observations increases substantially for all groups, average capital levels go up in favor of the cash waqfs established by untitled individuals and females. Even if there was an increase in the number of cash waqfs of titled individuals and males, the average capital levels of other groups compensate for those of the former groups. In other words, average capital levels reversed in the second half of the nineteenth century. As given above, this may stem from the fact that economic growth that occurred in Bosnia should have increased capital accumulation from the middle of the nineteenth century.

The last subperiod that covers the first years of the twentieth century indicates similar results as in the previous period. Even if there was a decline in average capital levels, cash waqfs established by females had the highest capital values on average, followed by cash waqfs established by titled individuals. Those established by untitled individuals and males had the same lowest average capital value.

Bosnia province was out of Ottoman control from 1878, which did not, however, constitute an obstacle to the establishment and proliferation of cash waqfs. While this period was characterized by a series of political changes and military campaigns, the number of newly established cash waqfs emerged as 42, which was the second-highest level among subperiods. The numbers indicated that there was a convergence in average capital levels. However, the lack of data hindered the execution of econometric analysis on changes in average capital levels among subperiods and socioeconomic groups.

Table 5: *Capital, Profit Rate, and Witnesses*

Capital (grams of silver)	Observations	Profit Rates (%)	Numbers of Witnesses
0 – 999	17	14	1
1000 – 9999	84	14	4
10.000 – 99.999	74	13	7
100.000 – 999.999	17	12	13
1.000.000 -	6	13	16

The primary sources used in this study also provide information about the profit rates and the number of witnesses. The previous section presents detailed information about average profit rates of cash waqfs by subperiods. Table 6 points to a relationship between the different capital segments and average rates of profit rates. As the amount of capital increased, the profit rate ratios decreased in the cash waqfs of the Ottoman Empire. Even if these rates were also dependent on the risks, it is difficult to determine how cash waqfs calculated the credit risks of borrowers. One can argue that it was done through appointed trustees (*mutawalli*). A substantial share of cash waqf contracts indicates that the founders were willing to assign trustees from local respectful individuals such as imams. The main reason for this practice should be that these individuals were better informed about borrowers.

Trustees were possibly experienced in how to collect information about borrowers. Furthermore, it may be expected that the relatives of founders would impose a series of monitoring mechanisms before providing loans to borrowers in order to mitigate the risky nature of credit relations. To determine such institutional mechanisms, further research should focus on different primary sources to obtain complete datasets.

Following the relationship between capital levels and profit rates, it would also be interesting to look at the number of witnesses in cash waqf contracts. Each contract includes a section (*Şuhûdü'l-hâl*) showing the names and number of witnesses. There has been no research examining the relationship between the number of witnesses and capital levels. Furthermore, there is uncertainty concerning how courts determined the number of witnesses. One can argue that the number of witnesses might have been higher in cash waqfs established by a well-known or titled individual. Moreover, cash waqfs established with higher capitals could have required a higher number of witnesses compared to cash waqfs with lower capital levels for the following reasons. First, wealthier individuals may be more likely to have established their cash waqfs under the witness of their own employees. The higher the capital, the more witnesses appear in cash waqf contracts. Secondly, titled individuals could be well-known figures in their residential areas, which could have made the locals willing to be a witness to their cash waqf contracts. In both cases, one would expect a positive relationship between the capital levels and the numbers of witnesses in cash waqf contracts.

The dataset used in this study indicates a positive relationship between capital levels and the number of witnesses in five different segments. Table 6 presents average capital levels in five different segments, spanning from the lowest to the highest, each of which shows capital levels in the 1914 prices. Furthermore, Table 6 also shows the average number of witnesses that were present at the time of establishment, spanning from 1526 to 1914. The cash waqf with capital levels lower than one thousand *akche* has one witness on average. These figures increase consistently with increases in capital levels. The average number of witnesses goes from one witness up to 16 on average. It should be noted that some of the cash waqf contracts have no list of witnesses (41 out of 198). Employing average capital values shows the positive relationship appears as it does.

Finally, the allocation of cash waqfs by capital levels shows that a substantial share of cash waqfs (approximately 80 percent) is those established with capital levels ranging from one to 100 thousand *akche*. The founders, who established cash waqfs with a capital of higher than 100 thousand *akche*, can be considered the wealthiest groups. On the other hand, the founders, who were able to establish cash waqfs with a capital of lower than one thousand *akche*, may be considered the least wealthy groups.

4. Concluding Remarks

The main purpose of this study is to examine cash waqfs established in Ottoman Bosnia from 1526 to 1914, with a special emphasis on cash waqf contracts and economic variables included in those primary sources. Instead of attempting an implicit analysis of the evolution of these organizations, this study presents a quantitative analysis to examine the proposed functions through primary sources. The findings are in line with the view that cash waqfs transferred a substantial share of their revenues to finance religious and educational services. While commercial activities and infrastructural investments were financed through cash waqfs, direct aids to the poor remained limited according to the cash waqf contracts. These findings are also compatible with the research based on the functions of waqfs established in Istanbul (Adigüzel and Kuran, 2021: 18). Contrary to the commonly known perception of family waqfs, their numbers remained lower than those of non-family waqfs in Ottoman Bosnia (Kuran, 2001: 855).

The dataset confirms the proliferation of these private organizations increased, particularly from the second half of the eighteenth century. Even if the numbers were on the rise during the earlier periods, a substantial share of cash waqfs established before the second half of the eighteenth century had belonged to the titled individuals. The higher participation of untitled individuals and females appears in the later periods. The findings indicate that there was a convergence in capital levels of cash waqfs between titled and untitled individuals as well as males and females. Even if the findings show a declining trend in average capital levels, these figures appear at the same levels for each socioeconomic group. Karagedikli and Tunçer (2018)'s study focuses on cash waqfs established in Anatolia during the nineteenth century and provides similar findings on the trend of numbers of cash waqfs and their capital levels.

All in all, this study examines the cash waqfs of Ottoman Bosnia through contracts. The main findings indicate changes in the number of cash waqfs, their capital levels, the socioeconomic status of their founders, their profit rates, and the number of witnesses. In terms of capital levels, the findings have indicated that Bosnia cash waqfs had a crucial role in credit relations, particularly during the nineteenth century and the early twentieth century. It is shown that the aggregate capital levels of Bosnia's cash waqfs were close to the figures of Istanbul. The dataset also indicates that average capital levels of cash waqfs established by untitled individuals and females exceed the levels of titled individuals' cash waqfs. This situation signifies the growing economic performance, particularly from the second half of the nineteenth century. Therefore, these figures are important historical evidence of the role of cash waqfs and their importance in Bosnia.

This study has been unable to test the role of political, economic, and social structures in changes in such variables. Instead, the reasons for the changes are handled in the form of propositions based on certain untested assumptions. The figures presented in this study, however, are consistent with the proposed assumptions. The findings of this study are expected to contribute to ongoing debates on the cash waqf institution, and presumptions based on changing economic and social variables of Bosnia cash waqfs will be a guide for future studies.

REFERENCES

Primary Sources

T. R. Directorate General of Foundations Archive (VGMA), 633/139/48; 734/130/74; 990/68-69/59; 732/1-3/1; 734/130/74; 990/39/33; 1595/1/1.

Sarajevo Gazi Husrev Bey Library, V-312; V-171358; V-050174; V-145533; V-081262.

Sarajevo Gazi Husrev Bey Library, 1/11/334; 1/1/346; 1/2/342; 1/2/343; 1/4/340; 1/31/316; 1/31/317; 1/108/235. 1/216/147; 1/233/135; 2/110-111/430; 1/233/135; 2/246/558.

Bosnia Waqf Certificate-Charter, 2/58-59/390.

Rodoscuk Court Records 08597.00004, v.15a.

Çam, Mevlüt and Rahman Ademi. (2016). *Bosna-Hersek Vakfiyeleri I-IV*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

* The rest of the data are obtained from primary sources that are presented in book series based on cash waqfs of Ottoman Rumelia. See Bosnia Papers, Bulut, Mehmet vd. (2019). *Osmanlı Dönemi Rumeli Para Vakıfları, 1-12*. Istanbul: Istanbul Zaim University Publishing.

Secondary Sources

Ademi, Rahman. (2018). "Osmanlı Sonrası Bosna Hersek'te Para Vakıfları". *Vakıflar Dergisi*, (50), 151-164.

Adigüzel, Fatih S. and Timur Kuran. (2021). "The Islamic Waqf: Instrument of Unequal Security, Worldly and Otherworldly". *ERID Working Paper Number*, 305: 1-53.

Akbel, Mustafa. (2017). "18. Yüzyılın Sonlarında Livno'nun Sosyo-Ekonomik Durumu". *Asia Minor Studies*, (5/9), 1-11.

Akgündüz, Ahmet (1988). *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*. Ankara: TTK.

Altay, Bora and Mehmet Bulut. (2017). "Vakfiyeler Işığında Osmanlı Makedonyası'nda Bulunan Para Vakıflarının Sosyo-Ekonomik Analizi, 1506-1912". *Adam Academy Journal of Social Science*, (4/1), 209-237.

Altay, Bora and Fuat Oğuz. (2022). *Rules, Contracts and Law Enforcement in the Ottoman Empire: The Case of Tax-Farming Contracts*. Cham: Palgrave Macmillan.

Arjomand, Said A. (1998). "Philanthropy, the Law and Public Policy in the Islamic World before the Modern Era". In *Philanthropy in the World's Traditions*, ed. Warren F. Ilchman, Stanley N. Katz and Edward L. Queen. Bloomington: Indiana University Press: 109-132.

Arslantaş, Yasin. (2019). "Making Sense of Müsadere Practice, State Confiscation of Elite Wealth, in the Ottoman Empire, circa 1453-1839". *History Compass*, (17/6), 1-11.

Ateş, İbrahim (1982). "Hayri ve Sosyal Hizmetler Açısından Vakıflar". *Vakıflar Dergisi*, 15: 52-88.

Barkan, Ömer L. (1940). "Türk-İslam Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller: Şer'i Miras Hukuku ve Evladlık Vakıflar". *Hukuk Fakültesi Mecmuası*, (6/1), 146-155.

Barkan, Ömer L. (1942). "İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeleri". *Vakıflar Dergisi*, (2) 279-304.

Barkan, Ömer L. (1980). *Türkiye'de Toprak Meselesi*. Istanbul: Gözlem.

- Başar, Fahmeddin. (2019). *Vakıf Kuran Kadınlar*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Berki, Şakir (1969). "Vakfın Mahiyeti". *Vakıflar Dergisi*, (8), 1-7.
- Ceylan, Pınar. (2016). "Ottoman Inheritance Inventories as a Source for Price History". *Historical Methods*, (49/3), 132-144.
- Coşgel, Metin and Boğaç Ergene. (2012). "Inequality of Wealth in the Ottoman Empire: War, Weather, and Long-term Trends in eighteenth-century Kastamonu". *The Journal of Economic History*, (72/2), 308-331.
- Çizakça, Murat (1995). "Cash Waqfs of Bursa, 1555-1823". *JESHO*, (38/3), 315-354.
- Çizakça, Murat. (1996). *A Comparative Evolution Business Partnerships: The Islamic World and Europe*. Leiden: Brill.
- Çizakça, Murat. (2000). *A History of Philanthropic Foundations: The Islamic World from the Seventh Century to the Present*. Istanbul: Boğaziçi University Press.
- Emecen, Feridun M. (1989). *XVI. Asırda Manisa Kazası*. Ankara: TTK.
- Fine, John V. A. (1987). *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Gilbar, Gad. G. (2012). "The Qadi, the Big Merchant, and Forbidden Interest (riba)". *British Journal of Middle Eastern Studies*, (39/1), 115-136.
- Husic, Aladin. (2012). "The Role of Waqf in the Development of Kasaba Visoko in Bosnia". *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu*, 383-389.
- Husic, Aladin. (2020). "Jews of Sarajevo and Their Place in the Ottoman Society of Bosnia". *Belleken*, (84/301), 1097-1114.
- İnalcık, Halil. (2018). *The Ottoman Empire: Sultan, Society and Economy*. Istanbul: Kronik.
- Karagedikli, Gürer and A. Coşkun Tunçer. (2018). "Microcredit in the Ottoman Empire: A Review of Cash Waqfs in Transition to Modern Banking". In *Financing in Europe*, Marcella Lorenzini, Cinzia Lorandini and D'Maris Coffman (eds.), Cham: Palgrave Macmillan.
- Kaya, Süleyman. (2010). "XVIII. Yüzyıl Sonlarında Üsküdar Vakıflarının Gelir Kaynakları". *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, (15/29), 95-132.
- Khan, Mohammad T. (2015). "Historical Role of Islamic Waqf in Poverty Reduction in Muslim Society". *The Pakistan Political Review*, (54/4), 979-996.
- Koehler, Benedikt. (2014). *Early Islam and the Birth of Capitalism*. New York: Lexington Books.
- Kuran, Timur. (2001). "The Provision of Public Goods under Islamic Law: Origins, Impact, and Limitations of the Waqf System". *Law & Society Review*, (35/4), 841-898.
- Kuran, Timur. (2005). "The Absence of the Corporation in Islamic Law: Origins and Persistence". *The American Journal of Comparative Law*, (53/4), 785-834.
- Kuran, Timur. (2011). *The Long Divergence: How Islamic Law Held Back the Middle East*. Princeton: Princeton University Press.
- Kuran, Timur. (2013). "The Political Consequences of Islam's Economic Legacy". *Philosophy and Social Criticism*, (39/4-5), 395-405.

- Kuran, Timur. (2016). "Legal Roots of Authoritarian Rule in the Middle East: Civic Legacies of the Islamic Waqf". *The American Journal of Comparative Law*, (64/2), 419-454.
- Kurt, İsmail. (1996). *Para Vakıfları: Nazariyat ve Tatbikat*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Layish, Aaron. (1997). "The Family Waqf and the Shar'i Law of Succession in Modern Times". *Islamic Law and Society*, (4/3), 352-388.
- Mandeville, Jon. (1979). "Usurious Piety: The Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire". *International Journal of Middle East Studies*, (10/3), 289-308.
- Orbay, Kayhan. (2005a). "Detailed Tax Farm Registers and Arrears as Sources of the Waqfs' Financial Analysis". *Acta Orientalia Scientiarum Hungaricae*, (58/4), 331-347.
- Orbay, Kayhan. (2005b). "In the Mukâta'a Revenues and the Revenue Collection of Bâyezîd II's Waqf in Amasya". *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, (95), 139-162.
- Orbay, Kayhan. (2012). "Financial Development of the Waqfs in Konya and the Agricultural Economy in the Central Anatolia". *JESHO*, (55/1), 74-116.
- Oruç, Hatice (2005). "15. Yüzyılda Bosna Sancağı ve İdari Dağılımı". *OTAM*, (18/18), 249-271.
- Oruç, Hatice. (2009). "Gazi Hüsrev Bey'in Saraybosna'daki Vakıfları". *Belleten*, (73/268), 645-670.
- Özcan, Tahsin. (2003). *Osmanlı Para Vakıfları: Kanuni Dönemi Üsküdar Örneği*. Ankara: TTK.
- Öztürk, Nazif. (1993). "Tarihte ve Bugün Vakıflar Eliyle Aileye Götürülen Hizmetler". *Sosyal Politikalar Çalışma Dergisi*, (3), 78-89.
- Öztürk, Nazif (1995). *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*. Ankara: TDV.
- Palairot, Michael. (1997). *The Balkan Economies, c. 1800-1914*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pamuk, Şevket. (2000). *A Monetary History of the Ottoman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pamuk, Şevket. (2004). "Prices in the Ottoman Empire, 1469-1914". *International Journal of Middle East Studies*, (36), 451-468.
- Pamuk, Şevket. (2009). "Changes in factor markets in the Ottoman Empire, 1500-1800". *Continuity and Change*, (24/1), 1-30.
- Özmucur, Süleyman and Şevket Pamuk. (2002). "Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489-1914". *The Journal of Economic History*, (62/2), 293-321.
- Pamuk, Şevket. (2004). "Prices in the Ottoman Empire, 1469-1914". *International Journal of Middle East Studies*, (36/3), 451-468.
- Peri, Oded. (1992). "Waqf and Ottoman Welfare Policy: The Poor Kitchen of Hasseki Sultan in Eighteenth-Century Jerusalem". *JESHO*, (35/2), 167-186.
- Rafeq, Abdul-Karim. (2012). "Women in the Shari'a Court Records of Ottoman Damascus". *Turkish Historical Review*, (3/2), 119-142.
- Sancaktar, Caner. (2012). "Historical Construction and Development of Bosniak Nation". *Alternatives: Turkish Journal of International Relations*, (11/1), 1-17.
- Singer, Amy. (2013). "Giving Practices in Islamic Societies". *Social Research*, (80/2), 341-358.

Tezcan, Baki (2010). *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*. Cambridge: Cambridge University Press.

Wilson, Rodney (2015). *Islam and Economic Policy*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Veinstein, Gilles. (1995). "Balkan Eyaletleri (1606-1774)". In *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I: Osmanlı Devleti'nin Doğuşundan XVIII. Yüzyılın Sonuna*, ed. Robert Mantran, trans. Server Tanilli. Istanbul: Cem.

Yakın, Burçak and Enver Aydoğan. (2019). "Osmanlı'da Kadınların Ekonomik Hayata Katkısı: Beratlı Kadınlar". *Turkish Science Research Foundation*, (12/4), 26-44.

Yaycıoğlu, Ali. (2016). *Partners of the Empire*. California: Stanford University Press.

Yediyıldız, Bahaeddin (1982a). "Müessese Toplum Münasabetleri Çevresinde XVIII. Asır Türk Toplumu ve Vakıf Müessesesi". *Vakıflar Dergisi*, (15), 23-53.

Yediyıldız, Bahaeddin (1982b). "Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplamandaki Rolü". *Vakıflar Dergisi*, (14), 1-27.

Yıldırım, Onur. (2001). "Transformation of the Craft Guilds in Istanbul". *Islamic Studies*, (40/1), 49-66.

Atik Şikâyet Defterleri'nin Vakıf Araştırmalarındaki Yeri: 36 Numaralı Atik Şikâyet Defteri Örneği*

Muhammet Nuri Tunç**

Öz

Osmanlı Devleti'nin toplumsal, kültürel, hukukî ve iktisadî yapısında önemli bir yeri olan vakıf müessesesiyle ilgili vakfiye, hurûfât, hazine (atik), şahsiyet, ahkâm, tafsîl gibi defterlerin yanı sıra arşivlerde yer alan çeşitli fon ve kodlarla tasnif edilmiş çok sayıda belge vakıf araştırmalarında temel başvuru kaynağı olmuştur. Vakıflarla ilgili bu defter ve belgelerin yanı sıra Divân-ı Hümâyûn'un ana defter serisinden olan Atik Şikâyet Defterleri'nden, vakıflarla ilgili şikâyetleri, vakıfların işleyişini, vakıf görevlilerinin karşılaştıkları problemleri, vakıfların gelirleri, toprak anlaşmazlıkları gibi çok sayıda eşsiz bilgiyi tespit edebilmek mümkün olmaktadır. Bu araştırmada, 36 Numaralı Atik Şikâyet Defteri esas alınarak bu defter serisinin vakıf araştırmalarındaki yeri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Divân-ı Hümâyûn, Atik Şikâyet Defterleri, vakıf araştırmaları, vakıflar, Osmanlı.

The Place of Atik Şikâyet Registers in the Waqf Research: The Example of Atik Şikâyet Register Number 36

Abstract

The waqf, which is significant to the social, cultural, legal, and economic framework of the Ottoman State, includes a variety of documents in its archives that are categorized as *hurûfât*, *vakfiye*, *şahsiyet*, *ahkâm* and *tafsîl* as well as various funds and codes. In waqf research, they have served as the primary references. In addition to these books and documents related to waqf, *Atik Şikâyet* Registers (old complaint registers), one of Divân-ı Hümâyûn's register series, complaints about waqfs, the operation of the waqf, difficulties faced by foundation officers, waqf revenues, and land disputes are just a few examples of the unique information that can be found. The 36-number *Atik Şikâyet* Register was used as a basis for this study's attempt to situate this register series within the waqf research.

Keywords: *Divân-ı Hümâyûn*, *Atik Şikâyet* Registers, Waqf Research, Waqfs, Ottoman State.

* DOI: 10.16971/vakiflar.720426

Makalenin Geliş Tarihi / Received Date: Nisan 2020 / April 2020

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Ağustos 2021 / August 2021

** Dr., Öğretmen, Milli Eğitim Bakanlığı Adıyaman Milli Eğitim Müdürlüğü, Adıyaman-TÜRKİYE
e-mail: mu.nu.tunc@gmail.com; ORCID: 0000-0001-6693-6758.

Giriş

Toplumların sağlıklı bir şekilde devamlılığının sağlanması için bireylerin hayatlarını idame ettirebilecekleri iktisadî kaynaklara, ihtiyaçlarını temin edebilecekleri sosyal kurumlara, hastalandıklarında tedavi olabilecekleri sağlık kurumlarına, ibadetlerini eda edebilecekleri ibadethanelere, eğitim faaliyetlerini sağlayabilecekleri binalara, güvenli bir şekilde seyahat edebilecekleri vasıtalarla ve konak yerlerine ihtiyaç vardır. Geçmişten günümüze toplumlar tarafından bu mekanizmanın çalışması için çeşitli yöntemler geliştirilmiş olmakla birlikte devletlerin bu mekanizmayı sağlamak için geliştirdikleri müesseseler içerisinde en önemlilerden biri vakıflardır. Birçok toplumda mevcut olan bu müessesenin belki de en gelişmiş ve toplumun her alanını kapsayacak şekilde en yaygın uygulama alanı bulmuş olanı Osmanlı vakıf müessesesidir. Osmanlı'da hem coğrafi yayılma alanı bakımından hem de insanların hatta çeşitli canlıların ihtiyaçlarının karşılanması noktasında vakıflar, devletin medeniyet hüviyetine bürünmesinde büyük bir rol oynamıştır. Osmanlı Devleti'nin içtimaî, iktisadî, hukukî ve dinî yapısında bu denli öneme sahip olan vakıf müessesesini; bu müessesenin kuruluş, işleyiş ve süreç içerisinde yaşadığı değişimleri anlayabilmek ise iyi bir teşkilatlanmanın ürünü olan arşiv kayıtlarıyla mümkün olabilir.

Devletlerin idaresi bakımından son derece önemli olan arşivler, bireylerin birbirleri arasında ve bireylerin devletle, devletin de bireylerle olan münasebetlerinde temel başvuru kaynağı özelliği göstermektedir. Toplumların milli hafızası olan arşivler, toplum ve devlet hayatıyla ilgili idarî, siyasi, hukukî, askerî, iktisadî, dinî, ilmî, biyografik, diplomatik ve kültürel konularda zengin bilgiler barındırmaktadır (Binark, 1979: 10-11). Arşivlerin toplum ve kamu yararına olan faydasının yanı sıra arşivler, devlet ve toplumla ilgili yapılacak olan araştırmalarda araştırmacılara büyük imkânlar tanımaktadır. Bu yönüyle değerlendirildiğinde arşivler, toplumsal ilimlere ilk elden kaynaklık etme imkânı sunmaktadır.

Osmanlı Devleti, kurulduğu ilk dönemlerden itibaren resmî evrakın muhafazası konusuna büyük ihtimam göstermiş ve zamanla bu alanda devlet bürokrasisinde bir ihtisaslaşma meydana gelmiştir (Günay, 2013: 11). Osman Bey döneminde bazı vakfiyelerin düzenlendiği bilgisinin yanı sıra Orhan Bey döneminde Arapça ve Farsça vakfiyeler ile Türkçe düzenlenmiş olan *mülknâme* ve *beratlar*a ait kayıtların bulunması Osmanlı bürokrasisinin daha kurulduğu ilk dönemlerde dahi gelişmiş olduğunu göstermesi bakımından dikkate değerdir. Bununla birlikte Osmanlı bürokrasi geleneğindeki asıl önemli gelişmeler Fatih (1451-1481) ve Kanuni (1520-1566) dönemlerinde yaşanmıştır. Fatih döneminde bürokrasi geleneğiyle ilgili önemli düzenlemeler yapılmış, devlet adamlarının görev alanları ve sorumlulukları net bir şekilde belirlenmiştir. Kanuni dönemindeyse bürokrasi kadrolarının sayısal büyümesi sağlanmış ve bürokratik terfi mekanizmasında birlik oluşturulmuştur (Aydın, 2017: 6-9). Devletin merkez teşkilatındaki bürokratik gelişmeler neticesinde birtakım defter serileri ortaya çıkmıştır. Bu defter serileri içerisinde hiç şüphesiz en dikkate değer olanı Mühimme Defterleri'dir. Bu defterler, Divân-ı Hümayûn'dan çıkan kararların suretlerinin kaydedildiği bir nevi zabıtlar/siciller hüviyetinde olduğundan muhtevaları itibarıyla da pek çok araştırma sahasını ilgilendiren özelliktedirler (Emecen, 2005: 207). Divân'ın devlet işleriyle ilgili konuları re'sen görüşmesi, yani hükümet fonksiyonunu icra etmesinin yanı sıra mahkeme olarak da vazife görmesi sebebiyle ilk dönem mühimmeleri her iki mahiyette de hükümleri ihtiva etmektedir. Bu hükümler Osmanlı Devleti'nin merkez ve taşra teşkilatının idarî yapısı ve çalışma şekilleri, devlet-tebaa ve devlet-esnaf münasebetleri, imar, iskân ve iktisat siyasetleri, iç siyaset, isyanlar ve isyanların bastırılma şekilleri, askerî tarih, strateji ve dış siyaset konularıyla ilgilidir. 17. yüzyılın ortalarına kadar tüm bu konular Mühimme Defterleri'ne kaydedilirken zamanla idarî ve adlî konular ayrı defter serilerinde toplanmış,

şikâyetler sonucu alınan kararlara dair hükümler için 1649 (H.1059) yılından itibaren “Şikâyet Defterleri” tutulmaya başlanmıştır (Kütükoğlu, 2006: 520-521). Şikâyet Defterleri de tıpkı Mühimme Defterleri gibi Beylikçi Kalemî tarafından hazırlandığı için ebat, tür ve kayıtların düzeni bakımından Mühimme Defterleri ile benzerlik göstermektedir. Şekil olarak birbirinden ayırt edebilmek pek mümkün olmamakla birlikte içerik bakımından birtakım farklılıklar bulunmaktadır. Mühimme Defterleri’nde “Ahkâm-ı kuyûd-ı umûr-ı Mühimme der-zaman-ı...” ibaresiyle başlayıp ardından sadrazamın ve reisülküttabın isimleri verilmiş ve tarih eklenmişken Şikâyet Defterleri’nde “Hâzâ kuyûd-ı ahkâmî’ş-şikâyât der-zamân-ı...” ibaresiyle başlayıp sadrazamın ve reisülküttabın ismi verilmiş ve tarih eklenmiştir. Ancak bu defterler, hiçbir ibare verilmeden de başlayabildiği için resmî kayıt her zaman defter tipini ayırt etmekte yeterli olmamaktadır. Bu sebeple defterin içeriği daha kesin bir tespit sağlamaktadır.

Mühimme Defterleri’nde devletin idarî, siyasî ve askerî meseleleriyle ilgili hükümler bulunurken Şikâyet Defterleri’nde toprak anlaşmazlıkları, alacak-verecek meseleleri, mülkî ve askerî amirlerden, haksızlıklardan şikâyet gibi hükümler yer almaktadır. Şikâyet Defterleri’nde yer alan hükümler, dilekçeler üzerine yazılmış emirlerden oluşurken Mühimme Defterleri önceden dilekçe yazılmadan çıkarılmıştır (Şimşir, 1994: 359). Dolayısıyla söz konusu olan şey özel zararlar ise Şikâyet Defterleri, kamuya ait zararlar ise Mühimme Defterleri’nde kaydedilmiştir denebilir¹ (İnalçık, 1988: 36). Şikâyet Defterleri 18. yüzyılın ortalarına kadar eyalet, sancak, kaza ayrımı yapılmaksızın bu şekilde tutulmaya devam etmişse de 1742 yılından sonra aynı konuların kaydedildiği ve devletin idarî taksimatına göre eyaletler dikkate alınarak defterler tutulmaya başlanmış ve Ahkâm Defterleri serisi ortaya çıkmıştır (Aktaş, 1991: 68).

Bu araştırmanın konusunu teşkil eden Atik Şikâyet Defterleri, Osmanlı vakıflarıyla ilgili çok sayıda hüküm içermesi bakımından dikkate değerdir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi’nde (VGMA), Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı’nda (BOA) ve diğer arşivlerde bulunan vakıflarla ilgili defter ve evrakta yer alan bilgilerle birlikte ele alındığında bu defterlerin vakıf araştırmalarına büyük katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Osmanlı vakıf müessesesiyle ilgili yapılan araştırmalarda temel başvuru kaynağı olan Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtları Arşivi vakfiye, hurûfât, hazine (atik), şahsiyet, ahkâm, tafsil, tafsil-i nizâmât, mukâtaa, muhâsebe, berat, hüccet, maarif, eytâm, hülâsa ve sair fonlardan oluşan 8.300’den fazla defter ve bir milyon civarında müstakil evrak ile Türkiye’nin en önemli arşivlerinden birisidir. Bu defterlerden bazı fonların büyük bir kısmı Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı’nda çok az kısmı da diğer arşivlerde bulunmaktadır. Bununla birlikte bu fonlarda vakıf hazine (atik), hurûfât gibi fonlar sadece Vakıf Kayıtlar Arşivi’nde bulunmaktadır (Çam, 2017: 47). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı’nda yer alan Şikâyet Defterleri’nden 38 tanesi DVN.ŞKT.d. fonu ile, 213 adedi ise DVNS.ŞKT.d. fonuyla tasnif edilmiştir. Bu araştırmaya konu olan Atik Şikâyet Defterleri şikâyet, ordu, rikap şeklinde kaydedilmiş olup DVNS.ŞKT.d. fonu ile tasnif edilmiş 213 adet defterden oluşmaktadır. 1649-1837 yılları arasında kapsayan bu defterler, idarî ve askerî yetkililerle ilgili şikâyetleri, eşkıyalık hareketlerini, alacak-vereceklerle ilgili şikâyetleri, köylünün toprak anlaşmazlıklarını, tımarlı sipahilerin vergiyi toplamada yaşadıkları sıkıntılarla ilgili şikâyetleri, esnaf şikâyetlerini ve daha nice şikâyetle konu olacak meselelerle ilgili hükümleri içermektedir (Arşiv Rehberi, 2017: 30). Şikâyet Defterleri, tüm bu konularla ilgili hükümlerin yanı sıra

1 Feridun M. Emecen ise Mühimme Defterleri ile Şikâyet Defterleri arasındaki muhteva farkının 17. yüzyılın sonlarından itibaren belirginleşmeye başladığını, öncekilerde ise gerek muhteva bakımından gerekse şekil bakımından belirgin bir ayrım olmadığını belirtmektedir (Emecen, 2005: 129).

vakıf müessesesiyle ilgili çok sayıda hüküm içermesi bakımından da dikkate değerdir. Bu defterlerde yer alan vakıflarla ilgili hükümlerde; vakıf reayasından haksız vergi veya akçe talebi, vakıf toprağına, gelirine ve mahsulüne müdahale edilmesi veya zarar verilmesi, vakıf görevini ele geçirme, vakfın diğer toprağına müdahalesi, vakıf gelirini teslim etmeme, vakıf reayasına baskı, mağduriyet, mevkufun işletilmesi, mürtezikanın mağduriyeti, vakıf reayasının vergi vermemesi veya eksik vermek istemesi, vakfın tasarrufuna müdahale, vakıf binasına zarar gibi şikâyetlerle ilgili bilgiler; cami, mescit, medrese, mektep, tekke, zaviye, türbe, buk'a, imaret, hamam, su yolu, çeşme gibi vakıf kurumlarıyla ilgili bilgiler; hane, dükkân, han, oda, köy, mezraa, çiftlik, bağ, bahçe, arsa, nukûd-ı mevkufe ile ilgili bilgiler elde etmek mümkündür. Şikâyet Defterleri'nin vakıflarla ilgili bu denli kapsamlı ve kıymetli bilgiler içeriyor olması bu çalışmanın hareket noktasını oluşturmuştur. Bu doğrultuda 213 adet Şikâyet Defteri'nde vakıf araştırmalarında bu defterlerin önemini ortaya koyabilecek hacim ve kapsamda olan 36 numaralı Şikâyet Defteri konu edilmiştir. Bu defterin seçilmesindeki bir diğer etken de bu defterden önceki bazı defterlerle ilgili birtakım araştırmalar yapılmış olması ve bu araştırmalarda vakıflarla ilgili kısmen de olsa bilgiler verilmiş olmasının mukayese yapılmasına imkân tanımasıdır.

1. 36 Numaralı Atik Şikâyet Defteri

36 Numaralı Şikâyet Defteri, battal ebru ile süslü karton kapaklı olup kapağın üzerinde kurdele şeklinde bağlanmış uçları yukarı bir hilal oluşturacak şekilde çizilmiş çiçeklerle süslü bir kâğıt içerisinde *"Şikâyet Defteri min evâil-i Cemâziye'l-âhir 1113 ilâ evâsıt-ı Zilhicce sene 1113"* ifadesi yer almaktadır. Kasım 1701 tarihi ile Mayıs 1702 tarihi arasını kapsamakta olan defterin birinci sayfasında defterin Veziriazam Hüseyin Paşa² zamanında Reisülküttap Mehmed Efendi³ sorumluluğunda tutulduğu anlaşılmaktadır.⁴

36 numaralı Şikâyet Defteri 587 sayfa olup 3321 hüküm ihtiva etmektedir. Divanî tarzda yazılmış olan hükümlerin büyük bir kısmı 5-10 satır arasında olmakla birlikte bir sayfayı bulacak uzunlukta hükümler de bulunmaktadır. Yazılar okunaklı bir şekilde olup 25 civarı hükümde bazı satırların üzeri çizilmiş, bazı hükümlerse tamamen iptal edilmiştir. Birkaç hüküm hitap kısmı yazıldıktan sonra yarım bırakılmış ve üzeri çizilmiştir. Defterin 261 ve 262. sayfalarında ise herhangi bir hüküm bulunmamakta olup bu sayfalar boş bırakılmıştır.

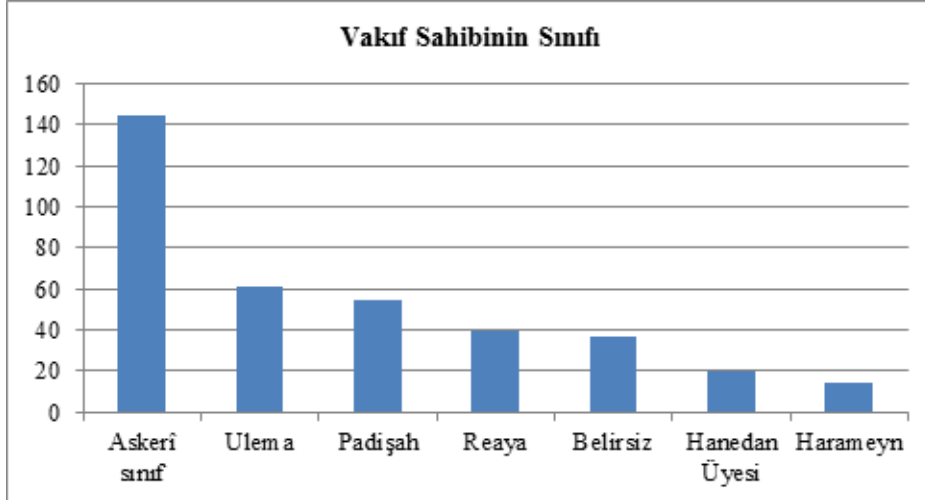
36 numaralı Şikâyet Defteri'nde yer alan hükümlerden 364 tanesinde vakıflarla ilgili bilgi bulunmaktadır. Bu hükümlerden iki tanesi doğrudan vakıf müessesesini ilgilendiren hüküm olmayıp timar ve zeâmete bağlı köylerle ilgili bilgi verilirken vakfa ait hisseden de bahseden hükümlerdir. Ayrıca 362 hükmün 49 tanesi şikâyet olmayıp görev talebi, zam talebi, hüküm ricası, müteveli temessükü mucebince mültezime veya müstecire zabt hükmü verilmesiyle ilgilidir. Vakıflarla ilgili hükümlerde şikâyet veya isteğe konu olan vakıfların 145 tanesi ordu mensuplarına, 61 tanesi ilmiye mensuplarına, 55 tanesi padişahlara, 40 tanesi reayadan olanlara, 20 tanesi padişah dışındaki hanedan üyelerine aittir. Geri kalan 51 vakıftan

2 Burada zikredilen Hüseyin Paşa, II. Mustafa döneminin (1695-1703) meşhur veziriazamı olan Amcazâde Hüseyin Paşa'dır. Amcazâde Hüseyin Paşa ile ilgili bk. Münir Aktepe, "Amcazâde Hüseyin Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, C.3, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1991, s.8-9.

3 Reisülküttap Mehmed Efendi, Veziriazam Amcazade Hüseyin Paşa'nın son derece güvendiği devlet adamlarından biri olup Karlofça Antlaşması'nın imzalanması sürecinde önemli rol oynamış daha sonraki süreçte sadrazamlığa kadar terfi etmiş Osmanlı devlet adamıdır. Rami Mehmed Paşa olarak da tanınan Reisülküttap Mehmed Efendi için bk. Recep Ahışalı, "Râmi Mehmed Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, C.34, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2007, s.449-451.

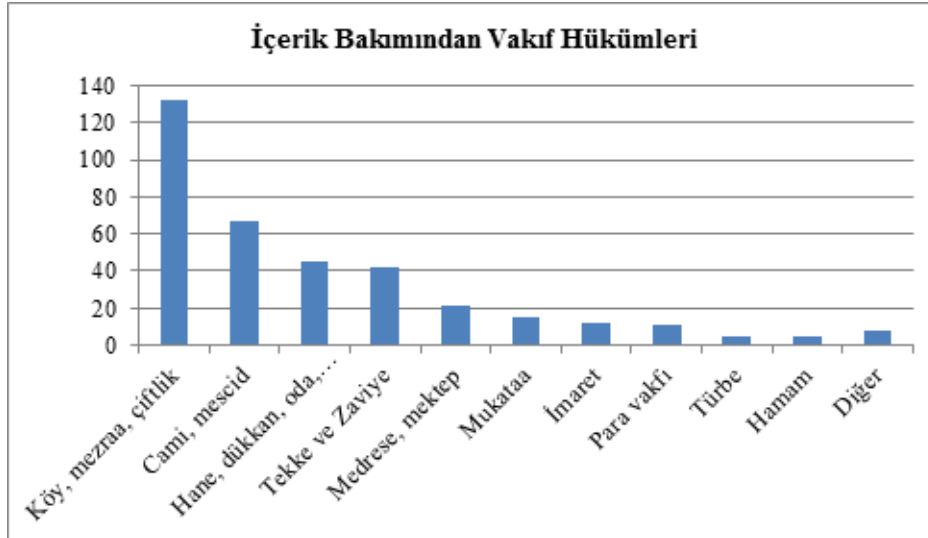
4 Defterin birinci sayfasında *"Bismihi sübhânehû-te'âlâ hâzihi kuyûdun müstemilûtün 'ale'l-ahkâmî's-şikâyât der-zemân-ı sadr-ı sudûru'l-vüzerâ hazret-i Hüseyin Paşa ve fî ibbân-ı reîsi'l-küttâb Mehmed Efendi tâle-bekâhû el-vâki' hurrîe fî 7 C sene 1113"* ifadesi yer almaktadır.

37 tanesinin kurucusuna dair açık bir bilgi bulunmamakla birlikte 14 hükümde Haremeyn evkafından bahsedilmektedir (Bk. Grafik 1).

Grafik 1: Vakıf sahibinin sınıfı

36 numaralı Şikâyet Defteri'nde yer alan vakıflarla ilgili hükümler incelendiğinde 132 hükümde vakfa ait köy, mezraa, yaylak ve mera; 67 hükümde cami ve mescit; 45 hükümde hâne, dükkân, oda, değirmen; 42 hükümde tekke ve zaviye; 21 hükümde medrese, mektep; 15 hükümde mukataa; 12 hükümde imarethane; 11 hükümde nukûd; 5 hükümde türbe; 5 hükümde hamam bilgisi bulunurken 8 hükümde ise kitap, samakov,⁵ mizan gibi farklı mevkuf türleriyle ilgili bilgi bulunmaktadır. Bazen aynı hükümde cami, mescit, han, hamam gibi vakıf kurumlar birlikte yer alabilmektedir (Bk. Grafik 2).

Grafik 2: İçerik bakımından Vakıf Hükümleri

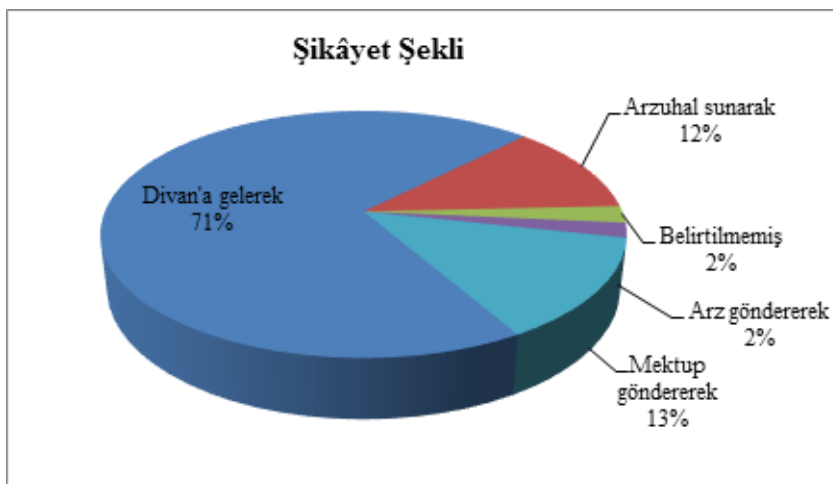
⁵ Yüzeyde bulunan maden tesislerinde, çıkarılan cevher, önce çevredeki derelerden temin edilen tatlı su yardımıyla taş toprak gibi maddelerden temizlenerek eritilmek amacıyla çarhlara getirilirdi. Bu çarhlar su gücüyle çalışan körüklerin ocağı faaliyete geçirmesiyle çalışırlardı. Samakov tabiri de madencilikle alakalı bir kavram olup demir ocağı ve çarh gibi birtakım tesisleri ifade etmektedir (Altunbay, 2010: 33, 74).

2. Şikâyet Şekli ve Şikâyet Edenlerin Kimliği

Osmanlı devlet anlayışında bireylerin mahkemelere başvurarak haklarını aramaları hatta yerelde çözümünde sıkıntı yaşadıkları veya sonuçtan memnun olmadıkları durumlarda şikâyetlerini Divân'a iletebilme noktasında herhangi bir sınırlandırma bulunmamaktaydı. Devlet, tebaasıyla bir iletişim mekanizması geliştirmiş ve bu mekanizmayı her zaman açık tuttuğu gibi herhangi bir önkoşul veya bir ara merci koymamıştır (Tuğluca, 2016: 49). Böylece devlet, hem taşradaki temsilcileri üzerindeki hukukî ve idarî denetimini sürekli ve etkili bir şekilde devam ettirme imkânı elde etmiş hem de tebaanın karşı karşıya kaldıkları veya kalabilecekleri sıkıntılı durumlarda iktidar gücünü arkalarında hissetmelerini sağlamıştır.

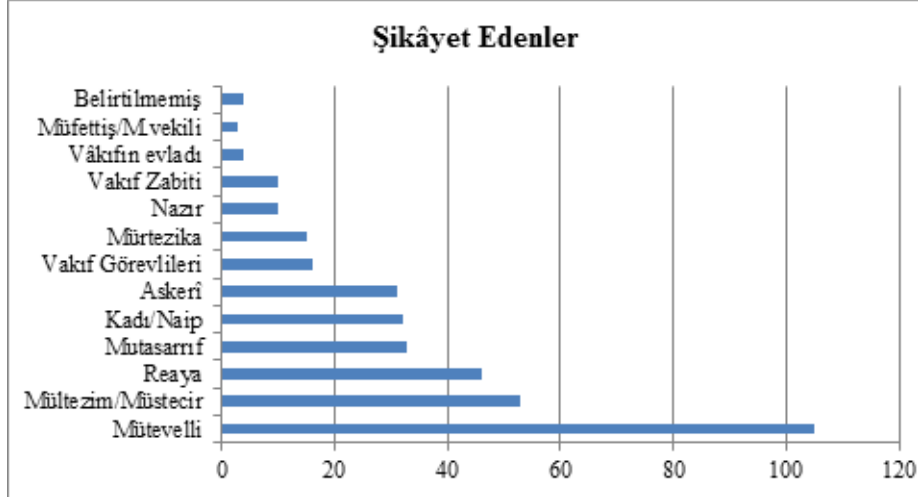
Osmanlı devlet ve hukuk düzeninde reayadan bir kişi gerek reayadan olan başka kişi veya kişiler tarafından gerekse de doğrudan padişah tarafından yetkilendirilmiş ve görevlendirilmiş yönetici kadrolar tarafından sosyal, ekonomik, idarî ve güvenlik konularında sıkıntıya düşürüldükleri ve mağdur edildikleri durumlarda yerel mahkemelere, eyalet ve sancak divanlarına nihayetinde ise Divân-ı Hümâyûn'a şikâyet etme hakkına sahipti (Taş, 2007: 189). Bununla birlikte şikâyetin kullanılma hakkı yalnızca reaya değil aynı zamanda yönetici kesime de tanınmıştı ve yöneticiler de aynı şekilde sosyal, ekonomik, idari ve güvenlik konularında mağduriyet yaşadıklarında şikâyet hakkına sahipti.

Divân-ı Hümâyûn'a yapılan şikâyet başvuruları arzuhal gönderme, gelme, varma, mektup gönderme, arz gönderme, âdem gönderme gibi farklı şekillerde gerçekleşirdi. Reaya, askerî, zımmî, Müslüman, kadın, erkek toplumun tüm kesimlerinin şikâyetinde bulunma hakkı bulunurdu. Bütün bir kaza ahalisini temsil edenler veya ahalinin bir kısmı, bir tüccar grubu kadıya gidip onun vasıtasıyla da arz-ı mahzar da denilen arzuhallerini sunabilirdi. Genellikle askerî-resmî kişilerin dilekçesi için yalnızca arz kelimesi kullanılırken reayanın sundukları için arzuhal denirdi. Eğer bir kadı doğrudan doğruya şikâyetinde bulunmak istiyorsa mektup veya arz gönderebilirdi (İnalcık, 1988: 35). Vakıflarla ilgili Divân'a yapılan başvurularda da tüm başvuru konularında olduğu gibi benzer usul ve esaslar doğrultusunda hareket edildiği görülmektedir. 36 numaralı Şikâyet Defteri'nde yer alan vakıflarla ilgili hükümler incelendiğinde Divân'a yapılan başvuruların 256 tanesi yani %71'i gelerek, 48 tanesi yani %13'ü (çoğunlukla kadı ve naipler) mektup gönderilerek, 43 tanesi yani %12'si arzuhal gönderilerek, 7 tanesi yani %2'si arz gönderilerek gerçekleşmiştir. Divân'a yapılan başvuruların 8 tanesinin yani %2'sinin ise nasıl gerçekleştiği belirtilmemiştir (Bk. Grafik 3).

Grafik 3: Şikâyet şekli

Vakıflarla ilgili şikâyet edenlerin kimliklerine bakıldığında önemli bir kısmının müteveli olduğu dikkat çekmektedir. Yapılan başvurulardan 105 tanesi mütevelliler, 53 tanesi mültezim veya müstecirler, 46 tanesi reaya, 33 tanesi mutasarrıflar, 31 tanesi ordu mensupları, 15 tanesi mürtezikalar, 10 tanesi nâzırlar, 10 tanesi zabıtlar, 16 tanesi kâtip ve câbi gibi vakıf görevlileri, 4 tanesi vâkının soyundan olan kişiler, 3'ü ise evkaf müfettişi veya vekili tarafından yapılmıştır. Şikâyetlerin 4'ününse ise kim tarafından yapıldığı belirtilmemiştir (Bk. Grafik 4).

Grafik 4: Şikâyet edenler

Vakıflarla ilgili Divân'a yapılan şikâyet başvurularının 20 tanesi (2'sinde kadın ve erkek birlikte) yani %5,52'si kadınlar tarafından, 9 tanesi yani %2,48'i de gayrimüslimler tarafından yapılmıştır. Yapılan başvuruların tamamı şikâyet başvurusu olmayıp 49 tanesi yani %13,53'ü hüküm ricası veya müteveli temessükü gereğince zabt talebiyle ilgili olup bu tür başvuruların büyük çoğunluğu mültezim ve müstecirler tarafından yapılmıştır.

Vakıflarla ilgili şikâyetlerde mütevellilerin yaptıkları şikâyetlerin diğer başvuralara oranla (%29) daha fazla olması onların vakfın işleyişindeki sorumluluklarının büyüklüğüyle doğru orantılıdır. Vakıf görevlilerinin görevlerinde ihmalkârlık yapmaları; vakfın mahsulüne, gelirine, akaratına zarar verilmesi; vakıf toprağı ve sair müsakkafatının (hâne, dükkân vs.) kiralanması veya işletilmesi konularında mütevellilerin vakfın lehinde hareket etmesi gerektiğinden mütevelliler, bunun sağlanması için yerel mahkemelere veya gerekirse Divân'a başvurmaktaydılar.

Mültezim veya müstecirlerin Divân'a yaptıkları başvurularının önemli bir kısmı vakıf toprağının veya müsakkafatının tasarrufu konusunda mütevelliden aldıkları temessükleri mucebince zabtı için hüküm rica etmeleriyle ilgilidir. Bu amaçla Divân'a başvuran ilgili kişiler arzuhallerinde ellerinde mütevelliden aldıkları mühürlü temessük olduğunu belirtirler ve bu temessük gereğince vakıf toprağının veya müsakkafatının zabtı konusunda hükm-i şerîf ricasında bulunurlardı. Mültezim veya müstecirler, zabt amacıyla yaptıkları başvuruların yanı sıra kendilerine yapılan müdahaleler, müteveliye yaptıkları ödemeler konusunda yaşadıkları anlaşmazlıklar, çeşitli sebeplerle (dolu yağışı, yangın) ödemeleri gereken meblağı ödeyememeleri gibi gerekçelerle de Divân'a başvuruda bulunmuşlardır.

Vakıflarla ilgili Divân'a yapılan başvurular içerisinde reayanın yaptığı başvuruların sayısı da (%12,7) azımsanamayacak kadar çoktur. Reayanın Divân'a yaptıkları başvurunun önemli bir kısmı maruz kaldıkları zulüm ve baskıyla ilgilidir. Vakıf reayasının mağduriyet yaşamasında ehl-i örf taifesinden olan mirliya, mirimiran, mutasarrıf, voyvoda, zabıt, cizyedar gibi yönetici ve vergi görevlilerinin yaptıkları haksızlıklar gelmektedir. Özellikle mirliya ve mirimiran denilen sancak yöneticilerinin devre çıkararak reayadan *tekâlif-i şakka*⁶ namıyla akçe talebinde bulunmaları reayayı mağdur etmektedir. Devre çıkmak⁷ yasak olmasına rağmen bazı yöneticilerin bu yola başvurarak ve çoğu zaman azımsanamayacak sayıda atlı *leven-dât taifesiyle* köy köy dolaşıp zaten ekonomik sıkıntılar içinde olan reayadan fuzuli ve haksız bir şekilde akçe talep etmeleri reayanın büyük mağduriyetler yaşamasına sebep olmaktadır. Reaya da yaşadığı bu tür mağduriyetler karşısında çözümünü Divân'a başvurmakta bulmaktadır. Vakıf reayasının yaşadıkları bu mağduriyetler karşısında, haklarının korunması amacıyla mütevellî ve nâzırların da Divân'a başvurduğu örneklerle rastlanmaktadır. Vakıf reayasının sık bir şekilde karşılaştıkları bir diğer sorun ziraat yaptıkları tarım alanlarına veya hayvanlarını otlattıkları mera ve yaylaklarına vakıf reayasısı dışındaki diğer reayanın müdahale etmesidir. Vakıf reayasına yapılan bu tür müdahalelerde diğer reaya gruplarının zeâmet veya timar sahiplerinin desteğini alarak hareket ettikleri de görülmektedir. Örneğin Nevrekop kazasında Şehzade Sultan Mehmed Han Vakfı'nın reayasısı Divân'a başvurarak, eski zamanlardan beri otundan ve suyundan istifade ettikleri, hayvanlarını otlattıkları yaylaklarına Viran köyü ahalisinin, zeâmete mutasarrıf olan Bostancı İbrahim'e istinat ederek müdahale ettiğini belirterek şikâyetçi olmuşlardır (AŞKT.d. 36: 99). Tüm Şikâyet Defterleri'nde olduğu gibi 36 numaralı Şikâyet Defteri'nde yer alan vakıflarla ilgili hükümlerin bir kısmı da kadı veya naiplerin Divân'a gönderdikleri mektuplar neticesinde görüşülüp yazılmıştır. Kadı veya naiplerin Divân'a gönderdikleri mektupların içeriklerine bakıldığında vakıf-askerî, vakıf-reaya, askerî-reaya veya tersi şikâyet durumlarıyla ilgili olduğu görülmektedir. Askerî sınıf mensupları tarafından Divân'a yapılan başvuruların önemli bir kısmı vakıf yöneticisi olan mütevellinin askerî sınıf mensuplarının tasarrufunda olan köy veya mezraa gibi gelir birimlerine müdahale edip vakfa ait olduğunu iddia etmesiyle ilgilidir. Bu doğrultuda yapılan şikâyetlerin önemli bir kısmı timarlı sipahiler ve devletin merkezinde görevli müteferrikalar ve kâtipler hakkındadır.

Divân'a yapılan başvurular içinde az sayıda olmakla birlikte vakıf kurumlarında görevli imam, kâtip, câbi gibi görevliler; vakfın denetiminden ve vakfın işlerinin yapılıp yapılmadığını kontrol etme sorumluluğu olan nâzırlar; vakıf toprağının güvenliğinin sağlanması ve vakıf reayasından vergi tahsilinin yapılmasından sorumlu olan zabıtlar tarafından yapılan şikâyetler bulunmaktadır. Bununla birlikte vakıfta herhangi bir tasarrufu veya görevi olduğuyla ilgili bilgi bulunmayan vakfın evladından olduğu belirtilen kişiler tarafından da vakfın zarara uğradığı durumlarda şikâyetle bulunulduğu örneklerle rastlanmaktadır.

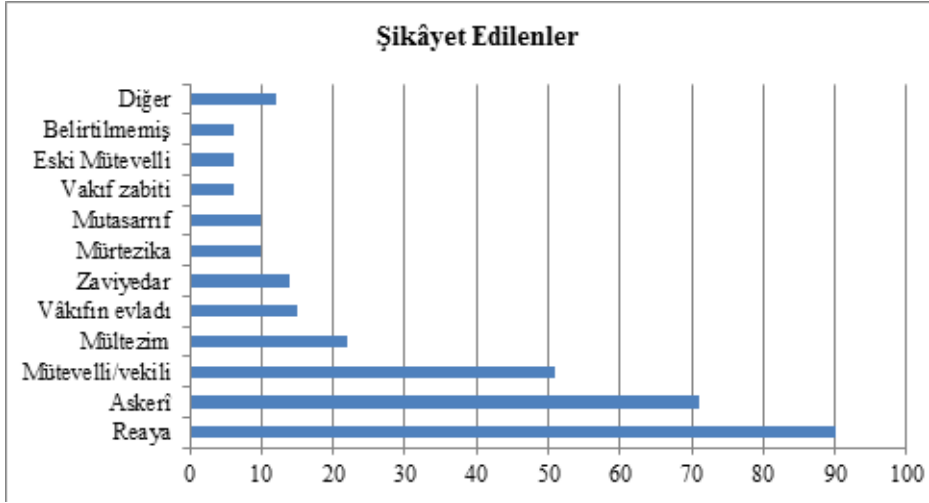
Diğer taraftan farklı şikâyet örneklerine de rastlanmaktadır. Örneğin, İstanbul'daki Mercan Vakfı'nın defterleri bezzazistandaki sandıklarda hıfz olunurken hâlâ vakfın mütevellisi olan kişi vakfın parasını ve defterlerini bu sandıklarda değil de kendi evinde muhafaza etmesi hakkında şikâyetle bulunulmuştur.

6 Tekâlif-i Şakka türü vergiler, "güç yetirilemeyecek kadar ağır vergiler" demektir ve bu tabir genellikle ehl-i örf taifesinin halktan aldıkları izinsiz vergiler için kullanılmıştır. Haklarında şer'î cevaz olmadığı gibi ferman ve adaletnamelerle yasaklanmış olan bu vergiler teftiş akçesi, devir, harc-ı bâb, mesârif-i sancak, saray tamiri, esb-baha, hilat-baha, kaftan-baha, nal-baha, zahire-baha, öşr-i diyet, yağ, bal, saman gibi isimler altında toplanmaktadır (Tabakoğlu, 2011: 337).

7 Devre çıkma, Osmanlılarda taşrada görev yapan idarecilerin çeşitli nedenlerle kendi sorumluluklar bölgelerini dolaşmalarını ifade etmektedir. Bu tabir, Osmanlı kaynaklarında 16. yüzyıl sonlarına kadar "il/vilâyet üzerine çıkma", "gezip gözetme", "devr eyleme" gibi isimlerle ifade edilmiştir. Devre çıkma şeklinde terim anlamı kazanıp yaygın bir şekilde kullanılması ise halkın büyük çapta zulüm ve suistimale uğraması sonrasında şikâyetleriyle başlamıştır (Emecen, 1994: 250).

Divân'da şikâyet ele alınarak mütevellinin şart-ı vâkıf mucebince vakfın parasını ve defterlerini bezzazistandaki sandıklarda muhafaza etmesi gerektiği belirtilmiştir (AŞKT.d. 36: 417).

Şikâyet edilenlere bakıldığında ise önemli bir kısmının reaya, askerî ve mütevellilerin olduğu görülmektedir. Divân'a yapılan vakıflarla ilgili başvurulardan 90'ı reaya, 71'i askerî (sipahi, zaim, voyvoda, mütesellim vs.), 51'i müteveli veya vekilleri, 22'si mültezim veya müstecir, 15'i vâkıfın evladından olanlar, 14'ü şeyh ve zaviyedâr, 10'u mürtezika, 10'u mutasarrıf, 6'sı vakfın zabiti, 6'sı eski mütevellilerin şikâyet edilmesiyle ilgilidir. 6 hükümdeyse şikâyet edilenin kimliğiyle ilgili bir bilgi bulunmamaktadır (Bk. Grafik 5). Bu tür şikâyetlerde "âhardan bazıları" şeklinde bir ifadeye yer verilmiştir.

Grafik 5: Şikâyet edilenler

Vakıflara bağlı köylerde yaşayan reayanın mevcudiyeti, vakıf akarâtının kiralanmak suretiyle reayadan kimseler tarafından işletilmesi, vakıf kurumlarından reayanın istifade etmesi, vakıfların insanoğlunu cezbedecek iktisadî potansiyelinin mevcudiyeti Divân'a yansıyan şikâyetlerde reayanın hem şikâyet edenler bakımından hem de şikâyet edilenler bakımından sayıca ön sıralarda olmasına neden olmuştur. Nitekim şikâyet edenlerle ilgili sayısal veriler incelendiğinde üçüncü sırada yer alan reaya, şikâyet edilenler bakımından değerlendirildiğinde 90 civarı hükümle yani %25 civarı oranla ilk sırada yer almaktadır. Divân'a yapılan başvurularda reaya ile ilgili şikâyetlerde reayanın vergisini vermemeleri, başka bir vakıf reayasının tasarrufunda olan ziraat alanlarına, yaylak yerlerine, müsakkafatına müdahale etmeleri, vakfın tasarrufunu veya vakıf görevlisinin görevini zabt etmeleri, vakıftan aldıkları akçeyi zamanında ödememeleri veya eksik ödemeleri gibi mağduriyet ve zarar oluşturacak durumlarının olduğu görülmektedir.

Askerî sınıf mensuplarıyla ilgili şikâyetlerde zeamet ve timar sahiplerinin veya bazen has toprağı voyvodalarının vakıf reayasına müdahale etmesi ya da vakfa ait olan köy, mezraa ve yaylak gibi yerleri kendi zeamet, timar ve haslarına ait olduğunu iddia ederek müdahale etmeleri sık rastlanan şikâyetler arasında yer almaktadır. Bunların yanı sıra yukarıda da zikredildiği üzere mirлива, mirimiran veya mutasarrıflar tarafından devre çıkılarak haksız bir şekilde akçe talep edilmesi üzerine şikâyet edildikleri örneklerle sıklıkla rastlanmaktadır.

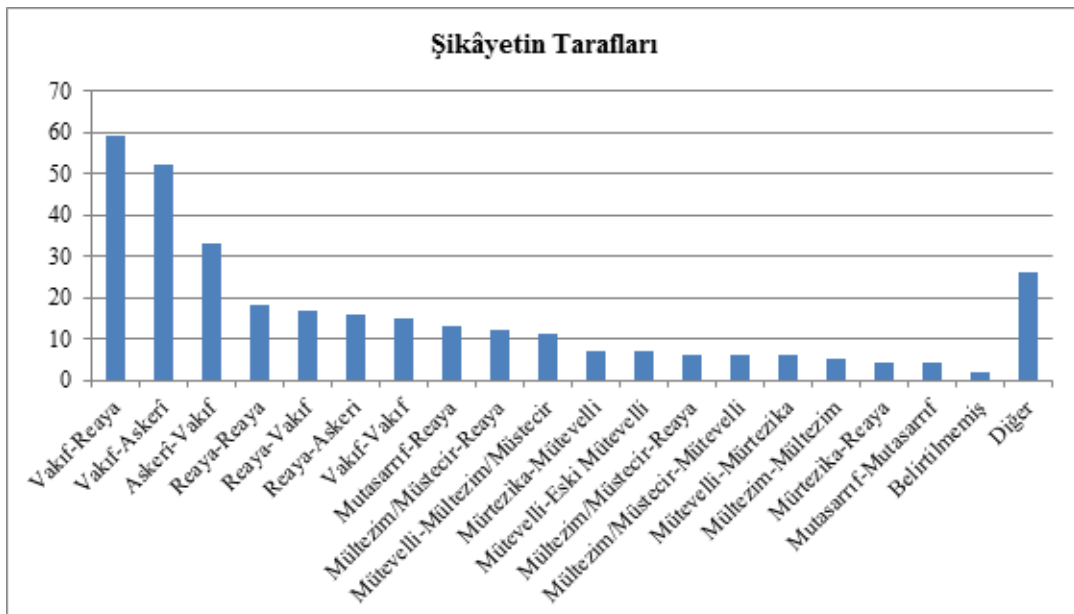
Mütevellilerle ilgili şikâyetlerde mütevellilerin askerî sınıf mensuplarına ait has, zeâmet, timar gibi topraklara müdahale ederek bu topraklar üzerindeki bazı köy ve mezraların vakfa ait olduğunu iddia etme-

leri şikâyet edilmelerinin nedenleri arasında yer almaktadır. Bunun yanı sıra mütevelliler; vakıf görevlilerinin vazifelerini ödememeleri veya eksik ödemeleri gibi sebeplerle de şikâyet edilmişlerdir. Ayrıca çok sayıda olmamakla birlikte mütevelliler, vakfın malını *ekl ü bel'* etmeleri yani kendileri için kullanmaları sebebiyle de şikâyet edilmişlerdir. Bu tür durumlarda şikâyetle bulunanların daha çok mürtezika veya vakıf kurumunun bulunduğu mahalle ahalisinin olduğu görülmektedir.

Mültezim veya müstecirlerle ilgili Divân'a yapılan şikâyetlerde bu kişilerin vakfa ödemeleri gereken bedeli ödememeleri, eksik ödemeleri, vakfın müsaadesi olmadan tasarrufu başka bir kişiye feragat etmeleri gibi gerekçelerin ön planda olduğu görülmektedir. Mürtezikalarla ilgili yapılan şikâyetlerde ise mürtezikanın vazifelerine kanaat etmemeleri, görevlerini hakkıyla eda etmemeleri gibi şikâyetlerin ön planda olduğu görülmektedir. Örneğin Elbistan'da Câmî'-i Kebîr'de görevli cüzhânlar için Alaüddevle'nin vakfettiği mezraa için buk'asının buk'adarı bu mezraa buk'adarlara vakf edilmiştir diyerek müdahale etmiştir (AŞKT.d. 36: 83).

Vâkıfın evlatlarıyla ilgili şikâyetler; vâkıfın vefatı sonrasında evlatdan olanların mevkûf için mirasa dahildir diyerek zabt etmek istemeleri, vakfın tasarrufu erkek evlada şart koşulmuşken kız çocuklarından olanların veya kimi zaman akrabadan olanların hak iddiasında bulunmaları gibi konularda olmaktadır.

Vakıflarla ilgili Divân'a yapılan başvurularda şikâyetle konu olan hükümlerin taraflarına bakıldığında çok farklı kesimlerin müşteki ve müstekâ olduğu görülmektedir. Şikâyet konularının önemli bir kısmı vakıf-reaya, vakıf-askerî, askerî-vakıf, reaya-reaya, reaya-vakıf, reaya-askerî, vakıf-vakıf, mültezim/müstecir-reaya, müteveli-mültezim/müstecir şeklinde gerçekleştiği görülmektedir. Bununla birlikte mürtezikanın müteveli ile mütevelinin eski müteveli ile veya tam tersi şekilde birbirlerinden şikâyetçi oldukları hükümlere rastlanmaktadır (Bk. Grafik 6).

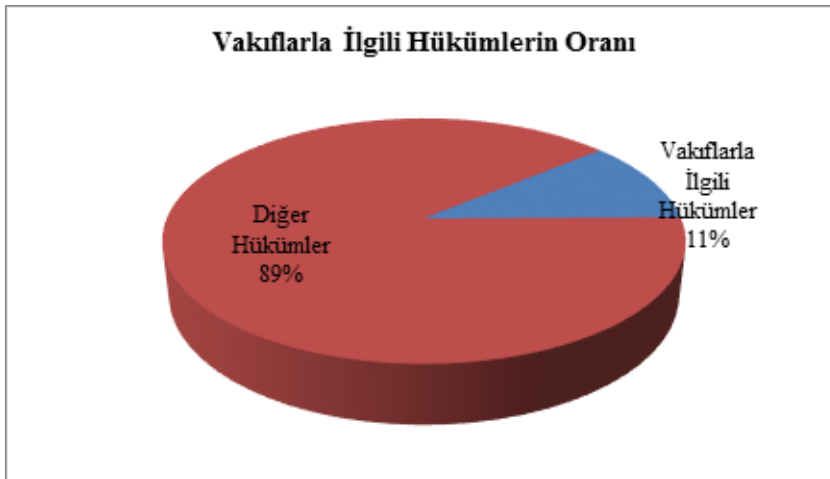
Grafik 6: Şikâyetin tarafları

3. Şikâyet Defterleri'nde Yer Alan Vakıflarla İlgili Konular

Şikâyet Defterleri'nde yer alan hükümlerin önemli bir kısmı alacak-verecek, zulüm, miras, toprak ve vergi konularıyla ilgilidir. Bununla birlikte bazı defterlerde konu bakımından ve bölgesel yoğunlaşmaların olduğu görülmektedir. Örneğin 10 numaralı Şikâyet Defteri, Kutsal İttifak ile yapılan savaş dönemine denk geldiğinden savaş ve seferberlik durumuyla ilgili çok sayıda (%87) hüküm içermektedir. Bu yönüyle değerlendirildiğinde bu defterin ordu mühimme özelliği gösterdiği söylenebilir (Tuğluca, 2016: 11). Yine 10, 30, 128, 150, 151, 162, 175 ve 181 numaralı defterler ağırlıklı olarak Balkan coğrafyasıyla ilgili hükümler içermektedir (Tunç, 2020: 275).

1 ve 2 numaralı defterlerde yer alan hükümlerden 900 civarı görevi kötüye kullanma, 300 civarı ceza, 270 civarı alacak-verecek, 160 civarı vergi, 90 civarı fesat, 60 civarı mirasla ilgiliyken 180 civarı hüküm vakıflarla ilgilidir (Gümrükçüoğlu, 2012: 192). 13 numaralı defterde yer alan hükümlerin %32'si savaş, %31'i adli yargı, %19'u vergiyle ilgiliyken %16'sı vakıflarla ilgilidir. 16 numaralı defterde yer alan hükümlerin %40'ı adli yargı, %25'i vergi, %3'ü savaş ve %6'sı diğer konulardan oluşurken %26'sı vakıflarla ilgilidir. 21 numaralı defterde yer alan hükümlerin %38'i adli yargı, %31'i vergi, %2'si savaş ve %5'i diğer konulardan oluşurken %24'ü vakıflarla ilgilidir. 29 numaralı defterde yer alan hükümlerin %52'si adli yargı, %16'sı vergi, %5'i savaş ve %5'i diğer konulardan oluşurken %22'si vakıflarla ilgilidir (Tuğluca, 2016: 11-14). 128 numaralı defterde yer alan hükümlerin %24'ü eşkıyalık, baskı, zulüm, %22'si alacak-verecek, %10'u vergi, %10'u miras ve %18'i diğer konulardan oluşurken %11'i vakıflarla ilgilidir (Tunç, 2020: 292). Şikâyet Defterleri'nin ilk 9'u ve Majer nüshası esas alınarak Üsküp şehriyle ilgili yapılan bir araştırmada ise hükümlerin %36'sı zulüm, %16'sı eşkıya-gasp, %12'si borç, %8'i görev gaspı ve %8'i diğer konularla ilgiliyken %12'si vakıflarla ilgilidir (Tuğluca, 2012: 120).

Görüldüğü üzere 13 numaralı defterde yer alan hükümlerin %16'sı, 16 numaralı defterde yer alan hükümlerin %26'sı, 21 numaralı defterde yer alan hükümlerin %24'ü, 29 numaralı defterde yer alan hükümlerin %22'si, 128 numaralı defterde yer alan hükümlerin %11'i ve Üsküp şehriyle ilgili hükümlerin %12'si vakıflarla ilgilidir. Yine 1 ve 2 numaralı defterlerde azımsanmayacak miktarda vakıflarla ilgili hüküm yer almaktadır. 36 numaralı defterde ise 3.321 hükümden 364 tanesi yani %10,96'sı vakıflarla ilgilidir (Bk. Grafik 7).

Grafik 7: Vakıflarla ilgili hükümlerin oranı

36 numaralı defterde yer alan vakıflarla ilgili hükümlerin önemli bir kısmı vakıf toprağına, gelirine ve mahsulüne müdahale edilmesi veya zarar verilmesi, vakfın işletilmesi, iltizam veya kiraya verilmesi, vak-

fın tasarrufuna müdahale edilmesi, vakıf reayasından haksız vergi talep edilmesi, mürtezikanın mağdur olması ve vakıf reayasına baskıyla ilgilidir. Bunların yanı sıra çok farklı konularda şikâyetlerin olduğu görülmektedir (Bk. Tablo 1).

Tablo 1: 36 numaralı şikâyet defterinde yer alan vakıflarla ilgili konular

Vakıf toprağına, gelirine ve mahsulüne zarar verilmesi	110
Vakfın akarattının işletilmesi	46
Vakfın tasarrufuna müdahale edilmesi	34
Vakfın diğer toprağı (dirlik, malikâne, mukataa) müdahalesi	29
Vakıf reayasından haksız vergi veya akçe talep edilmesi	27
Mürtezikanın mağdur olması	19
Vakıf reayasının mağdur edilmesi	13
Vakıf gelirini teslim etmeme	12
Vakıf reayasının vergi vermemesi veya eksik vermek istemesi	10
Vakfın tasarrufunu zabtetme	6
Vakıf mahsulünden bakiye kalması	6
Vakıflar arası anlaşmazlık	6
Vakıf mahsulünün farklı bölgede satış izni	5
Vakıf görevini ele geçirme	4
Gelire kanaat etmeme	4
Vakfa borcun ödenmemesi	3
Vakıftan alacak talebi	3
Vakıf görevlisinin başka iş yapması veya başka görevliye müdahale etmesi	3
Nukûd vakfının haksız rıbh veya akçe talebi	3
Vakıf binasının tamir talebi	3
Vakıf binasına zarar verilmesi	2
Vakıf mülkünün istibdali talebi	2
Vakıf binasının tamirinden kalan paranın tahsili	2
Mevkufun gasp edilmesi	2
Vakfın mütevellisinin alacak-verecek meselesi	2
Vazifeye zam talebi	1
Vakfın defterlerinin kaybedilmesi	1
Vakıf görevlileri arasında anlaşmazlık	1
Vakıf kapı ve pencerelerinin İstanbul'dan gönderilmesine mani olunması	1
Evlâd-ı vâkıf arasında hisse anlaşmazlığı	1
Sicil suretinin kaybolması	1
Toplam	362

36 Numaralı Şikâyet Defteri'nde yer alan vakıflarla ilgili 362 hükümden 110 tanesi yani %30,38'i vakıf toprağına, mahsulüne veya gelirine müdahaleyle ilgilidir. Bu konuyla ilgili hükümler incelendiğinde, bu

tür şikâyetlerin daha çok mütevelliler tarafından yapıldığı ve şikâyet edilen tarafın da daha çok dirlik sahipleri ve malikâne mutasarrıfları olduğu görülmektedir. Bu tür şikâyetlerde vakfın mütevellisi veya mutasarrıfı Divân'a arzuhal sunarak has, zeamet, timar, malikâne gibi toprakları tasarruf eden kişilerin vakıf toprağı üzerinde hak iddia ettiğini veya vakıf toprağına müdahale ettiğini belirterek şikâyetle bulunmuşlardır. Bununla birlikte kimi zaman da has, zeamet ve timar sahipleri aynı gerekçelerle vakfın mütevellisinden veya mutasarrıfından şikâyetçi olmaktaydı. Nitekim vakıflarla ilgili 362 hükümden 29'unda yani %8,01'inde dirlik sahipleri veya malikâne mutasarrıfları vakfın mütevellisinin veya mutasarrıfının kendi tasarruflarında olan toprağı müdahale ettiğini belirterek şikâyetçi olmuşlardır. Toprak anlaşmazlığı bazen de vakıflar arasında olabilmekteydi. Nitekim vakıflarla ilgili 362 hükümden 6'sında yani %1,65'inde bir vakfın toprağına başka bir vakfın mütevellisi veya mutasarrıfının müdahale ettiğine dair şikâyet söz konusu olmuştur. Toprak anlaşmazlığıyla ilgili şikâyet başvurularında eğer deftere müracaat edilmesi icap ediyorsa konu, ilgili mercilere iletilir ve burada ruznamçe, icmal, mufassal, evkaf gibi defterlere bakılırdı. Böylece toprağın kimin tasarrufunda olduğu tespit edilirdi. Bu tür hükümlerde bazen vakıf toprağının sınırları çok ayrıntılı bir şekilde tasvir edilir ve köylerin reayasıyla ilgili bilgi verilirdi. Vakıf toprakla şikâyete konu olan diğer toprak arasındaki *mümtâz ve mu'ayyen* sınırların nereler olduğunun ayrıntılı bir şekilde belirtilmesi vakfiyesine ulaşamayan vakıflar için araştırmacılara katkı sağlayacak önemli bir noktadır.

Vakıflarla ilgili hükümlerde sık rastlanan sorunlardan birisi de vakıf toprağının iltizamen tasarruf edilmesi veya vakıf akaratının icaresiyle (kira) ilgili sorunlardır. Nitekim vakıflarla ilgili 362 hükümden 46 tanesi yani %12,70'i bu konuyla ilgilidir. Vakıflarla ilgili bu tür sorunların yaşanmasındaki sebepler arasında vakıf *der-uhde* eden kişinin vakıf gelirini vakfa göndermemesi veya eksik göndermesi ilk sırada gelmektedir.⁸ Vakfın alacağını vakfa gönderilmediği durumlarda daha çok iki yola başvurulurdu. Bunlardan ilki vakıf akçesinin tahsili için mübaşir tayin edilmesi, ikincisi ise mültezimin akçeyi vermemesi ve vermekte inat etmesi halinde Divân'a ihzar edilmesidir. Vakıf akçesinin vakfa teslim edilememesinde bazen de mültezimin kendi inisiyatif dışındaki gelişmeler neden olabilmektedir. Örneğin, Manastır kazasında Pınarhisar evkafından Hüseyin Bey ve Yahya Bey vakıflarının 1702 senesi başlarında mültezimi olan Hacı Hasan, vakıf köyünü tasarruf ettiği ilk yılında dolu yağdığını ve mahsule büyük zarar verdiğini, bu sebeple zarar ettiğini belirterek akçeyi gönderemeyeceğini belirtmiştir (AŞKT.d. 36: 291).

Vakfın iltizamı konusunda bazen de farklı sıkıntılar yaşanabiliyordu. Mihrimah Sultan Camisi ve İmarethanesi Vakfı köylerinden olan Karaferye'deki bazı köyleri iltizamen uhdesine alan Ahmed isimli kişi, kendisi mültezim olmasına rağmen köylerin zabtını bazı zorbalara havale etmiş, bu kişiler de vakıf ahalisine zulmetmişler, ahali de Divân'a giderek şikâyetçi olmuştur. Ahalinin durumu Divân'da görüşülmesinin ardından mütevelliyeye gönderilen hükümde vakıf köylerinin iltizamının *müstakîm* bir kişiye *der-uhde* edilmesi istenmiştir (AŞKT.d. 36: 142). Vakıf topraklarının işletilmesiyle ilgili sorunların yanı sıra vakıf akaratından olan dükkân, han, hamam, oda gibi gayrimenkullerin kirası konusunda da kiracılarla vakıf arasında sorunların yaşandığı görülmektedir. Örneğin Hasan Paşa Evkafı'na ait olan İstanbul'daki bazı odaların kiracıları kiralarnı vermedikleri için vakfın mütevellisi Divân'a giderek durumu bildirmiş ve şikâyetçi olmuştur (AŞKT.d. 36: 252). Bazen de kiracılar vakıftan şikâyetçi oldukları görülmektedir. İstan-

8 Örneğin Sultan Süleyman Câmii Evkafı mukataasından Drama ve tevabii mukataasının 1112 (M.1701) martından sene tamamına değin zabtı Mehmed isimli kişiye 12 yük ve 60.000 akçeye *der-uhde* edilmişken Mehmed, 2 yük ve 9.400 akçesini vakfa teslim etmiş; ancak kalan meblağı vakfa teslim etmemiştir. Vakfın mütevellisi olan el-Hac Şahbaz bu durumu mektup göndererek Divân'a şikâyet etmiştir (AŞKT.d. nr. 36, s.231; Benzer örnekler için bk. AŞKT.d. nr. 36, s. 195, 196, 231, 285).

bul'da Müteveffa Ramazan Çelebi Evkafı'na ait Koğacı Dede mahallesindeki odalarda sakin olan kiracılar Divân'a başvurarak kendilerinin kiralarnı vermeye razı olmalarına rağmen vakfın mütevellisinin şart-ı vâkıf ve ecr-i mislinden fazla akçe talep ettiğini belirterek şikâyetçi olmuşlardır (AŞKT.d. 36: 465).

Şikâyet Defterleri'nde vakfın tasarrufuna yapılan müdahalelerle ilgili konulara da sıklıkla rastlanmaktadır. Nitekim vakıflarla ilgili 362 hükümden 34 tanesi yani %9,39'u bu konuyla ilgilidir. Bu tür şikâyetler, *evlâda meşrûta* olan vakfın tasarrufuna evladdan olmayan başka birinin müdahale etmesi, vakıf toprağını veya akaratını iltizamen veya kira olarak tasarruf eden kişiye müdahale edilmesi, vakıf yaylaklarında hayvanlarını belli bir bedel karşılığında otlatanlara müdahale edilmesi gibi konularla ilgilidir. Örneğin Halep'te Seyyide Câmii Vakfı'nın akaratından olan odalar için bazı kişiler buraların vezirin vekilharçlığı hizmetinde olanlara konak olarak tahsis edildiğini belirterek müdahale etmişlerdir (AŞKT.d. 36: 543). Bir diğer olayda Hatun-ili kazasında Sefa Dede'nin evlad-ı zükûr ve inâsına vakfettiği mezraya evladdan olmayan bazı kişiler bizim de hissemiz vardır diyerek müdahale etmişlerdir (AŞKT.d. 36: 547). Müteveffa Bayram Paşa Evkafı'nın cami, mescid, hamam ve değirmenleri için cari olan nehrin üzerindeki 3 adet samakov vakfa aitken bazı kişiler samakovların vergisini biz alırız diyerek müdahale etmişlerdir (AŞKT.d. 36: 549). Bir diğer olayda ise Müteveffa Kasım Paşa'nın izn-i müteveli ile Sultan Bayezid Han Vakfı'na ait olan tersane-i amire yakınında bulunan ve 80 akçe mukataayla Kasım Paşa tarafında odun mizanı vaz' olunmuşken Ruznamçeci İbrahim Efendi Evkafı mütevellisi el-Hac Mustafa dahi mizan vaz' ederek Kasım Paşa Evkafı gelirine zarar vermiştir (AŞKT.d. 36: 508).

Vakıflarla ilgili hükümler içinde mürtezikanın mağduriyetiyle ilgili 19 hüküm tespit edilmiştir ki bu sayı vakıflarla ilgili hükümlerin %5,24'ünü oluşturmaktadır. Mürtezikanın mağduriyet yaşamasında mütevellilerin mürtezikanın vazifesini vermemesi, bazı kişilerin yeni cihetler ihdas etmesi gibi durumlar rol oynamaktadır. Örneğin Kasım Paşa Evkafı köylerinde vakıf reayasından bir kişi mükellef olduğu vergisini vermeden vefat ettiğinde mirasçıları mirası aralarında paylaşıp müteveffanın vermesi gereken vergiyi vermeyip mürtezikanın mağduriyetine sebep olmuşlardır (AŞKT.d. 36: 107). Narde'de bulunan İmmihan bint Ali Paşa Câmii'nin mütevellisi Şahin, Divân'a gelerek Narde sakinlerinden sabık müteveli Mustafa'nın on seneden beri vakfın malını *evlâda meşrûta* ettiğini ve mürtezikaya *cevr ü eziyet* ettiğini bildirerek şikâyetçi olmuştur (AŞKT.d. 36: 116). Bir diğer hükümde Gazi Evrenos Bey'in Gümölcine'deki vakfının mürtezikas ve suhte taifesi vakfın müteveli vekilinin şart-ı vâkıf mucebince ekmek ve çorba pişirtmediğini, vakfın mahsulünü gasp ettiğini belirterek şikâyetçi olmuşlardır (AŞKT.d. 36: 475). Mürtezikanın mağduriyeti kimi zaman da ehl-i örf taifesinden olanların müdahalesiyle gerçekleşebilmektedir. Limni Kalesi'ndeki caminin imamı, müezzini, kayyımı ve sair mürtezikas Divân'a gelerek Limni Kalesi neferatının ve ehl-i örfen bazılarının kendilerinden haksız bir şekilde *tekâlif-i şâkka* talep ettiklerini belirterek şikâyetçi olmuşlardır (AŞKT.d. 36: 236). Bazen de vakfın mürtezikalrı vazifelerine kanaat etmeyip fazla akçe talebinde bulunabilmektedirler. Kayseri'de Huand Hatun Câmii ve Medresesi mürtezikas *defter-i hakânî ve vakfiye-i ma'mulün-bihâda ta'yîn olunandan ziyâde akçe talep* ederek sorun çıkartmışlardır. Vakfın mütevellisi de durumu Divân'a bildirmiş ve şikâyetçi olmuştur (AŞKT.d. 36: 110).

Vakıflarla ilgili sık yaşanan sorunlardan birisi de vakıf reayasının mağduriyetidir. Bu tür durumlar daha ziyade *devre çıkma* suretiyle vakıf reayasından tekâlif-i şakka talep edilmesiyle ilgilidir. Örneğin, Edirne'deki Sultan Selim Han Vakfı'nın Yenice-i Vardar'daki Sarıhass köyü ahalisi Divân'a gelerek kendile-

rinin serbest ⁹ vakıf köyü ahalisi olduğunu, müdahale ve vergi talep edilmesinin icap olmadığını; ancak mirliya, mirimiran ve sair ehl-i örf taifesinin kendilerinden *kaftan-bahâ* ve sair *tekâlif-i şâkka* talep ettiklerini belirterek şikâyetçi olmuşlardır (AŞKT.d. 36: 127). Bir diğer şikâyet hükmünde Mihrimah Sultan Evkafı'ndan olan Rusçuk kazasındaki köylerin gayrimüslim reayası gelerek cizyedarlarının kendilerinden fazla akçe talep ettiğini hatta yaşı küçük olanlar için dahi akçe talep ettiğini belirterek şikâyetçi olmuşlardır (AŞKT.d. 36: 279). Haksız akçe talebiyle reayanın mağdur edilmesinin yanı sıra eşkıyalık olayları, alacak-verecek meseleleri, haksız faiz talebi, hayvanları otlatma meselesi gibi konularda da reayanın Divân'a gelerek şikâyetçi olduğu hükümler bulunmaktadır. Vakıf reayasının mağduriyetiyle ilgili çok sayıda örnek bulunmakla birlikte reayadan kaynaklanan sebeplerle vakfın zarara uğradığına dair şikâyetler de bulunmaktadır. Bu tür konuların başında vakıf reayasının vergisini vermemesi veya eksik vermesiyle ilgili şikâyetler gelmektedir. Örneğin İmroz Adası'ndaki Sultan Süleyman Han Vakfı köylerinden olan bazı köyler ahalisi "Bizler kale görevlileriyiz." diyerek vakfa ödemeleri gereken vergiyi vermek istememişlerdir. Vakfın mütevellisi de durumu Divân'a bildirerek şikâyetçi olmuş ve defter-i evkâfa müracaat olunarak köyler ahalisinin kale görevlisi olmadığı, vakıf reayası olduğu tespit edilerek vergilerinin tahsil edilmesi istenmiştir (AŞKT.d. 36: 437). Vakıf reayasının bazen tefecilerle sıkıntı yaşadıkları durumlar da söz konusu olabilmektedir. Örneğin, Tırnova'da Rüstem Paşa Evkafı köylerinin zimmî reayasından bazıları mahkemeye başvurarak kendilerinin Topal Hacı Mustafa'dan 7 kese akçe borç aldıklarını; ancak borçlarını ödemelerine rağmen Hacı Mustafa'nın 11 kese akçe daha talep ettiğini belirterek şikâyetçi olmuşlardır (AŞKT.d. 36: 339).

Vakıflarla ilgili yukarıda örneklerle izah edilen şikâyetlerin yanı sıra vakıf mahsulünden bakiye kalması, vakıflar arası anlaşmazlık, vakıf mahsulünün farklı bölgede satış izni,¹⁰ vakıf görevini ele geçirme, gelire kanaat etmeme, vakfa borcun ödenmemesi, vakıf görevlisinin başka iş yapması veya başka görevliye müdahale etmesi, nukûd vakfın haksız rıbh veya akçe talebi, vakıf binasının tamir talebi, vakıf binasına zarar, vakıf mülkünün istibdali talebi,¹¹ vakıf binasının tamirinden kalan paranın tahsili, vakfedilen kitapların, mülkün gasp edilmesi, vakfın mütevellisinin alacak-verecek meselesi, vazifeye zam talebi, vakıf görevlileri arasında anlaşmazlık, vakıf kapı ve pencerelerinin İstanbul'dan gönderilmesine mani olunması,¹² evlâd-ı vâkıf arasında hisse anlaşmazlığı gibi şikâyetlere de rastlanmaktadır.

9 Bu tür şikâyetlerde vakıf reayası köylerinin serbest olduğunu daha çok şu ifadeyle dile getirirlerdi: "...reayâsı meclis-i şer'a varub hukûk ve rûsûmların zâbitlerine verib evkâf-ı selâtin mefrûzû'l-kalem ve maktû'û'l-kadem min külli'l-vücûh serbest olub bilâ emr-i şerif tekâlif-i şâkka talebiyle rencide olunmamak üzere emr-i şerifim verilmişken () voyvodası/mütesellimi/mutasarrıfı..." bk. AŞKT.d. nr. 36, s. 179.

10 Örneğin İsmail kazasındaki Mehmed Bey Evkafı'nın 1111 ve 1112 (1700-1701) seneleri mahsulünden İsmail kilesiyle 4000 kile buğdayın mahallinde satılması mümkün olmadığından ve bu durumun vakfa zararı olduğundan Sakız ve Midilli adalarına götürülüp satılması için vakfın mütevellisi Ahmed Divan'a başvurmuş ve kendisine izin verilmiştir. Bk. AŞKT.d. nr. 36, s. 67.

11 Vakfa ait bir mal ile özel bir mülkün istibdali yani değiştirilmesi talep edildiğinde bunun gerçekleşmesinin en önemli şartı değiştirilmek istenenle vakfa ait mal/mülk arasındaki kıymet farkının vakfın lehine olmasıdır. Örneğin İstanbul'da Müteveffa Hurşid Hatun'un evladına meşruta vakfı olan Abdi Ağa Mahallesi'ndeki tahtânî bir bâb oda, bir sofa ve bir bahçe ve Selçuk Zaireddin Mahallesi'ndeki fevkânî iki bâb oda, bir sofa, tahtânî bir bâb oda ve bir ahır İsmail Efendi isimli kişi kendi menzili ile istibdâl etmek için başvurmuş ve menzilin incelenmesi ve değerinin müşahade edilmesi için mimar atanmıştır. Mimarın yaptığı inceleme neticesinde menzilin rağbet ve kıymetinin vakfa faydası olacağına kanaat getirilerek istibdâl teklifi kabul edilmiştir. Bk. AŞKT.d. nr. 36, s. 158; Benzer örnekler için bk. AŞKT.d. nr. 25, s. 218, 302; Vakfa zararı olacağı belirtilerek reddedilen istibdâl talebi de olabilmektedir. Örnek için bk. AŞKT.d. nr. 142, s. 474.

12 Bu olayda Müteveffa Mustafa Paşa'nın evkafından İzmir'de yaptırılan kargir han için 72 adet demir kapı ve pencerenin İstanbul'da yapılması daha hesaplı olduğundan İstanbul'a sipariş verilmiş; ancak İzmir'de bazı kimseler (muhtemelen esnaftan bazı kişiler) kapı ve pencerelerin İstanbul'dan sipariş edilmesine mani olmaya çalışmışlardır. Bk. AŞKT.d. nr. 36, s. 410.

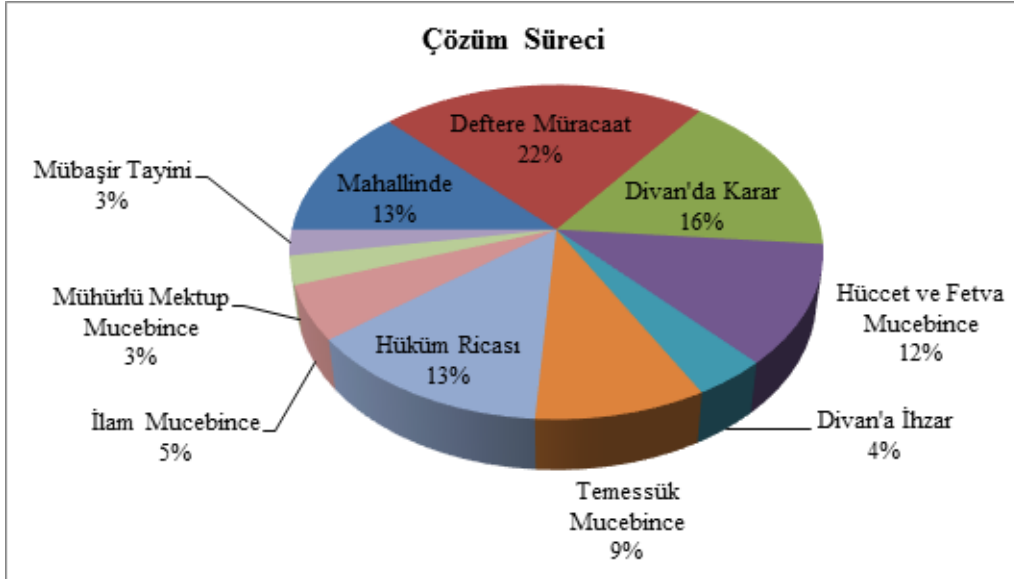
4. Vakıflarla İlgili Konuların Çözüm Süreci

Divân'a yapılan şikâyet başvurularının ilk incelemesi şikâyet mekanizmasının işleyişi içerisinde çeşitli görev ve yetkileri bulunan çavuşlar vasıtasıyla olurdu. Divân'a ulaşan şikâyetle ilgili arzuhallerin ilk incelemesini gerçekleştiren çavuşlar, aynı zamanda yazılı olmayan başvuruların da ilk kabulünü yaparlardı. Çavuşbaşı ve çavuşların şikâyet başvurularıyla ilgili bu sorumluluklarının yanı sıra şikâyet başvurularının ön incelemesi kubbe vezirleri tarafından da yapılabilirdi. Divân'da önceleri reisülkütuplar sonraları ise tezkireciler tarafından okunan şikâyet mektupları veya arzuhaller dava konusunun muhteviyatına göre ya hemen orada çözüme kavuşturulur ya da içeriğine göre ilgili mercilere iletilirdi. Burada davalar müştereklerin elindeki belge ve deliller doğrultusunda ve davanın konusuna göre Divân'da karara bağlanabildiği gibi müştekiye verilen ferman, emr-i şerîf, hüccet, ilam veya hükm-i hümayûn suretiyle mahalline havale edilebilirdi (Tuğluca, 2016: 68-71). Anlaşılabileceği üzere Divân'da ele alınan her şikâyet başvurusuyla ilgili burada, nihaî karar çıkması gibi bir durum söz konusu değildir. Nitekim Divân'a yapılan şikâyet başvurularında çözüm yolu olarak çoğunlukla davaların yine yerel mahkemelere havale edildiği görülmektedir. Şikâyeti gerçekleştiren kişilerin de zaten çoğunlukla bu doğrultuda hareket ettikleri ve yerelde görülen davalarının merkezden aldıkları *emr-i şerîf* veya *hüküm* ile desteklemek arzusunda oldukları görülmektedir. Divân'a başvuran kişiler çoğunlukla müftüden aldıkları *fetvâ-yı şerîf* ve yerel mahkemelerden almış oldukları *hüccet-i şer'îyye* veya *temessük* ile Divân'a başvurmakta ve davalarının mahallinde şer'î çerçevede ve ellerinde bulunan bu belgeler doğrultusunda çözülmesini talep etmekteydiler. Bununla birlikte davalarla ilgili şahitlerin davanın zuhur ettiği kazada sakin olmaları ve İstanbul'a gelme imkânlarının kısıtlı olması, davalarının keşif ve ahaliden soruşturulması gibi süreçler gerektirmesi mahalline havale edilmesini daha anlaşılır kılmaktadır.

Osmanlılar has, zeâmet, timar, mülk ve vakıf gibi arazilerin gelirleri ve tasarrufuna dair bilgileri defterlere kaydediyordu. Böylece bu topraklarla ilgili arazi ihtilafları veya toprağı tasarruf edenle vergi mükellefi reaya arasında yaşanabilecek anlaşmazlıklarda çözüm yolu öncelikli olarak bu defterlere müracaat edilmesi oluyordu (Afyoncu, 1994: 100-101). Nitekim vakıflarla ilgili şikâyet başvurularında da şikâyetin konusu diğer toprak türlerini tasarruf edenlerle yaşanan anlaşmazlıklar veya vakıf reayasıyla vakfın yöneticileri arasında vergi konusundaki anlaşmazlıklar olduğunda defterhâne-i âmirede muhafaza edilen defter-i evkâf, kuyûd-ı ahkâm, defter-i icmâl ve mufassal gibi defterlere müracaat edilerek çözüm aranırdı. Şikâyetin konusu timar, zeâmet, iltizam, malikane, vakıf gibi defterhâne-i âmirede bulunan defterlerin esas alınmasıyla çözülebilecekse, *defter ve kanûn mûcebince* çözülmesi istenmektedir. Bu tür şikâyetlerde *defterhâne-i âmiremde mahfûz rûznâmçe-i hümayûna ve defter-i icmâl ve mufassala mürâca'at olundukda; Divân-ı Hümayûnumda mahfûz kuyûd-ı ahkâma mürâca'at olundukda; defter-i evkâfa mürâca'at olundukda* gibi ifadelerle çözüm yolları gösterilmekte ve *vech-i meşrûh üzere mastûr ve mukayyed bulunmağın defter-i hakânî mûcebince amel olunmak; vech-i meşrûh üzere mastûr olmağla şer' ve kânûn ve defter mûcebince amel olunmak* gibi ifadelerle çözülmesi gerektiği ifade edilirdi (Tunç, 2020: 302-303).

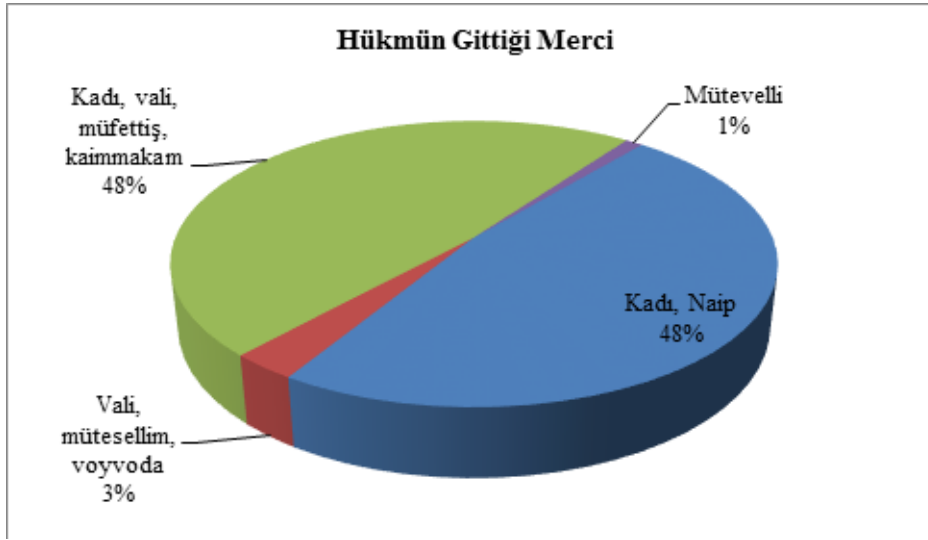
Şikâyet konularının çözümünüyle ilgili genel süreç, vakıflarla ilgili başvurularda da benzer bir şekilde gerçekleşirdi. 36 numaralı defterde yer alan vakıflarla ilgili hükümler incelendiğinde şikâyetlerin %16'sının Divân'da verilen karar neticesinde çözüldüğü görülmektedir. Bununla birlikte Divân'a yansıyan vakıflarla ilgili şikâyet konularının önemli bir kısmının icmal, mufassal, ruznamçe, evkaf gibi defterlerde kayıtlı bilgiler doğrultusunda çözülebilecek nitelikte olması, çözümün de çoğunlukla bu defterlere müracaat

edilmesi neticesinde olmasını sağlamıştır. Nitekim vakıflarla ilgili şikâyet konularının %22'si defterlere müracaat edilmesi neticesinde çözülmüştür. Divân'a yapılan vakıflarla ilgili başvurulardan %13'ü hüküm ricası, zabt talebi gibi isteklerle ilgiliyken %29'u hüccet, fetva, ilam, temessük ve mühürlü mektup gibi resmî belgelere istinaden yapılan başvurular olup bu tür başvuruların neticesi de yine bu belgelere istinaden çözüldü. Bu tür çözümlerin yanı sıra zulüm, eşkıyalık gibi baskı ve şiddet içeren olaylarda olay mahalline mübaşir görevlendirilebilir ve mübaşir marifetiyle çözüm aranabilirdi. Nitekim 36 numaralı defterdeki vakıflarla ilgili sorunların %3'ünde mübaşir tayini gerçekleşmiştir. Defaatle yerel mahkemede veya Divân'da görüşülüp karar verilmiş olmasına rağmen tarafların riayet etmedikleri durumlar söz konusu olduğunda veya devletin önemli gördüğü konular söz konusu olduğunda şikâyet edilen kişi veya kişilerin Divân'a ihzar edilmesi istenebilirdi (Bk. Grafik 8).

Grafik 8: Vakıflarla İlgili Konuların Çözüm süreci

Şikâyet konularının Divân'da görüşülmesi neticesinde müştekiye veya müştekinin vekiline davanın muhteviyatına göre nasıl çözülmesi gerekiyorsa buna göre emr-i şerîf veya hüküm-i hümayûn verilir ve müşteki aldığı resmî evrakı kazasına giderek kadıya sunar, kadı sicil defterine kaydettirir ve hükmün icrasını talep ederdi (Tuğluca, 2016: 84). Hükmün icrası konusunda en çok kadı ve naipler muhatap alınmakla birlikte taşradaki diğer ehl-i örf temsilcileri de muhatap alınabilirdi. Nitekim 36 numaralı defterde yer alan vakıflarla ilgili hükümlere göre muhatapların %48'i yalnızca kadı ve naiplere gönderilmişken %48'i kadı ve naiplerle birlikte ehl-i örf taifesinden kişilere gönderilmiştir. Böylece kadı ve naiplerin muhatap alındıkları hükümlerin oranı %96 gibi çok yüksek bir oranı bulmaktadır. Kadı ve naiplerin muhatap alınmadıkları hükümler ise %4 gibi düşük bir orandır. Bu hükümlerin bir kısmı mütevellilere gönderilmişken bir kısmı da yönetici kesimden olanlara gönderilmiştir (Bk. Grafik 9).

Grafik 9: Hükmün gittiği mercî

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin içtimâî, iktisadî, hukukî ve dinî hayatında son derece önemli bir yeri olan vakıf müessesesiyle ilgili Divân-ı Hümâyûn'un ana defter serilerinden olan Atık Şikâyet Defterleri Osmanlı tarihi araştırmacılarına ve özelde vakıf müessesesiyle ilgili araştırma yapanlara önemli bilgi ve veriler sunabilecek özelliğe sahiptir. Bu defterlerde yer alan vakıflarla ilgili hükümlerde; vakıf reayasından haksız vergi veya akçe talebi, vakıf toprağına, gelirine ve mahsulüne müdahale edilmesi, vakıf görevini ele geçirme, vakfın diğer toprağına müdahalesi, vakıf gelirini teslim etmeme, vakıf reayasına baskı, mevkufun işletilmesi, mürtezikanın mağduriyeti, vakıf reayasının vergi vermemesi veya eksik vermek istemesi, vakfın tasarrufuna müdahale, vakıf binasına zarar gibi şikâyetlerle ilgili bilgiler; cami, mescit, medrese, mektep, tekke, zaviye, türbe, buk'a, imaret, hamam, su yolu, çeşme gibi vakıf kurumlarıyla ilgili bilgiler; hane, dükkân, han, oda, köy, mezraa, çiftlik, bağ, bahçe, arsa gibi vakıf gelir kaynaklarıyla ilgili bilgiler elde etmek mümkündür.

Şikâyet Defterleri'nde yer alan vakıflarla ilgili hükümlerde özellikle padişahlara, padişah eşlerine ve padişah çocuklarına ve büyük devlet adamlarına ait vakıflarla ilgili çok sayıda hüküm bulunmakta olup araştırmacılar için büyük önem arz eden bu vakıfların işleyişi, şikâyete konu olan durumları vakıflarla ilgili diğer defter serilerinden elde edilebilecek bilgilere katkı sağlaması ve söz konusu defterlerde yer almayan eksik yönlerinin tamamlanmasını sağlaması bakımından önem arz etmektedir. Bununla birlikte bu defterler, vakıflarla ilgili şikâyetlerde şikâyet edenler, edilenler, şikâyetin tarafları gibi istatistiki değerlendirmelere imkân tanımaktadır.

Kaynaklar

1. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)1.a. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

Atik Şikâyet Defterleri (AŞKT.d.): nr. 25, 36, 142.

2. Araştırma ve İnceleme Eserleri

Afyoncu, Erhan (1994). “Defterhâne”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, (9), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 100-104.

Ahışhalı, Recep (2007). “Râmi Mehmed Paşa”. *TDVİA*, (34), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 449-451.

Aktaş, Necati (1991). “Atik Şikâyet Defteri”, *TDVİA*, (4), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 68.

Aktepe, Münir (1991). “Amcazâde Hüseyin Paşa”, *TDVİA*, C.3. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 8-9.

Altunbay, Mustafa (2010). *Osmanlı Döneminde Bir Maden İşletmesinin Tarihi Süreci: Sidrekapsi*. Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi.

Başbakanlık Arşiv Rehberi (2017). İstanbul: Devlet Arşivleri Genel Başkanlığı Yay.

Binark, İsmet (1979). *Arşiv ve Arşivcilik Bibliyografyası (Türkçe ve Yabancı Dillerde Yayınlanmış Kaynaklar)*. Ankara: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Dairesi Başkanlığı Yayınları.

Çam, Mevlüt (2017). “Vakıf Araştırmalar Açısından Vakıf Hazine (Atik) Defterleri ve Önemi”. *Vakıflar Dergisi*, (47), 45-65.

Günay, Ramazan (2013). “Osmanlı Arşiv Kaynakları İçerisinde Ahkâm Defterleri: Gelişim Seyri, Muhtevası ve Önemi”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (17), s.9-29.

Emecen, Feridun M. (2005). “Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. (C. 3/S. 5), 107-139.

_____ (1994). “Devre Çıkma”, *TDVİA*, (9), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 250-251.

İnalcık, Halil (1988). “Şikâyet Hakkı: ‘Arz-i Hâl ve ‘Arz-i Mahzar’lar”. *Osmanlı Araştırmaları (VII-VIII)*, 33-54.

Kütükoğlu, Mübahat S. (2006). “Mühimme Defteri”. *TDVİA*, (31). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 520-523.

Şimşir, Nadide (1994). “Ahkâm Defterleri’nin Tarihî Kıymeti ve 107 No’lu Ahkâm Defteri’ndeki İzmir ile İlgili Hükümler”. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, (IX), 357-390.

Tuğluca, Murat (2016). *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*. Ankara: TTK. Yay.

_____ (2012). “Bir Balkan Şehri Olarak Üsküp’te Şikâyet Hakkının Kullanımı ve Şikâyet Mekanizması (1649-1675)”. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*. (C. 5. S. 9), 107-128.

Tabakoğlu, Ahmet (2011). “*Tekâlîf*”, *TDVİA*, (40). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 337.

Taş, Hülya (2007). “Osmanlıda “Şikâyet Hakkı”nın Kullanımı Üzerine Düşüncüler”. *Memleket ve Siyaset Yönetimi*, (C.2. S.3), 186-204.

Tunç, Muhammet Nuri (2020). “Balkan Tarihi Araştırmalarında Atik Şikâyet Defterleri’nin Yeri”. *Türkiye’nin Bölgesel Sorunları-Osmanlı’dan Günümüze Balkanlar*. İstanbul: Hiper Yayın. 267-311.

EKLER

Ek 1: Sultan Yıldırım Bayezid Han Câmî-i Şerîfî ve İmarethanesi Vakfı Köylerinden Susıgırlığı (Bursa) Köyünün Zabtı Talebi (AŞKT.d. 36: 558).

19. Yüzyılda Mardin Kadın Vakıfları ve Kadınların Mülkiyet İlişkileri*

Ekrem Akman**

Öz

Bu çalışmanın konusu 19. yüzyılda Mardin’de kadınların kurduğu vakıflar, kadınların vakıflar bağlamında iktisadî rolleri ve mülkiyet ilişkileridir. Makalede cevabı aranan temel soru, kadın vakıflarını diğerlerinden ayıran özellikler, kadınların vakıflar aracılığı ile ortaya koydukları sosyal ve iktisadî faaliyetler etrafında gelişen mülkiyet ilişkileridir. Mülk sahibi olarak vakıf kuran, vakıflarda müteveli ve lehdar olarak kadınların iktisadî ve sosyal rollerinin derecesi çalışmanın temel problemidir. Çalışmada öncelikle Mardin’de kadınların 19. yüzyılda kurdukları vakıflar; vakfiyeler, şer’iyye sicilleri ile arşiv belgeleri temel alınarak tespit edilmiştir. Bu çalışmanın amacı, Mardinli kadınların 19. yüzyılda kurdukları vakıfları tanıtarak, Osmanlı toplumunda kadın ve mülkiyet ilişkileri hakkındaki tartışmalara Mardin örneği bağlamında katkı sağlamaktır. Kadın vakıfları ve kadınların mülkiyet ilişkilerine dair literatür taramasına ve alandaki tartışmalara kısaca değinildikten sonra Mardinli kadınların kurdukları vakıflar tespit edilerek özelliklerine değinilmiştir. Makalede, ayrıca vakıf kurucusu, *müteveli* ve *lehdar* olarak kadınların vakıflardaki rolleri ve diğer akrabalarıyla mülkiyet ilişkileri ve mücadeleleri de ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Yakınçağ Tarihi, Mardin, Vakıf, Kadın Vakıfları, Kadın ve Mülkiyet.

Mardin Women’s Waqfs in the 19th Century and Women’s Property Relations

Abstract

The subject of this study is the waqfs established by women in Mardin in the 19th century, their economic roles and property relations in the context of waqfs. The main question sought to be answered in the article is the features that distinguish women’s waqfs from others, and their property relations that develop around the social and economic activities of women through foundations. The main problem of the study is the degree of economic and social roles of women as property owners who have established waqfs and are trustee and beneficiary of waqfs. This study primarily determines the waqfs established by women in Mardin in the 19th century on the basis of waqf certificate-charters, court records and archival documents. The aim of this study is to introduce the waqfs established by the women of Mardin in the 19th century and to contribute to the discussions about women and their property relations in the Ottoman society in the context of the Mardin sample. This work deals with a literature review on women’s waqfs and women’s property relations, and briefly mention the discussions in the field. Then this article identifies the foundations established by the women of Mardin and mentions their characteristics. This study also reveals the roles of women as waqf founder, *trustee* and *beneficiary* in foundations and their property relations and struggles with their other relatives.

Keywords: Contemporary Ottoman History, waqf, Mardin, women’s waqfs, women and property.

* DOI: vakıflar.1013092

Makalenin Geliş Tarihi / Received Date: Ekim 2021 / October 2021

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Şubat 2022 / February 2022

** Dr. Öğretim Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü; MARDİN-TÜRKİYE;
e-mail: ekremakman@artuklu.edu.tr; ekremakman@yahoo.com; ORCID: 0000-0003-2784-3908.

Giriş

Vakıflar; aile, miras, mülkiyet, yargı ve ticaret hukukuyla ilişkisi nedeniyle sosyal, ekonomik, kültürel, siyasi ve mali boyutları olan Osmanlı toplumunun en yaygın dini ve sosyal müessesesidir. İslam şehir tarihi, vakıf sistemi ve işleyişiyle yakından ilgilidir. Kaynağını dinden alarak hayır yapma temeli üzerinde gelişen vakıf kurumu, hayatın hemen her alanında Osmanlı toplumunu sarıp sarmalayarak, toplumsal yapıyı bir vakıf medeniyetinin merkezine oturtmuştur. Vakıf kuranlar arasında erkekler çoğunlukta ise de azımsanmayacak oranda kadınlar da yer almıştır. İslam toplumunda kadınlar, mülk sahibi olarak şehrin dini, sosyal ve kültür hayatında varlıklarını en çok vakıflar aracılığı ile ortaya koymuştur.

Bu makalede 19. yüzyıldan Osmanlı Devleti'nin son dönemine kadar Mardin'de kadınların kurdukları vakıflarda, vakıf kurucusu, müteveli (yönetici) ve lehdar (vakıftan yararlanan) olarak kadınların rolleri ve mülkiyet ilişkileri araştırılmıştır. Vakıf bağlamında kadınların mülk edinme hakları, servetlerinin niteliği, mal ve mülklerin tasarrufunda iradelerini ne şekilde kullandıkları, aile içi güç dengelerindeki iktisadî rolleri ve statüleri vakfiyeler ve şer'iyye sicillerindeki belgeler temelinde ortaya konmuştur. Bu çalışmanın amacı, Mardin'de kadınların kurdukları vakıfları, vakfiyeler ve şer'iyye sicillerindeki kayıtlarla tespit ederek, kadınların vakıflar etrafında gelişen mülkiyet ilişkileri tartışmalarına Mardin örneği ile katkı sağlamaktır. Konunun Mardin'de yaşayan kadınları merkeze almasının sebebi, Mardin'in Artuklu beyliğinin merkezi olması ve buradan aldığı kültürel şehir mirasını Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar bir vilayet ve sancak merkezi olarak korumasıdır.

Çalışmada, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki (VGMA) Mardin vakıfları, Cumhurbaşkanlığı Devler Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'ndeki (BOA) Evkaf Defterleri ve Mardin şer'iyye mahkemesine ait şer'iyye sicillerinden döneme ait defterler kullanılmıştır. Adı geçen arşiv kayıtlarında Mardinli kadınların kurduğu otuz adet vakıf tespit edilmiş ve mahkeme kayıtlarında (şer'iyye sicili) kadınların vakıf kurucusu, müteveli, lehdar ve davacı olarak ilişkili olduğu belgeler incelenmiştir. Kadınların mülkiyete dair iradeleri, geride bıraktıkları vakfiyeler, alım-satım kayıtları, aile bireyleri veya toplumun diğer kesimleriyle mahkemelere taşınan sayısız mülkiyet davası son yıllarda yerli ve yabancı araştırmacıların da dikkatini çeken bir konu olmaktadır. Bu bağlamda Mardin'de vakıf kuran kadınların kimlikleri, sosyal sınıflandırmadaki yerleri, vakıflarının özellikleri, vakfedilen mülk çeşitleri ve hacimleri, kadınların servet kaynakları, miras davalarında kadın ve mülkiyet ilişkisi sorularına cevap aranmış, Mardin özelinde ve vakıflar bağlamında kadınların sosyal ve iktisadî rolleri mercek altına alınmıştır.

Fıkıh kaynaklarında kadın ya da erkek vakfı diye bir sınıflandırma olmadığından dolayı İslam hukuku alanında kadın vakıfları konusunda müstakil eserler ortaya çıkmamıştır. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün yayımladığı geniş bir vakıf kaynakçasında da böyle bir ayırıma rastlanmamaktadır (Çınar vd. 2015). M. Fuat Köprülü ve Ömer Lütfi Barkan, vakıflarla ilgili titiz çalışmalarında vakıfların sadece hukuk, mülkiyet ve iktisat açısından değil aynı zamanda toplumsal sınıflar ve şehir tarihi açısından da önemine dikkat çekmişlerdir (Barkan, 1940; Köprülü, 2019). Vakıflar hakkında önemli metodolojik bir çalışma, Bahaeddin Yediyıldız'ın *18. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi* adlı çalışmasıdır (2003). Yediyıldız, söz konusu kitapta yeni bir yöntem deneyerek sayısı on binleri bulan vakfiyeler içinden seçkici bir yöntemle vakıfların kurucuları, türleri, müteveli ve lehdarları, kaynakları, vakıf kurucularının sosyal sınıftaki yerleri, vakıf kurmadaki sebep ve motivasyonlarını tahlil ederek ortaya koymuştur. Nazif Öztürk (1999) ve Hasan Yüksel (1999) benzer yöntemle konuyu ele alan çalışmalar yapmışlardır. Ahmet Akgündüz'ün (2013) eseri, İslam hukukunda ve Osmanlı tatbikatında vakıfları genel hatlarıyla ortaya koymaktadır. Kadın ve vakıf konusunda önemli bir çalışma da Hasan Yüksel'e aittir (Yüksel, 1999). Yüksel bu çalışmasında özetle,

vakıf kuran kadınların Osmanlı toplumsal tabakadaki yeri, kökenleri, servetlerinin kaynağı ve vakıf kurma amaçlarını sorgulamıştır. Yüksel ayrıca 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı coğrafyasında kadınların genel olarak vakıf kurucular arasındaki oranlarını ve coğrafi dağılımlarını tespit etmeye çalışmıştır. Benzer bir çalışmayı Hüseyin Çınar (2015) da yapmıştır. Son zamanlarda vakfiyeler ve şer'iyye sicillerine dayalı Osmanlı'da kadın vakıfları hakkında makaleler ve lisansüstü tezler artmaya devam etmektedir. Ancak bu çalışmaların bir kısmı vakıfların listelenerek tanıtılması ya da vakfiye ve şer'iyye sicillerindeki bilgilerin benzer başlıklarla aktarılması şeklinde ortaya çıkmışlardır (Zeyrek, 2007; Taş, 2015; Abazi, 2016; Şensoy, 2019). Osmanlı'da vakıf kuran kadınlar başlığı altında yayımlanan kitap ve sempozyumlarda (Tülay, 1990; Başar, 2019) daha çok saray ve üst düzey yönetici ailelere mensup kadınların hayrat ve vakıfları üzerinde durulmuştur. Kadın vakıflarına dair müstakil bir çalışma olan, *Osmanlı Döneminde Ayntab'da Salihat-ı Nisvan Hayır Sahibi Kadınlar* (Kıvrım, 2017) isimli çalışma bu alanda önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Adı geçen eserin en önemli özelliği sadece unvanı olanlara değil şehirdeki tüm kadın vakıflarını ortaya koymasındır. Gabriel Bear, kadın ve vakıf konusuna farklı bir yerden bakmaktadır. Bear, 16. yüzyılda Osmanlı vakıf verilerinden elde ettiği istatistiksel sonuçlara dayanarak vakıfların uzun süreçte kadınlar aleyhine işleyen bir sistem olduğunu ileri sürmüştür (Baer, 1983; Fay, 2014). Baer'ın iddialarının diğer Osmanlı/İslam şehirlerinde doğrulanmadığını savunan bazı araştırmacılar Osmanlı ve Müslüman toplumunda kadınların vakıflar aracılığı ile sosyal ve iktisadî görünürlüklerini ortaya koymuşlardır (Jennings, 1975; Gerber, 1980; 1983; Meriwether, 2014). Jennigs Kayseri, Gerber Edirne ve Bursa, Fay Kahire, Meriwether Halep şehir örneklerinde toplumsal cinsiyet odaklı kadın ve vakıf konusunda araştırmalar yayımlamışlardır.

1. Kadın Vakıfları ve Mülkiyet Stratejileri

Erkek ve kadınların takva ve hayır işlerinde yarışmaları gerektiğine dair ayet, vakıf ve hayrat konusunda en önemli motivasyonun din ve inanç olduğunu göstermektedir. Aşağıdaki ayette iyi bir mü'minin, kadın veya erkek fark etmeksizin neler yapması gerektiğine işaret edilmektedir: "Müslüman erkeklerle Müslüman kadınlar, mü'min erkeklerle mü'min kadınlar, itaatkâr erkeklerle itaatkâr kadınlar ... sadaka veren erkeklerle sadaka veren kadınlar ... işte onlar için Allah bağışlanma ve büyük bir mükafat hazırlamıştır" (Kur'an-ı Kerim Meali, 2011, 33/35). Kadınların vakıf kurma nedenlerinin başında toplumda hayır yapma, hayırla anılma, ahirete yönelik sevap kazanma, sosyal statü, saygınlık, aile içi iktidar, mülkünü istediği şekilde yönetme gibi referanslar bulunmaktadır. Aşağıda detaylı olarak izah edileceği gibi Mardin'de kadınların çoğunlukla kurdukları aile vakıfları yanında, bu vakıflar aracılığıyla köy yolu tamiri, çeşme yapımı, cami aydınlatılması, çarşıda su dağıtılması, yazın su küplerinin içine buz kalıplarının atılması, taze mevsim meyvesi dağıtılması, fukaraya yardım gibi ahirete yönelik faaliyetler de bulunmaktadır. Osmanlı'da saray ve üst düzey devlet adamlarının hanım ve kızları, başta olmak üzere her sınıftan kadın, gayrimenkullerinin bir kısmını vakıf aracılığı ile hayır işlerine aktarmışlardır. Osmanlı şehirlerinde ortaya çıkarılan vakıf istatistikleri, vakıfların dörtte birinin kadınlar tarafından kurulduğunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Kadınların kurduğu vakıfların oranı, 16. yüzyılda İstanbul'da %36,8 (Bear, 1983: 10), Edirne'de %20 (Garber, 1983: 37), 18. yüzyıl Mısır'ında %25 (Fay, 2014: 34), Osmanlı döneminde Ayıntâb şehrinde %36,6 (Kıvrım, 2017: 57) olarak tespit edilmiştir. Osmanlı genelinde kadın vakıflarının oranı %30,19 (Yüksel, 1999: 51) olarak tespit edilirken, Yediyıldız (2003:159) bu oranı 18. yüzyılda %17,7 olarak belirlemiştir.

Kadınların vakıflar bağlamında sosyal, iktisadî ve hukukî alandaki mücadeleleri, mülklerini yönetme becerileri ve toplumsal görünürlükleri vakfiye ve mahkeme tutanaklarından izlenebilir. İslam hukuku,

erkekler gibi kadınlara da mal edinme ve mülkünde tasarruf etme yetkisi verirken hibe, teberru, vasiyet ve vakıflar aracılığıyla servetini başkasına aktarma imkânı da vermiştir. Mülkiyet ilişkileri içinde kadınların en aktif oldukları alan vakıflardaki rolleridir. Kadınlar, miras veya ticaretle elde ettikleri servetlerini kendi eylem ve kararları doğrultusunda geliştirdikleri sosyal, toplumsal ve daha çok aile içi konumları doğrultusunda istedikleri gibi kullanmışlardır. Şer’î hukuk, tartışmaya açık kapı bırakmayacak şekilde mirasta kadınların payını belirlemiştir. Buna göre kadınların mali özerkliği vardır ve kocasından ayrı mal varlığına sahip olabilirler (Akyılmaz, 2017). Osmanlı toplumunda bir kısım kadınlar yüksek düzeyde mülk ve sermaye sahibi olabilmıştır (Göçek vd. 2015: 50). Mahkeme sicillerindeki tereke kayıtları, miras davaları ve vakfiyeler incelendiğinde Osmanlı’da kadınların İslam hukukunun kendilerine tanıdığı sınırlar içinde haklarını kullanma mücadelesi veren ve miras paylarını alan bireyler olduğu söylenebilir.

Aşağıda adları zikredilen bazı araştırmacılar, kadınların şer’î hukukun kendilerine tanıdığı bu hakla elde ettikleri malları sosyal ve toplumsal cinsiyetçi baskılarla erkeklere aktardıklarını iddia etmektedirler. 16. yüzyılda İstanbul’da vakıf kurucuların %36,8’nin kadın olduğunu tespit eden Bear, İslam toplumunda kadına tanınan mülkiyet hakkının Batı dâhil olmak üzere pek çok medeniyette görülmediğini vurgular (Bear, 1983: 10). Ancak Bear, kadın ve vakıf konusundaki görüşlerini daha sonra çok tartışılacak bir iddia ile sonuçlandırır. Ona göre, servetlerini erkek akrabalarının müdahalesinden korumak amacıyla kadınların kurdukları vakıflar, sanılanın aksine uzun aşamada aleyhlerine gelişmiştir. Böylece vakıflar, kadınların miras veya başka yollarla elde ettikleri mülklerin aşamalı olarak tekrar erkeklere transfer edilmesine hizmet ettiği gibi ekonomik açıdan da onları zayıflatmıştır (Bear, 1983, 27). Bear’e göre erkeklere oranla kadınların daha az vakıf kurmaları, kurulan vakıfların düşük hacimli olması, servetlerinin daha çok taşınır mallardan meydana gelmesi, İslam miras hukukunun kadına verdiği mülkiyet hakkının toplumsal baskıyla engellemesinden kaynaklanır (Bear, 1983: 11). İslam’da kadın ve siyer konusundaki çalışmalarıyla tanınan Roded da şer’î miras hukukunun kadınlara verdiği mülkiyet ve miras hakkının toplumsal baskı ile ellerinden alındığını iddia eder. Ona göre; “Toplumsal bilinç kadınların miras paylarının dışında tutulması, çeyizlerine (mehir demek istiyor) babaları tarafından el konulması ve kadınların hukukî mülkiyet haklarını talep etmekten kaçınmalarında” rol oynamıştır (Roded, 1999: 419). Ancak bu iddialar, toplumsal cinsiyet alanında çalışan araştırmacıların bir kısmı tarafından tereddütle karşılanmıştır. Söz konusu araştırmacılar, başka şehirlerde ve farklı yöntemlerle yapılan çıkarımlardan yola çıkarak bu iddiaların tamamen doğru olmadığını ortaya koymuşlardır. Jennigs Kayseri, Gerber Bursa ve Edirne, Meriwether ise Halep şehrinde kadınların mülkiyet konusunda vakıflar aracılığı ortaya koydukları irade ve iktisadî özerkliklerine vurgu yaparlar. Meriwether, Bear’ın kadın vakıflarına dair iddialarının, diğer Osmanlı şehirlerine kıyaslandığında tartışmaya açık bir konu olduğunu, her şehrin coğrafi ve sosyal şartları hatta her vakıf kuran kadının aile içi ve sosyal çevresinin spesifik bir olayı ortaya koyduğu gerçeğinin göz önünde bulundurulması gerektiği üzerinde durur. Meriwether, “kadınların mülk denetiminin özellikle kent taşınmazlarını ellerinde tutmalarını” kadınların mülk üstünde denetim kurmasını eskiden sanıldığından daha büyük bir iktisadî özerkliğin kanıtı saymakta; ancak sözü edilen özerkliğin fazla abartılmamasının da altını çizmektedir (Meriwether, 2014: 126). Kayseri şer’iyye sicillerinde kayıtlı 1800’ün üzerinde kadının taraf olduğu davaları inceleyen Jennigs, Osmanlı toplumunda kadınların köle muamelesi gördüğü, pasif, ezilmiş, toplumdan soyutlanmış, kendileri dâhil mal ve mülklerinin ailedeki erkeklerin mülkü olduğu varsayımını hatırlatmakta, elde ettiği verilerle bunun aksini ortaya koymaktadır. Kadınların vakıf kurucusu olarak mülklerini istedikleri istikamette yönlendirdikleri, mahkemelerde davalı ve davacı olarak yer aldıkları, mülkiyetin kendilerine kısmen de olsa iktisadî özerklik verdiğine işaret

etmektedir (Jennigs, 1975: 54). Gerber; şer'iyeye sicillerindeki davalarda kadınların genellikle mülk sahibi olarak müdahil olduklarını delil göstererek, "kadınların sadece teoride değil; pratikte de İslam miras hukukunda etkili olabileceklerini" tespit etmiştir (Gerber, 1998: 331). Kadınların İslam toplumundaki yerini, mülkiyet ve miras hakkını öncelikle toplumsal baskılar değil hukuk kuralları belirlemektedir. Ancak toplumsal baskılar ve uygulamalar şer'î hukukun kadına verdiği mülkiyet hakkını kullanmasına değişik şekillerde zorluklar çıkarmıştır. Kadın ve miras konusunda önemli çalışmaları olan Akyılmaz, şer'iyeye sicilleri ve arşiv belgelerinde kadınların mülkiyet haklarını korumak için verdikleri ciddi mücadelenin, kadınların hukuken sahip oldukları miras ve mülkiyet haklarını kullanmakta çektikleri güçlüğe işaret ettiğini söylemektedir. Gül, hukukî düzenlemelerle uygulama arasındaki farka dikkat çekmektedir (Akyılmaz, 2017: 331).

2. Mardin Kadın Vakıfları

İslam şehirleri ve Osmanlı toplumunun genelinde erkeklerle beraber kadınlar da belli oranda vakıf kurmuşlardır. Mardin'de de kadınlar, ellerine geçen veya ticaretle elde ettikleri servetlerini vakıflar aracılığıyla akrabalarına ya da hayır cihetine nakletmişlerdir. Bu çalışmada 19. yüzyıl başından Osmanlı Devleti'nin sonlarına doğru Mardin'de kadınların kurduğu otuz vakıf tespit edilmiştir (bk. Ek 1: Tablo 1). Adı geçen vakıfların özellikleri, vakıf kuran kadınların sosyal statü ve kimlikleri, mal varlıkları, servetlerinin çeşidi ve cinsi, köy ya da şehir arazisi, menkul-gayrimenkul gibi ayrıntılar vakfiye ve şer'iyeye mahkemesi kayıtlarıyla ortaya çıkarılmıştır. Kadınların vakıflar aracılığı mülkiyet haklarını nasıl kullandıkları, vakıf kuran (vâkife), müteveli ve lehdar olarak rolleri sorgulanmıştır. Ayrıca vakıf malları ve yönetimi konusunda yıllarca süren mülkiyet davalarındaki tavır ve mücadeleleri de Mardin kadınlarının sosyal ve iktisadî kimliği hakkında ipuçları vermiştir.

Mardin'de kadınların kurduğu otuz vakıftan yedi tanesi aile vakfı (%23,3), on dört tanesi yarı aile vakfı (%46,6), dokuz tanesi de (%30) hayra dönük vakıflardır. Aile ve yarı aile vakıfları bu vakıfların %70'ini oluşturmaktadır. 18. yüzyılda Osmanlı genelinde kurulan vakıfların %7'si aile, %75 gibi büyük bir oran da yarı aile vakıflarına aittir (Yediyıldız, 2003: 15).

Vakıf mülkleri, şehirde menzil olarak değerlendirilen meskenler, ticari gayrimenkuller (dükkân, boyahane), köylerde ise bostan, bahçe, üzüm bağı, tarla, su kaynağı, değirmen ve meskenlerden oluşmaktaydı. Vakıflardan on altısının mülkü Mardin'de, üç tanesi hem şehir hem de kırsal alanda, on bir tanesinin mülkleri kırsal alanda bulunan gayrimenkullerden meydana gelmekteydi. Kırsal alanda vakfedilen mülklerin büyük bir kısmının sahipleri şehirli (Mardin) kadınlardı. Bunlardan sadece dört vakfın kurucusu Mardin'e yakın Rışmıl ve Kabala köylerinde ikamet eden kadınlardı. Şehirli kadınların sulak arazili köylerde gayrimenkulleri ve değirmen hisseleri dikkat çekmektedir. Kadınlar, köylerdeki tarla ve akarlarını ortaklıkla ve yardımcıları aracılığıyla işletmişlerdir. Rışmıl, Kabala ve Gurs gibi Mardin'in kıyısındaki köyler bölgenin su kaynakları açısından zengin mıntıkalarıdır. Kadınların buralarda mülk sahibi ve değirmenlerle kaynak sularda hissedar olmaları ciddi bir uğraş ve mücadeleyi gerektirmiştir. Bu arazi ve su nöbetleri ile ilgili mülkiyet ve ortaklık davalarının uzun yıllar sonra bile devam etmesi, kadınların servetlerini kolaylıkla başkasına bırakmadıklarını göstermektedir. Kadınların daha çok taşınır servete sahip oldukları, ellerine geçen gayrimenkulleri de satarak paraya çevirdikleri iddiası en azından Mardin için geçerli değildir. Bu şehirde vakıf kuran otuz kadından sadece birinin bir kısım malları taşınır kıymetli eşyadan meydana gelmiştir (BOA. MŞH. ŞSC. d. 6928, 49-50; MŞS.250). Diğerlerinin vakfettikleri ve satın alarak ellerinde bulundurdıkları servetleri; dükkân, ev, değirmen, su nöbeti, bağ, bahçe, tarla gibi taşınmaz mülklerden oluşmaktadır (bk. Tablo 1).

Mardin’de kadınların vakfettiği mülklerin parasal kıymetleri belirtilmediğinden vakıfların büyüklüğü hakkında net bir rakam vermek mümkün görünmemektedir. Ancak vakıf mülklerinin bulunduğu yer ve işlevleri bu konuda bir fikir verebilir. Şehrin merkezinde vakfedilen evlerin bir kısmı iki katlı konak büyüklüğünde meskenlerdir. Dükkânlar da çarşının işlek noktalarında olup olmadıklarına göre değerlendirilebilirler. Köylerde vakfedilen tarla ve akarların sulu olanları belirtilmesine rağmen bu akar ve tarlaların ölçümleri ve fiyatları verilmemiştir. Ancak Meriwether’in vakıf boyutlarının tasnifine göre (Meriwether, 2014:130) vakfedilen gayrimenkullerin kaç parça mülkten oluştuğu kıymetleri hakkında nispeten bir fikir verebilir. Mardin’deki kadın vakıflarının %80’i küçük ölçekli vakıflardır. Bir-dört arasında parçadan oluşan vakıf sayısı yirmi dördtür (%80). Beşten büyük mülke sahip vakıf sayısı altıdır (%20). Bu rakamlara göre Mardin’de kadınların kurdukları vakıfların diğer Osmanlı şehirlerine (Meriwether, 2014: 130) benzerlik göstererek küçük ölçekli vakıflar olduklarını söylemek mümkündür (Gerber, 1983: 37). Erkeklerle oranla kadınların daha az ve daha küçük kapasiteli vakıflar kurduğu bu alandaki tüm araştırmacıların kabul ettiği bir gerçektir. Bunu Mardin kadınları için de söylemek mümkündür. Mardinli kadınlar zengin veya düşük gelirli fark etmeksizin ellerindeki tek parça dükkân, ev veya tarlayı vakfettiği gibi on beş ve yirmi iki parçadan oluşan büyük bir serveti de vakfetmiştir (Bkz. Tablo.1).

Adı geçen vakıflardan on tanesinin mülkleri vakıf kurucu kadınların eline satın alma, yedi tanesi miras, üç tanesi satın alma ve miras yoluyla geçmiş, yedi tanesinin de kaynağı belirtilmemiştir. Bu da kadınların satın alma, ticaret ve miras yoluyla mülk edindiklerini göstermektedir. Vakıf kurucu on üç kadın, servetlerinin büyük bir kısmını ticaret yaparak elde ettiklerini vakfiyede belirtmişlerdir. Satın alma yoluyla mülk edinmeleri, Mardinli kadınların bir kısmının ticari faaliyette bulunduklarını göstermektedir. Kaynağı belli olan yirmi üç vakıftan on üçünün (%56,5) satın alma ve ticari faaliyet sonucu elde edilmesi kadınların ellerindeki mülklerini satmaktan ziyade hayatta oldukları müddetçe ellerinde bulundurmaya çalıştıklarını gösterir.

3. Vakıf Kurucusu, Mütevellî ve Lehdar Olarak Mardin Kadını

Osmanlı’da cinsiyet ve kadın konulu araştırmalar bir kısım Batılı seyyah ve yazarların da etkisiyle genelde saray, üst düzey yönetici hanımları ve zengin kadınlar üzerinde yoğunlaşmıştır (Tülay,1990; Başar, 2019). Daha alt sıradan ve halktan kadınların Osmanlı tarihi içinde görünmeleri son yıllarda şer’iyye sicilleri ve vakfiyeler üzerinde yapılan araştırmalarla gündeme gelmeye başlamıştır (Roded, 1999: 418). Mardin’de vakıf kuran kadınlardan on bir tanesi (%36,6) zâdegân, çelebi, seyyid, şeyh, ağa olarak tanınan hânedân sahibi ailelere mensuptur. İki vakfın kurucusu da aslen köle olup, *mü’tika* (azat edilmiş) Elmas Hatun’dur. On yedi (%56,6) vakfın kurucusu bir ile on beş arası parçadan oluşan mülklerini vakfeden değişik gelir gruplarına mensup unvansız kadınlardır. Saide Hatun, Mardin müftüsü Hacı İsmail’in büyük servetinin varisi ve otuz dokuz parça mülkten oluşan vakfının mütevellisiydi. Saide Hatun, aynı zamanda ticaret, satın alma ve miras yoluyla eline geçen mülkleri de vakfederek Mardin’in şehir kimliğinde, ticaret ve mülk davalarında adından sıkça söz ettiren bir kadın olmuştur. Diğer vakıf sahibi kadınların büyük bir kısmı orta ve alt gelir seviyelerine mensup oldukları vakıfların büyüklüğünden anlaşılabilir (BOA. MŞH. ŞŞC. d. 6928, 93-95).

Vakıf kuran kadınların bir kısmı *muhadderrât / muhadramûn* olarak tanımlanmakta ve evden çıkmadan işlerini gördürmekteydiler. Evlerinde yardımcıları vasıtasıyla işlerini yürüten ve dışarı çıkmayan bu kadınların kamusal alanda görünmezliği Osmanlı toplumunda statü, saygınlık, asalet ve zenginliklerine işaret etmekteydi (Khoury, 2014: 112-124). Bu kadınlar ticarî faaliyetlerini cariyeye veya hizmetçileri aracılığıyla evlerinde görür, davalı oldukları durumlarda mahkeme heyetini kendi hanelerine çağırırlardı.

Kadılar, çoğunlukla bu kadınların hanelerine naip ve kâtibini gönderir, davaları özel hanelerinde görülürdü. Saide Hatun vakıf ve mülkleriyle ilgili işlemleri çözmek üzere mahkeme heyetini evine davet eden kadınlardandı. Mahkeme kaydında Saide Hatun'un davasının görülmesi için mahkemeye gelmek istemediği, işlerini vekili aracılığı ile de görmeyi reddettiği "muhaderrâttan olup cebren ihzârı dahi gayr-i mümkün" olduğu notu düşülmüştür. Mahkemeye gelmeyi reddederek, kamusal alanda görünmek istemeyen Saide Hatun'un isteği kabul edilerek Câmî'-i Kebîr Mahallesi'ndeki konağında, evkâf müdürü, şehir meclis azaları ve bir mübaşirden oluşan şer'î mahkeme kurulmuştur (BOA. MŞH. ŞSC. d. 6922:58).

Vakıf kuran Mardinli kadınların sosyal statüsü vakfiyelerinde belirtilmesine rağmen yaşları, evlilik durumları, çocukları hakkında doğrudan bilgi bulunmamaktadır. Ancak vakfiyenin lehdarları ve kadınların vakıf üzerinden ortaya çıkan mülkiyet ilişkileri bu konuda ipuçları vermektedir. Vakfın şartlarından kadınların evli, dul, çocuklu, çocuksuz ya da erkek ve kız çocukları hakkında fikir yürütmek mümkündür. Vakıf kuran otuz kadın içinde sekiz tanesi, servetlerini kız kardeşlerinin çocuklarına ve onların evlatlarına vakfetmişlerdir. Bunlar muhtemelen çocuksuz veya dul kadınlardır. Ölümünden sonra mallarının kime ve nereye gitmesine vakıflar kanalıyla kendileri karar verdiler. Bu kadınlar mülkleri üzerindeki irade ve otoritelerini kullanarak, vakıfları aracılığıyla istemedikleri mirasçıların engellemeye çalışmışlardır. Ayşe Hatun bint Seyit Ali, erkek çocukları olmasına rağmen mülkünü ayrı kocadan olan üç kızına yarı yarıya vakfetmiştir (BOA. MŞH. ŞSC. d. 6941:46). Sevda bint Davut menkul ve gayrimenkullerini kızına vakfetmiştir (BOA. MŞH. ŞSC. d.6928:49-50). Halime Hatun ise mülkünü kocası ve teyzesinin kızına vakfetmiştir (BOA. MŞH. ŞSC. d. 6943:10). Erkeklerden daha geniş bir yelpaze çizen kadın vakıfları, kurdukları aile ve yarı aile vakıflarında kadınların aile içi özel şartları neyi gerektiriyorsa ona göre davrandıkları anlaşılıyor. Kadınların bir kısmı da kocaları ile ortaklaşa vakıf kurarak "kayd-ı hayat" şartıyla mülklerinin idaresinde vakıf aracılığıyla birbirlerini müteveli tayin etmişlerdir.

Mardin'de vakıf kuran kadınların büyük bir kısmı (%83,3) vakfın ilk mütevellisi olarak kendilerini tayin etmişlerdir. Bunlardan beş tanesi hayrî vakıf olup ilk mütevelliliği hayır cihetinin başında bulunan müderris, şeyh veya imama verdiler. İki hayır vakfında kadınlar mütevelliliğe önce kendilerini, vefatlarından sonra şeyh veya müderrisleri tayin ettiler (BOA. MŞH. ŞSC. d. 6898: 61; BOA. MŞH. ŞSC. d. 6942:16). Hayatta oldukça vakıflarda kendilerini müteveli olarak tayin eden vakıf kurucusu kadınlardan yedi tanesi (%23,3) ölümünden sonra sadece erkek çocuklarını müteveli seçmişlerdir. Sadece kızlarını müteveli tayin edenler üç (%10), kız kardeşlerinin erkek veya kız çocuklarını seçenler beş (%16,6), erkek ve kızlardan erşed (en resîd) evlatlarını müteveli seçenler de yedi kişidir (%23,3). Bunlardan iki tanesi de kendilerinden sonra kayd-ı hayatla kocalarını ve aynı kocadan olma çocuklarını vakıflarına müteveli olarak tayin etmişlerdir. Kadınların vakıflarına müteveli olarak seçtikleri kişi yelpazesi bu tabloda erkeklerinkinden daha geniş görünmektedir. Kocaları, erkek çocukları, erkek kardeşleri, kızları, kız kardeşleri, teyzeleri, kız kardeş çocukları, bir kocadan olma çocukları (kocanın başka kadından çocukları hariç tutulmuştur), şeyh, cami imamı ve müderris gibi aile içinden ve ilmiye sınıfından kişileri vakıflarına kendilerinden sonra yönetici tayin ettiler. Bu tabloda vakıfların erkek veya kadınlar lehine işlediğine dair bir iz ve işaret görülmemektedir. Vakıfların belli bir süreçten sonra erkeklerin kontrolüne geçtiği savı doğrulanmamaktadır. Vakıf yöneticiliği tamamen mülk sahibi kadınların mülklerini istedikleri istikamete yönlendirilmesinde iradelerini ortaya koydukları şer'î ve hukukî bir araç olarak görülmektedir.

Bear, kadınların 16. yüzyılda kurdukları vakıflara oranla daha az sayıda müteveli olduklarını, vakıfların daha çok erkek mütevellilerin eline geçtiğini iddia etmiştir (1983: 22). Meriwether, Halep'te kadın ve vakıf hakkında yaptığı araştırmada farklı bulgulara ulaşmıştır. Halep'te vakıf kuran kadınların büyük

çoğunluğunun ilk müteveli olarak kendilerini ve ölümlerinden sonra da aile içi dengelere göre kızlarını, kız torunlarını, cariye ve kız kardeşlerini de atadıklarını, bu konuda mahkemelerde davacı ve davalı olarak ellerinden alınmak istenen tevliyet haklarını savunduklarını ve müteveli olduklarını ortaya koymuştur (Meriwether, 2014: 137). Aşağıda örneklendirileceği gibi, Mardin'deki kadın vakıflarının mütevellilerine bakıldığında Halep'teki araştırma bulgularının Mardin için de geçerli olduğu görülmektedir.

Mardin'de vakıf kurucusu kadınlar, gerek kendi hemcinsleri gerekse erkeklerin kurdukları vakıflarda müteveli olarak görev almışlardır. Örneğin Ayşe Hanım, satın alma yoluyla eline geçen üç dükkânın tamamının mütevelliliğini hayatta oldukça kendisine, ölümünden sonra Adile Hanım bint Yusuf Ağa'ya şart koşmuştur. Adile Hanım'dan sonra kızının oğlu Davut'un müteveli olması vakfiyede yer almıştır (BOA. MŞH. ŞSC. D. 6907: 118). Bu vakıfta müteveli ve lehdar seçilirken, cinsiyete değil aile içi dengelere bakılmıştır. Ayşe Hanım, vakfının yönetimini kendisinden sonra Adile Hanım'a vermiş, ondan sonra da kızının erkek oğlunu müteveli tayin etmiştir.

Hacı Musa bin Hacı Hüseyin Çelebi, Diyarbakir'de vakfettiği iki katlı hana erkek çocuklarını değil karısı Heti'yi müteveli tayin etmiş ve işletmek üzere anahtarını kendisine teslim etmiştir (VGM-d. 2005-230/453-455). Musa Çelebi'nin erkek çocuklarını ve üç torununu "umur-ı tevliyeti (vakıf yönetme işlerini) bihakkin ifaya muktedir olamayacakları" için bu görevi yapmaya muktedir, güvenilir ve müstakim bulunan karısı Heti Hatun ve erkek torunlarından Yusuf bin Hüseyin Çelebi'yi nasp etmiştir. Vâkıf, dört erkek torunundan üçünü azletmiş ölümünden sonra da müteveli olmalarını engelleyecek şart koymuştur. Aile içi bir anlaşmazlığa ya da *erşed olmadıklarına* (akıl hastalığı gibi) işaret eden bu muamelede Musa Çelebi üç erkek torununu miras ve vakıf gelirinden mahrum etmiştir (VGM d. 606-109/213).¹

Mardin'de Nakşibendi tarikatına mensup Şeyh Hamid Efendizâde Şeyh Mehmet Salih Efendi, Gurs bölgesindeki köylerde bulunan bağ, bahçe ve değirmen hisselerinden oluşan yedi parça mülkten oluşan vakfını erkek evlatlarına şart kılmıştır. Mehmet Salih Efendi, vakfın gelirinin üçte birini babası Şeyh Mehmet Ali Efendi türbesindeki kitapların bakımı, ciltlenmesi ve diğer hayır işlerini yerine getirmek üzere kız kardeşi Saliha Hanım'ı müteveli nasp etmiştir. Şeyhin erkek çocukları olmasına rağmen vakıf yönetimini Saliha Hanım'a vermesi bu işe diğerlerinden daha layık olduğunu göstermektedir (VGM d. 1759-47/81-82). Mardin Sancağı vakıf muhasebe defterinde otuz yedi dükkân, bağ ve bahçeden oluşan en büyük vakfın mütevellisi de bir kadındır. Hacı İsmail Efendi, vakfının mütevellisi Saide Hatun vekili Ali Efendi tarafından muhasebesi görülen vakfın H.1278/M.1861 ve H.1279/M.1862 senelerine ait muhasebe kaydında otuz yedi dükkân, bir bahçe ve bir bağdan oluşan vakfın iki yıllık kira geliri 5282 kuruştur. Saide Hatun, hayatta olduğu müddetçe babasından kalan vakfın ve diğer mülklerin idaresini bizzat elinde bulundurmuş, vakfa yöneticilik yapmış bunu erkek akrabalarıyla paylaşmamıştır (BOA. EV.d.17509/20).

Kadın vakıflarında lehdarlarda/yararlanıcılarda toplumsal cinsiyet izi merak edilen bir konudur. Kadın vakıf kurucuları vakıflarından kimleri yararlandırıyor veya kimlerin lehine vakıfta bulunuyorlardı? Vakıf lehdarlarını hangi nedenlerle ve neyi gözeterek seçiyorlardı? şeklindeki sorular Mardin kadın vakıfları için de merak konusudur. Gerek kadın gerekse erkek vakıflarında lehdarların seçiminde toplumsal cinsiyet ayrımı yapılmış mı? Kadınlar mallarını vakfederken beklendiği gibi kendi hemcinslerini mi tercih ediyorlardı? Elimizde Mardin kadın vakfiyeleri ve vakıf davalarını içeren belgelerde erkek ve kadın vakıf kurucular şer'î hukukun izin verdiği sınırlar içinde değişik alternatifler kullanarak iktisadî, sosyal ve aile şartları gözetlenerek bir seçimde bulundukları söylenebilir.

1 Arapça vakfiyenin tercümesi için bk. VGM, d. 2005-230/453-455.

Mardinli kadınların on üç tanesi (%43,3) vakıflarında lehdar olarak kızlarını, yedi vakıf kurucu kadın (%23,3) kız ve erkek çocuklarını şer'î miras hukukuna göre müşterek olarak lehdar tayin ederken, bazıları da vakfı “ez-zükür dûne'l-inâs” (VGM d. 2113-164/323; BOA. MŞH. ŞSC. d. 6942:169) ibaresi ile kızlar hariç olmak üzere erkek evlatlara tahsis etmiştir. Bu tür vakıflarda kız veya dul olsunlar evli olmayan sulbî kızlarına hayatta oldukları müddetçe vakıftan, daha çok da meskenlerden yararlanma şartı konmuştur. Kadınların vakfa lehdar ya da müteveli seçerken kadın ya da kızları tercih etmesi beklenirdi. Ancak Mardinli kadınlar mülklerini vakfederken bundan yararlanacak ve yönetecek kişileri cinsiyete göre değil, aile içi özel pozisyon ve sosyal şartlara bağlı olarak tercihte bulundular. Mülklerinin istemedikleri erkek akrabalarının eline geçmesini engellemek için kurdukları vakıfların ilk yararlanıcıları olarak daha çok kız kardeşlerini ya da teyzelerini seçerken, onlardan sonra gelecek lehdarlar arasından bunların kız çocuklarını hariç tutmuşlardır. Böylece ilk adımda mülklerini kocalarının erkek akrabalarının eline geçmesini engelleyerek kız kardeş ve teyzelerine intikalini sağlamış ikinci adımda toplumsal cinsiyetçi yaklaşımları şaşırtacak bir şekilde vakfın gelirini kız kardeş veya teyzelerinin erkek çocuklarına şart kılmışlardır. Vakıf gelirinin kız kardeş ve teyze gibi kadınlara transferi, ikinci adım görülmeden okunduğunda, vakıf kurucusu kadının kendi hemcinslerini kayırdığı gibi bir anlam çıkarılabilir. Ancak ikinci adımda adı geçen kadınların sadece erkek çocuklarının vakıftan yararlanmaları şartı cinsiyetçi bir seçimin en azından anılan dönemde ve araştırmaya konu edilen Mardin kadın vakıflarında söz konusu olmadığı görülecektir. Halep kadın vakıflarını araştıran Meriwether de vakıf yöneticilerinin seçilmesinin *toplumsal cinsiyete göre* belirlenmediğini ortaya koymuştur (Meriwether, 2014: 143). Müteveli veya lehdarların neye göre seçildiği her vakfın özel şartları içinde değerlendirilmelidir. Şer'î miras hukukunun mirastan pay verdiği bazı akrabalarını mahrum bırakmak isteyen kadınlar (aynı zamanda erkekler) mülkün kime gitmesini ve ölümlerinden sonra istedikleri cihete transferini vakıflar aracılığıyla sağlamaya çalışmışlardır. Aşağıdaki örnekler konuyu yeterince açıklamaktadırlar.

Nezâret-i Evkâf-ı Hümâyûna mülhak evkaftan İmam Zeynel Abidin vakfından Nusaybin'e bağlı Alaca Kalayır Nahiyesi Telşeir köyündeki vakfın tevliyeti (idaresi) Mustafa, Yusuf ve Hatice kardeşler tarafından ortaklaşa yürütülmüştür. Mustafa ölünce yerine kızı geçmiş ancak başkası ile evliliği bahane edilerek idareye muktedir olamayacağı gerekçesiyle tevliyetin kendisinden alınması için (halası dâhil) diğer kardeşler tarafından dava açılmıştır (BOA. MŞH. ŞSC. d. 6913: 23). Bu örnekte türbedarlık ve vakıf mallarını yönetme görevi, evlilik, aile içi dengeler ve kişisel özelliklere göre şekillenmiştir. Babasının hissesini alan kızın evliliği ile ailenin ortak malına yabancı birine gitmesinden korkulmuştur. Kardeşlerinin kızının yöneticilik yapamayacağını iddia edenlerden bir tanesinin halası olması, mülkiyet ilişkilerinin cinsiyet üzerine kurulmadığını göstermesi açısından ilginçtir.

Kadınların kurdukları vakıflar içinde en büyük payı alan aile ve yarı aile vakıfları, varlıklı kadınlara mülklerini vakıf koruması altına almak hem de hayatları boyunca edindikleri mal ve mülklerinin ellerinden çıkmasına mani olmak imkânı vermiştir. Bu vakıflar ölüm, boşanma, tabii afetler ve yaygın sosyal problemler karşısında geride kalan kadın ve çocuklara erkek veya kız fark etmeksizin uzun vadeli güvenli mali güvence sağlama aracı olarak artmıştır. Aile vakfı kurma amaçlarından sayılan malın müsadere, aile şerefi veya mülkün miras taksimatında bölünüp yok olması endişesi Mardinli kadın vakıf kurucularında öncelikli konu değildir. Onlar daha çok mülklerini bu vakıflar aracılığı ile İslam miras hukukunun taksimatını bertaraf edecek şekilde, belirledikleri kişiler ya da hayır cihetine transfer ettiler. Şer'î hukukun miras taksimatından kaçınmak için yine aynı hukukun kendilerine tanıdığı mülkiyet, teberru, vasiyet, hibe ve vakıf gibi şer'î araçlarla servetlerini istedikleri gibi kullanma hakkından yararlandılar.

Barkan'ın (1942:161) “evlatlık vakıf, vâkıf'ın arzu ettiği şekilde (mülklerin) tasarruf edilmesini mümkün kılan bir vasiyetname halini alması kabil olduğu için izhar edilmekte idi” tespiti Mardin kadın vakıflarında da görülmektedir.

Mardin Nakîbüleşrafi Şeyh Muhammed 78550 kuruş kıymetli on dükkân, şehrin en güzel bahçeli konağı olan Firdevs kasrı, üç bahçe, dört akarsu kaynağı ve iki değirmen hisselerinden oluşan vakfının mütevelliliğini erkek evlatlarına bırakmıştır. Ancak zevcesi Bedriye Hanım ile kızlarına bekar veya dul kaldıkları müddetçe Firdevs Kasrında (konağında) oturma hakkı vermiştir. Geçimleri için de Firdevs bahçesinin yıllık gelirinden erkek çocuklarla eşit olarak yararlanmalarını vakfiyesinde şart kılmıştır (VGM d. 1759-201/1341). Nakşibendi tarikatından Şeyh Hamit Efendi, erkek evlatlarına şart kıldığı vakfında “fevkânî bir evi, altında ocağı, dâhilinde küçük bir âhûru müstemîl kısmın süknâsını” (oturma hakkını) dul olarak yaşadığı müddetçe ölünceye kadar zevcesi Hatice Hatun'a vermiştir. Evin batı cihetinde yeniden bina ettiği odanın oturma hakkını da içindeki ocak ile birlikte oğlu Abdurrahman'ın validesine (ikinci karısı) tahsis etmiştir. Ayrıca kızları Zeynep, Ayşe ve Adile'nin de bekar oldukları müddetçe vakfettiği evde oturma hakkına sahip olacaklarına dair şart koymuştur (VGM d. 2142-384/375).

Bazı vakfiyelerde vakıf kurucuları erkek ve kızlarına şer'î miras kurallarına uygun olarak “li'z-zekeri mislû hazz'î-ünseyeyn” erkeğe iki, kadına bir hisse verilecek şekilde geliri bölüştürmüşlerdir. Hacı İsmail Efendi bin Ahmet Efendi, otuz beş dükkân, bir bostan, bir değirmen, üç üzüm bağının gelirini, erkek ve kız evlatlara şer'î miras hükümlerine göre vakfetmiştir. Ayrıca mütevelliliğini önce erkek oğulları onlardan sonra erkek torunlara geçmeden kız çocuklarına şart kılmıştır (VGM d. 2113-12/18-19).

Bazı erkekler de sadece kızlarına ve evlatlarına vakıfta bulunmuşlardır. Dizdarzâde Osman Ağa Mardin'de bir evini sadece kızlarına ve onların evlatlarına vakfetmiştir (VGM d.1760/97/183-184). Mühtediye Ayşe'nin oğlu Mustafa annesinden miras kalan bir bostanı karısı Adile Hatun'a vakfetmiştir. Mustafa, bu yolla muhtemelen başka bir kadından olma çocuklarını vakfettiği evin hisselerinden mahrum bırakmıştır (BOA. MŞH. ŞSC. d. 6898: 78). Görüldüğü gibi vakıflara lehdar seçilirken toplumsal cinsiyete dayalı herhangi bir seçimde bulunmamıştır. Hayır sahipleri vakıflarının menfaat ve gelirini tercih ettikleri hayır cihetinin yanında daha çok aile içinden birlikte hareket ettikleri akrabalarından kadın erkek fark etmeksizin tercih ettikleri birine şart koşmuşlardır.

4. Kadınların Vakıflarda Yöneticilik (Tevliyet) Mücadelesi

Mardinli kadınlar mahkemelere yansıyan vakıf davalarında, oğulları, erkek kardeşleri, kocaları, kız kardeş, hala ve teyzelerine karşı mahkemede davalı ve davacı olarak mal varlıklarına dair iradelerini ortaya koymuşlardır. Bu kadınlardan bir kısmı, yıllarca süren davalarda en yakın erkek veya kadın akrabalarıyla müteveli veya lehdar olma konusunda çekişerek, hukuk mücadelesi vermişlerdir. Kadınların kocaları ve diğer akrabalarından bağımsız mülk edinmeleri, miras, ticaret ve alım satım yoluyla servetlerini arttırmalarını kimi araştırmacılar abartılı ifadelerle ortaya koyarken bazıları bu durumu görmezden gelmiştir. Ancak kadınların mal ve mülke dair sosyal ve iktisadî rolleri, vakıf aracılığıyla servetlerini yönetme gerçeğine rağmen, İslam toplumunda kadınların mülkiyet, iktisadî rolleri ve sosyal kudretleri erkeklerle kıyaslandığında abartılmaması gerektiği kanaati daha gerçekçi görünmektedir (Gerber, 1983: 17).

Kadınların ilerleyen aşamalarda vakfa lehdar, müteveli, davalı veya davacı olarak verdikleri mücadele şer'iyye sicillerindeki mülkiyet davalarından izlenebilmektedir. Aşağıda bu davlardan örnekler verilmiştir. Mardin Şehidiye Mahallesi'nden Zemzem binti Muhammed, babaannesinin elli yıl önce kurduğu vakfın

şartları gereği erkek kardeşi Ahmet hakkında mütevellî olma nöbetini kendisine vermediği için şer'î mahkemeye müracaat ederek şikâyetçi olmuştur (BOA. MŞH. ŞŞC. d. 6897: 37).

Meryem bint İbrahim, büyük dedesi Şahkulu Bey'in vakfına mütevellî olan dört erkek akrabasına vakıf yönetiminde kendisine haksızlık ettikleri için dava açan kadınlardan birisiydi (VGM d. 1760-118/226). Davayı kaybeden Meryem, yedi yıl sonra tekrar vakıf payı ve yönetim hakkını mahkemeye taşıdı (VGM d. 1759-180/347). Büyük dedelerinin yıllar önce kurduğu vakıftaki paylarını isteyen ve davayı kaybetmelerine rağmen işin peşini bırakmayan kadınlar mülkiyet konusunda iddia edildiği gibi pasif ve edilgen bir konumda olmadıklarını göstermişlerdir.

Mardin Teke Mahallesi'nde Ayşe bint Hıdır Gömlü, vekili aracılığıyla erkek kardeşi Abdulkadir'in otuz yıldır babalarının vakfettiği mülklerin tevliyet ve gelirlerini kendisiyle paylaşmadığını iddia ederek dava açmıştır. Ayşe Hanım erkek kardeşiyle otuz yıl süren mülkiyet davasını kaybetmesine rağmen tekrar dava açarak hukukî mücadeleden vazgeçmemiştir (BOA. MŞH. ŞŞC. d. 6906: 60).

Vahide bint Feyzullah, büyük anneleri Merve Hatun'un erkek ve kız evlatlarına şer'î miras kurallarına göre vakfettiği Kabala köyündeki sulu ve susuz arazi ile meyveli ve meyvesiz ağaçlar ve kâgır bir köşk, su nöbeti ve üzüm bağının tevliyet hakkı davasını uzun mücadeleler sonunda kazanmıştır. Üçüncü nesilde erkek kardeşlerinin çocuklarından mahkeme kararıyla geri almıştır., (BOA. MŞH. ŞŞC. d. 6898: 13; BOA. MŞH. ŞŞC. d. 6898: 53; VGM d. 2018-118/221).

Elmas bint Abdullah babasının adından da anlaşılacağı üzere Kermozâdelerin kölelikten gelme gelinidir. Kocası Hacı Hüseyin vefat edince kendisine Mardin şartlarına göre büyük bir servet kalmıştır. Elmas Hatun, mallarının bir kısmını vasiyet, teberru ve vakfetmiştir. Babussor Mahallesi'nde oturan Elmas Hatun mahkemeye bizzat müracaat ederek, elindeki mevcut bütün mal, eşya, akar, değirmen, nakit para vb. mal olarak adlandırılacak her şeyini aile içinde birlikte hareket ve güç birliği ettiği büyük oğlu Seyyid Musa'ya devretmiştir. Böylece diğer varisler tüm mal ve mülkten mahrum bırakılmışlardır. Elmas Hatun'un mülk üzerindeki bu tasarrufları aile içinde tepki çekmiş, torunları Reşide ve Mustafa mahkemeye başvurarak ninelerinin mülkleri haksız olarak kendilerinden aldığını iddia etmişlerdir. Elmas Hatun'un aslen cariye olup, mu'tika da olmadığını (Cariyelikten azat edilmediğini) öne sürerek, mirastan kendi hisselerine düşen 17947 kuruşu talep etmişlerdir. Elmas Hatun'un mülk mücadelesinin nasıl sonuçlandığına dair bir kayıt yoksa da kadın ve erkek aile bireyleri arasındaki kıyasıya mülkiyet davasının daha uzun yıllar sürdüğü tahmin edilebilir (BOA. MŞH. ŞŞC. d. 6922: 57).

Kadın ve mülkiyet konusunda ilginç bir örnek de Mardin Müftüsü Hacı İsmail Efendi'nin kızı Saide'nin mücadelesidir. Saide Hatun, kırk dükkân ve onlarca parça gayrimenkulden oluşan babasının vakıflarının mütevellîliği yanında, ticaret yaparak elde ettiği büyük bir serveti de yönetmiştir. Vakıf gelirlerini, dükkânların kiralarını toplamak, kendisi adına alım-satım ve ticari işlerini yürütmek üzere oğlu Molla Muhammed Derviş'e vekâlet vermiştir. Oğluyla ailevi sorunlar yaşadığı anlaşılan Saide Hatun, kendisine verdiği yetkileri geri çekmiş, öz oğluyla mahkemede karşı karşıya gelmiştir (BOA. MŞH. ŞŞC.d. 6928: 97-98).

Saide Hatun'un vefat eden kız kardeşinin, oğlu Ali ise vefat eden annesinin vakıftaki hissesini almak için teyzesi (Saide) karşısında on sene hukukî mücadele vermiştir (BOA. MŞH. ŞŞC.d. 6882: 2-3). Ancak Ali'nin davasına karşılık Saide Hatun, daha önce adına tescil ettirdiği tüm mal varlığını oğluna devrederek yeğeni Ali'nin hukukî hamlesini boşa çıkarmak istemiştir (BOA. MŞH. ŞŞC.d. 6928: 93-97). Ali mülk davasını H.1279/M.1863 yılında ilk davadan on yedi yıl sonra kazanarak Saide Hatun'un elindeki vakfın yarısına vâkıf evladı olarak hak kazanmıştır (BOA. MŞH. ŞŞC.d. 6922: 58).

Yukarıda verilen örneklerde, Mardin’de kadınların vakıf yönetimine dair mücadele ve hukuk önünde sürdürdükleri davalardaki rolleri açıkça görülmektedir. Kadınların bir kısmı erkek ya da kız kardeşleriyle, gelinleri veya torunları ile hukuk mücadelesi içinde oldular. Vakıf yönetimini ellerinde tutmak için mahkemelerde yıllarca süren davaların tarafı oldular. Kadınlar mülkiyet konusunda sadece erkek akrabalarıyla değil, gerektiğinde oğulları, kız kardeş ve gelinleriyle hukukî yollarla mücadele ettiler.

Sonuç

Erkek ve kadınların takva ve hayır işlerinde yarışmaları gerektiğini bildiren dinî emirler, vakıf kurumunun en önemli motivasyon kaynağıdır. Vakıf kuranlar arasında azımsanmayacak oranda kadınlar da bulunmuştur. Mardin’de kadınların kurdukları vakıfların büyük bir kısmı aile ve yarı aile vakfıdır. Osmanlı Dönemi’ndeki kadınların vakıf faaliyetleri/tasarrufları konusunda yapılan çalışmalarda daha çok saray kadınlarının hayrat ve vakıfları üzerinde durulmuştur. Son yıllarda sıradan hayır sahibi kadınların vakıflarına dair eserler de ortaya çıkmaya başlamıştır. İslam hukuku kadınlara mülk edinme ve mülkünde istediği gibi tasarruf ederek hibe, teberru, vasiyet ve vakıflar aracılığıyla servetini transfer imkânı vermiştir. Mülkiyet ilişkileri içinde kadınların en aktif oldukları alan vakıflardaki rolleridir. Kadınların bir kısmı miras veya ticaretle elde ettikleri servetlerini kendi eylem ve kararlarıyla sosyal, toplumsal ve daha çok aile içi konuları doğrultusunda istedikleri gibi kullanabilmişlerdir.

Mardinli kadınlar vakıflarında müteveli olarak öncelikle kendilerini hayatta oldukları müddetçe müteveli tayin ettiler. Vakıf kuran kadınların bir kısmı dul ya da çocuksuzlardan oluşuyor. Bu kadınların on bir tanesi unvan sahibi, on dokuzu ise sıradan belli bir nispeti ve unvanı olmayanlardır. Konu edinilen kadın vakıflarının büyük bir kısmı küçük ölçeklidir. Vakıf sahibi kadınlar mülklerini miras, hibe, mehir ve ticaret yoluyla edinmişlerdir. Vakıflardan on dokuzunun mülkleri Mardin merkezinde, on birinin mülkleri köylerde. Beş vakfın hem şehir merkezinde hem de kırsalda mülkü bulunmaktadır. Şehir merkezinde oturan kadınların kırsalda da mülkleri vardır. Kadın vakıflarından beşinin sahipleri köyde ikamet etmektedirler. Mardin’de kadın vakıflarına konu olan mallar biri hariç tamamı gayrimenkul mülklerden oluşmaktadır. Mardinli hayır sahibi kadınlar vakıflarının gelirinden; çarşıda su dağıtılması, yazın esnaflar için su küplerine buz konması, köy yolu bakımı, camilerin bakım ve ışıklandırılması, ruhlarına kuran okunması gibi cihetlere sarf edilmesini vakıf şartı olarak belirlemişlerdir.

Mardin’deki kadınlar vakıf kurucusu, müteveli ve lehdar olarak mülklerini yönetmek ve sahip olma konusunda on yıllarca süren davaların tarafı olmuşlardır. Şer’î hukukun kendilerine verdiği tüm imkânları kullanarak servetlerinin istemedikleri kişilere transferini engellemeye çalışmışlardır. Vakıfların, kadınların miras veya başka yollarla elde ettikleri mülklerin aşamalı olarak tekrar erkeklere transfer edilmesine hizmet ettiği iddialarının en azından Mardin’de kadın vakıfları için söz konusu olmadığı söylenebilir. Kadınların miras veya ticaretle elde ettikleri mülklerini taşınmaz eşyaya dönüştürerek ellerinde uzun süre tutmadıkları iddiası da Mardinli kadın vakıf kurucuları açısından doğru değildir. Adı geçen kadınların büyük bir kısmı vakfettikleri servetleri mirasla beraber satın alma ve ticari faaliyet sonucu elde etmişlerdir. Bu kadınlar, mülklerini hemen satmayarak en azından hayatta oldukları müddetçe ellerinde bulundurmışlardır.

Erkeklerle oranla kadınların daha az ve daha küçük kapasiteli vakıflar kurduğu gerçeği Mardin kadınları için de söz konusudur. Mardinli kadınlar zengin veya düşük gelirli fark etmeksizin ellerindeki tek parça dükkân, ev veya tarlayı vakfettikleri gibi on beş ve yirmi iki parçadan oluşan büyük servetlerini de vakfetmişlerdir. Öte yandan Mardin’de vakıf kurucusu kadınlar gerek kendi hemcinsleri gerekse erkeklerin kurdukları vakıflarda müteveli olarak görev almışlardır. Mardinli kadınlar kurdukları aile ve yarı aile vakıflarında

aile içi özel şartları neyi gerektiriyorsa ona göre davranmışlardır. Şer'î miras hukukunun mirastan pay verdiği bazı akrabalarını mahrum bırakmak isteyen kadınlar (aynı zamanda erkekler), mülkün kime devredileceğini ve ölümlerinden sonra istedikleri cihete transferini vakıflar aracılığıyla sağlamaya çalışmışlardır. Mardinli kadınlar mahkemelere yansıyan vakıf davalarında, oğulları, erkek kardeşleri, kocaları, kız kardeş, hala ve teyzelerine karşı mahkemede davalı ve davacı olarak mal varlıklarına dair iradelerini ortaya koymuşlardır. Kadınların mal ve mülke dair sosyal ve iktisadî rolleri, vakıf aracılığıyla servetini yönetme gerçeğine rağmen, İslam toplumunda kadınların mülkiyet, iktisadî rolleri ve sosyal kudretleri erkeklerle kıyaslandığında abartılmaması gerektiği kanaati daha gerçekçi görünmektedir.

Kaynaklar

1. Arşiv Kaynakları

A- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

a. Mardin Şer'ıye Sicil Defterleri:

BOA. Meşihat, Şer'ıye Sicil Defterleri, MŞH. ŞSC.d.6928; MŞH. ŞSC.d. 6922; MŞH. ŞSC.d. 6941; MŞH. ŞSC.d. 6943; MŞH. ŞSC.d. 6898; MŞH. ŞSC.d.6942; MŞH. ŞSC.d. 6907; MŞH. ŞSC.d. 6897; MŞH. ŞSC.d. 6906; MŞH. ŞSC.d. 6882; MŞH. ŞSC.d.6913.

b. BOA. Evkaf Defterleri, EV.d.17509.

B. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

H VGMA. Defter (d.): d. 2005-230; d. 606-109; d. 1759-47; d. 1759-180; d. 2018-118; d. 1760-118; d. 1759-201; d. 2142-384; d. 2113-12; d. 1760-97.

2. Araştırma ve İnceleme Eserler

Abazi, Kübra (2016). *XVII. Asrın İlk Çeyreğinde Bursa'da kadınlar Tarafından Kurulan Vakıfların Kuruluş Amaçları ve İşleyişleri*. Yüksek Lisans Tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi.

Akıymaz, Sevgi Gül (2007). "Osmanlı Miras Hukukunda Kadının Statüsü". *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, (1/2), 471-502.

Akıymaz, Gül (2017). "Osmanlı Devleti'nde Kadınların Mülkiyet Hakları ve Karşılaştıkları Sorunlar". *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, (Özel Sayı), 325-364.

Barkan, Ömer Lütfi (1940). "İslam-Türk Mülkiyet Hukuku tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller I, Şer'i Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıflar". *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, (6/1), 156-181.

Barkan, Ömer Lütfi ve Ekrem H. Ayverdi (1970). *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*. İstanbul: Fetih Cemiyeti Enstitüsü.

Bear, Gabriel (1983). "Women and Waqf: An Analysis of the Istanbul of 1546". *Asian and African Studies*, (17), 9-27.

Çınar, Hüseyin ve Miyase Koyuncu Kaya (2015). *Vakıflar Kaynakçası*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay.

Çınar, Hüseyin (2012). "Osmanlı Döneminde Ankara'da Vakıf Kuran Kadınlar". *Tarihte Ankara Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*. ed. Yılmaz Kurt. Ankara: AÜDTCF Yay. (C. I), 287-322.

Duran, Tülay (1990). *Tarihimizde Vakıf Kuran Kadınlar: Hanım Sultan Vakfiyeler*. İstanbul: Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı İstanbul Araştırma Merkezi.

Fay, Mary Ann (2014). "Kadınlar ve Vakıflar: 18. Yüzyıl Mısır'ında Mülkiyet, İktidar ve Toplumsal Cinsiyetin Nüfuz Alanı". *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*. ed. Madeline C. Zilfi. çev. Necmiye Alpay. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay. 27-47.

Jennings, Ronald (1975). "Women in Early Seventeenth Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Courts of Anatolian Kayseri". *Journal of the Economic and Social History of the Orient (JESHO)*, (18/1), 53-114.

Gerber, Haim (1980). "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700". *IJMES*, (12), 231-244.

_____ (1983). "The Waqf Institution in Early Ottoman Edirne". *Asian and African Studies*, (17), 29-45.

_____ (1998). "Bir Osmanlı Şehri Olan Bursa'da Kadın'ın Sosyo-Ekonomik Statüsü (1600-1700)". çev. Hayri Erten, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (8/8), 327-345.

Göçek Fatma Müge ve Bear, Marc David (2014). "18. Yüzyılda Galata Kadı Sicillerinde Osmanlı Kadınlarının Toplumsal Sınırları". *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*. ed. Madeline C. Zilfi, çev. Necmiye Alpay. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay. 48-64.

Khoury, Dina Rizk (2014). "Terlikler Kapıda mı, Kapalı Kapılar Ardında mı: Ev İçinde ve Kamusal Mekânda Musullu Kadınlar". *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, ed. Madeline C. Zilfi, çev. Necmiye Alpay. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay. 103-124.

Kıvrım, İsmail (2017). *Osmanlı Döneminde Ayntâb'da Sâlihât-ı Nisvan (Hayır Sahibi Kadınlar)*. Ankara: Gazikültür A.Ş.

Köprülü, M. Fuat (1942). "Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihî Tekâmülü". *Vakıflar Dergisi*, (2), 1-37.

Köprülü, M. Fuat (2019). *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*. İstanbul: Alfa Yay.

Kur'an-ı Kerîm Meali (2011). Halil Altıntaş- Muzaffer Şahin, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.

Meriwether, Margaret L. (2014). "Yeniden Kadınlar ve Vakıf Üstüne, 1770-1840". *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*. ed. Madeline C. Zilfi, çev. Necmiye Alpay. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay. 125-147.

Öztürk, Nazif (1999). "Sosyal Siyaset Açısından Osmanlı Dönemi Vakıfları". *Osmanlı* 5, ed. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yay. 34-44.

Roded, Ruth (1999). "Osmanlı Tarihine Cinsiyet Açısından Bakılması". *Osmanlı* 5. ed. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yay. 418-428.

Şensoy, Fatma (2019). "Kıbrıs Sicillerinden Kadınların Kurduğu Vakıf Örnekleri". *Kıbrıs Araştırmaları ve İncelemeleri Dergisi*, (12/4), 61-74.

Taş, Yasin (2015). "Osmanlı Son Yüzyılında Urfa'da Kadın Vakıfları". *Journal of History Studies*, (7/1), 191-211.

Vakıf Kuran Kadınlar (2019). Yayına Hazırlayan: Fahameddin Başar. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay.

Yediyıldız, Bahaeddin (2003). *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Yüksel, Hasan (1999). "Osmanlı Toplumunda Vakıflar ve Kadın (XVI-XVII. Yüzyıllar)". *Osmanlı* 5. ed. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yay. 49-55.

Zeyrek, Özlem Soyer (2007). *Kadın Vakıfları: Kütahya Örneği (1789-1923)*. Yüksek Lisans Tezi. Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi.

Ekler:

Ek 1.

Tablo 1: Mardin’de Kadın Vakıfları

Vakıf Kurucusu	Yer	Malın Cinsi ve Adedi	Elde Edilme Şekli	Vakfın Türü	Vakfın Leh-darları	Müteveli
1- Meryem bint Hacı Şaban	Mardin	İki Katlı Ev (1)	-	Aile Vakfı	Erkek evlatları	Erkek Evlatlar
2-Halime bint Muhammed	Mardin	Konak (1) Bağ (1)	-	Yarı Aile Vakfı	Kocası ve teyzekızı, Cami	Teyzekızı
3-Hatice bint Kasım Çelebi	Mardin Safa Vadisi	Bostan (1) Bağ (1)	-	Aile Vakfı	Kız kardeş çocukları	Kız kardeş çocukları
4-Züleyha bint Hüseyin	Mardin	Ev (1)	Satın alma	Hayri Vakıf	Müderris	Molla A.Baki
5-Hatice bint Muhammed	Mardin	Ev (2)	-	Hayri Vakıf	Müderris, Cami	Molla A.Baki
6-Emine bint Osman	Kırsal	Bostan (1) Eyvan (1) Kuyu (3)	Satın alma	Aile Vakfı	Kız kardeş çocukları	Kız kardeş çocukları
7-Papu bint Hacı Hasan	Mardin	Ev(1)	Satın alma	Yarı Aile Vakfı	Kocası, Cami	Kocası
8-Hace bint Seyyid Mehmet	Kırsal	Bağ (1)	Satın alma	Yarı Aile Vakfı	Kocası, Çocukları, Cami	Kocası Çocukları
9-Merve bint Mustafa	Kırsal	Köşk (1) Su nöbeti (3) Bahçe (1) Bağ (1)	-	Aile Vakfı	Üvey Oğlu ve kızları	Üvey Oğlu ve kızları
10-Peyruze bint Hacı Kemal	Mardin	Dükkân (3)	Satın alma	Aile Vakfı	Oğlu	Oğlu
11-Zemzem bint Şeyh Muhammed	Mardin	Dükkân (2)	Satın alma	Hayri Vakıf	Hayır işi	Oğlu
12-Zühre bint İbrahim	Mardin Kırsal	2 Katlı ev (1) Tarla (2)	Miras, satın alma	Aile Vakfı	Erkek-Kız evlatları	Evlatları (erkek-kız)
13-Zemzem bint Hacı Osman Ağa	Mardin	Ev (2) Su kuyusu (1)	Miras	Yarı Aile Vakfı	Erkek-Kız evlatları Cami	Evlatları
14-Esma bint Hüseyin Bey	Mardin Kırsal	Dükkân (6) Bostan (2) Tarla (3) Zeytinlik (2) Bağ (2)	Miras	Yarı Aile Vakfı	Kız kardeş çocukları, Cami	Evlatları
15-Şemse bint Yusuf	Rışmıl Köyü	Bostan (1) Bağ (1) Tarla (2)	Miras	Yarı Aile Vakfı	Kızları, Cami	Kızları
16-Emine bint Ali bin Hamo	Rışmıl Köyü	Bağ (1) Bahçe (1) Bostan (1) Ev (1)	Miras	Yarı Aile Vakfı	Erkek ve kız çocukları, Cami	Evlatları
17-Ayşe bint Seyyid Ali	Mardin	Dükkân (4)	Miras, Satın alma	Yarı Aile Vakfı	Kızları Çarşıda su dağıtma	Evlatları

18-Zemzem bint Yusuf Bey	Kırsal	Bahçe (1) Su nöbeti (1)	Satın alma	Yarı Aile Vakfı	Kız kardeşi oğlu, Hayır işi	Kız kardeşi oğlu
19-Zübeyde bint Ali Bey	Kırsal	Bostan (1) Bahçe (1)	Miras	Hayri Vakıf	Köy yolu bakımı	Kız kardeşi oğlu
20-Reşide bint Abdullah	Mardin	Dükkân (2)	-	Hayri Vakıf	Müderriş, Cami	Müderriş
21-Sevda bint Davut Demluci	Mardin	Ev (1) Dükkân (1) Bağ (1) Ev Eşyası	-	Yarı Aile Vakfı	Kızı, Cami	Kızı
22-Emoş bint Hacı Bekir	Kabala Köyü	Bostan (1)	-	Yarı Aile Vakfı	Erkek evlatları, Çarşıda su dağıtma	Oğlu
23-Saide bint Hacı İsmail	Mardin Kırsal	Dükkân (10) Ev (1) Sulu akar (11)	Miras, Satın alma	Yarı Aile Vakfı	Evlatları Hayır iş, Cami	Evladı
24-Münteha bint Millizâde İsmail Bey	Mardin	Boyahane (1) Dükkân (1)	Satın alma	Hayri Vakıf	Hayır işi	Kız kardeşi oğlu
25-Kureyş bint Mustafa	Mardin	Dükkân (1)	-	Hayri Vakıf	Cami	Cami İmamı
26-Saliha bint Şeyh Mehmet Ali Efendi	Kırsal	Bahçe (1) Bağ (1) Değirmen (3)	Miras, Satın alma	Yarı Aile Vakfı	Evlatlar (kız-erkek eşit), Hayrat	Erkek kardeşi
27-Halime bint Muhammed	Kırsal	Bostan (1) Bahçe (1) Mai cari (1) Bağ (1) Köşk (1)	Satın alma	Hayri Vakıf	Şeyh Hamid Efendi Cami	Şeyh Hamid
28-Ayşe Hacı bint Muharrem	Mardin	Dükkân (3)	Satın alma	Hayri Vakıf	Yazın su dağıtımı, Mevsim meyvesi dağıtımı	Kızı
29-Elmas bint Abdullah	Mardin Kırsal	Dükkân (1) Bağ (1)	Miras	Yarı Aile vakfı	Oğlu, Hayır işi	Oğlu
30-Fatma bint Ali ve Kızları	Rışmıl Köyü	Bahçe (1)	-	Aile	Evlatları	Evlatları

Hırâmî Ahmed Paşa Evkafı*

Musa Sezer**

Öz

Çok sayıda menkul ve gayrimenkul mala sahip oldukları bilinen Osmanlı devlet adamları, mallarını vakfetmek suretiyle insanların istifadesine sunmuşlardır. Sosyal devlet anlayışının olmadığı bir dönemde meydana getirdikleri vakıflarla bu anlayışın gerçekleştirilmesine katkıda bulunmuşlardır. Kendileri de öldükten sonra dualar ve insanlığa yaptıkları hizmetlerle anılmışlardır. Bunlardan birisi de 16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyılın başlarında devlet adamlığı yapmış Dugalı Hırâmî Ahmed Paşa'dır. Ahmed Paşa'nın İstanbul başta olmak üzere Anadolu'nun ve Rumeli'nin çeşitli yerlerinde kurduğu vakıflar eğitimden bayındırlık hizmetlerine, ticaretten ibadet yerlerine kadar toplumsal hayatın birçok alanına fayda sağlamıştır.

Bu çalışmada Hırâmî Ahmed Paşa'nın Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi'nde bulunan 1009/1601 tarihli vakfiyesi esas alınacaktır. Vakfiyeden hareketle evkafa ait menkul ve gayrimenkul mallar tespit edilerek bunların toplumsal hayata katkıları üzerinde durulacaktır. Vakfiyedeki verilerden yola çıkılarak evkafın gelir ve giderleri ortaya konulacaktır. Yapılan bu çalışmayla Osmanlı vüzerâ vakıflarının bir örneğinin tanıtılması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, vakıf, vakfiye, Dugalı Hırâmî Ahmed Paşa.

Hırâmî Ahmed Pasha Waqfs

Abstract

Ottoman statesmen renowned for owning a considerable amount of movable and real estate donated their possessions to the public good. They established waqfs when there was no social state concept, which helped to realize this understanding. They were honored for their prayers and contributions to humanity after they passed away. Dugalı Hırâmî Ahmed Pasha, a statesman in the late 16th and early 17th centuries, is one of them. Ahmed Pasha founded waqfs throughout Anatolia and Rumelia, particularly in Istanbul, which have benefited a wide range of societal aspects, from trade to public works, from education to places of worship. This study is based on the waqfiyya of Hırâmî Ahmed Pasha, dated 1009/1601, in the *Kuyûd-ı Kadîme* Archive of the General Directorate of Land Registry and Cadastre. Based on waqfiyya, this study identifies the waqfs' moveable and real estate holdings and highlights their contribution to society. The income and expenses of the waqfs shall be made known according to the information in the waqfiyya. This study aims to introduce the waqf belonging to an Ottoman vizier.

Key Words: Ottoman State, Waqf, Waqfiyya, Dugalı Hırami Ahmed Pasha.

* DOI: 10.16971/ vakiflar.1082359

Makalenin Geliş Tarihi / Received Date: Mart 2022 / March 2022

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Haziran 2202 / June 2022

** Dr. Öğr. Üyesi, Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü; Erzurum-TÜRKİYE;
e-mail: musa.sezer@erzurum.edu.tr; ORCID: 0000-0003-3659-4085.

Giriş

Erkeklerle Hırâmî Ahmed Paşa'nın memleketi Bosna eyaletine bağlı Klis sancağının Prozor kasabası yakınlarındaki Duga köyüdür. 27 Ekim 1617 tarihli bu bilgilere ek olarak, kardeşinin adının Duga köyünde sakin olan ve kendi köyü ile birlikte bazı köyleri tımar olarak tasarruf eden Cafer Ağa'nın olduğu bilgisine ulaşılmaktadır (BOA. MD. 82: 35/138, 26 Şevval 1026; 82 Numaralı Mühimme, 2000: 92). *Hırâmî* lakabının Ahmed Paşa'ya neden verildiği bilinmese de, *hırâm* kelimesinin sözlükte *nazlı, edâlı, salına salına* gidiş anlamında olduğu görülmektedir (Devellioğlu, 2001: 362). Bu tanımdan lakabın verilmesinin nedeni, Ahmed Paşa'nın görünüş ve davranışıyla alakalı olmalıdır.

Vakfiyedeki adı *makbûlû'l-vüzerâ ve'l-erkân vezîr Ahmed Paşa ibn Süleyman* şeklinde geçmektedir (TKG. KK. VKF. Cd. 16: 26). Az da olsa bilgi elde edilen *Sicill-i Osmanî*'ye ihtiyatla yaklaşmak gerekmektedir. Bu kaynakta Dugalı olduğundan bahsedilen Hırâmî Ahmed Paşa'nın, Sadrazam Siyavuş Paşa (Kanijeli)'ya damat olduğu için Yeniçeri ağalığına getirildiği yazılıdır (Sicill-i Osmanî, 1996: 212). Ayvansarayî'nin *Hadikâtü'l-Cevâmî* adlı eserinde ise onun yeniçeri ağalığından üç tuğ vezirlik ile ayrılıp Siyavuş Paşa'nın kızıyla evlendiği bildirilmektedir (Ayvansarayî, 1281: 38¹; Ayvansarayî Hüseyin Efendi, 2001: 78). Yine *Sicill-i Osmanî*'de yeniçeri ağalığına Haziran 1595'te başladığından bahsedilmektedir (Sicill-i Osmanî, 1996: 212, Şevval 1003). Ancak bu tarihin, *Tarih-i Selânikî*'de Ahmed Ağa'nın yeniçeri ağalığından azledilme tarihi olduğu görülmektedir (Selânikî, 1999: 486). Bu son bilgiye göre Ahmed Ağa yeniçeri ağalığına daha önce başlamış olmalıdır.

Yemişçi Hasan Ağa'nın yerine yeniçeri ağalığına atanan Ahmed Ağa, 27 Mart 1595 ile 7 Temmuz 1595 arasında yaklaşık 3,5 ay görevde kalmıştır (Selânikî, 1999: 463, 467, 486-487, 16 Receb 1003-Evâhir-i Şevval 1003). Yeniçeri ağalığı sırasında yaşanan bir olay kesitini burada vermek uygun olacaktır. 27 Eylül 1594 tarihinde yapılan Yanıkkale seferinden (Papp, 2013: 315, 12 Muharrem 1003) dönen bölük halkı İstanbul'da Sadrazam Ferhad Paşa'dan inam ve ulufelerini almak istemişlerdi. O zamana kadar birçoğu inamlarını almış, ancak 150 kişi henüz alamamışlardı. Ferhad Paşa, bu gruba isterlerse inam ve ulufelerini görev yaptıkları serhatte giderek alabilecekleri cevabını verir. Bunun üzerine 21-30 Nisan 1595'te taşkınlık çıkaran bu grup, vezirleri taşlamaya başlamışlardır. Lala Mehmed Paşa bu olay esnasında elinden yaralanmış, Cerrâh Mehmed Paşa ise isabet eden bir taş ile atından düşmüştü. Bunu gören Yeniçeri Ağası Ahmed Ağa, yanındaki yeniçeriler ile olaya müdahale ederek asilerin hakkından gelmişti. Padişah bu küçük çaplı isyanın önlenmesinde gösterdikleri cesaretleri nedeniyle yeniçeri ağası ve yeniçerilere bahşişler vermişti (Selânikî, 1999: 468-472, Evâsıt-ı Şabân 1003).

Ahmed Paşa'nın *Sicill-i Osmanî*'de geçen yeniçeri ağalığından ayrılarak Bosna beylerbeyliğine atanma tarihi (Cemâziye'l-âhir 1004/Şubat 1596) de şüpheli görünmektedir (Sicill-i Osmanî, 1996: 212). Selânikî'ye göre 7 Temmuz 1595 tarihinde yeniçeri ağalığından azledilmiş, aynı tarihte Bosna beylerbeyliğinden azledilen Potur İsmail Bey'in yerine getirilmiştir. Onun Bosna beylerbeyi olduğu kesin olarak anlaşılmakla birlikte, türlü bahanelerle bu göreve gitmek istemediği şayi olmuştur (Selânikî, 1999: 486-487, Evâhir-i Şevval 1003).

Ahmed Paşa'nın 1009-1010/1600-1601 arası Tebriz beylerbeyi olduğu ve 1601/02'de azledildiği ile ilgili çok fazla bir bilgi bulunmamaktadır (Sicill-i Osmanî, 1996: 212). Tebriz beylerbeyi olduğu söylenen tarihe yakın olarak, 25 Ocak-3 Şubat 1602 tarihli bir belgede Tebriz Muhafızı Vezir Ahmed Paşa'ya zeamet

1 URL 1: <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/551> [12.02.2022]

tevcihi vesilesiyle bir ferman yazıldığı anlaşılmaktadır (BOA. AE. SMMD. III: 3/186, Evâil-i Şabân 1010). Kısa bir süre Tebriz’de görev yaptığı söylenen Ahmed Paşa’nın aynı kişi olma ihtimali bulunmaktadır.

Sicill-i Osmanî onun vefat yılını 1011(1602/03) olarak verir ve Savaklar’da defnedildiğini bildirir (Sicill-i Osmanî, 1996: 212). Semavi Eyice, *Hadikâtü’l-Cevâmi* isimli esere dayanarak Hırâmî Ahmed Paşa’nın 12 Mayıs 1600 tarihinde vefat ettiğini ve aynı yere defnedildiğini yazmıştır (Eyice, 1998: 324, 28 Şevval 1008; Ayvansarâyî Hüseyîn Efendi, 2001: 316).

Resmi belgelerden elde edilen veriler, Ahmed Paşa’nın verilen ölüm tarihlerini şüpheli hale getirmektedir. Nitekim bahsedilen eserlerde öldüğü bildirilen tarihlerden sonra da kendisine hükümler gönderildiği anlaşılmaktadır. Bu hükümler doğrudan Ahmed Paşa’ya gönderilen hükümler olduğu gibi bir vesile ile onun adının geçtiği ve gönderilen başka bir hükmün suretinin ona yazılması şeklinde de söz konusu olmuştur. Hükümlerde Ahmed Paşa’dan *sâbık Bosna Beglerbegisi Ahmed ya da sâbık Bosna Beglerbegisi olan Dugalı Ahmed Paşa* olarak bahsedilmektedir. Mesela 21-30 Mart 1605 tarihinde Belgrad’ta bulunan Vezir Murad Paşa’ya gönderilen bir hükümde, ondan *sâbık Bosna Beglerbegisi Ahmed dâme ikbalühû* şeklinde, onun tüfengci ve tüfengci bedelinin ihracına mani olduğundan söz edilmektedir (BOA. MD. 77: 9/80, Evâil-i Zilkâde 1013; Gökçe, 2019: 58-59). Aynı tarihte ondan gerekli mühimmatın sağlanması konusunda Murad Paşa’ya yardımcı olması istenmiştir (BOA. MD. 77: 10/82). Yine aynı tarihli başka bir hükümde Üngürüs (Macaristan) seferi için yapacağı işler bildirilmiştir (BOA. MD. 77: 13/90). Sefer nedeniyle 1605 yılında Mayıs-Kasım arasında onunla ilgili oldukça fazla hükmün olduğu görülmektedir.² Bahsedilen hükümlerde Ahmed Paşa, asker ve mühimmat temin etmesi, Murad Paşa’nın ordusuna katılması ve Kaniye taraflarında düşmana karşı savaşması yönünde emirler almıştır. 29 Haziran 1605 tarihli bir hüküm ise Celâlî eşkiyasından alınan kıymetli bir zincirin gönderilmesi hakkındadır (BOA. MD. 77: 100/318, 12 Safer 1014). Gönderilen hükümler arasında en geç tarihin 13 Kasım 1605 olması, Semavi Eyice’nin belirttiği üzere Ahmed Paşa’nın 12 Mayıs 1600 tarihinde değil, 13 Kasım 1605’ten sonraki bir tarihte öldüğünü ortaya koymaktadır. Bu tarihlerde Ahmed Paşa’dan *sâbık Bosna beglerbegisi Ahmed dâme ikbalühû* şeklinde bahsedilmesi, onun Bosna beylerbeyliği görevinden mazul olduğunu gösterirken, çeşitli emirlerin verilmesi de onun başka bir devlet görevinde bulunduğuna işaret etmektedir.

Hırâmî Ahmed Paşa ile ilgili yapılmış çalışmaların yok denecek kadar az olduğu görülmektedir. Yapılanlar ise onun İstanbul Eyüp’teki mescidi ve Fatih’teki kiliseden dönüştürülen camisi ile ilgili birkaç çalışmadan³ ibarettir. Bunlar ise daha çok sanat tarihi ve mimarî açıdan ele alınmıştır. Ahmed Paşa’nın birçok yerde değişik vakıf eserleri meydana getirmesine ve devletin önemli kademelerinde görev almasına rağmen hakkında geniş çaplı bir araştırmanın yapılmaması muhtemelen Ahmed Paşa hakkındaki kaynakların yetersizliğinden kaynaklanmaktadır. Ahmed Paşa hakkında geniş çaplı bir araştırmanın yapılmış olmaması, bu çalışmanın ortaya çıkış nedenlerinin başında gelmektedir. Elde edilen bilgi ve belgeler her ne kadar yetersiz olsa da, mevcutlarının kullanılması Ahmed Paşa’nın tanıtılması açısından önem arz etmektedir.

2 Bk. BOA. MD. 77: 25/145, 22 Zilhicce 1013/11 Mayıs 1605; BOA. MD. 77: 46/192, 15 Muharrem 1014/1 Haziran 1605; BOA. MD. 77: 49/196, 9 Safer 1014/26 Haziran 1605; BOA. MD. 77: 50/199, 10 Safer 1014/27 Haziran 1605; BOA. MD. 77: 100/318, 12 Safer 1014/29 Haziran 1605; BOA. MD. 77: 52/203, 204, 16 Safer 1014/3 Temmuz 1605; BOA. MD. 77: 57/213, 60/220, 8 Rebül’l-evvel 1014/24 Temmuz 1605 ; BOA. MD. 77: 83/278, 2 Receb 1014/13 Kasım 1605

3 Hırâmî Ahmed Paşa ile ilgili çalışmalar için bk. Eyice (1998); Sunay (2011); Çınar (2008); Çetinkaya (2003: 99-111).

1. Hırâmî Ahmed Paşa Vakfiyesi

Deri ciltli ve şemseli olan vakfiye, 5-14 Şubat 1601 tarihli olup (TKG. KK. VKF. Cd. 16: 174, Evâil-i Şabân 1009) Kadı Mustafa bin Süleyman tarafından tescil edilmiştir (TKG. KK. VKF. Cd. 16: 6). Günümüz rakamlarıyla sonradan numaralandırıldığı görülen vakfiyede yanlışlıkla sayfa 124'ten 145'e geçilmiştir. Önceki sayfa ile sonraki sayfa incelendiğinde konu bütünlüğünün devam ettiği anlaşılmakta ve aradaki sayfaların kaybolmaması sevindiricidir. Bu durumda vakfiye toplam 154 sayfa olmalıdır. Nitekim bir derkenarda *77 yaprak, 154 sahifeden ibaretdir, 1009 tarihlidir* şeklindeki ibare bunu kanıtlamaktadır (TKG. KK. VKF. Cd. 16: 174). Evkafa ait gayrimenkullerin sayılmaya başlandığı sayfadan önce vekil tayin edilen kişi ve şahitlerin isimlerinin yazıldığı ve sonradan – bilinçli olarak – silindiği anlaşılmaktadır (TKG. KK. VKF. Cd. 16: 31). Son sayfada ise şahit olarak Haydar Paşa Medresesi'nin müderrisi Mevlana Muhammed bin İlyas ismi geçmektedir (TKG. KK. VKF. Cd. 16: 174). Vakfiye defteri Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi'nde TKG. KK. VKF. Cd.46 fon kodu ile bulunmaktadır. Eski numarası 2180/2229/16 şeklindedir (Işık vd. 2012: 335). İstanbul-Osmanlı Arşivi'nde ise TK.GM.d. fonu ve 2182 numarası ile kayıtlıdır. Bu çalışmada TKG. KK. VKF. Cd.16 şeklinde kullanım tercih edilmiştir. Söz konusu vakfiyenin esas alındığı bu çalışmada, Hırâmî Ahmed Paşa Evkafı'na ait menkul ve gayrimenkul malların tespiti yapılmaya çalışılacaktır. Bunlardan hareketle vâkıfın yaptığı vakıflarla toplumsal hayata ne gibi katkılar sunduğu üzerinde durulacaktır. Vakfiyeden elde edilen veriler ışığında evkafın gelir ve giderleri ortaya konulacaktır. Giderler arasında çalışan maaşlarının tespiti ile evkaf görevlilerinin de belirlenmesi mümkün olacaktır. Bütün bunlarla devletin herhangi bir maddi katkı sağlamadan, döneminin sosyal devlet anlayışını gerçekleştiren Osmanlı vakıflarından vüzera vakıflarının bir örneğinin daha tanıtılması amaçlanmaktadır.

2. Hırâmî Ahmed Paşa'nın Vakıf Eserleri

Hakkında daha fazla bir bilgiye ulaşamadığımız Hırâmî Ahmed Paşa, İstanbul, Edirne, Gelibolu, İznikmid (İzmit), Karinabad, İncik ve Kerbela gibi Osmanlı coğrafyasının değişik yerlerinde insanların faydasına sunduğu birçok türde vakıf meydana getirmiştir. İstanbul'da 25, Edirne'de 6, Gelibolu'da 3, İznikmid'te 3, Karinabad'ta 2, İncik'te 1 ve Kerbela'da 3 değişik türden vakıf tahsis etmiştir. Ahmed Paşa'nın vakıflarının çoğu İstanbul dâhilindedir. İstanbul'da olan vakıflarından birkaç istisna haricinde diğerleri şehir merkezindedir. Kerbela'da olan vakıfları ise yine şehir merkezindedir. Bunların dışındakiler taşra idarî birimlerinden olan köylerde bulunmaktadır.

Tabloda gösterildiği üzere vakfedilen gayrimenkuller sadece ana birimler halinde yazılmıştır. Bunlar içinde ilaveler, araç-gereç, levazım ve malzemeler gibi diğer müstemilatın da olduğu unutulmamalıdır. Mesela; Ahmed Paşa'nın vakfettiği su kuyularının sayısı tabloda sadece 2 olarak verilse de, diğerlerinin mescit, saray, menzil, dükkân, arazi ve çiftlik müstemilatında toplam 19 tane olduğu anlaşılmaktadır. Bu ve diğer vakfedilen gayrimenkullerin müstemilatının burada karmaşaya neden olacağı düşüncesiyle tabloya sadece müstakil olarak vakfedilenler eklenmiş, diğerlerinden ise ilgili yerlerde bahsedilmiştir.

Tablo 1: Hırâmî Ahmed Paşa Vakıfları

	İstanbul	Edirne	Gelibolu	İznikmid	Rumeli-Karinabad	Rumeli-İnecik	Kerbela	Toplam
Cami		1	1		1			3
Mescid	2							2
Zaviye	1							1
Hücre	3							3
Mekteb			1					1
Saray	1							1
Menzil	20							20
Su-i Cârî	1							1
Çeşme/ Sebil ⁴	2	1	1				1	5
Han		2						2
Hamam		1						1
Ekmek fırını	2,5							2,5
Börek fırını	1							1
Dükkân	3	2						5
Külahçı	1							1
Boyacı	2							2
Kundakçı	8							8
Kasap	1							1
Bezzaz	2							2
Berber	1							1
Selhane	1							1
Şemhane	2							2
Müsakkaf	2							2
Değirmen								
(At ile dönen)	5							5
Su değirmeni					1	1		2
Su kuyusu	2							2
Arz-ı hâliye (boş arazi)	2						3	5
Çiftlik	1			1				2
Çayır	8			1				9
Mezra	11			1				12
Suyolu		1						1

4 Vakfiyede çoğul olarak kullanıldığı için sayıları çoğu yerde belirsizdir. Bu nedenle tabloda gösterilenden daha fazladır.

a. Din, Eğitim ve Su Hizmeti ile İlgili Yapıları

Ahmed Paşa, ehl-i İslâm'ın vakit namazlarını kılması için 3 cami ve 2 mescit vakfederken, Müslüman çocuklarının eğitimi için de 1 mektep yaptırmıştı. Camiler ve mescitlerin çevre ahalisinden uygun olan kimselere teslim edildiği bildirilmiştir (TKG. KK. VKF. Cd. 16: 36-37).

Tablo 2: Dinî ve Eğitim Yapıları

1	Vakıf Eser	Mustafa Bey Câmî
	Yeri	Edirne Kazası, Hamzabeylü Karyesi
	Müştemilatı/Özelliği	Bu cami tecdîd ve tamir edilmiştir.
2	Vakıf Eser	Câmi
	Yeri	Karinabad Kazası, Hızır Fakih Karyesi
3	Vakıf Eser	Câmi
	Yeri	Gelibolu Kazası, Derzi Bayezidli Karyesi
4	Vakıf Eser	Darü't-tâlim ve Mekteb-i Kerîm
	Yeri	Gelibolu-Derzi Bayezidli Karyesi
	Müştemilatı/Özelliği	Fakir çocukların Kur'an-ı Kerim öğrenmeleri için yaptırılmıştır.
	Çevresi/Sınırı	Aynı karyede bulunan caminin yanında yer alır.
5	Vakıf Eser	Mescid
	Yeri	İstanbul-Begceğiz (Beyceğiz) Mahallesi
	Müştemilatı/Özelliği	Kiliseden mescide döndürülmüştür.
	Çevresi/Sınırı	Üç tarafında Ahmed Paşa'nın vakıf odaları ve bir tarafında vakfın arazisi olup, yol sonundadır.
6	Vakıf Eser	Mescid
	Yeri	İstanbul-Eğrikapı dışında
	Müştemilatı/Özelliği	Mescitte birer musluk ve su kuyu, meyveli-meyvesiz ağaçlar, bir hücre ve iki tuvalet vardır.
	Çevresi/Sınırı	Suyolu için yaptırılmış mîri su mahzeninin karşısında bulunur. Etrafında kamu yolu, şahıs yolu (tarîk-ı hâss), vakfedilen su ve hücreler ile imam ve müzzine ikamet etmesi için vakfedilen menziller bulunur.
7	Vakıf Eser	Zaviye
	Yeri	İstanbul-Eğrikapı dışında
	Müştemilatı/Özelliği	Mescidin harem bölümünün bitişiğinde halvet-i sulehâ ve ibadet eden fakirler için su ve fakir müridler için üç hücre.

Edirne kazasına bağlı Hamzabeylü karyesinde Mustafa Bey'in kendi adına yaptırdığı bir cami bulunmaktaydı. Mustafa Bey hakkında bilgiye rastlanmamakla birlikte, vakfiyeden anlaşıldığına göre bu cami tamir ve restore edilerek Ahmed Paşa Evkafı'na dâhil edilmiştir.⁵

Diğer camiler ise Karinabad'a bağlı Hızır Fakih⁶ köyü camisi ve Gelibolu kazasının Derzi Bayezidli köyünün camisi idi (TKG. KK. VKF. Cd. 16: 33-34). Ahmed Paşa'nın eğitime verdiği önem yaptırdığı mektep ile kendini göstermektedir. Bahsedilen son caminin yanına çocuklara Kur'an-ı Kerim öğretilmesi amacıyla bir *dârü't-ta'lim ve mekteb-i kerîm* inşa ettirmiştir (TKG. KK. VKF. Cd. 16: 37-38).

5 "Mahmiye-i Edirne kazasına tâbi' Hamzabeylü nâm karyede merhûm Mustafa Beg Câmî-i Şerîfi'nin tecdîdi ve ta'miridir." (TKG. KK. VKF. Cd. 16: 34).

6 1568 yılına ait Silistre evkâf tahrîr defterinde Karinabad'a bağlı bir mezra olan bu köyün adı Mezra'a-i Hızır Fakih nâm-ı diğer Köpekli şeklinde geçmektedir ve Rakkas Sinan Bey vakıflarına dâhildir (TKG. KK. TT.d. 415, vr. 196a); Machiel Kiel, Rakkas Sinan Bey'in muhtemelen bu köyde doğduğunu, bir süre burada yaşadığını ve Sinan Bey'in Hacı Hızır adıyla bilindiğini yazmaktadır. Günümüzde bu köy Skobelovo olarak bilinmektedir (Kiel, 1980: 23).

Vakfa ait mescitlerden biri İstanbul'da Beyceğiz mahallesinde bulunmaktaydı. Mescidin üç tarafında vakfın kendi odaları ve bir tarafından yol geçmekteydi. Burası padişah emri ile kiliseden mescide dönüştürülmüştü (TKG. KK. VKF. Cd. 16: 34-35). Günümüzde Hırâmî Ahmed Paşa Camisi olarak anılmakta ve İstanbul-Fatih ilçesine bağlı Çarşamba semtinde Fethiye caddesi üzerinde Koltukçu sokakta bulunmaktadır (Eyice, 1998: 324). Bu mâbed XII. yüzyıl Bizans devrine ait *St. Jean Baptist in Troffo Manastırı* idi (Öz, 2015: 20). İstanbul'un fethinden sonra, 1455 yılında Fatih Sultan Mehmed tarafından diğer bazı manastır ve kiliselerle birlikte Ortodokslara verilmiş ve yaklaşık bir buçuk asır onların elinde kalmıştır. 1586 yılından sonra padişahın izniyle Hırâmî Ahmed Paşa tarafından mescide dönüştürülmüştür (Eyice, 1998: 324). Eyice başka bir çalışmasında bu tarihi 1595 olarak vermektedir (Eyice, 1959: 156).

Diğer bir hayrat mescidi ise yine İstanbul'da Eğrikapı dışındaydı. Bu mescidin XVIII. yüzyıl arşiv belgelerinde⁷ ve 1740 yılına ait mahkeme kaydından Eğrikapı dışında Eyüp'teki Cebecibaşı mahallesinde mîrî su mahzeninin karşısında Hırâmî Ahmed Paşa tarafından yaptırıldığı bildirilmektedir (İBM. ŞS. 172: 288/281).⁸ Vakfiyeye dönülecek olursa yine aynı bilgilerle karşılaşılmaktadır. Burası su yolu için inşa edilen devlete ait bir su mahzeninin (Savaklar) karşısında bulunmaktaydı. Bir tarafı kamuya açık yola (tarîk-i âmm), bir tarafı özel şahsa ait bir yola (tarîk-ı hâss), bir tarafı vakfın imam ve müezzine vakfettiği evlere, bir yanı ise vakfedilen sulara ve hücrelere bakmaktaydı. Müştemilatında bir su kuyusu, meyveli ve meyvesiz ağaçlar, bir hücre ve iki tuvalet vardı (TKG. KK. VKF. Cd. 16: 35-36). Mescide bitişik olan ev, mescidin şeyhine vakfedilmişti. Mescit yanında bulunan diğer evler ise mescidin imamı ve müezzininin ikameti için tahsis edilmişti (TKG. KK. VKF. Cd. 16: 38-39). Söz konusu mescidin ve yanındaki zaviyenin 1905 yılında bir tamir gördüğü anlaşılmaktadır (BOA. ML. EEM. 601-16: 16 Rebiü'l-evvel 1323).

XVI. yüzyıl İstanbul'unda genellikle mescit/cami yanında Halveti tekkesi/zaviyesi inşa edilmekteydi (Bölükbaşı, 2015: 126, 127). Vakfiyeden anlaşıldığına göre mescit yanında bir de zaviye bulunmaktaydı. Mescidin harem bölümünün bitişğinde halvet-i sulehâ ve ibadet eden fakirler için akan bir su ve fakir mürîdler için 3 hücre vardı (TKG. KK. VKF. Cd. 16: 38-39, 70, 71). Vakfiyede geçen *halvet-i sulehâ* ifadesinden inzivâyâ çekilerek ibadetle meşgul olan sâlih kimseler anlaşılmakla birlikte, bu zaviyede halvet uygulamasının yani tek başına bir yere kapanarak ibadetin gerçekleştirildiği çıkarılmaktadır. Vakfiyenin yazıldığı 1601 yılında zaviyenin şeyhi Hasan Efendi El-Huşî idi (TKG. KK. VKF. Cd. 16: 145).

1721 yılında zaviye şeyhi *Mehmed Emin* (BOA. İE. ENB, 7-753: 8 Muharrem 1134), 1733 yılında *Eş-Şeyh Mehmed Emin El-Celvetî* idi (BOA. C. EV, 153-7615: Gurre-i Cemâziye'l-evvel 1146). 1740 tarihli belgede de yine mescit ile birlikte bir zaviye olduğundan bahisle zaviyenin zaviye-nişînin yani şeyhinin *Eş-Şeyh Mehmed Emin El-Celvetî bin Ahmed Sufî* olduğu belirtilmiştir (İBM. ŞS. 172: 288/281). Şeyhin adından, belirtilen tarihte burasının Celvetiyye⁹ tarikatına mensup bir zaviye/tekke olabileceği çıkarılabilir. Üç farklı tarihli kayıta da Mehmed Emin'in şeyh olduğu ve bu görevi uzun yıllar sürdürdüğü anlaşılmaktadır.

Başlangıçta hangi tarikata mensup olduğu tahmin edilemeyen zaviyenin, XVIII. yüzyılın başlarında Halvetiyye'ye intikal ettiği sanılmaktadır. Uşşâkiyye'nin Cemâliyye şubesinin kurucusu ve zaviyenin 1742 yılında şeyhi olan Edirneli Şeyh Mehmed Cemâleddin Efendi (ö. 1164/1751) buraya gömülmüştür. Söz konusu zaviye kaynaklarda Cemâleddin Halvetî, Cemâleddin Uşşakî, Cemâlî, Cemâlî Efendi, Savaklar, Seyyîd Cemâleddin, Seyyid Cemal Efendi, Şalcızaâ isimleriyle geçmektedir (Tanman, 1993: 318;

7 Bk. BOA. C. EV, 202-10061: 3 Şevval 1114; 629-31716: 12 Cemâziye'l-âhir 1151; 30-1455: 2 Receb 1182.

8 URL 2: <http://www.kadiscilleri.org/madde.php?klme=H%C4%B1rami&trch=hkm&-find=+ARA+> [12.02.2022]

9 Celvetiyye: Bayramiyye tarikatının Aziz Mahmud Hüdâyî (ö. 1038/1628) tarafından kurulan koludur (Yılmaz, 1993: 273).

Ayvansarâyî Hüseyîn Efendi, 2001: 316-318). Cemâleddin Efendi'den sonra oğlu Nizâmeddin Efendi (ö. 1199/1785) 1778 yılına kadar zaviyede şeyh olmuştur. Daha sonra ise Nizâmeddin Efendi'nin oğlu Mehmed Cemâli Efendi (ö.1243/1787) ve torunu Alâeddin Efendi (ö. 1251/1835) şeyh olmuştur. Alâeddin Efendi'nin çocuğu olmadığından yerine Eyüp Bahariye'deki Şah Sultan Dergâhı şeyhi Ubeyd Efendi (ö. 1253/1837) geçmiştir (Kılıç, 1993: 315).

Ahmed Paşa, suyun canlı hayatındaki önemini ve azizliğini kavramış olmalı ki, birçok yerde çeşmeler, sebiller, su kuyuları, su kaynakları ve suyolları vakfetmiştir. Evkafa ait bu yapılar bulundukları yerdeki insanların su ihtiyaçlarını gidermekteydi (TKG. KK. VKF. Cd. 16: 36).

Tablo 3: Su Hizmetine Ait Yapılar

1	Vakıf Eser	Çeşmeler-2
	Yeri	İstanbul-İncirli Karyesi
	Çevresi/Sınırı	Çeşmenin biri, iki tarafında yol ve iki tarafında Ustaoglu mülkü ile çevrili menzildedir. Diğer çeşme ise bir tarafında yol, bir tarafında yeniçeri mülkü ve iki tarafında Aydın isimli bir kişiye ait mülk ile çevrili menzildedir.
2	Vakıf Eser	Çeşmeler
	Yeri	Edirne Kazası, Hamzabeyli Karyesi
3	Vakıf Eser	Çeşmeler
	Yeri	Gelibolu-Derzi Bayezidli Karyesi
	Müştemilatı/Özelliği	Karyedeki caminin harem kısmına yapılan çeşmelerdir.
4	Vakıf Eser	Çeşmeler ve Sebilhaneler
	Yeri	Bağdat-Kerbela-İmam Hüseyin Meşhed-i Şerîfi
	Müştemilatı/Özelliği	İmam Hüseyin'in ruhu için oraya gelen insanların hizmetine vakfedilmiştir.
5	Vakıf Eser	Suyolları
	Yeri	Edirne kazasına bağlı Hamzabeyli karyesi
	Müştemilatı/Özelliği	Suyolları binalarıyla aynı karyede bulunan 2 hana, hamama ve çeşmelere su getirilmekteydi.

Su hizmetlerine ait yapıların genelde çeşmeler olduğu görülmektedir. Vakfiyede bir yerde sebilhane ve suyolları geçmektedir. Daha önce de ifade edildiği üzere mescit, saray, menzil, dükkân, arazi ve çiftlik müştemilatında olan toplam 19 su kuyusu bulunmaktadır.

b. İkamet Yapıları

Vakfiyede ikamet yapıları hücre, oda, ev, buyût (evler), müsakkaf, saray ve menzil şeklinde geçmektedir. Bunlardan zaviyelerde bulunan hücreler zaviyenin müritlerine tahsis edilmekteydi. Daha önce ifade edildiği üzere İstanbul-Eğrikapı dışında bulunan mescidin yanındaki zaviyeye ait 3 hücre bulunmaktaydı ve bu hücrelerde zaviyenin fakir müritleri kalmaktaydı (TKG. KK. VKF. Cd. 16: 38). Menzil müştemilatında geçen odaların dışında vakfa ait olarak İstanbul Beyceğiz mahallesinde müstakil olan vakıf odaları bulunmaktaydı (TKG. KK. VKF. Cd. 16: 34). Vakfiyede diğer oda ve evler menzil müştemilatından olarak geçmektedir. Üzeri kapalı, tavanı olan, ev, dükkân ve benzeri gayrimenkuller olarak tarif edilen müsakkaf (Berki, 1966: 41; Pakalın, 1983: 626) da müştemilatı bakımından – ileride değinilecek olan – menzillerle benzerlik göstermektedir. Vakfiyede geçen iki müsakraftan biri İstanbul'da Kâsım Paşa-yı Cezerî mahallesinde diğeri ise Eğrikapı dışındaydı. İlkinin bir tarafı yol, iki tarafı Sinan Paşa'nın vakıf

odaları ve bir tarafı Mustafa Ağa'nın mülküne bakmaktaydı. Tek katlı bir ev, soffe (sofa)¹⁰, tuvalet, yaz odası, tahtapuş (tahtaboş)¹¹ ve asma gibi müstemilata sahip bu müsakkaf, Cerrah Feridun'dan satın alınmış ve merhum Sinan Paşa Evkafı'na günlük 2 akçe ile kiraya verilmişti (TKG. KK. VKF. Cd. 16: 53-54). Diğer müsakkafın dört tarafı yol ile çevrili olup, Sultan Bayezid Han Evkafı'na mukataalı idi. Ancak mukataa miktarı belirtilmemişti. Eğrikapı dışında bir arazide 10 dükkân, üst kat 11 oda, tuvalet ve muhavvatadan müstemil olarak inşa edilmişti (TKG. KK. VKF. Cd. 16: 74-75).

Ahmed Paşa'nın vakfettiği ikamet türlerinden biri de saray olarak karşımıza çıkmaktadır. Vakfiyede bulunan bir derkenarda *Cezerî Kâsım Paşa-yı âtik saray(ı)dır* notu düşülmüştür. Bu nottan söz konusu sarayın daha önce Cezerî Kâsım Paşa'ya ait olduğu düşünülebilir (TKG. KK. VKF. Cd. 16: 45). Ancak sarayın Ahmed Paşa'ya nasıl geçtiği konusu bilinmemektedir. Kâsım Paşa-yı Cezerî mahallesinde bulunan saray, *Saray-ı Kebîr* adı ile anılmaktaydı. Bir tarafında yol, bir tarafında Kâsım Paşa Camisi'nin imamına şart edilen ev ve Piri Kethüda evleri, bir tarafında Cebeci Hasan'ın evi, bir tarafında vâkıfın küçük kızı Rahime Hanım'a vakfedilen menzil, dergâh-ı âli kapıcılarından Hamza Bey'in evleri ve bir tarafında ise Arap odaları yer almaktaydı. Çok büyük olduğu anlaşılan saray, alt kattaki dâhili ve harici müstemilatı ile üst katındaki müstemilatı şeklinde ayrıma tabi tutulmuştur.

Alt kattaki dâhili müstemilatı arasında 2 büyük ev, 2 koltuk odası, 1 orta sofa, 2 yaz sofası, 2 kiler, kilerin birinin üstünde 2 ev, 1 tuvalet, 1 küçük oda, 1 hazine odası, hazine odasına bitişik 1 tahtapuş, altında 1 yer odası, 2 tuvalet, 1 hamam (1 câmekânlı, 2 halvetli ve 1 tuvaletli), 1 musluk, hamamın külhanıyla bitişik büyük 1 mutfak, 1 mahtaba,¹² meyveli meyvesiz ağaçların olduğu bahçe, hayat¹³, üstte 1 büyük has ev, ona bitişik 1 küçük oda, onun önünde 1 sofa, onun iki tarafında tahtapuş, 1 hamam, 2 küçük oda, 1 hazine odası ve üstünde 1 köşk vardı.

Sarayın alt katındaki harici müstemilatında 1 büyük ahır, 1 hamam (2 halvetli, bir havuzlu, 1 camekânlı ve 1 tuvaletli), 1 kiler, 3 tuvalet, 1 fırın, fırına bitişik 1 oda, 1 su kuyusu, meyveli ve meyvesiz ağaçlı bahçe, bahçe içinde 1 köşk, batısında suyu yer almaktaydı. Otluk, odunluk, bir büyük meydan, 1 tuvalet, hamam önünde meydan, divanhane önündeki harem kapısına bitişik olan 1 ağalar odası, 1 tuvalet, 1 mutfak, 1 musluk, 3 kapıcılar odası, 1 büyük meydan, 1 su kuyusu, 1 sundurma ve 1 çeşme bulunmaktaydı.

Sarayın üst katında ise 1 divanhane, 2 ev, 1 sofa, dehlizler, 1 tuvalet, 1 iç divanhane, altlı üstlü birer kış odası, 1 kiler, 1 hazine odası, ocaklı 1 büyük ev, 1 büyük oda, 1 yaz sofası, tuğla döşeme 1 hayat, 2 kiler, 1 küçük oda, dehlizler, saray kapısının iki tarafında 12 dükkân ve 1 çeşme vardı. Saray bahsedilen bütün müstemilatı, içindeki levazımı ve gereçleriyle birlikte vakfedilmiştir (TKG. KK. VKF. Cd. 16: 44-49).

Ahmed Paşa Evkafı'nda mesken açısından daha çok menzillerin vakfedildiği görülmektedir. Anlaşıldığı üzere vakfedilen menziller, ikamet yeri ve insan ihtiyacını gideren diğer birimlerden oluşmaktaydı. Bazı menziller ise küçük ticarî işletmeler olan dükkânlar ve diğer iş yerleri ile bütünleşmiş durumdaydı.

10 Soffe (Sofa): Evlerde oda kapılarının açıldığı boşluğa, sed ve seki gibi yüksekçe yerlere denir. Sofa soffenin bozulmuş şeklidir (Berki, 1966: 49).

11 Tahtapuş (tahtaboş): Gölge ve tahta örtülü sofa, çardak (Canbulat, 2021: 205).

12 Mahtaba: Ay aydınlığında oturmaya mahsus üstü açık kameriye. Mehtabiye de denir (Yılmaz, 2015: 159).

13 Hayat: Geleneksel Türk evinin birinci katında odaların açıldığı, üstü kapalı, önü avluya bakan, bir ya da birkaç yanı açık mekân. Bazı bölgelerde divanhâne, tahtaboş (tahtapuş), çardak veya sofa da denir (Ünal, 2011: 310).

Tablo 4: Menzil Yapıları

1	Yeri	İstanbul-Kâsım Paşa-yı Cezerî Mah.
	Müştemilatı	Dâhilisinde alt katta; 1 zemin, 3 oda, 1 kiler, 1 su kuyusu, 1 mutfak, 1 tuvalet. Üst katta; 2 ev, 1 koltuk odası, 1 köşk, 1 tahtapuş, 1 tuvalet. Haricisinde aşağı katta; 2 ev, 1 orta sofa 1 mutfak, 1 aşağı zemin, 1 havlu, 1 fırın, 2 musluk, 1 ahır, 1 tuvalet. Üst katta; 3 oda, 1 selamlık odası, dehlizler, 1 tuvalet.
	Çevresi/Sınırı	Bir tarafı Saray-ı Kebir, bir tarafı Cebeci Hasan mülkü ve yol ile bir tarafı merhum Ataullah bin Muhammedü'l-Kirmânî Evkafı ve bir tarafı Ahi Çelebi vakfı.
2	Yeri	İstanbul-Fenarizâde Mah.
	Geliri	El-hâc Bayram Evkafı'na senelik 300 akçe mukataalı
	Müştemilatı	Dâhilisinde alt katta; 2 ev, 1 yaz sofası, 1 kiler, 1 mutfak, 1 su kuyusu, 1 tuvalet, meyveli-meyvesiz ağaçlı bahçe, 1 zemin. Üst katta; 2 yaz odası, 1 tuvalet. Haricisinde alt katta; 1 ahır, 1 musluk, 1 tuvalet, 1 anbar, kaldırım döşeme yolu. Üst katta; 3 ev, 1 küçük divanhane, tuğla döşeme 1 hayat, 1 tuvalet.
	Çevresi/Sınırı	Bir tarafı yol, Kalaycıoğlu mülkü ve El-hâc Bayram vakfı, bir tarafı Hirâmî Ahmed Paşa Evkafı'na vakfedilen saray, bir tarafı Arap odaları, bir tarafı vakfa bağışlanan ekmekçi fırını.
3	Yeri	İstanbul-Kâsım Paşa-yı Cezerî Mah.
	Geliri	Sekban Hasan'dan satın alınmış ve El-hâc Bayram vakfına günlük 20 akçe ile kiraya verilmiş.
	Müştemilatı	3 at değirmeni, 2 su kuyusu, 2 ahır, 2 tuvalet, 2 anbar, odunluk yeri. Ayrıca 2 ekmekçi fırını, 1 börekçi fırını.
	Çevresi/Sınırı	Bir tarafı Arap odaları ve Kadızâde Muhammed Çelebi mülkü, iki tarafı yol, bir tarafı vâkıfın evkafı.
4	Yeri	İstanbul-Sabbağlar Çarşısı
	Geliri	Merhum Ali Paşa Evkafı'na senelik 180 akçe mukataalı.
	Müştemilatı	Alt katta; 2 oda, 1 zemin, su kuyusu, 1 tuvalet, meyveli ve meyvesiz ağaçlı 1 havlu. Üst katta; 2 oda, 1 sofa.
	Çevresi/Sınırı	Bir tarafı merhum Hayreddin Paşa vakfı, bir tarafı Rahman Mahmud mülkü, bir tarafı özel şahıs yolu ve bir tarafı kamu yolu.
5	Yeri	İstanbul-Çukur Hamamı yakını
	Geliri	Sultan Selim Evkafı'na senelik 12 akçe mukataalı.
	Müştemilatı	Tek katlı 2 ev, 1 bahçe, 1 su kuyusu ve kapıya bitişik tek katlı 2 ev.
	Çevresi/Sınırı	İki tarafı yol, bir tarafı Hoca oğlu Mustafa Çelebi mülkü, bir tarafı merhum Abdurrahman Efendi vakfı.
6	Yeri	İstanbul-Fenar Kapısı dâhilinde-Abdi Subaşı Mah.
	Müştemilatı	Altı üstlü 3 ev, 1 ahır, 1 bahçe, 3 tuvalet, 1 su kuyusu.
	Çevresi/Sınırı	Bir tarafı El-hâc Hasan mülkü, bir tarafı Kelemhacı mülkü, bir tarafı yol.
7	Yeri	İstanbul-Yeniçeriler Mah.
	Müştemilatı	Kahvehane ¹⁴ karşısında 1 berber dükkânı, 1 bozahane, 2 dükkân, üst katta 2 oda, 1 tuvalet. Söz konusu bozahane ve berber dükkânları üzerinde 2 ev, 1 mutfak, 1 sofa, 1 tuvalet, kapı üzerinde 1 küçük oda.
	Çevresi/Sınırı	Bir tarafı El-hâc Murad mülkü, bir tarafı kendi vakıfları, iki tarafı yol.

14 Bkz. Tablo 6: 2 numaralı arazideki kahvehane.

8	Yeri	İstanbul-Yeniçeriler Mah.
	Müştemilatı	Altı üstlü 1 ev, 1 tuvalet, 1 çardak, meyveli ve meyvesiz ağaçları olan muhavvata-i yesire (küçük avlu).
	Çevresi/Sınırı	Bir tarafı El-hâc Murad mülkü, iki tarafı kendi vakıfları, bir tarafı yol. 7 numaralı menzil ile bitişik.
9	Yeri	İstanbul-Yeniçeriler Mah.
	Müştemilatı	Tek katlı 3 ev, 1 su kuyusu, 1 tuvalet, muhavvata-i yesire.
	Çevresi/Sınırı	Bir tarafı imam ve müezzin evleri, iki tarafı yol. 8 numaralı menzil ile bitişik.
10	Yeri	İstanbul-Yeniçeriler Mah.
	Müştemilatı	Altı üstlü 2 ev, sofa, tuvalet, muhavvata-i yesire, meyveli ve meyvesiz ağaçlı bahçe.
	Çevresi/Sınırı	Bir tarafı yol, bir tarafı kendi vakıfları, bir tarafı kâfir mülkü. 9 numaralı menzil ile bitişik.
11	Yeri	İstanbul-Yeniçeriler Mah.-Fethiye Camii karşısında
	Müştemilatı	Alt katta; 5 dükkân, 1 zemin, 1 ahır, 1 köşk, 3 tuvalet, meyveli ve meyvesiz ağaçlı bahçe, 1 su kuyusu, 1 fırın, 1 ev. Üst katta; 9 ev, tahtapuşlar, sofalar, muhavvata.
	Çevresi/Sınırı	Bir tarafı kendi vakıfları, bir tarafı Haydar Ağa evleri, iki tarafı yol.
12	Yeri	İstanbul-Galata-Peter Mah.
	Müştemilatı	Alt katta; 2 mahzen, 2 tuvalet, muhavvata-i yesire. Üst katta evler.
	Çevresi/Sınırı	Bir tarafı Siyavuş Paşa mülkü, iki tarafı yol.
13	Yeri	İstanbul-Havâss-ı Kostantiniyye¹⁵ -Eğrikapı dışında
	Müştemilatı	Altı üstlü 3 ev, 1 sofa, 1 tuvalet, meyveli ve meyvesiz ağaçlı küçük bahçe.
	Çevresi/Sınırı	Bir tarafı kendi vakıf bölgesi, bir tarafı yol, bir tarafı vakfın bağışladığı bir menzil ve vakıf bahçesi.
14	Yeri	İstanbul-Eğrikapı dışında
	Müştemilatı	Altı üstlü 2 ev, tahtapuş, muhavvata-i yesire, akan su.
	Çevresi/Sınırı	Bir tarafı şeyhe vakfedilen ev, bir tarafı yol, iki tarafı vakfın bostanı.
15	Yeri	İstanbul-Eğrikapı dışında-2
	Müştemilatı	Menzilin birinin üst katında; 2 ev, 1 tuvalet, meyveli ve meyvesiz ağaçlı bahçe. Bu menzilin meskeni mescidin imamına şart edilmiştir.
	Çevresi/Sınırı	Diğer menzilin alt katında; 1 oda. Üst katında; 2 ev, 1 tuvalet, meyveli ve meyvesiz ağaçlı bahçe. Bu menzilin meskeni mescidin müezzine şart edilmiştir. Bir tarafı şahıs yolu, bir tarafı mescidin haremi, bir tarafı vakfın bahçesi, bir tarafı yine vakfın bahçesi, bir tarafı yine vakfın bostanı.
16	Yeri	İstanbul-Eğrikapı dışında
	Müştemilatı	Tek katlı 2 ev, 1 su kuyusu, 1 tuvalet, meyveli ve meyvesiz ağaçlı bahçe.
	Çevresi/Sınırı	Bir tarafı Keyvan ibn-i Abdullah mülkü, bir tarafı mücellid (ciltçi) Memi Şah mülkü, bir tarafı Fahriye Hatun binti Abdullah mülkü.
17	Yeri	İstanbul-Çakır Ağa Mah.
	Müştemilatı	Alt katta; 9 dükkân, 1 kasap dükkânı. Üst katta 10 oda, 1 tuvalet,
	Çevresi/Sınırı	Bir tarafı İbrahim Bey ibn-i Abdullah mülkü, bir tarafı vakıf, bir tarafı şahıs yolu, bir tarafı kamu yolu.

15 İstanbul'un Eyüp semtidir. Haslar Kadılığı, Havâss-ı Refia ve Havâss-ı Âliye de denilmektedir. Eyüp zamanla büyüyünce bir kadılık haline getirildi ve bağlı köyler padişah haslarına dâhil edildi (Artan, 1995: 2; Kavak Çeken, 2015: 170).

18	Yeri	İstanbul-Tekfursaray Mah. yakınında Kefeli Mah.
	Müştemilatı	Tek katlı 10 oda, 1 su kuyusu, birer tuvalet.
	Çevresi/Sınırı	Bir tarafı Yahudi Kurd mülkü, bir tarafı Yahudi Arslan mülkü, iki tarafı yol.
19	Yeri	İstanbul-Yeni Kapı dışında
	Müştemilatı	Üst katta 2 oda, 1 tahtapuş, muhavyata, 1 tuvalet.
	Çevresi/Sınırı	Bir tarafı merhum Valide Sultan Evkafı, bir tarafı Yorgi zimmi mülkü, bir tarafı deniz, bir tarafı yol.
20	Yeri	İstanbul-Eyüp-Davud Ağa Mah.
	Müştemilatı	Altı üstlü evler, 1 sundurma, 1 ahır, 1 su kuyusu, 1 tuvalet, meyveli ve meyvesiz ağaçlı bahçe.
	Çevresi/Sınırı	Bir tarafı Davud Ağa mülkü, bir tarafı Mehbare Hatun mülkü, iki tarafı yol.

Kaynak: TKG. KK. VKF. Cd.46, 50-53, 56-57, 60-62, 65-74, 79-81.

Evkafa ait menzillerin tamamı İstanbul dâhilinde idi. Bulunduğu yer, mevkii, sınırları, çevresinde hangi yapıların ve bunların kime ait olduğu detaylıca belirtilen menzillerin çok geniş müştemilatı vardı.

c.Ticarî Yapılar

Bu başlık altında ticarî yapılar olarak nitelendirebileceğimiz dükkânlar, ticarî binalar, hamam ve hanlardan bahsedilecektir. Vakfa ait 1 hamam, 2 han ve 4 dükkân Edirne’de olup geri kalan ticarî yapılar İstanbul’da idi.

Tablo 5: Ticârî Faaliyetlere Has Binalar-İstanbul

1	Vakıf Eseri-Adet	Külâhçı dükkânı-1
	Yeri	İstanbul-Kâsım Paşa-yı Cezerî Mah.
	Geliri	El-hâc Bayram vakfına günlük 1 akçe icâreli.
	Çevresi/Sınırı	Üç tarafı vakfın fırınları ve bir tarafı yol.
2	Vakıf Eseri-Adet	Boyacı dükkânı-2
	Yeri	İstanbul-Sabbağlar ¹⁶ Çarşısı
	Geliri	Merhum Abdusselam Bey Evkafı’na senelik 500 akçe mukataalı.
	Müştemilatı	Altı üstlü 2 boyacı dükkânı. 1 müşterek su kuyusu, 2 tuvalet, 1 boyacı kazanı.
3	Vakıf Eseri-Adet	Kundakçı dükkânı-8
	Yeri	İstanbul-Odun Kapısı dâhilinde-Halep Sûkında-Mîri şemhane karşısında
	Geliri	Ayasofya-i Kebîr Evkafı’na ayda 70 akçe icâreli ve Papasoğlu Evkafı’na günlük 1 akçe icâreli.
	Çevresi/Sınırı	Bir tarafı Ayasofya Evkafı, üç tarafı yol. Önceden bozahane olan yerde bir yangın sonrası 8 kundakçı dükkânı yapılmıştır.
4	Vakıf Eseri-Adet	Dükkân-3
	Yeri	İstanbul-Odun Kapısı dışında
	Geliri	Ayasofya-i Kebîr Evkafı’na yılda 360 akçe mukataalı.
	Çevresi/Sınırı	Bir tarafı Hisar duvarı, bir tarafı çeşme, bir tarafı Ayasofya Evkafı ve bir tarafı yol.

16 Boyacılar

5	Vakıf Eseri-Adet	Şemhane binası-1
	Yeri	İstanbul-Aya Kapısı dışında
	Geliri	Merhum Ebüssuûd Efendi Evkafı'na günlük 4 akçe icâre-i müecceleli ve 8.000 akçe icâre-i muacceleli.
	Müştemilatı	Altı üstlü 1 şemhane binası.
	Çevresi/Sınırı	Bir tarafı merhum Valide Sultan Sâlhânesi, iki tarafı yol, bir tarafı zimmi Maruyer mülkü.
6	Vakıf Eseri-Adet	Kasap dükkânı-1
	Yeri	İstanbul-Şehzade Sultan Mehmed Camii yakını
	Geliri	Ayasofya-i Kebîr Evkafı'na yılda 720 akçe mukataalı.
	Çevresi/Sınırı	Bir tarafı bozahane dükkânı, bir tarafı yol, bir tarafı börekçi dükkânı.
7	Vakıf Eseri-Adet	Bezzaz dükkân-2 ve berber dükkânı-1
	Yeri	İstanbul-Karaman-ı kebîr ¹⁷
	Geliri	Ayasofya-i Kebîr Evkafı'na yılda 1.080 akçe mukataalı.
	Çevresi/Sınırı	Bir tarafı Bevvab Sultani dükkânı, iki tarafı yol, bir tarafı cerrah dükkânı. Yanan kasap dükkânlarının yerine 2 bezzaz dükkânı yapılmıştır.
8	Vakıf Eseri-Adet	Ekmekçi fırını-0,5
	Yeri	İstanbul-Sâray-ı 'âtik yakınında
	Geliri	Kızlar Ağası merhum Mehmed Ağa Evkafı'na günlük 21 akçe icâre-i müeccele ve 10.000 akçe icâre-i muacceleli.
	Müştemilatı	Bütün malzemeleri ve ilâveleri ile 1 ekmekçi fırınının yarısını.
	Çevresi/Sınırı	Bir tarafı nalçacı ¹⁸ dükkânı, iki tarafı yol, bir tarafı Mehmed Ağa Evkafı.
9	Vakıf Eseri-Adet	Selhâne dükkânı-1
	Yeri	İstanbul-Eyüp
	Geliri	Ebü'l-feth Sultan Mehmed Han Evkafı'na günlük 24 akçe icâreli.
	Çevresi/Sınırı	Bir tarafı El-hâc Yusuf bin Abdullah selhânesi, bir tarafı deniz, bir tarafı yol.
10	Vakıf Eseri-Adet	Şemhâne dükkânı-1
	Yeri	İstanbul-Eyüp
	Geliri	Ebü'l-feth Sultan Mehmed Han'ın yaptırdığı caminin evkafına günlük 2 akçe icâreli.
	Çevresi/Sınırı	Bir tarafı Küçük Usta debbağhanesi, bir tarafı Yeniçeri Rüstem debbağhanesi, iki tarafı kamu yolu ve özel yol
11	Vakıf Eseri-Adet	Hamam-1, han-2 ve dükkân-4
	Yeri	Edirne kazasına bağlı Hamzabeylü karyesi
	Müştemilatı	Yenilenen hamam ve 2 han. Hanlarda yaptırılan 2'şer dükkân.

Kaynak: TKG. KK. VKF. Cd.46, s.55-60, 62, 77-78, 100-101.

İstanbul'un ticarî hayatına oldukça önemli katkı sağladığı anlaşılan evkafın, değişik sektörlerde hizmet yürüten dükkânları bulunmaktaydı. Bu dükkânlar diğer vakıflara kiralama ya da mukataa usulüyle işletmeye verilmiştir. Bu şekilde İstanbul ekonomisine katkı sağlanırken, vakıf da gelir elde etmiş oluyordu.

¹⁷ Bk. Canatar (2004: 350).

¹⁸ Nalça: Kaba kundura, yemeni ve çizmelerin altına çok dayanması için çakılan küçük demir parçası (Ünal, 2011: 511).

ç. Araziler

Arazi vakfiyede *arz-ı hâliye* şeklinde geçmektedir. Sözlükte *tenha*, *boş*, *hâli*, *hâliye*, *arazi*, *sahipsiz yer* (Yılmaz, 2015: 157) anlamlarına gelmektedir. Arazi تنها ve boş yer anlamında olsa da, vakfiyede geçen bazı arazilerde menzil olduğu anlaşılmaktadır. Mesela İstanbul-Yeniçeriler mahallesinde kiliseden çevrilen mescidin yakınında bulunan ve Mesih Paşa'dan alınan araziye yeni baştan 19 oda yaptırılmıştır. Arazide ayrıca fırın, su kuyusu, dükkânlar, kahvehane, onun üzerinde odalar, tuvaletler bulunmaktaydı. Evkafa ait arazilerin yarısı İstanbul'da diğer yarısı Bağdat-Kerbela'da bulunmaktaydı.

Vakfiyede 5 arazinin alan ölçüleri uzunluk ve en açısından verilmiş ve bunların toplam uzunluğu 205 zirâ' ve eni 53 zirâ' idi. Bir arazinin alan ölçüsü 26 dönüm ve 2 arazinin ise alanı belirtilmemiştir. Mukataa ve kiralama usulüyle başka vakıflara tahsis edildiği görülen arazilerden toplam 64.718 akçe gelir elde edilmektedir.

d. Çiftlik, Mezra ve Çayırılar

Evkafa ait çiftlik, mezra ve çayırının büyük çoğunluğu İstanbul'da bulunurken sadece 2'sinin İznikmid'e bağlı karyelerde olduğu görülmektedir. Bu gayrimenkuller İstanbul'da Eyüp ve çevresi ile Edirnekapi dışında yoğunluk kazanmaktaydı. Vakfa ait bu taşınmazlar çevresi, ekleri ve bütün müstemilatı ile vakfedilmiştir (TKG. KK. VKF. Cd. 16: 97).

Tablo 6: Araziler

1	Yeri-Ölçüleri	İstanbul-Tekfursarayına bitişik-Uzunluğu: 100 zirâ', Eni: 15 zirâ'.
	Geliri	Ayasofya-i Kebîr Evkafı'na yılda 60 akçe mukataalı.
	Çevresi/Sınırı	Bir tarafı kil damı, bir tarafı Tekfursarayı, bir tarafı tekke.
2	Yeri	İstanbul-Yeniçeriler Mahallesi-Kiliseden çevrilen mescidin yakınında Mesih Paşa'dan kiralanan arazi
	Müştemilatı	Arzı hâliyede yeni baştan yaptırılan 19 oda, 1 ekmekçi fırını, 1 müşterek su kuyusu, 1 zemin, tek kat 9 dükkân, 1 kahvehane, 1 oda. Söz konusu dükkânlar ve kahvehane üzerine yaptırılan 11 oda, tuvaletler, meyveli ve meyvsesiz ağaçlı muhavvata-i yesire (küçük avlu).
	Çevresi/Sınırı	Söz konusu gayrimenkuller kiliseden çevrilen mescidin yakınında Mesih Paşa'dan kiralanan arz-ı hâliyede yaptırılmıştır. Bir tarafı Şah Çelebi mülkü, bir tarafı Musli Çelebi mülkü, bir tarafı mescid, iki tarafı yol.
3	Yeri	İstanbul-Eğrikapı dışında
	Geliri	Sultan Bayezid Han Evkafı'na senelik 18 akçe mukataalı.
	Müştemilatı	Arz-ı hâliyede yaptırılan 3 su kuyusu, 1 küçük oda, meyveli ve meyvsesiz ağaçlı bahçe, bostan yeri.
	Çevresi/Sınırı	Bir tarafı yol, iki tarafı Müslüman mezarlığı, bir tarafı imam, müezzin ve şeyhe vakfedilen evlerin sonunda.
4	Yeri-Ölçüleri	İstanbul-Eğrikapı dışında-26 dönüm.
	Geliri	Sultan Bayezid Han Evkafı'na senelik 140 akçe mukataalı ve 60.000 akçe icâre-i muacceleli.
	Çevresi/Sınırı	Bir tarafı Yahudi mezarları, üç tarafı yol.
5	Yeri-Ölçüleri	Bağdat-Kerbela-İmam Hüseyin Evkafı-Uzunluğu: 30 zirâ', Eni: 5 zirâ'.
	Geliri	İmam Hüseyin Evkafı'na 500 akçe mukataalı.
	Çevresi/Sınırı	İmam Hüseyin Evkafı'nın Matbah-ı Şerîfi ¹⁹ yakınında.

19 Matbah "mutfak, yemek pişirilen yer" anlamına gelse de, Mevlevilikte tekkelerde tarikata giren insanların eğitim ve öğretim gördüğü yani mecazî anlamda piştikleri mekâna denirdi (Azsöz, 2016: 33).

6	Yeri-Ölçüleri	Bağdat-Kerbela-İmam Hüseyin Evkafı-Uzunluğu: 30 zirâ', Eni: 14 zirâ'.
	Geliri	İmam Hüseyin Evkafı'na 1.000 akçe tapulu.
	Çevresi/Sınırı	Bâb-ı Hızır (Hızır Kapısı) denilen asitâne-i müteberrike (dergâh) yakınında.
7	Yeri-Ölçüleri	Bağdat-Kerbela-İmam Hüseyin Evkafı-Uzunluğu: 25 zirâ', Eni: 18 zirâ'.
	Geliri	İmam Hüseyin Evkafı'na 3.000 akçe tapulu.
	Müştemilatı	Harap olmaya yüz tutmuş hamam yeri.
	Çevresi/Sınırı	Dergâhın kapısı yakınında. Bir tarafı Süleyman boyahanesi, bir tarafı Şah Murad odaları, bir tarafı meydan, bir tarafı yol.
8	Yeri-Ölçüleri	Bağdat-Kerbela-İmam Hüseyin Evkafı-Uzunluğu: 20 zirâ', Eni: 1 zirâ'.
	Müştemilatı	Üzerine yaptırılan altlı üstlü odalar ve boş olan dükkânlar. Söz konusu odalar ve dükkânlar, çevresi ve tüm müştemilatı ile vakfedilmiştir.
	Çevresi/Sınırı	Yukarıdaki(7 numaralı sütun) arz-ı hâliyebe bitişik.

Kaynak: TKG. KK. VKF. Cd.46, 62-64, 73-76, 103-105.

Tablo 7: Çiftlikler, Mezralar ve Çayırar

1	Vakıf Eser	Çiftlik
	Yeri	İstanbul-Eyüp çevresi-Topçular yakını
	Müştemilatı/Özellği	Dâhilisinde alt kat 2 ev, muhadvata, üst kat 2 ev, 1 köşk, 2 sofa, dehliz, 2 tuvalet, bir miktar bağ, meyveli ve meyvesiz ağaçlı bir büyük bahçe ve bostan. Haricisinde alt kat 2 ev, üst kat 2 ev, 1 tuvalet, 1 samanlık yeri, 1 su kuyusu, 1 muhadvata, 2 büyük ahır, 1 samanlık damı, dama bitişik 1 büyük ahır, üst kat 2 ev. Dört tarafı taş duvar ile çevrili. Taş duvarın doğusu tahta ile örtülü. Meyveli ve meyvesiz ağaçlı bir büyük bahçe ve bostan yeri ile tamamlanmamış bir hamam.
	Çevresi/Sınırı	İki tarafı yol, bir tarafı merhum Hasan Paşa çiftliği çayırı ve Topçular karyesi.
2	Vakıf Eser	Çayır
	Yeri	İstanbul-Eyüp çevresi-Topçular yakını
	Geliri	Ebâ Eyyüb Ensari Camii Evkafı'na senelik 120 akçe mukataalı.
	Müştemilatı/Özellği	2 ceviz ağacı, 1 su terâzisi, ²⁰ 1 dolap. ²¹
	Çevresi/Sınırı	Yukarıdaki(1 numara) çiftliğe bitişik. Bir tarafı merhum Vezir Ahmed Paşa çayırı, bir tarafı yukarıdaki çiftlik ve Hasan Paşa çayırı, bir tarafı yol ve vakıf çeşmesi.
3	Vakıf Eser	Çayır
	Yeri	İstanbul-Eyüp
	Geliri	Ebâ Eyyüb Ensari Camii Evkafı'na senelik 75 akçe mukataalı.
	Müştemilatı/Özellği	Yedekçi Çayırı olarak bilinen çayır.
	Çevresi/Sınırı	Bir tarafı yol, üç tarafı kendi vakfettiği mezralar.
4	Vakıf Eser-Ölçüleri	Mezra-9 dönüm
	Yeri	İstanbul-Eyüp
	Geliri	Ebâ Eyyüb Ensari Camii Evkafı'na senelik 135 akçe mukataalı.
	Çevresi/Sınırı	Bir tarafı Çukur Çeşme, bir tarafı büyük kaldırım, bir tarafı Suyolcu köyüne giden yol, bir tarafı yol, bir tarafı kâfir bağı.

²⁰ Su terâzisi: Vâdî ve tepelerden geçirilerek şehre getirilen suyu geldiği yerdeki yüksekliğe çıkarıp basıncını arttırarak yüksek semt- lere dağıtım yapabilmek veya sevk edilen suyun basıncını azaltmak, böylece künklerin patlamasını önlemek maksadıyla yapılan yüksek kuledir. Su hazneli, alt kısmı daha geniş, ekseriya dört köşeli, duvarları taş ve harçtan yapılmıştır (URL 3: www.lugatim.com [24.02.2022]).

²¹ Dolap: Nehirlerden su çekmeye yarayan düzenek, alet (Ünal, 2011: 205).

Hirâmî Ahmed Paşa Evkafı

5	Vakıf Eser-Ölçüleri	Mezra-5 dönüm
	Yeri	İstanbul-Eyüp
	Geliri	Ebâ Eyyüb Ensari Camii Evkafı'na senelik 75 akçe mukataalı.
	Çevresi/Sınırı	Bir tarafı büyük kaldırımdan su terâzisi yanına, bir tarafı Hayreddin Paşa çiftliğine ve İğneci Hasan Çelebi mezarına, bir tarafı Müderris köyüne giden yol yakınında olan Kurd Balizâde Mehmed Çelebi mezarına ve merhum Piri Çelebi mezarına.
6	Vakıf Eser-Ölçüleri	Mezra-24 dönüm
	Yeri	İstanbul-Eyüp
	Geliri	Ebâ Eyyüb Ensari Camii Evkafı'na senelik 360 akçe mukataalı.
	Çevresi/Sınırı	Bir tarafı Çukur Çeşme, bir tarafı Yanki bağına, iki tarafı yol.
7	Vakıf Eser	Mezra
	Yeri	İstanbul-Eyüp
	Geliri	Ebâ Eyyüb Ensari Camii Evkafı'na senelik 90 akçe mukataalı.
	Çevresi/Sınırı	Bir tarafı Köse Manuk bağ, iki tarafı yol, bir tarafı Yanki bağ.
8	Vakıf Eser-Ölçüleri	Mezra-4 dönüm
	Yeri	İstanbul-Eyüp
	Geliri	Ebâ Eyyüb Ensari Camii Evkafı'na senelik 60 akçe mukataalı.
	Çevresi/Sınırı	Bir tarafı Yanki mezarı, bir tarafı su yolu, bir tarafı Şeyhi Çelebi mezarı, bir tarafı yol.
9	Vakıf Eser-Ölçüleri	Mezra-3 dönüm
	Yeri	İstanbul-Eyüp
	Geliri	Ebâ Eyyüb Ensari Camii Evkafı'na senelik 45 akçe mukataalı.
	Çevresi/Sınırı	Bir tarafı eski Bursa kadısı merhum Piri Çelebi mezarı, bir tarafı Yorgi mezarı, bir tarafı yol.
10	Vakıf Eser-Ölçüleri	Mezra-16 dönüm
	Yeri	İstanbul-Eyüp
	Geliri	Ebâ Eyyüb Ensari Camii Evkafı'na senelik 75 akçe mukataalı.
	Çevresi/Sınırı	Bir tarafı yol, bir tarafı Kıbrıs beylerbeyi merhum Hasan Paşa bahçesi, Usta Süleyman mezarı, evkafın tarlası ve yol.
11	Vakıf Eser-Ölçüleri	Mezra-4 dönüm
	Yeri	İstanbul-Eyüp
	Geliri	Ebâ Eyyüb Ensari Camii Evkafı'na senelik 210 akçe mukataalı.
	Müştemilatı/Özelliği	Bağdan dönüştürülen mezra.
	Çevresi/Sınırı	Bir tarafı Kanlı Kavak denilen bölge, bir tarafı bu kavağın önünden giden kaldırım ve Todori bağ, bir tarafı yol, bir tarafı mîr-i âlem çayırı.
12	Vakıf Eser-Ölçüleri	Mezra-40 dönüm
	Yeri	İstanbul-Eyüp
	Geliri	Ebâ Eyyüb Ensari Camii Evkafı'na senelik 505 akçe mukataalı.
	Müştemilatı/Özelliği	Toplam 40 dönüm mezarın 30 dönümü 8'er akçe (=240 akçe) ve 17 dönümü 15'er akçe (=255 akçe) mukataalı.
	Çevresi/Sınırı	Bir tarafı Ler Kuyusu mevziinden Eyüp kasabasına giden yolun solunda ye- niçeriler bölükbaşı Mahmud bölükbaşının çayırından yol sıra incir ağacına ve incir ağacından merhum Mustafa Paşa karlığına ve karlıktan merhum Zâl Paşa Camiine giden suyun menbasına ve menbadan Kurd Balizâde olarak bilinen Mehmed Çelebi çayırına ve adı geçen bölükbaşının mezarından yola kadar.

13	Vakıf Eser-Ölçüleri	Mezra-10 dönüm
	Yeri	İstanbul-Eyüp
	Geliri	Ebâ Eyyüb Ensari Camii Evkafı'na senelik 150 akçe mukataalı.
	Çevresi/Sınırı	Bir tarafı Sultânü'l-ulemâ merhum Hoca Efendi mezarı, bir tarafı zağarcıba-şından satın alınan vakfın mezarı, iki tarafı yol.
14	Vakıf Eser-Ölçüleri	Çayır-1 dönüm
	Yeri	İstanbul-Eyüp-Edirne Kapısı dışında-Bağlar cibâyetine bağlı Köşeler Pınarı mevziinde
	Geliri	Sultan Bayezid Han Evkafı'na senelik 165 akçe mukataalı.
	Çevresi/Sınırı	İki tarafı yol, iki tarafı Yanki mezarı.
15	Vakıf Eser-Ölçüleri	Çayır-15 dönüm, 6 nişan²², 2 kıt'a (parça)
	Yeri	İstanbul-Eyüp-Edirne Kapısı dışında-Bağlar cibâyetine bağlı Köşeler Pınarı mevziinde
	Geliri	Sultan Bayezid Han Evkafı'na senelik 63 akçeli(mukataalı).
	Çevresi/Sınırı	Bir tarafı vakfın çayırı, bir tarafı Hasan Ağa çayırı, iki tarafı (boş) ile son bulur.
16	Vakıf Eser	Mezra
	Yeri	İstanbul-Edirne Kapısı dışında
	Geliri	Sultan Bayezid Han Evkafı'na senelik (boş) akçe mukataalı.
	Müştemilatı/Özelliği	1 ceviz ağacı ve 1 kaysı ağacı.
	Çevresi/Sınırı	Bir tarafı evkafın kendi mezarı, bir tarafı Süleyman Çavuş mezarı, bir tarafı yol.
17	Vakıf Eser-Ölçüleri	Çayır-1 kıt'a
	Yeri	İstanbul-Edirne Kapısı dışında
	Geliri	Sultan Bayezid Han Evkafı'na senelik (boş) akçe mukataalı.
	Çevresi/Sınırı	İki tarafı yol, bir tarafı Kosta bağı, bir tarafı Mustafa mezarı.
18	Vakıf Eser-Ölçüleri	Çayır-1 kıt'a
	Yeri	İstanbul-Edirne Kapısı dışında-Hayreddin Paşa çiftliği yanında
	Geliri	Sultan Bayezid Han Evkafı'na senelik (boş) akçe mukataalı.
	Çevresi/Sınırı	Bir tarafı evkafın kendi mezarı, bir tarafı Hıdır Çavuş mezarı, bir tarafı Sipa-hi çayırı, bir tarafı zimmi Yani bağı.
19	Vakıf Eser-Ölçüleri	Çayır-7 dönüm
	Yeri	İstanbul-Edirne Kapısı dışında-Bağlar cibâyetine bağlı Çeşmebaşı mevziinde
	Geliri	Sultan Bayezid Han Evkafı'na senelik 28 akçe mukataalı.
	Çevresi/Sınırı	Bir tarafı Vezir Cerrah Paşa çayırı, bir tarafı mukataacı Hüseyin Çelebi çayırı ve yol.
20	Vakıf Eser-Ölçüleri	Çayır-44 dönüm
	Yeri	İstanbul-Edirne Kapısı dışında- Bağlar cibâyetine bağlı Köse Pınarı ve Debbağ Yunus Çardağı mevziinde
	Geliri	Sultan Bayezid Han Evkafı'na(mukataalı).
	Müştemilatı/Özelliği	4 dönümü 6'şar akçe (=24 akçe) ve 40 dönümü 15'er akçe (=600 akçe).

22 Nişan: Dönümün onda birine denir (Pakalın, 1983: 696; Taşkın, 2005: 135).

21	Vakıf Eser	Çiftlik
	Yeri	İznikmid kazası-Sığırlık karyesi
	Müştemilatı/Özelliği	Hisarderesi vadisinden akan su ile dönen 2 göz su değirmeni ve kaynağı, değirmen yakınında akan su, altlı üstlü 2'şer ev, 1 büyük ahır, 1 samanlık damı, 1 fırın, evlerin önünde meyveli ve meyvesiz ağaçlı bir küçük bahçe, akan su yanındaki meyveli ve meyvesiz ağaçlı bir büyük bahçe.
22	Vakıf Eser	Çayırlar, mezarlar, bağlar
	Yeri	İznikmid kazası-Değirmenderesi karyesi
	Müştemilatı/Özelliği	Satış sözleşmesinde sınırları ayrıntılı olarak belirtilen çayırlar, mezarlar ve bağlar. Bütün çevresi, eklentileri ve içinde kullanılacak bütün müştemilatı ile birlikte vakfedilmiştir.

Kaynak: TKG. KK. VKF. Cd.46, 81-97, 99.

Hırâmî Ahmed Paşa'nın İznikmid kazasına bağlı Sığırlık²³ karyesindeki vakıf arazileriyle ilgili 1840 yılına ait bir belgede bazı ihtilafların meydana geldiği anlaşılmaktadır. Nasuh Paşa Evkafı'nın mütevellisi Hatice Hatun, adı geçen karyede Hisarderesi ve Değirmenderesi mevkilerinde Ahmed Paşa vakıf arazilerine ait olan arazilerin, mütevellisi bulunduğu evkafa ait olduğunu savunmuştur. Bu arazilerin Ahmed Paşa Evkafı'na ait olduğunun anlaşılmasıyla Hatice Hatun bu müdahalesinden men edilmiştir (BOA. C. EV. 259-13202: 1255/1840).

e. Değirmenler

Hırâmî Ahmed Paşa evkafındaki taşınmazlar arasında dönemin küçük sanayi işletmelerinden sayılan değirmenler de bulunmaktaydı. Bunlardan biri İstanbul'da El-Hacce Hatun mahallesinde bulunan ve at gücüyle dönen 2 gözlü değirmen idi. Diğerleri su değirmeni olup 3'ü İznikmid'e bağlı Değirmenderesi karyesindeki, biri İncecik kazasına bağlı Dedecik karyesinde ve biri Karınabad kazasına tabi Hızır Fakih karyesinde idi.

Tablo 8: Değirmenler ve Suyolları

1	Vakıf Eser-Adet	At Değirmeni-2
	Yeri	İstanbul-El-Hacce Hatun Mahallesi
	Çevresi/Sınırı	Bir tarafı merhum defterdar Derviş Çelebi vakfı, bir tarafı El-hâc Murad vakfı, iki tarafı yol.
2	Vakıf Eser-Adet	Su Değirmeni-1 göz
	Yeri	İznikmid kazası-Değirmenderesi karyesi
	Çevresi/Sınırı	Üç tarafı dağ, bir tarafı Ali yeniçeri değirmeni ile sınırlı.
3	Vakıf Eser	Su Değirmeni
	Yeri	İznikmid kazası-Değirmenderesi karyesi
	Müştemilatı/Özelliği	Zeytin değirmeni olarak bilinen su değirmenidir.
	Çevresi/Sınırı	Denize yakın, iki tarafı Çakı Bey mezarı, bir tarafı yeniçeri Ali mezarı, bir tarafı Osman Bali mezarı.

23 Bu karye vakfiyede "Sığırlık" şeklinde iken, ilgili belgede "Sağırlu" şeklinde kaydedilmiştir.

4	Vakıf Eser-Adet	Su Değirmeni-1 göz
	Yeri	İznikmid kazası-Değirmenderesi karyesi
	Çevresi/Sınırı	Zeytin Değirmeni olarak bilinen su değirmeninin aşağısında, bir tarafı deniz, bir tarafı Muslu Çelebi tarlası, bir tarafı merhum Cafer Bey mezarı, bir tarafı vâkıf Pergavâf'ın (پروغاف) mezarı ile sınırlıdır.
5	Vakıf Eser-Adet	Su Değirmeni-2 göz
	Yeri	Rumilinde İnecek ²⁴ kazasına bağlı Dedecik karyesi
	Müştemilatı/Özelliği	Değirmen yaptırılmıştır.
6	Çevresi/Sınırı	Kara Sellili deresiyle Büyükderenin kavuştuğu Kesikkavak denilen mevzide.
	Vakıf Eser-Adet	Su Değirmeni-2 göz
6	Yeri	Rumilinde Karınabad kazasına bağlı Hızır Fakih karyesi

Kaynak: TKG. KK. VKF. Cd.46, 61, 98-100.

Vakfedilen 6 değirmen bulunduğu bölgede halkın ihtiyacını gidermekteydi. Tabloda da görüldüğü üzere vakfiyede bulunan bu değirmenler haricinde çevresindeki yer ve mevzi isimlerine dair önemli bulgular elde edilmektedir.

3. Hırâmî Ahmed Paşa Evkafı'nın Gelirleri

Ahmed Paşa Evkafı'nın gelir getiren akarları arasında müsakkaf, menzil, dükkân, arazi, çayır ve mezzarlar vardı. Gelir getiren akarlar daha çok İstanbul'da olmakla birlikte Kerbela'da da bulunmaktaydı.

Tablo 9: Evkafın Gelir Kaynakları

Akar Cinsi	Yeri	İşletmeye Verilen Evkaf	Süresi/Tutarı/Usûlü
Müsakkaf	Kâsım Paşa-yı Cezerî Mah.	Sinan Paşa	Günlük 2 akçe icâreli
Müsakkaf	Eğrikapı dışında	Sultan Bayezid Han	Yıllık mukataalı, akçe belirtilmemiş
Menzil	Fenarizâde Mah.	El-hâc Bayram	Yıllık 300 akçe mukataalı
Menzil	Kâsım Paşa-yı Cezerî Mah.	El-hâc Bayram	Günlük 20 akçe icâreli
Menzil	Sabbağlar Çarşısı	Ali Paşa	Yıllık 180 akçe mukataalı
Menzil	Çukur Hamamı yakını	Sultan Selim	Yıllık 12 akçe mukataalı
Külahçı dükkânı	Kâsım Paşa-yı Cezerî Mah.	El-hâc Bayram	Günlük 1 akçe icâreli
2 Boyacı dükkânı	Sabbağlar Çarşısı	Abdusselam Bey	Yıllık 500 akçe mukataalı
8 Kundakçı dükkânı	Odun Kapısı	Ayasofya	Aylık 70 akçe icâreli
		Papasoglu	Günlük 1 akçe icâreli
3 dükkân	Odun Kapısı	Ayasofya	Yıllık 360 akçe mukataalı
1 şemhane	Aya Kapısı dışında	Ebüssuûd Efendi	Günlük 4 akçe icâre-i müecceleli ve 8.000 akçe icâre-i muacceleli
1 kasap dükkânı	Şehzade Sultan Mehmed Camii yakını	Ayasofya	Yıllık 720 akçe mukataalı
2 bezzaz, 1 berber dükkânı	Karaman-ı kebîr	Ayasofya	Yıllık 1.080 akçe mukataalı
1 ekmek fırını	Saray-ı 'âtık yakınında	Kızlar Ağası merhum Mehmed Ağa	Günlük 21 akçe icâre-i müecceleli ve 10.000 akçe icâre-i muacceleli
1 selhane	Eyüp	Ebü'l-feth Sultan Mehmed Han	Günlük 24 akçe icâreli

24 Çirmen Livasına bağlı İnebazarı (Tekfurdağı-Tekürdağı) olarak da bilinen kaza (Özkılıç vd., 2013: 45).

Hırâmî Ahmed Paşa Evkafı

1 şemhane	Eyüp	Ebü'l-feth Sultan Mehmed Han Cami	Günlük 2 akçe icâreli
Arazi	Tekfursarayına bitişik	Ayasofya	Yıllık 60 akçe mukataalı
Arazi	Eğrikapı dışında	Sultan Bayezid Han	Yıllık 18 akçe mukataalı
Arazi	Eğrikapı dışında	Sultan Bayezid Han	Yıllık 40 akçe mukataalı ve 60.000 akçe icâre-i muacceleli
Çayır	Eyüp	Ebâ Eyyüb Ensari Camii	Yıllık 120 akçe mukataalı
Çayır	Eyüp	Ebâ Eyyüb Ensari Camii	Yıllık 75 akçe mukataalı
Mezra	Eyüp	Ebâ Eyyüb Ensari Camii	Yıllık 135 akçe mukataalı
Mezra	Eyüp	Ebâ Eyyüb Ensari Camii	Yıllık 75 akçe mukataalı
Mezra	Eyüp	Ebâ Eyyüb Ensari Camii	Yıllık 360 akçe mukataalı
Mezra	Eyüp	Ebâ Eyyüb Ensari Camii	Yıllık 90 akçe mukataalı
Mezra	Eyüp	Ebâ Eyyüb Ensari Camii	Yıllık 60 akçe mukataalı
Mezra	Eyüp	Ebâ Eyyüb Ensari Camii	Yıllık 45 akçe mukataalı
Mezra	Eyüp	Ebâ Eyyüb Ensari Camii	Yıllık 75 akçe mukataalı
Mezra	Eyüp	Ebâ Eyyüb Ensari Camii	Yıllık 210 akçe mukataalı
Mezra	Eyüp	Ebâ Eyyüb Ensari Camii	Yıllık 505 akçe mukataalı
Mezra	Eyüp	Ebâ Eyyüb Ensari Camii	Yıllık 150 akçe mukataalı
Çayır	Eyüp-Edirne Kapısı dışında	Sultan Bayezid Han	Yıllık 165 akçe mukataalı
Çayır	Eyüp-Edirne Kapısı dışında	Sultan Bayezid Han	Yıllık 63 akçe mukataalı
Mezra	Eyüp-Edirne Kapısı dışında	Sultan Bayezid Han	Belirtilmemiş
Çayır	Eyüp-Edirne Kapısı dışında	Sultan Bayezid Han	Belirtilmemiş
Çayır	Eyüp-Edirne Kapısı dışında	Sultan Bayezid Han	Belirtilmemiş
Çayır	Eyüp-Edirne Kapısı dışında	Sultan Bayezid Han	Yıllık 28 akçe mukataalı
Çayır	Eyüp-Edirne Kapısı dışında	Sultan Bayezid Han	Yıllık 624 akçe mukataalı
Arazi	Bağdat-Kerbela	İmam Hüseyin	Yıllık 500 akçe mukataalı
Arazi	Bağdat-Kerbela	İmam Hüseyin	1.000 akçe tapulu
Arazi	Bağdat-Kerbela	İmam Hüseyin	3.000 akçe tapulu

Vakfa ait akarlardan elde edilen gelir yıllık 6.650 akçe mukataa, 50 akçe günlük icâre, 70 akçe aylık icâre, 25 akçe icâre-i müeccele, 78.000 akçe icâre-i muaccele ve 4.000 akçe tapulu idi. Vakfın taşınmazlarından yıllık 107.515 akçe gelirin elde edildiği hesaplanabilir. Daha çok mukataa usulü ile işletmeye verilen vakıf akarları en fazla Ebâ Eyyüb Ensari Camii Evkafı'na ve Sultan Bayezid Han Evkafı'na işletmeye verilmişti.

Vakfın bahsedilen gelirleri haricinde 14.000 akçe nakit parası bulunmaktaydı. Bu para %10 hesabı üzerinden istirbah edilecekti. Bu şekilde para vakfından 1.400 akçe gelir sağlandığı sonucuna varılabilir. Elde edilen gelir, Edirne kazasındaki hamam, hanlar ve dükkânların kira gelirleri ile birleştirilerek, Edirne kazasında Mustafa Bey'in yaptırdığı caminin ihtiyaçlarına, görevli maaşlarına ve masraflarına sarf edilecekti. Nakit akçenin Edirne kazası haricinde bir kimseye istirbâh olunmaması özellikle bildirilmiştir (TKG. KK. VKF. Cd. 16: 101-102).

4. Hırâmî Ahmed Paşa Evkafı'nın Şartları ve Görevlileri

İstanbul-Yeniçeriler mahallesinde bulunan iki menzilin²⁵ ikamet yerlerinden biri kiliseden dönüştürülen mescidin imamına diğeri ise aynı mescidin müezzine tahsis edilmiştir (TKG. KK. VKF. Cd. 16: 68). Yine İstanbul'da Havâss-ı Kostantiniyye olarak da bilinen Eyüp kasabasında Eğrikapı dışında yer alan menzilin²⁶ meskeni vakfın zaviyesinde hala şeyh olan Hasan Efendi'ye şart edilmiştir. Ayrıca Hasan Efendi'den sonra zaviyeye her kim şeyh olursa onun ikamet etmesi bildirilmiştir (TKG. KK. VKF. Cd. 16: 70-71).

Evkafın vakfiyede kaydedilmiş bütün gelir kaynakları, vakfedilmiş gayrimenkul malları ve mezarları kiraya verilmiştir. Bunlar için şartlar belirtilmiştir. Vakfedilen menkul ve gayrimenkul mallardan elde edilen kira gelirlerinden, nakit paradan elde edilen gelirden, mukataa gelirlerinden ve diğer gelirlerden vakfın tamir masrafları, diğer masrafları ve çalışanların maaşlarının ödenmesi şart edilmiştir (TKG. KK. VKF. Cd. 16: 107-108).

Vakfiyede evkafta görev yapacak kişilerde olması gereken özellikler ayrıntısıyla bildirilmiştir. Bunlardan bir vakfın en önemli görevlisi ve yöneticisi olan mütevellide çok önemli özellikler arandığı anlaşılmaktadır. Öncelikle görev alacak mütevellî adı geçen evkafın düzeni ve bakımı görevini üstlenmesi için aranmaktadır. Kendisi işlerin yürütülmesi konusunda bilgi ve akıllı, hizmette tecrübeli, şan ve şerefli, görüşlerinde hür, dindarlık konusunda kemale ermiş, himaye sıfatı olan, yetkileri dâhilinde daima hayırlı işler için uğraşan, övgü ve teşekkür gerektiren işleri icra edebilecek basiret sahibi olmalıdır. Bu özelliklere sahip dört mütevellinin tayin edilmesi istenmiştir.

Tablo 10/1: Evkaf Görevlilerinin Maaş Durumu

Görev	Görev Yeri	Adet	Ücret (akçe-günlük)
Mütevellî	İstanbul-Eyüp ve Galata. İznikmid-Kazıklı ve Değirmenderesi karyeleri	1	20
Mütevellî	Gelibolu-Derzi Bayezidlü karyesi	1	4
Mütevellî	Edirne-Hamzabeylü karyesi	1	2
Mütevellî	Bağdat-Kerbela	1	4

Vakfa Yukarıdaki özelliklere sahip mütevellîlerden biri İstanbul'da Eyüp kasabasında, Galata'da ve İznikmid kazasına bağlı Kazıklı ve Değirmenderesi karyelerindeki evkafa tayin edilerek günlük 20 akçe alacaktır. Birisi Gelibolu kazasına bağlı Derzi Bayezidlü karyesindeki cami, mektep ve çeşme evkafına günlük 4 akçe ile mütevellî olacaktır. Bir diğeri Edirne kazasına tabi Hamzabeylü karyesindeki evkafta günlük 2 akçe ile görev yapacaktır. Hamzabeylü karyesindeki evkafın mütevellîliği için o zamanda hayatta olan köy ahalisinden Hasan bin Piri isminde bir kişi uygun görülmüştür. Son mütevellî ise Bağdat'ta Kerbela kasabasında bulunan evkaf için günlük 4 akçe yevmiye ile aranmaktaydı. Bu görev için de müteferrika Hasan Bey uygun görülerek 4 akçe yevmiye ile mütevellî tayin edilmiştir (TKG. KK. VKF. Cd. 16: 108-112). Ahmed Paşa'nın soyundan geldiği anlaşılan evlâdiyet ve meşrutiyet üzere İstanbul'daki vakıfların mütevellîsi olan Abdullah bin Ahmed'in 1693 yılında vefat etmesi nedeniyle kızı Fatma 13 Nisan 1693 tarihinde mütevellî olarak tayin edilmiştir (BOA. İE. EV, 25-2918: 7 Şabân 1104). 31 Ekim 1730'da ise mütevellî olarak görev yapan Süleyman Bey, evkafa nazır olmuştur (TKG. KK. VKF. Cd. 16: poz no. 4: 18

25 Bk. Tablo 4: 9 ve 10 numaralı menzil.

26 Bk. Tablo 4: 13 numaralı menzil.

Rebiü'l-ahir 1143). Ahmed Paşa'nın İznikmid dâhilindeki vakıflarının mütevellisi 1840 yılında Süleyman adında bir kişi idi (BOA. C. EV. 259-13202: 1255/1840).

Evkaf sahibi Hirâmî Ahmed Paşa'nın hayatta olan edepli ve akıllı çocuklarının vakıflara nazır olması istenmiştir. Nezaret hizmetleri karşılığında evkafın zevâidi yani verilmesi gereken yerlere verildikten sonra arta kalan fazlalıkları her ne ise oğullarına ve kızlarına eşit bir şekilde dağıtılacaktı. Ayşe Hanım ve Rahime Hanım'dan başka oğulları ve kızlarının daha önce adı geçen Saray-ı Kebîr'de ikamet edebilecekleri bildirilmiştir. Sonra onların çocukları ve onların da çocukları sarayda oturabileceklerdi. Ayrıca evkafın zevâidlerine de mutasarrıf olabileceklerdi. Çocuklarından birinin neslinin tükenmesi hâlinde ise onların hakkı, geri kalanların oğulları ve kızları arasında eşit bir şekilde paylaştırılacaktı (TKG. KK. VKF. Cd. 16: 112-114). Bu hisseye çocuklarından ya da onların çocuklarından birinin, ehl-i vukufun belirleyeceği tutar (ecr-i misl) ile talip olması durumunda talep edene verilmesi, başka kimseye verilmemesi bildirilmiştir. Hâsıl olan gelirlerin ise masraflara harcanması şart edilmiştir (TKG. KK. VKF. Cd. 16: 114). Vakıf sahibinin evkafın idari kadrolarını kendi neslinden olanlara vermesi aile ve akrabalarının geleceğini garanti altına almak istemesi ile mülkün nesiller elinde parçalanmadan tamamîyetinin sağlanmasını istenmesinden ileri gelmektedir (Barkan, 1940: 159).

Ayşe Hanım hayatta olduğu için kocası dergâh-ı âli çaşnigirlerinden Mustafa Ağa ile birlikte İstanbul Fenarizâde mahallesinde El-hâc Bayram Evkafı'na senelik 300 akçe mukataalı, sınırları ve müştemilatı daha önce bahsedilmiş menzilde ikamet edebileceklerdir (TKG. KK. VKF. Cd. 16: 51, 114-115).²⁷ Ayşe Hanım ve Mustafa Ağa'dan sonra ise çocukları ve onlardan sonra da onların çocukları kullanabileceklerdir. Nesillerinin tükenmesi hâlinde ise adet olduğu üzere söz konusu menzil kiraya verilecek ve elde edilen kira geliri menzilin masraflarına sarf edilecektir (TKG. KK. VKF. Cd. 16: 115-116). Rahime Hatun ise evli olduğu dergâh-ı âli çaşnigirlerinden İbrahim Ağa ile saraydan sonra adı geçen menzilde oturacaklardır. Onlardan sonra çocukları ve onların çocukları şeklinde silsile ile oturmaya devam edeceklerdir. Ancak soylarının tükenmesi halinde yine adet olduğu üzere söz konusu menzil kiraya verilecek ve elde edilen gelir menzilin masraflarına harcanacaktı (TKG. KK. VKF. Cd. 16: 116-117). Ayşe ve Rahime hatunlardan sonra menzilde oturacak çocukları ve onların çocuklarının, mutasarrıf oldukları evkaf zevaidleri ve oturdukları menzil için evkaf sahibinin ruhuna her gün üçer defa ihlas ve muavvizeteyn²⁸ ; birer Fatiha ve Bakara sûresinden başlayarak Hü mü'l-müflihûn'a²⁹ kadar okumaları şart edilmiştir (TKG. KK. VKF. Cd. 16: 117).

Kalem ehlinden, İslâm'ın emirlerine uyan, kâtipliğe uygun ve günlük hesaplarda Allah korkusu olan 2 muhasibin evkafta kâtip olarak görev alması öngörülmüştür. Vakıfta görev yapacak câbinin yarar, dindar, doğru, dürüst, nâmuslu ve becerikli biri olması gerekmektedir.

Tablo 10/2: Evkaf Görevlilerinin Maaş Durumu

Görev	Görev Yeri	Ücret (akçe-günlük)
Kâtip	İstanbul'daki mütevellinin yanı	5
Kâtip	Kerbela	4
Câbî	İstanbul	8
Câbî	Kerbela	2
Mübâşir	Kerbela	4
Sermahfil	Kerbela	1
Cüzhanlar	Kerbela	1'er

²⁷ Bkz. Tablo 4: 2 numaralı menzil.

²⁸ Felak ve Nâs sûrelerinin ikisine birden verilen isim (Aydar, 2005: 336-337).

²⁹ Bakara Sûresi, 5. Âyet.

İmam	Kerbela-İmam Hüseyin Camii	2 (1 imamet+1 noktacılık)+evkaf zevaidi
Müezzin	Kerbela-İmam Hüseyin Camii	?+evkaf zevaidi
İmâm	İstanbul-Kiliseden dönüştürülen mescid	7
İmâm	İstanbul-Eğrikapı dışındaki mescid	7
Müezzin	İstanbul-Kiliseden dönüştürülen mescid	5
Müezzin	İstanbul-Eğrikapı dışındaki mescid	5
Kayyım	İstanbul-Kiliseden dönüştürülen mescid	3
Ab-keş	İstanbul-Kiliseden dönüştürülen mescid	3
Kayyım	İstanbul-Eğrikapı dışındaki mescid	1
Ab-keş	İstanbul-Eğrikapı dışındaki mescid	1

Kâtiplerden biri 5 akçe ile İstanbul'daki mütevellinin yanında diğeri ise 4 akçe yevmiye ile Kerbela'da olan evkafına kâtip olmuştur. Sonuncu kâtipliğe 4 akçe yevmiye ile Hoca Kâsım uygun görülmüştür. Tayin edilecek 2 câbiden biri günlük 8 akçe ile İstanbul'da diğeri ise Kerbela'da 2 akçe ile görev yapacaklardı. Günlük 2 akçelik cibâyete Mahmud el-Âcemî uygun görülmüştür (TKG. KK. VKF. Cd. 16: 118-120).

Kerbela ahalisinden salih zâtlardan olan Pir Ahmed Dede günlük 4 akçe ile mübaşir olarak atanmıştır. Pir Ahmed Dede'den sonra ise Kerbela'da İbadil³⁰Tekyesi'nde şeyh olan kişinin yine 4 akçe yevmiye ile mübaşir olması şart edilmiştir (TKG. KK. VKF. Cd. 16: 120-121). Kerbela'daki evkafın zevaidinden her ne hâsıl olursa, İmam Hüseyin Camisi'nde görev yapan imam ve müezzine verilmesi istenmiştir (TKG. KK. VKF. Cd. 16: 121). Sermahfil³¹ olanların namazlardan sonra 1'er akçe yevmiye ile Kur'an-ı Kerim'den birer cüz okumaları istenmiştir. Fazla okumak gerekirse cüzhanların sayısı artırılarak aynı camide 1'er akçe yevmiye ile birer cüz okumaları sağlanacaktı. Caminin imamı gelmeyen cüzhanları belirlemekle sorumlu tutulmuş ve bu hizmeti karşılığında da ek olarak günlük 1 akçe daha verilmiştir. Böylece imamın yevmiyesi 2 akçe olmuştur (TKG. KK. VKF. Cd. 16: 121-122).

İstanbul'da Fethiye Camisi yakınında kiliseden dönüştürülen mescidin (Hırâmî Ahmed Paşa Camisi) ve yine İstanbul'da Eğrikapı dışında olan mescidin imamlarından vâkıfın ruhu için her gün sabah namazından sonra Yasin sûresi, ikinci namazından sonra Nebe sûresi ve yatsı namazından sonra Mülk sûresi okumaları istenmiştir. İmamların her birine 7'şer akçe yevmiyeden, günlük toplam 14 akçe verilmesi şart edilmiştir. Müezzinlerin de 5'er akçe yevmiye ile 3'er İhlas sûresi okuyup sevaplarını vâkıfın ruhuna hediye etmeleri istenmiştir (TKG. KK. VKF. Cd. 16: 122-124).

Kiliseden dönüştürülen mescidin kayyımı ve ab-keşine³² 3 akçe yevmiye verilmesi bildirilmiştir. Eğrikapı dışında olan mescidin kayyımına ve ab-keşine 1'er akçe yevmiye verilmesi şart edilmiştir. Söz konusu mescitlere yeteri kadar mum (şem'-i revgan-kandil yağı), Ramazan gecelerinde zeytin yağı ve Berat gecelerinde bal mumu ile lazım oldukça hasır satın alınması şart edilmiştir (TKG. KK. VKF. Cd. 16: 124, 145).

Hırâmî Ahmed Paşa'nın Eğrikapı dışında bulunan zaviyesindeki irşad ehline de ne kadar yevmiye verileceği açık açık belirtilmiştir.

30 İbâdilik/İbâziyye için bk. Fiğlalı (1999: 56-61).

31 **Sermahfil**: Bir devirhân grubunun başındaki kişi (Yediıldız, 1983: 59).

32 **Ab-keş**: Bazı vakıfların ihtiyacını karşılamak üzere kuyudan su çeken görevli (Yediıldız, 1983: 56).

Tablo 10/3: Evkaf Görevlilerinin Maaş Durumu

Görev	Görev Yeri	Adet	Ücret (akçe-günlük)
Şeyh	İstanbul-Eğrikapı dışındaki zaviye	1	16 (sonra 10)
Mürid	İstanbul-Eğrikapı dışındaki zaviye	3	2'şer
Danışmend	İstanbul-Ebâ Eyyüb El-Ensâri civarındaki medrese	15	her birine 1,5
Mütevelli	Gelibolu-Derzi Bayezidlü karyesi	1	4
Mütevelli	Edirne-Hamzabeylü karyesi	1	2
Mütevelli	Bağdat-Kerbela	1	4

Vakfa ait zaviyede şeyh olan Hasan Efendi El-Huştî'ye bu vazifesi karşılığında günlük 16 akçe verilmiştir. O vefat ettikten sonra ise şeyhlik onun halifelerinden irşâd ehline ve salihlere layık olan birisine 10 akçe yevmiye ile tevcih edilecektir. Zaviyenin hücrelerinde kalan 3 müride 2'şer akçe verilecektir. Zaviyedeki görevlilere maaş olarak günlük toplam 16 akçe harcanacaktır (TKG. KK. VKF. Cd. 16: 145-146). Ebâ Eyyüb El-Ensâri civarında Fatih Sultan Mehmed Han'ın yaptırdığı medresede kalan 15 dânişmend³³ her biri 1,5 akçe yevmiye ile sabah namazından sonra Cuma Camisi'nde Kur'an-ı Kerim'den 15 cüz okuyacaklardır. Hâsıl olan sevabını da âbidlerden merhum Eş-Şeyh Abdülevvel (عبدالاول) Efendi hazretlerinin ruhuna hediye etmeleri istenmiştir. Hatimeden sonra 3 İhlas, 1 Fatıha ve Bakara sûresinden Hümû'l-müflihûn'a kadar okumaları, bunun da sevabının Hz. Muhammed (SAV)'e ve Eş-Şems hazretlerinin ruhuna ve sahâbelerin ruhlarına hediye edilecekti (TKG. KK. VKF. Cd. 16: 146-149).

Tablo 10/4: Evkaf Görevlilerinin Maaş Durumu

Görev	Görev Yeri	Adet	Ücret (akçe-günlük)
Hatip	Gelibolu kazası-Derzi Bayezidlü karyesi-Cami	1	3
Sermahfil	Gelibolu kazası-Derzi Bayezidlü karyesi-Cami	1	3
İmâm	Gelibolu kazası-Derzi Bayezidlü karyesi-Cami	1	6
Muallim (imam)	Gelibolu kazası-Derzi Bayezidlü karyesi-mektephane		
Mu'allim Halifesi (Mü-ezzin)	Gelibolu kazası-Derzi Bayezidlü karyesi-mektephane	1	5
Devrihan	Gelibolu kazası-Derzi Bayezidlü karyesi-Cami		
Müzzin (Sela veren)	Gelibolu kazası-Derzi Bayezidlü karyesi-Cami	1	1
Kayyım	Gelibolu kazası-Derzi Bayezidlü karyesi	1	1

Gelibolu'ya tabi Derzi Bayezidlü karyesinde bulunan caminin hatip ve sermahfili günlük 3 akçe ile görevlendirilecektir. Caminin imamı ise sabah namazından sonra Yasin, ikindi namazından sonra Nebe sûresi, yatısı namazından sonra Mülk sûresi tilavet edecek ve aynı karyede bulunan mektephanede muallimlik yaparak Müslüman çocuklara Kur'an-ı Kerim dersleri verecekti. İmama bu vazifeleri için günlük 6 akçe verilmesi şart edilmiştir. Müezzin bahsi geçen mektepte muallimlik yapacak ve Cuma günlerinde devrihan olup günlük 5 akçe alacaktı. Sela veren müezzine 1 akçe ve vakfın kayyımına yine 1 akçe yevmiye verilecekti. Vakfa yeteri kadar mum (kandil yağı) ve Berât gecelerinde bal mumu tedarik edilecekti. Gerekğinde ise hasır satın alınması istenmişti (TKG. KK. VKF. Cd. 16: 149-150).

33 **Dânişmend:** Bir medresede normal tahsilini tamamladıktan sonra müderris olmak için kendisini yedi sene daha tahsile adanmak zorunda olan genç ilim adamı (Yediyıldız, 1983: 56).

Tablo 10/5: Evkaf Görevlilerinin Maaş Durumu

Görev	Görev Yeri	Adet	Ücret (akçe-günlük)
Hatib-İmam	Edirne kazası-Hamzabeyli karyesi-Mustafa Bey Camii	1	6
Müezzin	Edirne kazası-Hamzabeyli karyesi-Mustafa Bey Camii	1	4
Müzzin (Sela veren)	Edirne kazası-Hamzabeyli karyesi-Mustafa Bey Camii	1	1
Hatib-İmam	Karinabad kazası-Hızır Fakih karyesi-Cami	1	5
Müezzin	Karinabad kazası-Hızır Fakih karyesi-Cami	1	5
Kayyım		1	
Câbi	Karinabad kazası-Hızır Fakih karyesi-Cami	1	2
Kayyım	Gelibolu kazası-Derzi Bayezidli karyesi	1	1

Edirne kazasına bağlı Hamzabeyli karyesinde Mustafa Bey'in inşa ettirdiği camideki imam-hatib 6 akçe ile müezzin ise 4 akçe ile görevlendirilecekti. Cuma günleri salâ okuyan müezzine 1 akçe verilecekti (TKG. KK. VKF. Cd. 16: 150-151).

Karinabad kazasına bağlı Hızır Fakih karyesinde olan caminin imam-hatibi günlük 5 akçe ile vazifelendirilecek, sabah namazından sonra Yasin sûresi ve yatsı namazından sonra ise Mülk sûresi okuyup sevabını vâkıfın ruhuna hediye edecekti. Müezzin ve kayyım ikindi namazından sonra Nebe sûresi okuyup 5 akçe alacaktı. Ayrıca vakfa yeteri kadar mum, berat geceleri bal mumu ve lazım oldukça da hasır satın alınması şart edilmişti. Söz konusu cami evkafına günlük 2 akçe ile bir câbi tayin edilmiştir (TKG. KK. VKF. Cd. 16: 151-152).

Tablo 10/6: Diğer Maaş Alanlar

Görev	Görev Yeri	Adet	Ücret (akçe-günlük)	Açıklama
Gulam	İstanbul-Eyüp, Bağladeresi Mah., Ümmî Sinan Efendi Zv.	1	1	Gulam, zaviyede çorba ve ekmek taşımakla görevliydi.
?	İstanbul-Eyüp, Bağladeresi Mah., Ümmî Sinan Efendi Zv.	2	2'şer	Zaviyenin sabık şeyhi Hızır Dede'nin kızları. Kızların ölümünden sonra zaviyede şeyh olan kişi 4 akçe ile vazifeyi üstlenecekti.
?	İstanbul-Eyüp, Bağladeresi Mah., Ümmî Sinan Efendi Zv.	1	5+zevaid-i evkaf	Hızır Dede'nin kız kardeşi Sakine Hatun'un kızı. Vefat ettikten sonra çocukları arasında taksim olunacaktır.

Mah.: Mahalle, Zv.: Zaviye

İstanbul Eyüp'te Bağladeresi mahallesinde Ümmî Sinan Efendi Zaviyesi³⁴'nde çorba ve ekmek taşıma hizmetlerini yürüten gulama 1 akçe verilecekti. Zaviyenin daha önceki şeyhlerinden Hızır Dede'nin iki kızının her birine 2 akçe ve halalarının kızı Sakine Hatun'un kızına ise hayatta olduğu süre günlük 5 akçe verilmesi şart edilmiştir. Hızır Dede'nin kızlarının vefatı hâlinde ise zaviyedeki şeyhin 4 akçe yevmiye ile vazifeye mutasarrıf olması istenmiştir. Sakine Hatun'un kızının ölmesi hâlinde vazifesi ve evkafta elde edilen kazanımlar çocukları arasında eşit bir şekilde paylaştırılacaktır. Evkafın binalarına para gerektiğinde harcanması için 3 yük³⁵ akçeye yani 300.000 akçeye kadar olan para toplanarak muhafazaya alınacaktır. Evkaf gelirlerinin fazlasının yarısı her ne ise Haremeyn-i Şerîfe'nin fukarasına gönderilecekti. Diğer yarısı ise yine evkafın ihtiyaçları için muhafaza edilecekti (TKG. KK. VKF. Cd. 16: 152-155).

Evkaf gelir ve giderleri nazırlar gözetiminde müteveli, kâtip ve câbi mübaşeretle her sene hesaplanacak ve denetlenecekti. Evkafın muhasebe kayıtları sicile kaydedilecekti (TKG. KK. VKF. Cd. 16: 155-156).

34 Ayrıntılı bilgi için bkz. (Tanman, 2012: 311-318).

35 Yük: Yüz bin akçeye verilen isimdir (Pakalın, 1983: 639).

Sonuç

XVI. yüzyılın son çeyreği ile XVII. yüzyılın başları arasında Osmanlı devlet adamlığı yapan Ahmed Paşa pek bilinen bir sima değildir. Bosnalı olduğu anlaşılan Ahmed Paşa, Kanijeli Siyavuş Paşa'nın damadı olup, yeniçeri ağalığı ve üç tuğ vezirlik rütbesi ile Bosna ve Tebriz beylerbeyliği görevlerinde bulunmuştur.

Onun asıl ilgi çeken yönü başta İstanbul olmak üzere Gelibolu, İznikmid, Karinabad, Edirne ve Kerbela'da bulunan geniş vakıflarıdır. Yaptığı vakıflarla insanların birçok ihtiyacının karşılanması anlamında katkılar sağlamıştır. Sayılan yerlerde toplam 106 vakıf yapmıştır. Evkafa ait 3 cami, 2 mescid, 1 zaviye, 1 mektep, 1 saray, 2 menzil, 2 han, 1 hamam, 7 değirmen, 20 menzil, 8 arazi, 2 çiftlik, 9 çayır, 11 mezra, birçok dükkân, çeşme ve sebil olduğu tespit edilmiştir. Nakit parası 14.000 akçe olan evkaf, para vakfı alanında da faaliyet göstermiştir.

Taşınır ve taşınmaz mallardan elde edilen yıllık 107.515 akçe geliri tespit edilmiştir. Bu malların mukataa ve kiralama usulleriyle birçok değişik evkafa işletmeye verildiği anlaşılmaktadır. Evkafın şartları konusunda klasik Osmanlı vakıflarında uygulanan usullerin burada da uygulandığı söylenebilir. Dua edilmesi, Kur'ân-ı Kerim'den belirli sûrelerin okunması, verilen vazifelerin yerine getirilmesi bunlardandır. Evkaf, bünyesinde görev verilen 57 kişi ile istihdama sağladığı katkı açısından da öne çıkmaktadır. Tabi ki bu durum, çalışanların aileleri de hesaba katılarak düşünüldüğünde birçok insana geçim kapısı olmasıyla daha da anlam kazanmaktadır. Bunlar haricinde, diğer evkafalara kiralanan yapılarda işletmeci ve görevli insanlarla söz konusu evkafın ekonomiye katkısı daha da belirgin bir hâle gelmektedir.

Hırâmî Ahmed Paşa evkafının maddi kazanımları bir yana dîni, eğitim ve su hizmetleri ile manevî kazanımları da büyük olmuştur. Cami, mescit, mektep, darü't-talim, çeşme ve sebil gibi yapılarla insanların hayatını kolaylaştırıcı izler bırakılmıştır. Verilen hizmetlerle dönemin sosyal devlet anlayışını yerine getirdiği ve vakıfların insanlara hizmet etmek olan amacına ulaşıldığı anlaşılmaktadır.

Kaynaklar

1. Arşiv Kaynakları

1.a. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Ali Emiri, III. Mehmed: BOA. AE. SMMD. III, 3/186.

Cevdet; BOA. C. EV, 30-1455, 153-7615, 202-10061, 259-13202, 629-31716.

İbnülemin, Ensab: BOA. İE. ENB, 7-753.

İbnülemin, Evkaf: BOA. İE. EV, 25-2918.

İstanbul Bab Mahkemesi Şer'iyye Sicili: İBM. ŞS. 172, C. 69, 288/281, Orijinal Metin 40a-1.

Maliye Nezareti: ML. EEM. 601-16

Mühimme Defteri: BOA. MD. 77, 82.

1.b. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü (TKG.) Kuyûd-ı Kadîme Arşivi (KK.)

TKG. KK. VKF. Cd. 16.

TKG. KK. TT.d. 415.

2. Yayınlanmış Arşiv Belgeleri, Kaynak ve Müracaat Eserler

82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027 / 1617-1618) <Özet-Transkripsiyon-İndeks ve Tıpkıbasım>, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000.

Berki, Ali Himmet (1966). *İstilah ve Tâbirler*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Neşriyatı.

Canatar, Mehmet (Haz.) (2004). *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri 1009 (1600)*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.

Devellioğlu, Ferit (2001). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.

Galitekin, Ahmed Nezihi (Haz.) (2001). *Ayvansarâyî Hüseyîn Efendi, Alî Sâtî' Efendi, Süleymân Besîm Efendi. Hadîkatü'l-Cevâmî' (İstanbul Câmileri ve Diğer Dînî-Sivil Mi'mârî Yapılar)*. İstanbul: İşaret Yayınları.

Gökçe, Serpil (2019). *77 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyonu ve Hükümlerin Özeti (1-370)*. Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Hafız Hüseyin Efendi ibn-i Hacı İsmail El-Ayvansarayî (1281). *Hadikâtü'l-Cevâmî*.

Işık, Sevgi ve Songül Kadioğlu-Mehmet Yıldırım, (2012). *Kuyûd-ı Kadîme Arşiv Kataloğu*. Ankara: Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı Yayınları.

İpşirli, Mehmet (Haz.) (1999). *Selânikî Mustafa Efendi, Tarih-i Selânikî (1003-1008/1595-1600)*. C. II. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Mehmed Süreyya (1996). *Sicill-i Osmanî-Osmanlı Ünlüleri*. C. I. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Özkılınç, Ahmet ve Ali Coşkun- Abdullah Sivridağ (2013). *Osmanlı Yer Adları: I - Rumeli Eyaleti (1514-1550)*. Ankara: Osmanlı Arşivi Yayınları.

Pakalın, M. Zeki (1983). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. C. II-III. İstanbul: MEB. Basımevi.

Ünal, Mehmet Ali (2011). *Osmanlı Tarih Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık.

Yılmaz, Emre Can (2015). "Vakfiyelerde Betimlenen Sivil Mimarlık Birimleri Sözlüğü". *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. C. 8. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları. 155-159.

Yediyıldız, Bahaeddin (1983). "Vakıf İstihlaları Lügatçesi". *Vakıflar Dergisi*, (17), 55-60.

3. Araştırma ve İnceleme Eserler

- Artan, Tülay (1995). “Eyüp”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, (C. 12), İstanbul. 1-6.
- Aydar, Hidayet (2005). “Muavvizeteyn”. *TDVİA*, (C. 30), İstanbul. 336-337.
- Azsöz, Gökben (2016). “Mevlevihanelerde Matbah-ı Şerif”. *Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi*, (Yıl 3. Sayı 5 / Temmuz 2016), 31-44.
- Barkan, Ömer Lütfi (1940). “İslâm-Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller-I Şer’i Miras Hukuku ve Evlâtlık Vakıflar”. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*. (C. 6. S. 1). İstanbul. 156-181.
- Bölükbaşı, Ayşe (2015). *XVI. Yüzyılda İstanbul’daki Halveti Tekkeleri*. İstanbul Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul.
- Canbulat, İbrahim (2021). “ÇĀR-TĀK’TAN (طاف چار) ÇARDAK’A (چاردق) Sözcüğün Tarihsel Semantiği Üzerine bir Monografi”. *Journal of Humanities and Tourism Research*, (11/1), 195-225.
- Çeken, Çiğdem Kavak (2015). “İstanbul Ahkâm Defterlerinde Yer Alan Tarımsal Faaliyetler İlgili Hükümlerin Tahlili (1800-1875)”. *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, (C. 20. S. 12). Diyarbakır. 155-190.
- Çetinkaya, Haluk (2003). *İstanbul’da Orta Bizans Dini Mimarisi (843-1204)*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul.
- Çınar, Aysun (2008). *Hırami Ahmet Paşa Restorasyon Projesi*. İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.
- Eyice, Semavi (1998). “Hırâmî Ahmed Paşa Mescidi”. *TDVİA*, (C. 17). İstanbul. 324-325.
- _____. “İstanbul’un kaybolan bir eski eseri: Kazasker Ebu’l-Fazl Mahmud Efendi Medresesi”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (C. 10, S. 14 - Eylül 1959). İstanbul. 147-162.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi (1999). “İbâziyye”. *TDVİA*, (C. 19). İstanbul. 256-261.
- Kılıç, Mahmut Erol (1993). “Cemâleddin Uşşâkî”. *TDVİA*, (C. 7). İstanbul. 314-315.
- Kiel, Machiel (1980). “The Vakıfnâme of Rakkas Sinan Beg in Karnobat (Karîn-âbâd) and the Ottoman Colonization of Bulgarian Thrace (14th-15th century)”. *Osmanlı Araştırmaları*, (I), 15-32.
- Öz, Tahsin (2015). *İstanbul Camileri*. C. I-II. 4. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Papp, Sándor (2013). “Yanikkale”. *TDVİA*, (C. 43). İstanbul. 315-316.
- Sunay, Serkan (2011). “İstanbul Hırâmî Ahmed Paşa Camisi”. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Dergisi*, (30). Ankara. 173-188.
- Tanman, M. Baha (1993). “Cemâlîzâde Tekkesi”. *TDVİA*, (C. 7). İstanbul. 318-319.
- Tanman, M. Baha (2012). “Ümmî Sinan Tekkesi”. *TDVİA*. (C. 42). İstanbul. 311-318.
- Taşkın, Ünal (2005). *Osmanlı Devleti’nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Elazığ.
- Yılmaz, Hasan Kâmil (1993). “Celvetiyye”. *TDVİA*, (C. 7). İstanbul. 273-275.

4. Elektronik Kaynaklar

- URL 1: <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/551> [12.02.2022]
- URL 2: <http://www.kadisicilleri.org/madde.php?klme=H%C4%B1rami&trch=hkm&-find=+ARA+> [12.02.2022]
- URL 3: www.lugatim.com [24.02.2022]
- URL 4: <https://istanbultarihi.ist/> [25.02.2022]

Şanlıurfa Bedesteni (Kazaz Pazarı) Üzerine Mimari Bir Değerlendirme*

Hakan Demir**

Fatma Meral Halifeoğlu***

Hale Demir Kayan****

Öz

Bedestenler mücevher, değerli taşlar, silâhlar, müzeyyen koşum takımları ile değerli kumaşların satıldığı yerlerdi. Genel olarak kapalı çarşı, arasta gibi yapılar bedesten ile karıştırılmaktadır. Oysaki hanlar, pazarlar ve arastaların arasından bir kale gibi olması nedeniyle sıyrılan bedestenler, şehirlerde merkezi konumda ve tek olmaları sebebiyle de farklıdır. Şanlıurfa Bedesteni, Şanlıurfa ili, Eyyübiye ilçesi, Pınarbaşı Mahallesi tarihi hanlar-çarşılar bölgesinde yer almaktadır. Yapının kuzeyinde Gümrük Hanı, güneyinde Koltukçu Pazarı, doğusunda Hanönü Çarşısı, batısında Sipahi Pazarı bulunmaktadır. Osmanlı Padişahı Kanuni Sultan Süleyman zamanında, 1566 tarihinde, Urfa Valisi Behram Paşa tarafından yaptırıldığı tahmin edilmektedir. İpeğin el ile işlenerek oluşturulması anlamına gelen 'Kazazlık'; ürünlerinin yapılarak satıldığı bedesten, bu sanatın önemini yitirmesi sonucu değişmiş ve yöresel kıyafetlerin satıldığı bir yer haline almıştır. Halen Rızvan Ahmet Paşa Vakfı mülkiyetinde olan Şanlıurfa Bedesteni'nde ilgili vakıf tarafından kiralanan mekânlar, kullanıcıları tarafından yöreye özgü kıyafet, vb. ürünlerin satıldığı dükkânlar olarak işlevini sürdürmektedir. Bu çalışmada; Şanlıurfa Bedesteni (Kazaz Pazarı)'nin mimari ve yapısal özellikleri ile yapının bedesten tipolojisindeki yeri anlatılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bedesten, Geleneksel Ticari Alan, Arasta Tipi Bedesten.

An Architectural Evaluation on Şanlıurfa Bedesten (Kazaz Pazarı)

Abstract

Bedestens were marketplaces for the trade of precious metals, gems, weapons, ornamental harnesses, and fabrics. Buildings like the covered market and the arasta are generally confused with the bedesten. However, *bedestens*, which distinguish themselves from inns, bazaars, and arastas because they resemble castles, are distinctive in that they are in the middle of cities. Şanlıurfa Bedesteni takes place in Şanlıurfa province, Eyyübiye district, Pınarbaşı district, in the historical inns-markets region. The building's boundaries are Gümrük Han to the north, Koltukçu Market to the south, Hanönü Bazaar to the east, and Sipahi Market to the west. As estimated that it was built by the Governor of Urfa, Behram Pasha, in 1566, during the reign of the Ottoman Sultan Suleiman the Magnificent. The word "Kazazlık" which refers to the hand-crafting of silk, has lost its significance. Therefore, the bedesten where silk products made and sold has changed into a store where local clothes are sold. The Rızvan Ahmet Pasha Waqf continues to rent out spaces in the Şanlıurfa Bedesteni, where users continue to operate stores where they sell goods as local clothes. This study explains the architectural and structural features of Şanlıurfa Bedesten (Kazaz Pazarı) and the place of the building in the bedesten typology.

Keywords: Bedesten, Traditional Commercial Area, Arasta Type Bedesten.

* DDOI: 10.16971/vakiflar.1056104

Makalenin Geliş Tarihi / Received Date: Ocak 2022 / January 2022

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Haziran 2022 / June 2021

Bu çalışma Hakan Demir'in Dicle Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü bünyesinde tamamlanan "Şanlıurfa Tarihi Bedesteninin (Kazaz Pazarı) Restorasyon ve Koruma Çalışması" adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Yüksek Mimar, Vakıflar Genel Müdürlüğü Diyarbakır Bölge Müdürlüğü, Diyarbakır-TÜRKİYE;

e-mail: h.demir@vgm.gov.tr; ORCID: 0000-0002-3796-2567.

*** Doç.Dr., Dicle Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü, Diyarbakır TÜRKİYE;

e-mail: mfhalife@gmail.com; ORCID: 0000-0003-2032-3774.

**** Dr. Araştırma Görevlisi, Dicle Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü, Diyarbakır TÜRKİYE;

e-mail: haledemir@dicle.edu.tr ; ORCID: 0000-0002-3796-2567.

Giriş

Doğu ve batı arasında bir buluşma noktası olan Şanlıurfa'nın doğusundaki Örencik Köyü yakınlarında 1995 yılında başlayan arkeolojik kazılar Göbekli Tepe'de dünyanın en eski tapınağına rastlanmasıyla sonuçlanmıştır. Burada elde edilen Neolitik Akeramik Döneme (M.Ö 11.000) ait bulgular, Şanlıurfa'nın 12.000 yıllık bir tarihi geçmişe sahip olduğunu göstermiştir (Schmidt, 2010; 240). Üç metre uzunluğunda ve tonlarca ağırlıktaki T biçimli dikili taşlar, kalker taşından yontulmuş büyük boy insan başı, domuz, boğa, aslan başları ve keler heykelleri, çeşitli hayvan kabartmaları Anadolu'ya ait en eski plastik sanat eserlerini oluşturmaktadır (Güler, 2004: 5, 6).

Şanlıurfa kenti; Türkiye'nin Güneydoğu Bölgesinde, deniz seviyesinden 518 metre yükseklikte, 30-36 kuzey enlem ve 37-40 doğu boylamları arasında yer alır. Doğu tarafında Mardin, batı tarafında Gaziantep, kuzeybatı tarafında Adıyaman ve kuzey tarafında da Diyarbakır bulunur (Şekil 1). Güney tarafında 1921 yılında Ankara Antlaşması ile çizilen 223 km'lik Suriye sınırı bulunur (Güler, 1997).

Şekil 1: Şanlıurfa ilinin konumu (URL-1)

Doğu Şanlıurfa'da İslam dönemi sonrasında Balıklıgöl ve çevresinde, İslam Kültürünün gerektirdiği cami, mescit, tekke, zaviye, medrese, hamam gibi anıtsal yapılar, mezarlıklar ve yaşam biçimi ile topoğrafyaya uyumlu sivil mimarlık yapıları yoğun bir doku oluşturmuştur. Bunun yanında Osmanlı döneminde kentin ticari bölgesi gelişerek çok sayıdaki han, bedesten, çarşı ve diğer anıtsal yapılar inşa edilmiştir.

Şanlıurfa, Anadolu'yu Halep'e bağlayan kervan yolu üzerinde önemli bir ticaret merkezi konumundaydı. Doğudan ve Anadolu'dan Halep'e, Bağdat'a ya da İskenderun Limanı'na giden kervanlar genel olarak Şanlıurfa'da konaklamakta olduğundan ticaret oldukça gelişmişti. 16. yüzyıl Osmanlı döneminde kervan ticaretiyle de beslenen Şanlıurfa'nın ticari alanları dönemin alışveriş merkezleri olan çarşılar ve hanlar aracılığıyla sürdürülmekteydi. Bu alanda yer alan ticari öğeleri hanlar, bedestenler, arastalar, çarşılar ve pazar yerleri oluşturmaktaydı. Ticarî bölgeyi oluşturan yapılar özellikle Halilürrahman suyu çevresinde yoğunlaşmaktaydı. 1649 tarihinde Urfa'ya gelen Evliya Çelebi Seyahatnamesinde "Çarşısı 400 dükkân-dır. Her türlü değerli eşya bulunur. Saraçhanesi İbrahim Halil Irmağı kıyısındadır" cümleleriyle yine aynı bölgeden bahsetmektedir (Kürkçüoğlu, 2011: 11, 16).

Bu çalışmada; Şanlıurfa Bedesteninin (Kazaz Pazarı) yapısal özellikleri anlatılarak, bedesten mimarisindeki yeri değerlendirilmiş, benzer yapılarla karşılaştırması yapılmıştır. Yapıya yönelik bilimsel koruma yöntemleri ile müdahale kararlarına yönelik çabaların önemine değinilmiştir. Koruma önerilerinin hayata geçirilmesi ve yapıya yönelik sorunların en aza indirilmesi ile gelecek nesillere güvenle aktarılması sağlanacaktır.

1. Bedestenin Tanımı ve Yapısal Özellikleri

Bedesten kelimesinin Bezzâzistan veya Bezistan'dan geldiği ileri sürülür. Bedestenler mücevher ve değerli taşlar olmak üzere silâhlar, müzeyyen koşum takımları ile değerli kumaşların da satıldığı yerlerdi. Genel olarak kapalı çarşı, arasta gibi yapılar bedesten ile karıştırılmaktadır. Oysaki hanların, pazar diye tabir edilen alışveriş mekânlarının hatta kimi zaman ahşaptan yapılmış arastaların arasından bir kale gibi sıyrılan bedestenler, şehirlerde merkezi konumda ve tek olmaları sebebiyle de farklıdır (Eyice, 1992: 302,303).

Bir yapı türü olarak bedestenlerin ortaya çıkış zamanları ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Cezar'a göre, Selçukluların son devrinde belirtileri görülen, ilk bağımsız yapısına Beylikler devrinde rastlanılan, ancak asıl gelişim ve yaygınlaşmasının Osmanlı devrinde görüldüğü (Cezar, 1985:19) bedestenler; Öncel'e göre ilk kez Osmanlı¹ (XV-XVIII. yy.) döneminde ortaya çıkmıştır (Öncel, 2007:225). Osmanlı kentleri, iki önemli odak noktası olan, ulu camiler ve bedestenler etrafında kurularak gelişmekte, ticaret dokusunun çekirdeğini oluşturan bedestenin etrafında yapılan hanlar ve çarşılarla da ticari doku meydana gelmektedir (Tekeli, 1982: 15; Cezar, 1985: 90, Akt. Öncel, 2007: 225). Bedestenler, şehirlerarası ticaretin yapıldığı yerlerin başında gelirdi ve şehirlerin ticaret merkezi niteliğindedir. Osmanlılar döneminde ise tam olarak mimari açıdan zirveye ulaşan bedestenler hem sayı hem fonksiyon olarak da üst seviyelere ulaşmıştır (İnan, 1996: 121).

Güvenliğin üst seviyede olduğu bedestenler, önemli malların satışa çıkarıldığı ve kervanların özellikle alışveriş için uğradığı, yerli halktan yabancı tüccarlara kadar farklı kesimlerin bulunduğu en önemli ticaret merkezidir. Bu nedenle bir şehrin ticarî açıdan önemi bedesteni olmasıyla doğrudan ilişkilidir. Kamu ve şahıslara ait değerli mallar hatta devlete ait önemli belgeler bedestenlerdeki kasalarda saklanırdı (İnalçık, 1997: 121, 122).

Güçlü taşıyıcı duvarları ve kubbeleriyle dikkat çeken bedestenler, güvenli olması nedeniyle yangından ve hırsızlıktan korunmak için, değerli eşyaların ve belgelerin saklandığı şehrin kasası görevini görmekteydiler. Üç veya dört cephesinden demirle kaplanmış sağlam kapıları olan bedestenler, kâgir ve sağlam bir yapıya sahiptir. İçinde satış tezgâhları, dış duvarlarına da bitişik dükkânlar vardır. Gerekliğinde demir kepenklerle korundukları anlaşılan yüksek ve az sayıda penceresi mevcuttur. İç kısımda kare sütunlara veya duvarlara dayanan tuğla-taş kemerlerle bölümlere ayrılmış, bunların üzerleri yine tuğla veya taş kubbelerle örtülmüştür (Eyice, 1992: 304).

Bedesten yapıları; cami, hamam, han, vb. gibi çok fazla yapılan yapılar olmadığından önemli şehirlerde bir veya nadiren iki tane yapılmış ender eserlerdir. Bu nedenle her birinin kendine has mimari üslubu vardır. Ancak bu mimari üslupları kendi aralarında birbirine benzeyen eserler olarak sınıflandıran bazı çalışmalar yapılmıştır.

¹ Osmanlılardan önce Selçuklular da geçen "bezzaz çarşısı-pazarı" sadece pazar ya da çarşı isminden ibarettir (Cezar, 1985: 14).

Bedestenlerle ilgili, Mehmet Tunçel, Mustafa Cezar, Semavi Eyice ve Gündüz Özdeş sınıflandırmalar yapmıştır. Semavi Eyice, kubbe sayılarını esas alan bir sınıflandırma ile Türkiye ve Balkanlardaki bedestenleri incelemiştir (Eyice, 1963: 35-39). Mehmet Tunçel'in Osmanlı bedestenleri üzerine çalıştığı doktora tezi bulunmaktadır. Tunçel'in bedestenler üzerine yaptığı yayınlara bakıldığında ünite sayısına göre bir tipoloji yaptığı görülmektedir (Tunçel, 1980, Akt. Aygör, 2021). Tunçel'e göre, 'kubbeli birim modülünün dikdörtgen veya kare plan oluşturmaya dayanan tasarımlar' tipleri oluşturmaktadır. Kubbeye örtülü örneklerde sayı üç ile yirmi arasında değişmektedir (Özbek, 2020: 269, Akt. Eygör, 2021: 174). Gündüz Özdeş, bedestenlerin; üstü kapalı tek hacimli olan, ortasında payeler bulunan ve etrafı dükkânlı olan, iç veya dış kenarında dükkân olan ile ortası direkli, iç kenarında mahzen şeklinde odalar ve dışında bir sıra dükkân bulunan tip olarak çok detaylı olmayan bir sınıflandırma yaparak bu tiplerde örnekler vermiştir (Özdeş, 1998: 34-56). Bedestenlerle ilgili yapılan araştırmalara göre en belirgin sınıflandırma Cezar'a ait olup, yapılar mahzenli bedestenler, dıştan dükkânlı bedestenler, arasta bedestenler, arastalı bedestenler, kat bedestenleri ve sade tek hacimli bedestenler olarak gruplandırılmıştır (Cezar, 1985: 211). Çoğunun örtüsü kubbe, bazılarının ise tonozdur (Cezar, 1985: 283).

2. Şanlıurfa Bedesteni (Kazaz Pazarı)'nın Mimari Özellikleri

a. Konumu ve Tarihi

Şanlıurfa ili, Eyyübiye ilçesi, Pınarbaşı mahallesi tarihî hanlar-çarşılar bölgesinde yer alan ve kuzeyde Gümrük Hanı, güneyde Koltukçu Pazarı, doğuda Hanönü Çarşısı, batıda Sipahi Pazarının çevrelediği Şanlıurfa Bedesteni (Kazaz Pazarı), Osmanlı Padişahı Kanuni Sultan Süleyman dönemi (1520-1566) sonunda, 1566 tarihinde, Urfa Valisi Behram Paşa'nın bânisi olduğu (Kürkçüoğlu ve Güler, 2010: 29) Gümrük Hanı ile birlikte veya aynı dönemde yaptırıldığı düşünülmektedir.

Yapı üzerinde herhangi bir yapım veya onarım kitabesi bulunmamaktadır. Yapıyla ilgili ulaşılan en eski kaynak Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde (VGMA) yer alan Rızvan Ahmet Paşa Vakfiyesi'dir. Söz konusu vakfiyesnin bir bölümünde geçen "Urfa şehrinde, Behram Paşa vakfından yıkılmaya yüz tutmuş olan yapı, vakfına senede 25 kuruş zemin kirası verilmesi karşılığında kadı onayı ve mütevellinin izni ile satın alarak Gümrük Hanı olması için vakfa ekledim. Kible tarafında yeniden bina ve tamir ettirdiğim bezzastan ..." (VGMA, d. 737, s. 218) ifadesinden anlaşılabacağı üzere Gümrük Han ve Bedesten Rakka Valisi Rızvan Ahmed Paşa tarafından tamir veya inşa ettirdiği anlaşılmaktadır.

Bedesten, günümüzde 248 ada, 31-32-33-34-35-36-37-38-39-40-41-42-43-44-45-46-47-48-49-50-51 parsel, 541 ada 2-3-4 parsel, 542 ada 1-2-3-4-5-6-7-8-16 parsel, 543 ada 1-2-3-4-5-6-7-25-26-27 nolu parseller üzerinde yer almaktadır (Şekil 1, Şekil 2). Taşınmaz, Kültür ve Tabiat Varlıkları Yüksek Kurulu tarafından 02.07.1987 tarih ve 3453 sayılı kararıyla korunması gerekli kültür varlığı olarak tescillenmiştir.

Şekil 2: Şanlıurfa koruma planında geleneksel ticari alan

Şekil 3: Bedesten ve yakın çevresindeki yapılar

1827 tarihinde şehri ziyaret eden Buckingham, kentte birçoğu bakımlı olan çok sayıda han ve kervansaraydan bahsetmektedir. Bunlardan biri olan Gümrük Hanı'nın hemen hemen 100 odalı olduğu, hepsinde de yerde hasır ve yatak olan odalarının bir kısmının 8-10 kişi alacak büyüklükte olduğunu ve hanın bir kapısının büyük kubbeli pazara (bedesten), bir kapısının yola açıldığını söylemektedir (Özme, 2002: 11).

Bedestenin yapım tarihi ile ilgili herhangi bir kaynak veya vakfiyede kesin bir bilgi yer almamaktadır. Gümrük Hanı'nın estetik cephe tasarımlarında bedestenle bütün olan tarafının sağır olarak yapılmış olması, Sipahi Pazarı ile bir bütünlük arz etmesi ve yapıların birlikte incelendiğinde mimari olarak birlikte tasarlanmış olabileceği veya Gümrük Hanı yapıldıktan hemen sonra her iki yapının Gümrük Hanı'na bitişik yapılmış olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir. Gümrük Hanı'nın kitabesinde belirtildiği üzere Miladi 1566 yılında dönemin valisi Behram Paşa tarafından yaptırıldığı bilindiğine göre bedestenin de aynı tarihte veya aynı dönem içinde yapıldığı düşünülmektedir (Karakaş, 2012: 313).

Bedestenin mimarî yapısı ve vakfiyelerinden sonradan açılmış bir kapısı ile beraber toplam beş kapısı bulunduğu anlaşılmaktadır. Kuzey kısmında bedestene geçiş kapısı bulunan Gümrük Hanı, batı kısmında H.1154 (M. 1741) tarihli Rızvan Ahmet Paşa vakfiyesinden anlaşıldığı üzere bir dükkânın bozularak bedestene geçiş kapısının sağlandığı Sipahi Pazarı yer almaktadır (Fotoğraf 1). Doğusunda ana kapının açıldığı sokakta Hanönü Çarşısı, güneyde ise bedestenin iki adet kapısının olduğu Pamukçu Pazarı bulunmaktadır.

Şanlıurfa Bedesteni zaman içerisinde asıl işlevini kaybettikten sonra ipeğin el ile işlenerek oluşturulması olan 'kazazlık' ürünlerinin yapılarak satıldığı yer haline dönüşmüş ve Kazaz Pazarı adını almıştır. Zamanla kazazlık sanatının önemini yitirmesi sonucu da yöresel kıyafetlerin satıldığı yer haline dönüşmüştür. Halen Rızvan Ahmet Paşa Vakfı mülkiyetinde olan Şanlıurfa Bedesteni'nde ilgili vakıf tarafından kiralanan mekânlar, kullanıcıları tarafından yöreye özgü kıyafet ve benzeri ürünlerin satıldığı dükkânlar olarak işlevini sürdürmektedir.

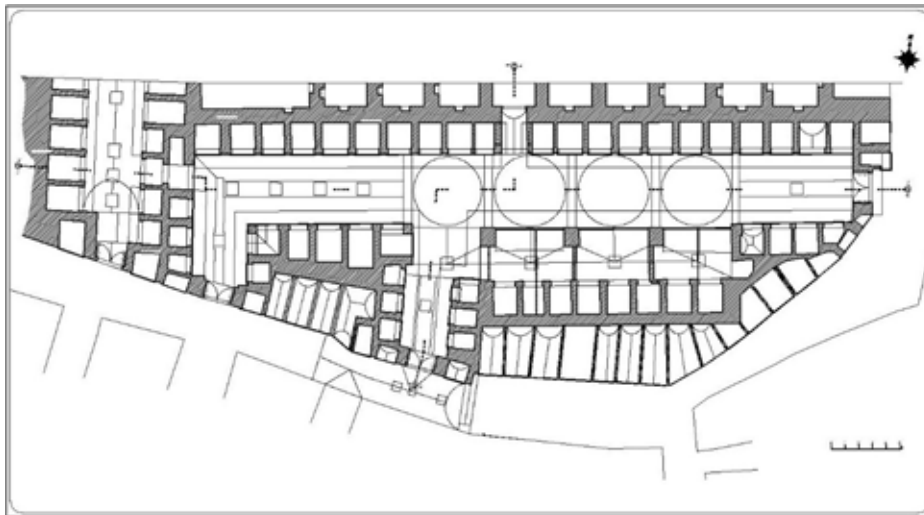

Fotoğraf 1: Doğu Kapı'sından Sipahi Pazarı'na geçiş kapısı (1880-1890 yılları arası) (Kürkçüoğlu, 2009:80)

b. Mimari özellikleri

Yapı, kısmen iki katlı olmasına rağmen bedestene hizmet eden kat sayısı tektir. Yapının vakfiyesinden anlaşılacağı üzere üst katı Gümrük Hanı'nda yer alan odalara mahzen olarak yapılmıştır (VGMA, d. 737, s. 218). Bedesten, tapuda dükkân ölçeğinde parsellere ayrılmış olup toplamda 43 parselden oluşmakta ve 705 m²'lik alana sahiptir. Yöreye özgü kıyafet ve benzeri ürünlerin satıldığı yapı aktif ticaret alanıdır.

Bedestenin yapım malzemesi yöreye özgü kireç taşıdır. Ana giriş doğuda olup, güneyde iki, kuzeyde bir, batıda bir olmak üzere toplam beş adet giriş kapısı bulunmaktadır. Doğu cephesinde giriş kapısından başlayan beşik tonozu dört kubbe takip eder ve tekrar beşik tonozla doğu-batı aksında tamamlanır. Kuzey-güney yönünde ise biri orta, biri batı sınırında olan beşik tonozlu iki kol güney cepheye açılan kapılar ile sonlanır (Şekil 4) (Demir, 2022: 65).

Şekil 4: Şanlıurfa Bedesteni zemin kat planı (Demir, 2022: 74)

Kubbeler kireç taşı ile yapılmış ve kubbelerin kaide kısımları ikişerli gruplar halinde birleştirilmiştir (Fotoğraf 2). Yakın zamanda kaideler, kubbe ve tonozları örten dam kısımları çimento esaslı malzeme ile örtülmüştür. Ancak doğu-batı aksını oluşturan kısmın kuzey tarafında kalan ve Gümrük Hanı'na mahzen olan bölüm, hanı örten çatı kısmının altında kalmaktadır. Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivlerinde yer alan bilgilere göre; toprak üst örtünün bir kısmı 1970 yılında Gümrük Hanı'na çatı yapımı sırasında kısmen çatı altında kalacak şekilde düzenlenmiştir. 1978 yılındaki onarımda ise yıkılan tonozlar onarılarak dama (dam) 0,07 m kalınlığında demirli mozaik beton atılmıştır (VGM, 1983).

Bedestenin üstten aydınlanmasını sağlamak için yapılan baca şeklinde yükseltilmiş 11 tepe penceresinin üç tanesi çimento esaslı malzeme ile kapatılmıştır. Yapının üst örtüsü çeşitli yükseltilerde düzenlenmiştir. Bunun sebebi kubbe ve tonozlar arasındaki kot farkı dışında yapının kısmen iki katlı olmasındandır (Fotoğraf 2-3).

Fotoğraf 2: Şanlıurfa Bedestenini üst örtü görünüşü

Fotoğraf 3: Çeşitli yüksekliklerde teşkil edilmiş üst örtü (Kürkçüoğlu Arşiv)

Yapının, tarihsiz vakfiyesinden (VGMA, d. 737, s. 218) geçmişte esaslı bir onarım geçirdiği bilgisine ulaşılmaktadır. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün Abide ve Eski Eser Onarım Fişi'nden bir diğer onarım bilgisi öğrenilmektedir (VGM, 1983). Bunun dışında 1998 yılında yapılmış esaslı başka bir onarım bilgisine Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 06.11.2009 tarih 981 sayılı karar ekinde ulaşılmaktadır. Bunların dışında başka bir onarım bilgisine rastlanılmamıştır. Yapı mevcut haliyle çok fazla nitelsiz eklentilere ve müdahalelere maruz kalmış olsa da strüktürel açıdan önemli bir problem gözlenmemiştir.

Bedestenin cephe veren yüzeyleri yok denecek kadar azdır. Bunun nedeni kuzeyinin Gümrük Hanı, batısının Sipahi Pazarı ve güneyinin de büyük ölçüde dükkânlarla sarılmış olmasıdır. Yapının en önemli cephesi hem ana giriş, hem de sokağa bakması nedeniyle doğu cephesidir. Ayrıca bu yüzey estetik kaygının yer aldığı tek cephe olma özelliği gösterir. Bedestenin kısmen de olsa cephe özelliği gösteren bir diğer tarafı da güney cephesidir. Bu cephenin doğu kısmını, güney cephedeki orta giriş kapısına kadar toplam 16 adet dükkân çevreler. Dükkânların üstü çimento esaslı malzeme ile kaplanmış olup, üst örtü bedestene göre daha alt kotta kalmaktadır. Güney cephenin batısını ise, orta kapıdan Sipahi Pazarı'na kadar beş adet dükkân kapladığından Bedestenin güney cephesini sadece 2 adet giriş kapısı oluşturur (Demir, 2022: 69,70).

Cephelerde yer alan giriş kapılarının üstünde 0,80 m eninde, 1,25 m yüksekliğinde birer aydınlatma penceresi bulunmaktadır. Kapiyı düşeyde tam olarak ortalayan pencere, lokmal demir parmaklıklı ve doğramasızdır.

Arasta tipi Bedestenin ana kapısı olan doğu cephesinden doğu-batı aksını oluşturan sokağa girildiğinde ilk tonozlu bölümde karşılıklı dört adet dükkân bulunur. Gümrük Hanı'na dayanan dükkânlar, karşı sıradakilerine oranla daha düzenli olup, özgün izlenimi vermektedir. Bu sıradaki 21 adet dükkân yaklaşık olarak aynı ölçülerdedir. Doğu giriş kapısından başlayan 11 adet dükkân Gümrük Hanı'na kapı geçişinin sağlandığı açıklıkla bölünse de; kapı açıklığı sonrası yine aynı düzende 10 adet dükkân ile devam etmektedir (Fotoğraf 4-5).

Fotoğraf 4-5: Şanlıurfa Bedesteni iç alan görünüşleri

Sipahi Pazarı'na dayanan bölümünde dükkânlardan birinin H.1154 (M.1741) tarihli Rızvan Ahmet Paşa Vakfiyesi'nden anlaşıldığı üzere bedestene geçiş kapısı olarak değiştirildiği, bozulan dükkânın ise geçiş holü üzerinde yönü güneye bakacak şekilde bir açıklığın dükkân olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır (VGMA, d. 737, sayfa 223, sıra 85).

Tescil kararı ekinde yer alan envanter fişi ve raporda bedestenin 1998 yılındaki onarımda dükkân önünde yer alan sekilerin kaldırıldığı ve sokak dokusuna cephe veren dükkânların zemin kotunun yaklaşık bir metre indirilerek aynı seviyeye getirildiği anlaşılmaktadır. Zeminde bazalt döşemenin söküldüğü ve yerine traverten kaplama yapıldığı görülmektedir.

c. Yapım tekniği ve malzeme

Şanlıurfa'da kullanılan ana yapı malzemesi kireç taşıdır. Bu malzeme genel kullanım itibarıyla anıtsal yapılarda çoğunlukla düzgün kesme taşla, sivil mimaride ise mülk sahibinin maddi gücüne bağlı olarak moloz, kesme taş veya almasıık kullanım gibi seçeneklerle kendini göstermektedir. Ana yapı malzemesi olan kireç taşının temin edildiği ocakların bir kısmı günümüzde faaliyette iken bir kısmı işlevini kaybetmiştir.

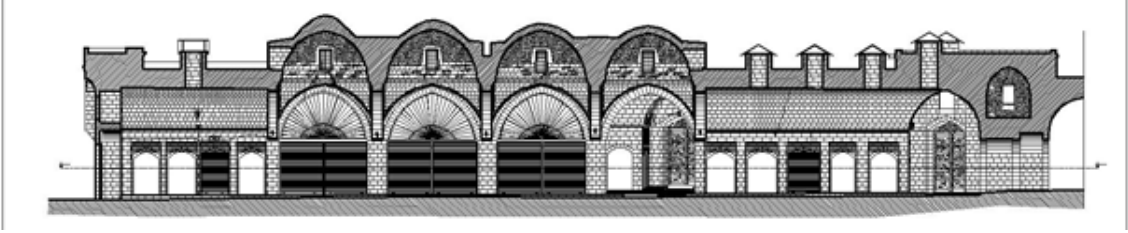
Bedestende bağlayıcı harç olarak kireç esaslı malzeme kullanılmıştır. Ancak yapıda zamana bağlı olarak yapılan müdahale ve eklentiler sonrası çimento esaslı malzeme ile yapılan onarım ve eklentiler bulunmaktadır. Bedestende geleneksel yapım tekniğine uygun olarak kireç taşı kullanılmış, açıklıklar kemer ve tonozla geçilmiş, zemin döşemesi ve sekiler için de yine kireç taşı tercih edilmiştir .

Bedestenin doğu ve güney cephesinde yer alan üç ana giriş kapısının üzerinde yer alan pencerelerde lokmalıklı demir parmaklık kullanılmış ve büyük bir bölümü yerinde mevcut bulunmaktadır. Özgün demir parmaklıkların kullanıldığı bir diğer kısım ise tepe pencereleri ve kubbe pencereleridir. Bu pencereler de kapı üstü pencerelerde olduğu gibi doğramasızdır.

Yapının mevcut dört adet kapı doğraması bulunmaktadır ve bu doğramalar ahşap levhaların yan yana getirilmesi ve arkadan kuşaklara büyük çiviler çakılmasıyla oluşturulmuştur. Kapılar arka yüzeyleri hariç tamamı dövme demir ile kaplanmıştır.

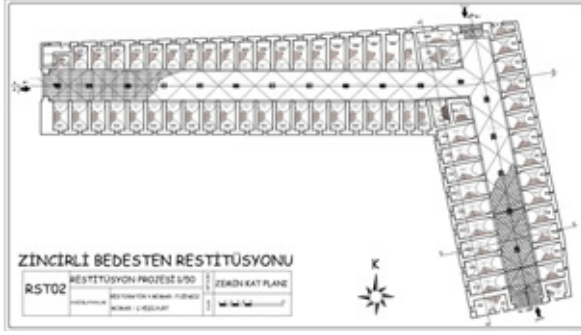
3. Şanlıurfa Bedesteninin Tipolojik Değerlendirmesi

Bedestenlerle ilgili en belirgin sınıflandırma Prof. Dr. Mustafa CEZAR tarafından daha çok plan ölçeğinde yapılmış olup, bu sınıflandırmaya göre Şanlıurfa Bedesteni arasta bedestenler grubunda yer almaktadır. Şanlıurfa Bedesteni inşa edilen ve günümüze ulaşan bedestenlerle karşılaştırıldığında bazı özellikleri ile ön plana çıkmaktadır. Plan düzeni açısından karşılaştırıldığında diğer bedestenlerden ayrılmaktadır. Arasta plan özelliği gösteren yapının plan formu diğer bedestenlerde olmayıp inşa edilen ve günümüze ulaşan bedestenler arasında tek olma özelliği göstermektedir. Arasta bedestenler karşılıklı sıralanmış dükkân plan kurgusunda bulunmalarına karşın, Şanlıurfa Bedesteninde bu plana ek olarak eyvan tarzı birimler bulunmaktadır. Yapılan araştırmada tespit edilebildiği kadarıyla hem kubbe, hem tonoz barındıran tek yapıdır (Şekil 5).

Şekil 5: Şanlıurfa Bedesteni iç alan görünüşleri

Yapılan çalışmalarda Şanlıurfa Bedesteni ile karşılaştırılabilecek arasta bedesten sınıfına giren iki yapı bulunmakta olup, bunlar Niğde Bedesteni ve Gaziantep Zincirli Bedesten'dir. Bu bedesten yapılarından Zincirli Bedesten, Darendeli Hüseyin Paşa tarafından 1717-1718 yıllarında yaptırılmıştır (VGM, 1966). Darendeli Hüseyin Paşa'nın aynı zamanda Urfa kayıtlarında geçtiği, dönemin Valisi olarak 1728 yılında Urfa'da Hüseyin Paşa Camisi'ni yaptırdığı bilinmektedir (Kürkçüoğlu, 1993:53). Bölgesel olarak da birbirine sınır şehirlerde bulunan yapılar iki veya daha fazla sokağın birleşmesiyle oluşan arasta plan özelliği göstermektedir. İki bedesten yapısında da tepe pencereleri mevcut olup sokağa bakan dükkânların üst örtüsü tonozla geçilmiştir. Restitüsyon projesinde üç kapısının mevcut olduğu görülen Zincirli Bedesten'in duvarları kesme taş malzemeden yapılmıştır. Şanlıurfa Bedesteni'nde de yapı malzemesi olarak kesme taş kullanılmış, restitüsyon bulgularında üç özgün kapısının olduğu kanaatine varılmıştır. Zincirli Bedesten'de (Şekil 6) dükkânların baktığı sokağın üstü çapraz tonozdur. Daha sonraki onarımlarda tonoz üzeri çatı kaplanmıştır (Fotoğraf 6). Yapının dış cephelerinin üst kısımlarında pencereler yer alır. Şanlıurfa Bedesteni'nde ise üst örtü beşik tonoz ve dönem eki olduğu düşünülen kubbelerle geçilmiştir. Cephe-lerde kapı girişi üstü dışında pencere yer almaz. L tipi arasta örneği olan yapının mevcutta beş adet girişi bulunmaktadır. Şanlıurfa Bedesteni plan ve cephe olarak etrafındaki ticari yapılar da dikkate alındığında daha karmaşık ve özellikli bir yapıdır.

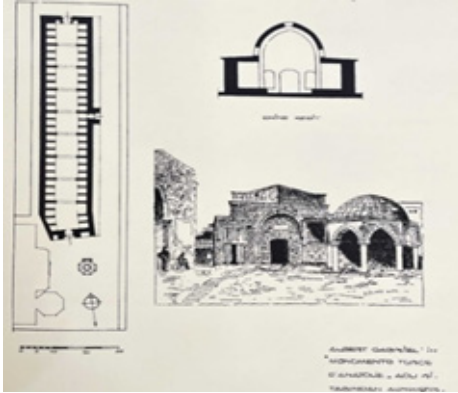
Şekil 6: Zincirli Bedesten restitüsyon planı (VGM, 2005)

Fotoğraf 6: Z. Bedesten görsel (VGM, 2008)

Niğde Bedesteni 16. yüzyılda Sokullu Mehmet Paşa tarafından inşa edilmiştir (VGM, 1985). Üç adet giriş kapısı bulunan yapının dış duvarları kesme taş, dükkân üstü ve sokak dokusunu örten tonoz yapısı tuğla ile örülmüştür. Şanlıurfa Bedesteni'nde Sokak dokusu kesme taş tonozlar ve kubbelerle geçilmiş, dükkân üstleri ise benzer olarak tonozla geçilmesine rağmen malzeme olarak moloz taş kullanılmıştır. Her iki yapıda da tepe pencereleri bulunur. Ancak Niğde Bedesteni'nde ayrıca dükkânların açıklıklarının üstünde cepheye açılan pencereler bulunmaktadır (Şekil 7, Fotoğraf 7).

Niğde Bedesteni'nde dükkânlarda girişi oluşturan ayrı bir kemer bulunmaz. Dükkân üstünü örten tonoz yapı dükkânın cephesine kadar aynı kot yüksekliğinde devam ederek girişi oluşturur. Şanlıurfa Bedesteni'nde ise sokağa bakan her dükkânın bir giriş kemeri vardır. Dükkânı örten tonoz yapı daha üst kotta ve sıvalıdır.

Şekil 7: Niğde Bedesteni (Özdeş, 1998: 80)

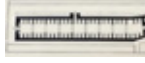
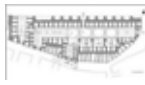

Fotoğraf 7: Restorasyon sonrası (VGM Arşiv)

Arasta şeklinde inşa edilen Niğde Bedesteni arasta bedesten sınıfına giren en uzun bedesten olma özelliği göstermektedir. Yapı, 14,70 m x 76,50 m. uzunluğunda ve doğu-batı yönündedir (URL-2). Şanlıurfa Bedesteninde bu uzunluk 54 m olarak aynı doğrultudadır.

Bedesten yapıları giriş cepheleri değerlendirildiğinde; Zincirli Bedesten'in diğerlerine oranla çok sade bir tasarıma sahip olduğu söylenebilir. Niğde Bedesteninde giriş kapı kısmında öne doğru bir kademe oluşturulmuş ve kapı girişinde kavsara ile derinlik verilerek cephe hareketlendirilmiştir. Şanlıurfa Bedesteni'nde ise sade bir kapı girişini üstte taş bingilerin taşıdığı estetik sarkıtları olan bir saçak hareketlendirmektedir. Cephe olarak bakıldığında da dıştan dükkânlarla kaplanmış yapı, mimari özellikleriyle diğer yapılarla benzerlik göstermemektedir (Tablo1).

Tablo 1: Arasta Planlı Bedestenlerin Analizi

Adı	İli	Dönemi	Arasta Plan Tipi	Mahzen	Dışta Yapıya ait Dükkan	Kat Planı	Cephe Görünüş	Malzeme	Kubbe Sayısı	Üst Örtü	Özgün kapı Sayısı
Niğde Bedesteni	Niğde	16.Yüzyıl	Evet	Yok	Yok			Kesme Taş + Tuğla	Yok	Tonoz	3
Zincirli Bedesten	G.Antep	18.Yüzyıl (1717-18)	Evet	Yok	Yok			Kesme Taş	Yok	Tonoz	3
Şanlıurfa Bedesteni	Ş.Urfa	16.Yüzyıl	Evet	Yok	Yok			Kesme Taş +Tonoz	4	Kubbe	3

Sonuç ve Değerlendirme

16. yüzyıl yapısı olarak günümüze ulaşan Şanlıurfa Bedesteni (Kazaz Pazarı), hanların yoğun olduğu tarihi ticari alanın merkezinde yer almaktadır. Yapım tekniği, malzeme, cephe oranı ve mimari özellikleriyle kendi dönemini yansıtan bir yapıdır. Değişime uğrayarak ticaret yapıları arasında varlığını koruyabilen bir kültür mirası olarak bedesten yapılarına en iyi örneklerden biridir.

Yapı, birden fazla sokağın kesişmesiyle oluşmuş arasta örnekleri ile benzerlik göstermektedir. Genel olarak tonoz örtülü sokak dokusu ve bu sokak boyunca karşılıklı dükkanların olması arasta özelliği göstermesindeki en büyük unsurlardır. Ancak yapının doğu-batı aksının orta kısmında yer alan ve yapıyı çevresindeki diğer ticari yapılardan ayıran kubbeler, giriş kapılarının yüksek güvenlikli olması ile aydınlatma amaçlı tepe pencereleri ile giriş kapısı üzerinde yer alan üç adet pencerenin yüksekte, güvenlikli olmaları yapının bedesten olarak nitelendirilmesinde en büyük rolü oynamaktadır.

Sokak dokusu üzerinde karşılıklı sıralanmış dükkanların yer aldığı Şanlıurfa Bedesteni anlatılan özellikleri nedeniyle arasta bedesten sınıfında değerlendirilmektedir. XVI yüzyıl Osmanlı dönemi yapısı kubbe ve tonoz geçişlerinin birlikte yer aldığı, eyvan tarzı sirkülasyon alanlarının olduğu tek eserdir. Bu nedenle günümüze ulaşmış bedestenler arasında farklı bir öneme sahiptir.

Şanlıurfa tarihi ticaret alanında korunması gerekli çok sayıda kültür varlığı bulunmaktadır. Bu yapılar kültür varlığı olarak tescillenmeden önce çok sayıda müdahaleye maruz kalmış, birçoğu imar çalışmaları, yenileme vb. nedenlerle günümüze ulaşamamıştır. Günümüze ulaşan birçok kültür varlığı tescillenerek koruma altına alınmışsa da kullanıcılar tarafından yapılan bilinçsiz müdahalelerle zarar görmektedir. Bu yapılar arasında belki de en az düzeyde zarar gören ve vakıf aidiyeti olması nedeniyle günümüze ulaşmayı başarmış yapılardan biri olan Şanlıurfa Bedesteni kısmen zarar görse de mimari özellik, malzeme ve plan kurgusunu korumaktadır.

Yapının mülhak vakıf mülkiyetinde olması nedeniyle bakımsız veya atıl durumda kaldığı söylenemez. Ancak günümüze ulaşmasında büyük rolü olan vakıf aidiyeti, azda olsa, yapının nitelsiz müdahalelerle onararak özgün yapısının kısmen bozulmasına yol açmıştır.

Günümüzde aktif bir ticaret alanı olarak kullanılan ve tarihi dokuya hareket katan anıtsal yapı için doğru restorasyon müdahale kararlarının alınması, söz konusu yapının büyüklüğü ve tarihi dokuya kattığı hareket düşünülerek kullanıcıların belirli aşamalar halinde tasfiyelerinin sağlanması ve onarımların bölümler halinde yapılması gerekmektedir. Onarım aşamasında yapının çevresindeki müstakil dükkan yapılarının restorasyona dâhil edilmesi adına mülk sahipleri ve yerel yönetimler uygulamaya yönelik bölgedeki tarihi dokunun sağlıklılaştırılması için teşvik edilmelidir.

Kaynaklar

1. Arşiv Kaynakları

1.a. Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtlar Arşivi (VGMA)

Rakka Valisi Ahmed Paşa Vakfiyesi, VGMA, d. 737, s. 218. 84.

Rakka Valisi Ahmed Paşa Vakfiyesi, VGMA, d. 737, sayfa 223, sıra 85.

1.b. Vakıflar Genel Müdürlüğü Sanat Eserleri ve Yapı İşleri Daire Başkanlığı Arşivi

VGM (1983). Abide ve Eski Eser Onarım Fişi 630001081-0F001

VGM (1966). Vakıf Eski Eser Fişi 270101237-TF001

VGM (1985). Vakıf Eski Eser Fişi 510001016-TF002

VGM (2005). yılı restitüsyon çizimi

VGM (2008). Arşivi 2008 yılı görseli

VGM (2020).

2. Araştırma ve İnceleme Eserler

Aygör, Erkan (2021). “Beyşehir Bedesteni ve Bedestenlerin Plan Etüdü”. *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (25), 167-192.

Cezar, Mustafa (1985). *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Demir, Hakan (2022). *Şanlıurfa Tarihi Bedesteninin (Kazaz Pazarı) Restorasyon ve Koruma Çalışması*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi.

Demir, Hakan, Fatma Meral Halifeoğlu ve Hale Demir Kayan (2022). “Geleneksel Şanlıurfa Ticari Alanında Tarihi Bedestenin Mimari ve Yapısal Özellikleri”. *Mimarlık, Planlama ve Tasarım Alanında Uluslararası Araştırmalar*. Ed. Murat Dal. Eğitim Yayınevi. 23-49.

Eyice, Semavi (1992). “Bedesten”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (TDVİA)*, (5), İstanbul: TDV Yayınları, 302-311.

Güler, Selahaddin Eyyubi (2004). *Urfa Tarihi*. Şanlıurfa Dersanesi Kültür Yayınları-1. Ankara.

Hasol, Doğan (2019). *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*. Yem Yayın, İstanbul.

İnalcık, Halil (1997). *İstanbul’un İncisi: Bedesten*. İktisat ve Din, ed. Mustafa Özel, İstanbul: İz Yayıncılık.

İnan, Kenan (1996). “Bedestenlerin Türk Ticari Mimarisindeki Yeri ve Trabzon Bedesteni”. *OTAM (Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, (7), 119-134.

Karakaş, Mahmut (2012). *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*. Konya: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.

Kürkçüoğlu, Ahmet Cihat (1993). *Şanlıurfa Camileri*. Ankara: ŞURKAV Yayınları.

Kürkçüoğlu, Ahmet Cihat (2009). *Yıldız Albümleri’nde Urfa*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Yayınları.

Kürkçüoğlu, Ahmet Cihat ve Kürkçüoğlu, S. S. (2011). *Şanlıurfa Çarşıları, Hanları ve El Sanatları*. Şanlıurfa: Şanlıurfa Belediyesi Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları.

Kürkçüoğlu A.Cihat ve Güler Selahaddin Eyyubi (2010). *Tarih ve Turizm Şehri Şanlıurfa*. Şanlıurfa: (ŞURKAV) Yayınları, Yayın No:31 Birinci Basım.

Öncel, Fernaz (2007) *Geleneksel Ticaret Dokusu İçinde Kayseri Hançerli Sultan Vakfı Bedesteni'nin Koruma Sorunları ve Değerlendirilmesi*. Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Özdes, Gündüz (1998). *Türk Çarşıları*. Tepe Yayınları, Ankara.

Özme, Adil (2005). "Urfa (Ruha) Şehir İçi Hanları". *Vakıflar Dergisi*, (29), 287-343.

3. Elektronik Kaynaklar

URL 1: Şanlıurfa Haritası:

https://2.bp.blogspot.com/-DYrJhJZi-dw/VxVZYzuoaJI/AAAAAAAAAf14/SmCL2njNkwLtZAR6wGOwiKbzVRJYbvKwCLcB/s1600/sanliurfa_ili_ilceleri.jpg (Erişim Tarihi: 11.04.2021).

URL 2: TC Kültür ve Turizm Bakanlığı Niğde İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü. "Hanlar, Bedestenler ve Kervansaraylar":

<https://nigde.ktb.gov.tr/TR-74349/hanlar-bedestenler-ve-kervansaraylar.html> (Erişim Tarihi: 04.02.2021).

İnce Minareli Medresedeki Nem Problemi ve Çözüm Önerileri*

Ülkü Eroğlu **

Hicran Hanım Halaç ***

Öz

Tarihî yapılar, geçmişte yaşamış toplumların sadece mimarî yapı teknolojileri açısından değil, sosyal hayattaki yaşam tarzlarına, politik, kültürel ve bilimsel duruşlarına dair de önemli bilgiler sunan değerli belgelerdir. İnce Minareli Medrese, Konya’da Anadolu Selçuklu döneminde inşa edilmiş, yapıldığı dönemin yüksek eğitim ve kültür seviyesine dair bilgi sunan, önemli kültür miraslarımızdan biridir. Medrese uzun zamandır zeminden yükselen nem problemi ile karşı karşıyadır. Yapı geçmiş dönemde aralarında neminde olduğu sorunlardan dolayı çeşitli onarımlar geçirse de nem problemi uzun süredir devam etmektedir. Bu çalışmada tarihî yapılarda karşılaşılan nem problemleri ve çözüm yolları kapsamında yapılan literatür ve benzer örnek taramasından elde edilen veriler doğrultusunda çözüm önerileri sunulması amaçlanmaktadır. Çalışma sırasında, yerinde inceleme, literatür ve arşiv taraması yapılmış, yapı çalışanından sözlü bilgi edinilmiştir. Çalışmada ilk olarak nem problemine bağlı hasarlar ve nem probleminin doğmasında etken olabilecek kaynaklar incelenmiş, ikinci olarak medresenin tarihî, özellikleri ve geçirdiği onarımlar ve yapıda gözlenen bozulmalar aktarılmış, sonrasında benzer şekilde nem problemi yaşayan yapı örnekleri üzerinden yapılan müdahaleler aktarılmıştır. Sonuç bölümünde yapılan araştırma ve incelenen yapılar üzerinden çözüm önerileri sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İnce Minareli Medrese, Nem Problemi ve Kaynakları, Bozulma, Teşhis, Zeminden Yükselen Nem Problemi.

Dampness Problem of Ince Minaret Madrasah and Solution Suggestions

Abstract

Historical structures are priceless records of crucial information on former political, cultural, scientific, and social spheres with architectural construction technology. Ince Minareli Madrasah, built-in Konya during the Anatolian Seljuk period, is a significant piece of our cultural legacy and reveals the high level of culture and education at the time of its construction. Madrasah has experienced a dampness problem rising from the earth for a very long period, even though the structure has already undergone numerous restorations due to issues including dampness. This study aims to present solutions in line with the data obtained from the literature and similar examples within the scope of moisture problems and solutions encountered in historical buildings. While conducting the study, on-site research, literature and archive scanning, and verbal information gathering from the museum employee were all done. The first step was to investigate the deterrents caused by the dampness problem alongside the potential contributing causes. Following a description of the madrasah’s history, features, repairs, and structural deterioration, examples of other structures with comparable dampness issues were mentioned to illustrate the interventions. Based on the research and the investigated structures, solutions have been suggested in the conclusion section.

Keywords: Ince Minaret Madrasah, Moisture Problem and Sources, Deterioration, Diagnosis, Dampness Rising From The Ground

* DOI: 10.16971/vakiflar.1069022

Makalenin Geliş Tarihi / Received Date: Şubat 2022 / February 2022

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Haziran 2022 / June 2022

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Eskişehir Teknik Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Mimarlık Ana Bilim Dalı; Eskişehir-TÜRKİYE; e-posta: ulkueroglu@gmail.com; ORCID: 0000-0003-2233-6085.

*** Prof. Dr., Eskişehir Teknik Üniversitesi Mimarlık ve Tasarım Fakültesi Mimarlık Bölümü; Eskişehir-TÜRKİYE; e-posta: hhhalac@anadolu.edu.tr; ORCID: 0000-0001-8046-9914.

Giriş

Tarihî yapılar, geçmişte yaşamış toplumların sadece mimarî yapıların teknolojileri ve fonksiyonel sistemleri açısından değil, sosyal hayattaki yaşam tarzlarına, politik, kültürel ve bilimsel duruşlarına dair de önemli bilgiler sunan çok değerli belgelerdir. İnce Minareli Medrese, Konya’da Anadolu Selçuklu döneminde inşa edilmiş, özellikle zarif taç kapısıyla dikkat çeken, yapıldığı dönemin özellikle yüksek eğitim ve kültür seviyesine dair bilgi sunan, önemli kültür miraslarımızdan biridir. Medrese uzun zamandır zeminden yükselen nem problemi ile karşı karşıyadır. Yapı geçmiş dönemde aralarında nemin de olduğu sorunlardan dolayı çeşitli onarımlar geçirse de nem problemi uzun süredir devam etmektedir. Bu makalede nem problemine bağlı hasarlar ve nem probleminin doğmasında etken olabilecek kaynaklar incelenmiş, Medrese’nin tarihî, özellikleri ve geçirdiği onarımlar aktarılmıştır.

Bu çalışmada tarihî yapılarda karşılaşılan nem problemleri ve çözüm yolları kapsamında yapılan literatür ve benzer örnek taramasından elde edilen veriler doğrultusunda İnce Minareli Medrese’nin nem problemi için çözüm önerilerinin sunulması amaçlanmaktadır. Çalışma sırasında, yerinde inceleme, literatür ve arşiv taraması yapılmış, bina görevlilerinden sözlü bilgi edinilmiştir. Çalışmada nem problemine bağlı hasarlar ve nem probleminin doğmasında etken olabilecek kaynaklar incelenmiş, İnce Minareli Medrese’nin tarihî, özellikleri ve geçirdiği onarımlar aktarılıp, ‘nem probleminin çözümüne yönelik yapılacak olan yeni bir müdahale’ öncesinde yapının nem kaynağının doğru tespit edilmesinin önemi örnekler üzerinden vurgulanıp, yapılan tespite yönelik çözüm önerileri sunulmaktadır. Medresenin nem problemine dair farklı tarihlerde oluşturulmuş çalışmalardan önemli görülen bazı noktalar şunlardır:

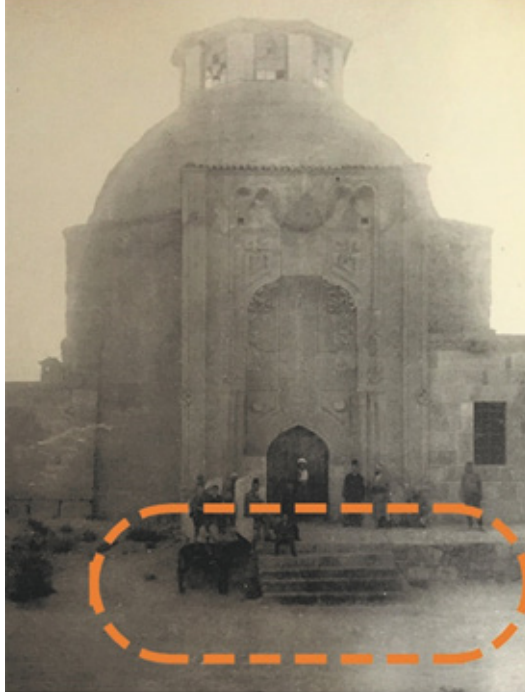
Kaynaş ve Dişli (2020), mevcut durum değerlendirmesinde özellikle portalde zeminden yükselen nem problemi nedeni ile acilen esaslı onarıma ihtiyaç duyulduğu, yapıda güncel drenaj sisteminin çalışmadığı, tuzlanma ve nem kaynaklı malzeme kayıpları olduğunu vurgulamaktadır.

Yapının taç kapısında zeminden kaynaklanan bir bozulma görülmektedir. *Taç kapıda zemin suyunun yükselmesi sonucunda erimeler ve kopmalar olmuştur*. Bunda yapının önündeki drenaj kanalının bulunmaması etken olmuştur. Yapının çevresinde bulunan diğer drenaj kanalları yapılan incelemede ve müze uzmanının ifadesine göre sağlıklı çalışmamaktadır. Taç kapıdaki rutubetin önlenmesi için *drenaj* kanalının çalışır hale getirilmesi gereklidir. Ayrıca yapının eski fotoğraflarında bir *podyum* üzerinde olduğu görülmektedir. Günümüzde çevre kotunun yükselmesi sebebiyle podyum yol kotunun altında kalmıştır. Podyumun tekrar ortaya çıkarılması ve ön cephedeki drenajın yapıya ait bu mimarî unsurunda dikkate alınarak yapılması yerinde olacaktır’ (Vakıflar Genel Müdürlüğü (VGM) raporu, 27.09.2007). Bu raporda bahsedilen podyum Fotoğraf 1’de (Sarre, 1998) görülmektedir ancak yapının güncel halinde (Fotoğraf 2, 3) izlenememektedir.

‘Taç kapı *zemin suyunun yükselmesi sebebiyle* yaklaşık olarak 2.50 m. seviyesine kadar taşlar su emmiş tir’ (VGM raporu, 15.11.2007). ‘Medresenin taç kapısında her geçen yıl artmakta olan taş kanseri olarak bilinen taş yüzeylerinin renk değiştirerek parçalanmasının durdurulabilmesi ve engellenebilmesi için yapı ön cephesinde itinalı kazı yapılması ve uygun detaylar hazırlanarak *drenaj* yapılması, ayrıca diğer cephelerde bulunan galerilerin çimento esaslı sıvalardan arındırılarak ve aktif hale getirilerek yapının tamamında su izolasyonunun sağlanması gerekmektedir’ (VGM raporu, 20.09.2021).

‘Yapının kuzey tarafında bulunan *zeminin altında yer alan tonozlu odanın* işlevi hakkında çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. Bunlardan birisi bu odanın yapının drenajı olduğu yönündedir. Yapılan bu araştırmada

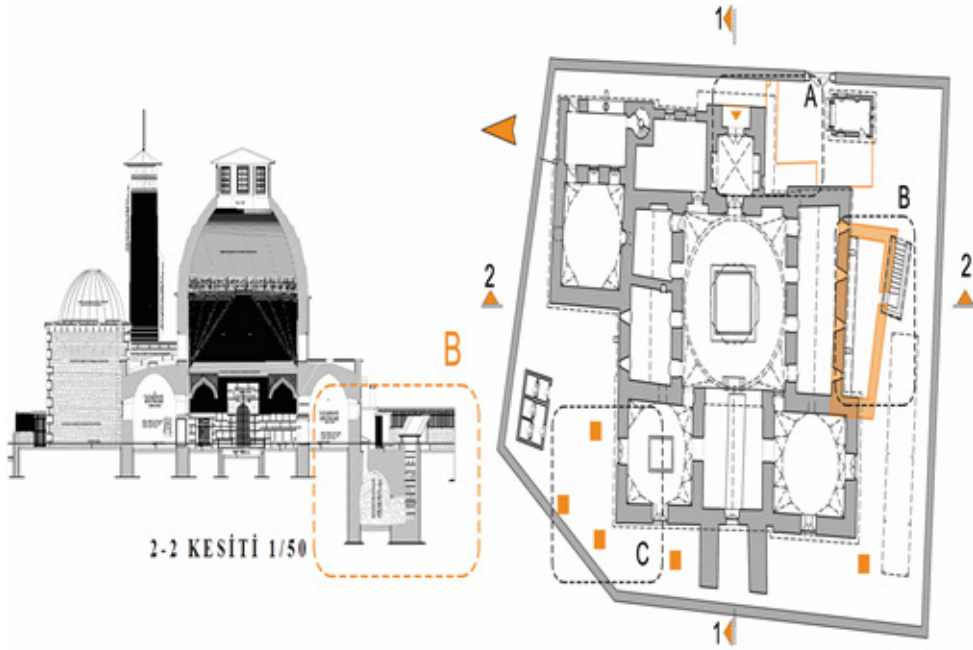
bu bölümün duvarlarında farklı bir derz ve sıva kullanıldığı, bununda yalıtım amaçlı olduğu ileri sürülmüştür. Ancak drenajın bağlantısı bu bölümde izlenememektedir (VGM raporu, 27.09.2007). Raporda bahsi geçen zemin altındaki tonozlu oda VGM Arşivi'nden alınan kesitte görülmektedir ve plana B detayı olarak şematik işlenmiştir (Şeki1 1, 2).

Fotoğraf 1: Medrese'nin eski hali (1895)

Fotoğraf 2-3: Güncel hali (Kişisel Arşiv_2022)

Şekil 1-2: 1990 yılında açığa çıkarılan merdiven ve bodrum odası, VGM Arşivi'nden alınan plan üzerine işlenmiş şematik gösterimler

Detay A: Yapının eski fotoğrafları incelendiğinde (Fotoğraf 1) bir kaide üzerine oturduğu ancak günümüzde (Fotoğraf 2, 3) böyle bir kaidenin olmadığı görülmektedir. Yapının çevresindeki zemin kotu yükselmiştir. Yol ile medrese girişi arasındaki kot farkı Şekil 2'de A detayında gösterilmiştir.

Detay B: 1990 yılında yer altı depo kısmının topraklardan temizlenmesi ile merdiven kısmının açığa çıkarılması çalışması yapılmış ve yaklaşık 30 m²lik bodrum odası (Şekil 1) açığa çıkarılmıştır. Bodrum odası şematik olarak planda B detayı içerisinde gösterilmiştir. İnce Minareli Medresenin yapıldığı dönem göz önüne alındığında bu kadar küçük bir alan için kazı yapıp, kalın taş duvarların örülmesi çok mantıklı görünmemektedir. Bu durum yapının alt kısmında bodrum, sarnıç ya da benzeri bir yapının var olduğu ancak bu alttaki yapının bir şekilde kapatılıp unutulduğu ihtimalini düşündürmektedir. Nitekim Tezcan (1989: 188-189)'a göre sarnıçlar geçmişte insanların temiz su ihtiyacını karşılamak için su depolama amacıyla kullanılmalarının yanında binaların depreme karşı sağlam bir temele sahip olmasını, arazinin düzeltilmesini ve binaların yükseltilmesini sağlamışlardır. Kerim ve Süme (2018: 5) bu ifadeye ek olarak sarnıçların, binaların alt yapısı olarak yapılmışlarsa, binanın ana hatlarına sahip olduklarını, yapılara bir yükseklik kazandırarak onların görünmelerini de kolaylaştırdıklarını ekler.

Detay C: Yapıyı çepeçevre saran bir drenaj sistemi bulunmamaktadır. Yapının giriş cephesinde drenaj yoktur ve bu kısımda neden drenaj yapılmadığına dair bir bilgiye ulaşılamamıştır. Diğer cephelerde ise drenaj galerisi bulunmaktadır. Drenaj galerisine ait, yapının çevresinde bulunan kapaklar şematik olarak Şekil 2'de C ile gösterilen alanda şematik olarak işlenmiştir.

1. Tarihi Yapılarda Neme Bağlı Hasarlar ve Nem Probleminin Kaynakları

Tarihi yapılar iklim koşullarına bağlı olarak, yapıların strüktürünü ve malzemelerin stabilitesini etkileyen termal, yapısal ve nem gibi ciddi sorunlar yaşamaktadır. Yaşanan sorunların kaynağının doğru teşhisi

sorunları ortadan kaldırmak ya da en azından yapıları en az etkileyecek düzeye çekmek için önemlidir. Bir başka deyişle, teşhis çalışmaları problemi tanımlamada ve gereken bakım onarım çalışmalarını belirlemede hayati öneme sahiptir (Akevren, 2010: 1).

Anıtların onarımına başlamadan önce yapıda var olan hasarların nedenleri detaylı gözlem ve teknik incelemelerle araştırılıp belirlenmelidir. Mimar yapıyı iyice etüt edip, sorunun kaynağını belirledikten sonra, doğru tanının iyileştirme adımlarını atmaya başlayabilir. Yanlış tanı üzerinden atılan adımlar zaman, para ve emek kaybına neden olmakla kalmaz, hasar nedenleri ortadan kalkmadığı için hasarlar büyüyebilir, yeni sorunlara da sebebiyet verebilir (Ahunbay, 1999: 38).

Nem problemi, bozulmalar için önemli bir tetikleme riski oluşturmaktadır. Nitekim bu sorun, aşağıda daha detaylı anlatıldığı gibi tuzun yapıya taşınması ve don olaylarıyla ufalanma, aşınma, parça kaybı gibi bozulmalara sebep olmasının yanında, bitki türevli oluşumlar içinde kaynak oluşturmaktadır. Su ve nem kaynaklı başlıca bozulma oluşumlarını aşağıdaki şekilde sıralamak mümkündür.

Yumuşama: Su ile karşılaşan killi ve marnlı içeriğe sahip malzemeler, bu içeriklerin oranı ve dağılımına göre yumuşar, dirençlerini kaybeder. Bu bileşenler yüzeye yakın ise, yüzey erozyonu da görülür (Kuzuimamlar, 1995: 36).

Donma: Suyun hacmi, donduğu zaman büyür. Bu nedenle yapı malzemelerinin gözeneklerine giren su donduğunda gözenekleri parçalar. Aynı şekilde yapıda çatlaklara giren su donduğu vakit kama etkisi yaratarak çatlakların büyümesine hatta parça kopmalarına sebep olur (Ahunbay, 1999: 47; Kuzuimamlar, 1995: 36).

Donma olayı sert iklim bölgelerindeki tarihî yapıları gece-gündüz ve yaz-kış sıcaklık farklarının daha büyük olması sebebi ile ılıman iklimdeki yapıları oranla daha fazla etkiler. Yapının bulunduğu yerde zemin suyu yüzeye yakın ise yapının temelinin özellikle sert iklimde kama etkisinden korunması için yer altı drenajları ile su tablasının aşağı kotlara çekilmesi gerekmektedir (Kuzuimamlar, 1995: 37).

Kimyasal Hasarlar: Yapıya ulaşan su hem yapının kendi malzemesinde bulunan kimyasal maddeleri ve mineralleri çözer ve bünyesinde yapının gözeneklerine taşır hem de yapının dışındaki kimyasal maddelerin yapıya ulaşmalarında araç olur. Sonuçta kimyasal yapısı bozulan yapı malzemesi görevlerini yerine getiremez (Kuzuimamlar, 1995: 38).

Aerosoller ve etkileri: Hava kirliliği olan bölgelerde yağmurlarla, havadaki nemle ya da yüzeysel yoğunlaşma ile yapıya ulaşan kimyasallar, yapı malzemesinde suda çözünmüş halde malzemenin gözeneklerine taşınırlar. Buharlaşma sonunda yüzeylerde kristalleşerek birikirler. Malzemenin türüne bağlı olarak kabuklaşma, büyük yüzey erozyonları ya da yüzeyde kararma gibi bozulmalara neden olurlar (Kuzuimamlar, 1995: 38).

Tuzlar ve etkileri: Zemin suyunun topraktaki tuzu çözüp bünyesine almasıyla ya da malzemenin kendi bünyesinde yer alan tuzların suda çözünüp, eriyik halde malzemenin gözeneklerine ya da malzemedeki çatlaklara yerleşmesi ve buharlaşmalar neticesinde buralarda birikme oluşur. Biriken tuz parçaları biriktikleri noktalarda basınca neden olur ve zaman içerisinde taş dokusunda kayıplar oluşur. Yüzeyde görülen tuz etkisi çiçeklenme olarak adlandırılır. Malzemenin gözeneklilik oranına göre ya da buharlaşma hızı gibi etmenler malzemenin deforme olmasında ya da deforme olma oranında etkilidir. Örneğin mermerlerde ve granitlerde gözeneklilik çok az olduğundan tuz kristalleşmesine karşı yüksek dayanım

gösterirler. Hızlı buharlaşmanın yaşandığı durumlarda ise tuz, malzemenin yüzey gerisinde birikir ve iç gerilmelere sebep olarak büyük yüzey erozyonlarına yol açar (Kuzuimamlar, 1995: 38-40; Zakar, 2013: 86-89).

Biyolojik Oluşumlar: Neme maruz kalan kâgir yapı malzemeleri, atmosferde doğal olarak bulunan polen ve sporların yerleşip, kök salmaları için uygun ortam sunarlar. Nemlenmenin miktarına, sürekliliğine ve yerine, yapı malzemesinin türüne, yaşanan iklime bağlı olarak farklı biyolojik gelişimler gözlenebilir. Bunlar: bakteri ile alga, liken türü, yosun gelişimi gibi mikrobiyolojik oluşumlar şeklinde olabildiği gibi ağaç ya da sarmaşık gibi gelişmiş bitkiler şeklinde de olabilir (Kuzuimamlar, 1995: 40-42; Zakar, 2013: 93-94).

Yapıda nemlenme problemi, beraberinde getirdiği kimyasal, biyolojik ve fiziksel hasarlar nedeniyle çökmelere varan hareket hasarlarına neden olur. Suyun yapıya hasar vermesinde etkili olan içeriği onun yapıya giriş şekline ve kaynağına bağlıdır. Farklı su kaynaklarının farklı kimyasal ve biyolojik bozulmalara neden olmaları nem kaynağının tespitinde bulguların değerlendirilmesi aşamasında faydalı olur (Kuzuimamlar, 1995: 44).

Tarihî yapılarda karşılaşılan nem problemleri ve nemin kaynakları kapsamında yapılan literatür ve benzer örnek taramasından elde edilen veriler doğrultusunda, tarihî yapılarda nem problemi, kaynağına göre şu 3 ana başlık altında toplanabilir:

- Zemin Kaynaklı Nem Problemi
- Çatı Kaynaklı Nem Problemi
- Tesisat ve Kullanım Kaynaklı Nem problemi

Havadaki su buharından kaynaklı nem problemi için ayrı bir başlık açılmamış, bu üç başlık altında ilişkili olduğu yönleri ile değerlendirilmiştir.

1.1. Zemin Kaynaklı Nem Problemi

Ahunbay (1999: 46) zeminden yükselen nemin yapı üstündeki etkilerini şu şekilde sıralar:

- Nemin strüktürü ıslatarak taşıyıcı sisteme gelen yükü fazlaştırmaması,
- Nemin içinde çözünük halde bulunan tuzların, nemin duvar yüzeyinde buharlaşması sonucu çiçeklenmelere neden olması
- Nemin, etkidiği duvarda hem fiziksel hem kimyasal yapısını bozucu etkilere sebep olması

Zeminden yükselen nem probleminin yaşandığı hallerde toprakla temas halindeki tüm duvarlar aynı derecede sudan etkilenmiş durumdadır. Duvar üzerinde bir dalga hattı oluşmuştur ve hattın alt kesiminde kavlamalar, dökülmeler bulunurken hattın üstünde bu tür hasar görülmez (Kuzuimamlar, 1995: 77-78).

Zemin suyunun diğer su problemlerinden daha ciddi hasara neden olmasının nedeni suyun hiçbir zaman saf halde bulunmamasıdır. Zeminden yükselen nem içerisinde çözünmüş olarak tuzlar, toprakta yaşayan canlılar, küfler, bakteriler bulundurulur. Çözünmüş halde bulunan bu maddeler su yapı içerisinde yükselirken içerisinde asılı olarak yükselir ve buharlaşma ile kristalleşerek malzemenin gözeneklerinde birikirler. Zemin kaynaklı nem probleminde çiçeklenme probleminin yanı sıra iklime ve malzeme özelliklerine de bağlı olarak kopmalar, parça kayıplarının yanı sıra alga, yosun vb. oluşumlar da görülür. Ayrıca toprakta ki tuzlar higroskopik oldukları için bağıl nem çok yüksek olmasa da havadaki nemi çekerek sürekli ıslaklık nedeni olurlar (Kuzuimamlar, 1995: 46, 77-79; Zakar, 2013: 19-20).

Yapının bulunduğu iklim koşullarında, zemin suyunun yüzeye yakın olduğu yerlerde yapının temelinden duvarlarına doğru nüfuz eden suyun donması hem yapının temeline hem de duvarlarına donma durumunda ciddi hasar verir (Kuzuimamlar, 1995: 37).

Anıtlarda suyla ilgili don olayları, onlarda ciddi bozulmalara neden olan etmenlerden birisidir. Yapıya nüfuz eden suyun ulaştığı noktalarda, havanın soğuyup suyun donması akabinde hacimce genleşmesi sonrası havanın ısınıp çözünmesi sebebiyle, malzemenin yorulduğunu, zaman içinde donan suyun bulunduğu yerlerde *kama etkisi* yaparak önce çatlakların büyümesine sonra büyük parçaların kopmasına neden olmaktadır (Ahunbay, 1999: 46-47).

'*Zeminden yükselen nem problemini* etkisindeki elemanların gözeneklerinin su ile dolması nedeniyle toplam ısı geçirme katsayısı yükseleceği ve sürekli buharlaşma etkisiyle eleman yüzeyi soğuyacağı için bu elemanlarda *yoğuşma* görülebilir' (Kuzuimamlar, 1995: 54). Zeminden yükselen nem problemi yaşanan yapılarda, iç mekânın ısısı ile buharlaşan su, çatı yüzeyinde yoğunlaşarak burada nem problemi olarak açığa çıkabilir. Bu durum çatı yüzeyinden bir kaçak olduğu yönünde yanlış yaratabilir. Nem probleminde kaynağın doğru teşhis edilmesi bu nedenle de önem taşımaktadır.

1.2. Çatı Kaynaklı Nem Problemi

Tarihî yapıların çatı kaplamaları kurşun, bakır, kiremit, taş gibi malzemelerdir. Bozuk yağmur uzaklaştırma sistemleri, saçaklar, yanlış uygulanmış detaylar, çatı örtüsündeki aksaklıklar yağışların yapıya ulaşip, zarar vermesine sebep olur. Eğimli yüzeylerin ara kesitlerindeki detaylar, mahya ve dere bölgelerinde, birleşim bölgelerinde su geçirimsizliğinin sağlanamaması, kaplamaların bozulması sonucunda yapıya nüfuz eden su, kapilarite etkisi ile yapı malzemesi içindeki yoluna devam eder. Yapıdan uzaklaştırılmayan su; miktarına, maruz kalma sürekliliğine, yapıya nüfuz edilen yerine, yapı malzemesinin türüne, yaşanan iklime de bağlı olarak çeşitli bozulmalara sebep olur (Kuzuimamlar, 1995: 50; Zakar, 2013: 73). Yağışların sürekliliğine, miktarına, iklime de bağlı olarak yapının çatı örtülerinin, kubbe ve tonozların ısı kaybetmesi söz konusu olur. Bu sebepten iç yüzeyde yoğuşma meydana gelir. Yine yanlış detaylandırılmış bir çatı kaplamasının altında elemanın içinden difüzyonla geçmiş su buharı yoğunlaşarak aşağı süzülebilir. Çatıdan kaynaklanan nem problemlerinde yağış suyunun sızması ya da yoğuşma kaynaklı nem problemleri söz konusu olabilir (Kuzuimamlar, 1995: 51,61).

1.3. Tesisat ve Kullanım Kaynaklı Nem problemi

Tarihî yapılara modern işlevler getirilirken ya da yapının güncel işlevinde kullanımı esnasında yapılan onarımlarda dikkatsiz ve *hatalı tesisat uygulamaları*, özensiz uygulanan detaylar yapı içerisinde su problemine neden olabilmektedir. Tarihî yapıların işlevsel sistemlerin hem kullanıcı hem onarımları yapan ekipler tarafından tanınmaması, yapının özenli kullanılmaması, bu sistemlere zarar verilmesi ya da çalışmasını fark etmeden bile olsa önleyecek durumların oluşması gibi sebeplerden nem problemi oluşabilmektedir. *Drenaj sisteminin* olmayışı ya da hatalı uygulanmış olması incelenen yapıların pek çoğunda zemin kaynaklı nem probleminin oluşmasında öncelikli sebeplerden birisi olarak geçmektedir.

Onarımlar esnasında kullanılan malzemelerin yapıyla fiziksel ve kimyasal olarak uyumlu seçilmemesi (çimentolu harç kullanımı, geçirimsiz malzeme ve boya kullanımı gibi) yapıda nem probleminin yaşanmasına sebep olabilmektedir. Yine uygulamalar esnasında yapı çevresinde eğimin yanlış şekilde verilmesi, yapının çevresinde suyun birikmesine ve bu suyun yapıya nüfuz etmesine sebep olmaktadır.

Yapının kullanımı sürecinde nemlenme probleminin oluşmasında havalandırma bir diğer önemli faktör-

dür. Yeterince havalandırılmayan, ziyaretçi sayısı fazla olan ya da işlevi gereği iç mekân nem oranı fazla olan yapılarda nem problemi gözlenmektedir.

2. İnce Minareli (Darü'l-Hadis) Medresesi

İnce Minareli Medrese, Konya ili, Selçuklu İlçesi'nde, Alâeddin Tepesi'nin batısında yer alır. Yapının giriş cephesi önünden Alâeddin tepesinin etrafını dönen, yaya ve araç yoğunluğunun fazla olduğu ana yol geçmektedir. Medrese ilk yapıldığı konumdadır (Şekil 3) ancak koruma alanı içerisinde, Osmanlı döneminde konut olarak kullanılmış olan bir yapı (Fotoğraf 4) dışında dönem özelliği gösteren özgün çevre dokusu yok olmuştur (Uslu, 2016: 140-141).

Fotoğraf 4: İnce Minareli Medrese (Kişisel Arşiv)

Şekil 3: İnce Minareli Medrese Konumu

2.1. İnce Minareli (Darü'l-Hadis) Medrese, Tarihî ve Mimari Özellikleri

İnce Minareli Medrese Konya'da (M.1258-79) yılları arasında, Selçuklu veziri Fahrettin Ali tarafından yaptırılmıştır. Yapı darül-hadis medresesi (hadis ilmi öğretilen yükseköğrenim kurumu) olarak görev yapmıştır. Yapının mimarı Kellük bin Abdullahdır. Üstü kubbe örtülü orta avlu ve bir eyvandan oluşan medreseye, mescit ve minarede ekli olarak bulunmaktadır (Akkor, 1972 :6-7).

Minareye, 1901 yılında üst üste iki yıldırım isabet etmiş, mescidin kubbesi de bu sırada yıkılmış ve sonrasında tamir görmediği süre zarfında harabiyeti günden güne artmıştır (Uğur, Koman,1934: 69). Medresenin minaresinin yıkılmadan önceki çift şerefeli halini, seyyahların çizimlerinden ve fotoğraflarından görmek mümkündür (Erdemir, 2009). Medrese, işlevine 1901 yılına kadar devam etmiş, bu tarihten sonrada bir süre daha açık kalmıştır. Minareye isabet eden yıldırım, mescidin kubbesine de hasar vermiş ve bakım yapılmadığı için 1929 yılında tamamen yıkılmıştır (Atçeken, 1998: 249-256).

2.2. İnce Minareli Medreseye Yapılan Onarımlar

1930'larda Mustafa Kemal Atatürk Konya gezisi sırasında, gördüğü anıtları "Türk medeniyetinin hakiki şaheseri" olarak nitelendirmiş ve çektiği telgraf ile acilen tamirlerinin yapılmasını istemiştir (Ocak, 2018: 42).

Yapının düştüğü harap durumdan kurtarılma çalışmalarına ilk olarak 1938'de Milli Eğitim Bakanlığı başlamıştır. 1949-50 yıllarında Medresenin Mevlana Müzesine bağlı olarak, kabartmalı Türk Sanat eserlerinin sergileneceği bir müzeye dönüştürülmesi amacı ile bina ve çevresindeki arsayı içeren bakım–onarım çalışması yapılmıştır. Bundan önce yapının taç kapısı, kapalı holü, eyvanı ve yarım minaresi ayakta. Kubbeler kurşunlanıp, duvarların üstleri izole edilmiş, dıştan destek duvarları yapılmıştır. Etrafındaki arsanın kenar sınırları duvarlarla çevrilmiştir. 1959 yılında ise o güne kadar kalabilen parçaların rölevesi yapılmıştır (Akkor, 1972: 6).

1974 yılı içerisinde temel sondajları yapılarak, bu doğrultuda restorasyon projeleri hazırlanmıştır. 1989 yılında ana kubbe üst feneri ve diğer bazı onarım işleri onaylanan projesine göre yapılmıştır. 1990 yılında *açık drenaj sisteminin yapılması ve yer altında kalmış olan bodrum odası ve buraya inen merdivenin açığa çıkarılması* kararı alınmıştır. 1996 yılında minarenin temelinin sağlamlığının kontrolü amacıyla araştırma kazısı yapılmış, *zeminin taşıma kapasitesinin yeterli olduğu* belirtilmiştir (Uslu, 2016: 185-195).

Uslu (2016: 189-190) taç kapının korunması amacı ile çatı yapılması, ana kubbeye çamur sıva tamiri yapılarak kurşunun yenilenmesi, *medrese içerisinde duvarlarda çürümüş sıvaların sökülmesi, duvarların havalandırılması, yeniden çimentosuz horasan harçla sıvanarak boyanması*, eyvanın arka taş duvarının sağlamlaştırılması, ön cephe hariç diğer cephelerde *drenaj üst kaplamasının yenilenmesi, medresenin cephelerinde çürümüş derzlerin ve taşların sökülerek yenilenmesinin* 1999 yılında kurul kararı ile uygun bulunduğunu aktarır.

Uslu (2016: 191) ana kubbe feneri ve 2 köşe hücre kubbesinde uygulanan detayın değiştirilerek, kurşunun yenilenmesi, hasarlı yağmur olukları ile yağmur borularının değiştirilmesi, çürümüş pencere elemanların değiştirilmesi, *medresenin dış duvarlarında çürümüş olan tuğla, taş ve ahşap hatılların yenilenmesi*, taşlardaki küçük çapta olan çatlak ve bozulmalara epoksi harçlı imitasyon tamamlama yapılmasının 2000 yılında uygun bulunduğunu aktarır.

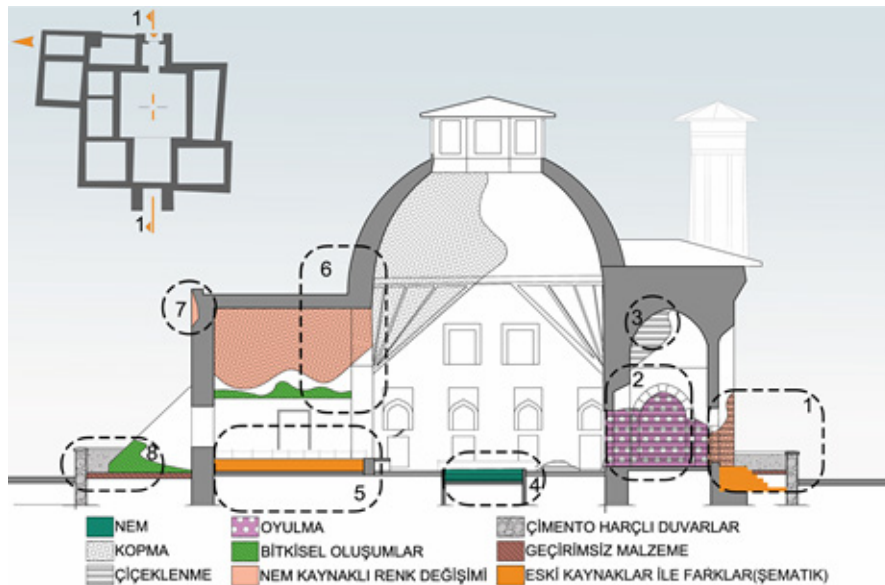
2001 yılında eyvanın zemininde: döşeme karosu sökülmüş, *alttaki çürümüş ve nemli olan toprak alınmış*, havalandırma yapılmış ve imitasyon tuğla kaplama ile yenilenmesi yapılmış; eyvan zemininde kanal içerisinde künk'ün izlenebilecek şekilde açıkta bırakılması uygun bulunmuştur (Uslu, 2016: 193,194).

2.3. İnce Minareli Medresenin Nem Problemi ve Tespit Edilen Bozulmalar

Çalışma sırasında yerinde inceleme, arşiv ve literatür taraması yapılmış, yapı çalışanından sözlü bilgi edinilmiştir. Müze çalışanından, hem cephede bulunan taşlarda büyük parçalar halinde kopmalar olduğu hem de eyvanın tonozunda ve ana kubbede bulunan tuğlaların ve seramiklerin parçalar halinde koptuğu bilgisi alınmıştır. Yerinde inceleme sırasında çekilen fotoğrafların yerleri VGM Arşivi'nden alınan plan üzerinde (Şekil 4) gösterilmiştir. Gözlenen bozulmalar kesit 1 ve 2 üzerine şematize edilerek aktarılmıştır (Şekil 5-6).

Şekil 4: Çalışmada kullanılan fotoğrafların çekim yerleri

Şekil 5: Yapıdaki bozulmalar ve muhtemel sorun kaynaklarının kesit 1 üstünde şematik gösterimi

Detay 1_ Önceki bölümlerde de ifade edildiği gibi yapının eski fotoğraflarında görülen platform ortadan kalkmış, yol kotu yükselmiştir. Taç kapıda nem kaynaklı renk değişimi, çiçeklenme ve yüzeylerde kopmalar ve taş işlemlerinde kayıplar gözlenmiştir. Zeminden yükselen su ve suyun içinde çözünmüş olan tuzun, önceki bölümlerde açıklanan şekilde bu bozulmalara neden olduğu düşünülmektedir. Tuz zemindeki suyun içinde eriyik halde bulunur. İnce Minareli Medresenin çevresindeki bahçe duvarı ve

1990 yılında açığa çıkarılan bodrum odasındaki duvarlarda çimentolu harç kullanıldığı gözlenmiştir (Fotoğraf: 5- 7). Yine 2021 yılı VGM raporunda yapının 3 yanındaki drenaj galerisinde çimentolu harç kullanıldığı belirtilmiştir. Çimentolu harcın içindeki tuz da yağışlarla beraber yapıya taşınmakta, yapıya zarar vermektedir. Zemin suyunun taşıyıp yüzeyde kristalleştirdiği tuzlar genellikle higroskopiktir ve bu tuzlar hem zeminden nem çekerek zemin suyunun ulaştığı seviyeyi yükseltir hem de havadaki nemi çekerler (Kuzuimamlar,1995: 58).

Fotoğraf 5,6,7: Bahçe duvarında, bodrumda çimentolu harç kullanımı ve eriyen taş örneği

Detay 2-3_ Yapının manastır tonozlu giriş kısmında, 4 tarafta da çiçeklenme ve taşların yüzeylerinde kayıplar oyulmalar gözlenmiştir. Buradaki bozulmalarda yine nem kaynaklı bozulmalardır. Girişin tonozunda çiçeklenme ve nem kaynaklı renk değişimi gözlenmiştir (Fotoğraf: 8- 10).

Fotoğraf 8,9,10: Giriş bölümünde gözlenen bozulmalar

Detay 4_Kubbeli avluda bulunan havuzun zemininde yoğun nem ile beraber çeperlerinde çiçeklenme görülmektedir. Avlunun zeminde de çiçeklenme gözlenmiştir (Fotoğraf: 11,12).

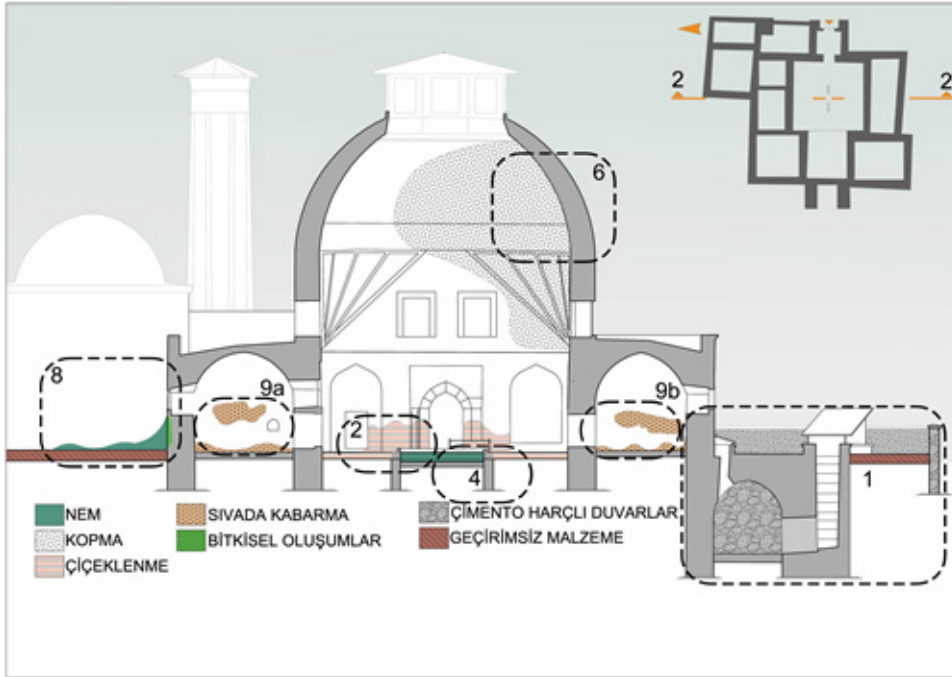
Fotoğraf 11,12: Havuzda ve avlu zemininde gözlenen bozulmalar

Detay 5_ ‘Medresenin tabanı taşla mefruş olduğu halde eyvanın tabanı tahta ile mesturdur. Bir basamakla çıkılmaktadır’ (Uğur ve Koman 1934: 67). Yaptığı çalışmada Akok (1972: 13) çalışmanın yapıldığı tarihte eyvana 3 basamakla çıkıldığından bahsetmiştir. Eyvana günümüzde 3 basamak ile çıkılmaktadır (Fotoğraf: 13).

Fotoğraf 13,14: Eyvana günümüzde 3 basamakla çıkılır ve kanal içinde künk sergilenir.

Eyvan zemininde 2001 yılında yapılan kazı çalışmaları ile ortaya çıkarılmış olan, döneminde havuza su temin eden su kanalı, şu anda eyvanın zemininde sergilenmekte (Fotoğraf: 14) olsa da devamı izlenemediğinden (Uslu, 2016; 9, 157, 193, 194) ve suyun geldiği nokta bilinmediğinden yapı herhangi bir restorasyon çalışmasına girmeden önce detaylıca incelenmesi gereken işlevsel sistemlerden biridir. Kanal açığa çıkarıldığı dönemde içerisinde su gözlenmediği ve hale hazırda hasarlı olduğu tespit edildiği için işlev dışı kaldığı kabul edilip eyvanın zemini yükseltilerek sergilenmeye başlanmış olabilir. Ancak değişen koşullar neticesinde su kanalının devamında dönemsel / sürekli su akışı başlamış olabilir. Bu ihtimal medresenin nem probleminin kaynağının tespiti çalışmalarında göz önüne alınması gereken noktalardan biridir.

Şekil 6: VGM Arşivi'nden elde edilen kesit üzerine, gözlenen bozulmaların şematik olarak gösterimi

Detay 6_ Avlunun kubbesinde ve eyvanın tonozunda tuğla ve seramiklerde bütün halde kopmalar olduğu gözlenmiştir (Fotoğraf: 15- 17). Buradaki parça kayıplarına sebep olan nemin kaynağı çatıdaki sızıntılar olabileceği gibi yoğunlaşma da olabilir. Nitekim zeminden yükselen su iç mekânın ısıyla karşılaştığında buharlaşarak yükselecek ve daha düşük sıcaklığa sahip tavan yüzeyinde yoğunlaşmaya sebep olacaktır.

Fotoğraf 15,16,17: Kubbe ve tonozda gözlenen parça kayıpları, bozulmalar

Yapının sıcaklık farkı olan yüzeylerinde yoğunlaşan buhar, malzemenin özelliklerine de bağlı olarak malzeme içerisinde ilerler ve suyun malzemeyi bozan etkilerini gösterir. Malzemenin ısı geçirgenlik direnci düşer, malzeme cinsine ve özelliklerine bağlı olarak çürüme, pas, çatlaklar, yüzeyde küflenme, boya, sıva ve kabartmalarda tekrar kuruma anında kavlayıp dökülmelere neden olur (Kuzuimamlar, 1995: 53).

Detay 7-8_ Yağmur uzaklaştırma sisteminde ve çatı örtüsündeki sorunlar, noktasal kaçaklar yoluyla da yapıda nem problemi oluşturur, yapıya ulaşan yağış suyu yerçekimi ve kapilarite etkisi ile malzeme içindeki yoluna devam eder (Fotoğraf: 18). Sızıntının olduğu yerlerde bitkisel oluşumlar gözlenmiştir.

Fotoğraf 18-19-20: Yağmur sularının yapıya etkileri

Yapılan uygulamalar esnasında yapı çevresinde drenaj galerisini de örten malzemenin geçirimsiz oluşu ve eğimin yanlış şekilde verilmesi sonucu yapının çevresinde, çeşitli bölgelerde suyun birikmesi ve bu suyun yapıya nüfuz etmesi söz konusudur (Fotoğraf: 19, 20). Biriken yağış suları, yapının çevresindeki tuz ve atıkları çözerek yapıya taşımaktadır. Birikmelerin gözlemlendiği yerlerde su, duvarlardan yükselirken yoğun şekilde mikrobiyolojik oluşumlara da neden olmaktadır.

Detay 9a-9b_ Malzemede hidrik dengenin sürekli olarak değişmesi, malzemenin nemlenip sonra ısınıp kuruması sonucu, yüzeyde hasarlar oluşur, zamanla kabartmalar, freskler, bezemeler, sıvalar dökülür (Kuzuimamlar, 1995: 57). İnce Minareli Medresede çeşitli noktalarda sıvada, boyada kabarmalar, dökülmeler ve renk değişiklikleri gözlenmiştir (Fotoğraf: 21, 22).

Fotoğraf 21-22: Yapının çeşitli noktalarında gözlenen sıva-boya kabarmaları ve dökülmeleri

2.4. Nem problemi Yaşayan Yapı Örnekleri ve Çözüm Önerileri

Literatür taraması yapılırken karşılaşılan, nem problemi yaşayan bazı yapı örnekleri ve önerilen/uygulanan çözümler Tablo 1’de aktarılmıştır. Tablo 1’de yer alanlardan fazla sayıda bu problemi yaşayıp, makalelerde yer alan yapı olsa da karşılaşılan çalışmalarda tablonun her bir maddesini içeren örnekler dahil edilmiştir

Halaç ve Demir (2018) örneğinde olduğu gibi, ele alınan yapıda nem problemi görülme nedeni yapının bütünlüğünün bozulması ise yine tabloya dahil edilmemiştir. Çünkü yapı bütünlüğünün sağlanması ve gereken bakım-onarım çalışmalarıyla nem problemi zaten ortadan kalkacaktır. Bu tür örneklerde yapının nem ve diğer problemlerinin temel kaynağı bütünlüğünün bozulmasıdır.

Drenaj sisteminin olmayışı ya da hatalı uygulanmış olması incelenen yapıların pek çoğunda zemin kaynaklı nem probleminin oluşmasında öncelikli sebeplerden birisi olarak geçmektedir. İnce minareli medresenin giriş cephesinde drenaj bulunmamakta, olması gerektiği gibi drenaj yapıyı çevrelememektedir. Drenajın doğru kot ve detay ile yapıyı çepeçevre sarması gerekmektedir.

Tablo 1: *Nem problemi yaşayan bazı yapı örnekleri ve önerilen/uygulanmış çözümler*

Kaynakça	Yapı Adı	Nemin Yapı Üzerindeki Etkisi	Tespit Edilme Yöntemi	Yapıda Nemin Oluşma Nedeni	Yapı Üzerindeki Çözüm Önerisi
Nazım Koçu, 2014	Beyşehir Eşrefoğlu Camii	Zeminden 1.5- 2 m yükselen nem ve donma-çözülme etkileriyle kılcal çatlaklar, parça kopmaları ve bozulmalar vardır.	Görsel analizler	Hatalı onarım, yol kotunun yükselmesi, toprak dolgu	Zeminden yükselen su ve drenaj sistemleri gözden geçirilmelidir. Yapının çevresinde sonradan doldurulmuş olan toprak malzemeler temizlenmeli, yol kotu asıl haline getirilmelidir.
Güçhan, vd., 2005	Diyarbakır Kent Surları	Duvarlarda renk farklılığı, tuzlanma, derz boşalması gözlenmiştir.	Görsel analizler	Koruyucu kaplama ile kalkan duvarlarının yıpranması, onarımlarda geçirimsiz malzeme kullanımı ve tesisat problemi	Duvarlarda kaplama yapılması, birikmiş toprak ve bitkilerin temizlenmesi, su yalıtımlı bir kaplama ile suyun toplanarak yapı dışına aktarılması, zemindeki nem sorunu için yapıya bitişik tüm beton döşemelerin ve buharlaşmayı önleyecek her türlü düzlemin kaldırılması ve gereken yerlerde zemin drenajının yapılması önerilir.
Eldek, 2014	Karasu Han	Taşlarda yüzeysel ve hacimsel kayıplar, cepheelerde çatlaklar ve boşalmalar gözlenmiştir.	Görsel analizler	Bakımsızlık ve tesisat kaynaklı nem problemi	Yapının üst örtüsü, su tahliye sistemi, ışıklıkların kapaklarının yenilenmesi, cephedeki tüm açıklıkların kapatılması, hanın etrafına drenaj yapılması önerilmiştir.
Şener , 2014	Anı Şehir Surları	Nem - tuz oluşumları, bitkisel gelişim, ufalanma ve gözeneklerde genişleme, yapraklaşma, kabuk halde dökülme, parça kaybı gözlenmiştir.	Görsel analizler	Toprak dolgular, hatalı/sorunlu malzeme seçimiyle veya eksik veya hatalı onarım uygulamalarıyla meydana gelen yeni sorunlar	Yıkılma, düşme, dağılma riski taşıyan örgü bölümlerinde, güçlendirme amaçlı tamamlamalar, yıpranmış taş malzemenin yenilenmesi, duvar üstlerinde capping (şapkalama) uygulaması, toprak dolgunun (yapılacak bir kazı çalışmasıyla) temizlenmesi ve drenaj sisteminin oluşturulması önerilmiştir.
Erdem, Caner, 2017	Hierapolis Kuzey Nekropolü 175 Nolu Anıtsal Mezar	Biyolojik bozulmalar, çatlak oluşumları, malzeme kayıpları, parçalar halinde ayrılmalara ve renk değişimleridir.	Görsel analizler, spot tuz testleri	Çatıda biriken ve cepheye etki eden nem, zemindeki nemli toprak	Çatıya basit bir drenaj sistemi uygulanması ve zemindeki nemli toprak ile olan ilişkinin azaltılması, yapıdaki orijinal drenaj sisteminin onarılması, yapının çatısına doğal bir onarım malzemesi ile kaplama yapılması ve derin çatlaklar bulunan sima bloklarında gerekli alanlara dolgu yapılması önerilmektedir.
Gökaltun, 2010,	Eskişehir Tarihi Kurşunlu Camii	Kabuklanma ile yüzeyden tabakalar halinde kopma ve dökülmeler, mikrobiyolojik oluşumlar	Delmhorst BD-2100 marka dijital bir nem ölçer	Tretuar üzerinde biriken yağmur ve kar suları, zemin üzerinde su toplanmasına yol açan üst kattaki toprak dolgu platform	Beton tretuarlara, üzerinde yağış sularının birikmesini engelleyecek şekilde dış tarafa doğru eğim verilmeli, Subasmanda gereken onarımlar yapılmalı ve koruyucu kimyasallar ile yapılacak olan yüzeysel ve binyesal uygulamalarla da, duvarların su basman bölgelerinin su ve nem etkileri ile olan ilişkisi kesilmelidir
Caner Saltık, 2009	Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası	Tuz birikimi, malzemede ayrılmalara, toz şeklinde ufalanma, parçalar halinde kopmalar vardır.	Laboratuvar analizleri ve dolomit yapay çözünme deneyleri	Drenaj sistemlerinin sağlıklı çalışmaması	Anıttaki nem sorunu dağılımının tespiti, mevcut drenaj sistemlerinin tahribatsız analizler ile incelenmesi, yeterlik tanımı ve drenaj sistemlerini sağlama projeleri ve anıtın yağmur suyu akışma sistemini oluşturan çatı drenaj sistemi ile yüzey suyu drenaj sistemi birlikte incelenmesi/ tanınması önerilmiştir.
Sevgi, Xhibo, 2021	Kosova Prizren Sinan Paşa Cami	Sıvalı yüzeylerde bozulmalar, biyolojik patina (yosunlaşma), ayrıca köklü bitkilenmeler oluşmuş, tahribat yaratmıştır	Görsel analizler	Üst örtüsünde kurşun kaplamanın birleşim detaylarındaki sorunlar, drenajın tıkanması	Drenaj sistemi işler hale getirilmiştir. Yükselen nem nedeniyle oluşan kayıplar cami içindeki süsleme programına göre kısmen bütünlendirilerek, sağlamlaştırma gerçekleştirilmiştir. Likenleşme, vb. yüzeysel birikimler plastik fırça ile mekanik yöntemlerle itinalı şekilde temizlenmiştir.
Perker, Akkuş, 2017	Bursa Yeşil (Sultanîye) Medresesi	Çiçeklenme, küflenme, yosun ve bitki oluşumu, kabuk atma, yüzey kayıpları vardır.	Görsel analizler	Drenaj sistemi bulunmamaktadır. Tesisatta tıkanıklık mevcut.	Parça kayıpları için laboratuvar araştırması sonucu seçilecek bir sağlamlaştırıcı uygulanması, zeminde drenaj sisteminin oluşturulması, tıkalı ve sorunlu tesisat sistemin gözden geçirilmesi önerilmiştir.

Koçu (2014) ve Şener (2014) örneklerinde olduğu gibi yapının çevresinde yol kotunun yükselmesi, toprak dolgu gibi sebepler tarihî yapılarda zemin kaynaklı nem problemi yaşanmasında bir diğer etmen olarak görünmektedir. İnce Minareli Medresenin eski fotoğraflarında görülen kaide artık görülmemektedir. Medresenin önündeki yolun kotu yükselmiştir. Kaide açığa çıkarılmalı, yapının drenajı kaideyi de saracak şekilde oluşturulmalıdır.

Güçhan, vd.(2005) ve Gökaltun (2010) örneklerinde yapıların çevre zemininde kullanılan geçirimsiz malzemeler ve tretuvar eğiminin yanlış verilmesi, tarihî yapıların yaşadığı nem problemleri için bir diğer sebep olarak ortaya çıkmaktadır. Nitekim İnce Minareli Medresede de aynı durum gözlenmiştir. Bu durum yapıda nem problemiyle beraber yoğun mikrobiyolojik oluşumlara da sebebiyet vermiştir.

Eldek (2014) ve Perker, vd.(2017) örneklerinde ortaya çıkan tesisat problemi tarihî yapılarda nem problemi oluşmasında bir diğer etmen olarak görünmektedir. Nem kaynağının tespiti çalışmalarında tesisat dikkatlice incelenmeli, yerinde uygulaması titizlikle yapılmalıdır.

Tablo 1'deki örneklere ek olarak Nuruosmaniye Cami ve Zeyrek Şeyh Süleyman Türbesi, hem problem kaynaklarında benzerlik olabileceği düşünüldüğünden hem uygulanan çözüm yollarındaki yol göstericiliği açısından daha detaylı olarak ele alınmıştır.

2.4.a. Nuruosmaniye Cami Koruma Sorunları ve Müdahaleler

Durak (2012), Nuruosmaniye Camisi'nde bodrumunda yaşanan sorunu hem zeminden hem üstten yapıyı kumpasa alınma olarak tanımlar ve gözlenen sorunları: aşırı nem ve rutubet sonucu oluşmuş mantar, kalker ve sarkıtlar olarak sıralar. Yine bu sorunların kaynaklarını aşağıda sıralanan şekilde tespit etmişlerdir:

- Cami bodrumunun atıl olarak bırakılmış ve moloz doldurulmuş olması nedeniyle kurşunluktan gizli dere ile inen su tahliye kuyusuna ulaşamayıp, alanın tamamına yayılmıştır.
- Avlu suyunu merkezde toplayıp tahliye eden döşeme altındaki kanal sistemi, kullanıcılar tarafından yanlış kullanılıp tahrip edilmiş, bu durum, suyun içeri akmasına sebep olmuştur.
- Harim zemininin her iki tarafında bulunan su depolarına şebeke suyu bağlamak amacıyla delinerek geçirilmiş olan borularının iyi izole edilmemiş olmaları ve avlu zeminindeki mermer döşemenin su sızdırması, bodrum katın su alma nedenleri olarak tespit edilmiştir.
- Sıralanan sebepler nedeniyle iç mekânda yoğun nem oluşmuş, mekânın havalandırma pencerelerinin kapalı olması ise nemi hapsetmiştir.

Durak (2012), Nuruosmaniye Camisi'nde yaşanan sorunun çözüm adımlarını şu şekilde sıralar:

- Öncelikle Bodrumdaki molozlar dışarı çıkartılarak, balcık tutmuş zemin temizlenmiştir. Böylelikle gizli dereden gelen suyun tahliye kuyusuna ulaşması sağlanmıştır.
- Kapalı durumdaki pencereler işler hale getirilmiştir, mekânın havalandırılması sağlanmıştır.
- Su depolarından gelen su engellenmiştir.
- Kalker ve sarkıtlar oluşmuş kirli duvarlar, sulu mikro kumlama yöntemi ile temizlenerek, kirden arındırılmıştır

Nuruosmaniye Camisi'nde yaşanan sorunların nedenlerine bakıldığında kullanım kaynaklı sorunların yapıyı nasıl etkilediği net bir şekilde görülmektedir. Ayrıca işlevsel sistemlerde oluşan sorunlar ve gizli dereden gelen suyun tespiti, konu üzerinde detaylı çalışmayla elde edilebilecek durumlardır ve bu tespitlerin, sonucun başarılı bir şekilde elde edilmesinde doğrudan katkıları olduğu düşünülmektedir.

2.4.b. Zeyrek Şeyh Süleyman Mescidi Koruma Sorunları ve Müdahaleler

Aydemir ve Şimşek (2016), Şeyh Süleyman Mescidi'nde meydana gelen nem probleminin kaynağının tespitinin yapılabilmesi için günümüz teknolojileri kullanıldığından bahseder ve izlenen adımları şu şekilde tarifler:

- Lazer tarama yapılarak üç boyutlu bir modeli elde edilmiş ve yapının fotogrametrik rölövesi hazırlanmış; 3D modellemeyeyle istenilen her noktadan kesit alınıp yapıyı ve çevresiyle ilişkisini inceleme imkânı sağlanmıştır.
- Yapı çevresinde varlığı bilinen ancak zemin kaplamaları nedeniyle görünmeyen yapısal kalıntıların tam olarak tespiti için, hem zemin hem duvarlar georadar yöntemi ile araştırılmıştır. Nitekim Şeyh Süleyman Mescidi avlusunda bulunan ve üzeri kapatılarak izi zamanla yok olan kuyunun yeri bu yolla tespit edilmiştir.
- Elektrikli Tomografi Çalışması (ERT) yapılarak, yapı temellerinin seviyesine dair bilgi edinilmiş, bodrumdaki su haznesinin çıplak kayaya oyulduğu bu yöntemle tespit edilmiştir.
- Yapılan araştırmalar neticesinde Şeyh Süleyman Mescidi'nde, kriptâ katının altında yakın çevredeki sarnıçlardan gelen suyun etkisiyle meydana gelen kapiler nem problemi olduğu anlaşılmış, yeni teknoloji elektroosmoz prensibine dayalı kapiler nem uzaklaştırma cihazı ile yapıdan uzaklaştırılmıştır.

Şeyh Süleyman Mescidi'nde yapılan çalışmalar, yapılarda oluşan nem probleminin nedenlerinin tam olarak anlaşılabilmesi için hem yapının bütün olarak, görünen ve görünmeyen kısımları ile çok iyi tanınması gerektiğini göstermiş hem de yapı kadar çevresel kaynaklarında çok iyi araştırılıp, problemin tanımlanmasında ve çözüm yolunda güçlü bir veri sağladığını göstermiştir. Yine yapının nem probleminin çözümünde modern cihazların kullanılması, günümüzde çözüm alternatiflerinin güçlü bir şekilde çoğaldığını göstermektedir. Artık ne problemin kaynağını ararken ne de problemlere çözüm ararken geçmişte atılan adımları tekrarlamak zorunda olunmadığı görülmektedir. Teknolojinin sunduğu bu yeni araştırma yöntemleri tarihî yapılara dair bilgilerimizi arttırıp, onları koruma yönünde çok daha sağlam adımlar atmamıza yardım edecektir.

3. Sonuç ve Öneriler

İnce Minareli Medrese'ye yapılacak yeni bir müdahale öncesinde doğru tespit çalışmalarının yapılması, doğru tanıların konulması ve müdahalenin bu doğrultuda yapılması gerekmektedir. Yanlış, eksik ya da ezbere atılmış adımlar emek, zaman, para kaybına neden olacağı gibi yapının sağlığına kavuşmasını geciktirebilir hatta hasar nedenleri ortadan kalkmadığı için hasarlar büyüyebilir.

Anıta yapılacak yeni bir müdahale öncesinde modern yöntemler kullanılarak zemin kotu altı incelenmeli, yapının havuzuna su getiren ancak devre dışı kalan künk'ün yapı dışında kalan kısmının izleri tespit edilmeli, dönemsel bile olsa aktif hale gelip gelmediği incelenmelidir. Zemin kotu altı çalışmasında bodrum odasının devamı niteliğinde bir yapının/ bölümün olup olmadığından emin olunmalıdır. Nitekim yapının altında ya da çevresinde unutulmuş, atıl hale gelmiş bodrum kat ya da sarnıç benzeri bir yapının varlığının yapıları nasıl etkilediği önceki bölümde aktarılmıştır.

Zemin altında kalan bölümlerin Georadar ve ERT gibi teknolojik aletler kullanılarak incelenmesi, çözüm önerisinin bu sonuç doğrultusundaki bir müdahale ile gerçekleşmesi önerilmektedir. Sorun tespit çalışmaları yapıya zarar vermeden, günümüz teknolojisi kullanılarak yapılmalıdır. Yapının ve çevresel etmenlerin bütün olarak, görünen ve görünmeyen kısımları ile çok iyi tanınması ve araştırılması gereklidir. Problemin esas kaynağı bu şekilde tanımlanabilir ve kesin çözüm yolunda veri elde edilebilir.

Sarnıç, bodrum vb. yapının tespiti halinde, drenajın yapılması için doğru kot tespit edilmeli, drenajın yapıyı çepeçevre sarması sağlanmalı, gerekli temizlik ve onarım çalışmaları yapılmalı, havalandırması sağlanmalıdır. Nitekim benzer duruma (Durak, 2012) Nuruosmaniye Camisi'nde de rastlanılmış, çözüme de benzer adımlar takip edilerek ulaşılmıştır. Yine benzer nem problemi yaşayan bir diğer yapı, Şeyh Süleyman Mescidi'nde, kriptâ katının altında yakın çevredeki sarnıçlardan gelen suyun etkisiyle meydana gelen kapiler nem problemi, yeni teknoloji elektroosmoz prensibine dayalı kapiler nem uzaklaştırma

cihazı ile yapıdan uzaklaştırılmıştır. İnce Minareli Medresenin nem probleminin kaynağının tanımlanmasında ve problemin çözümünde teknolojik aletlerin kullanımı, yapıya hasar vermeden kesin çözüme ulaşmayı sağlayabilir.

İnce Minareli Medresenin drenaj sistemi sağlıklı hale getirilmelidir. Kaide açığa çıkarılmalı, yapının drenajı kaideyi de kapsayacak şekilde, doğru kot ve detay ile çepeçevre sarmalıdır.

İnce Minareli Medresenin çevresindeki bahçe duvarı ve 1990 yılında açığa çıkarılan bodrum odasındaki duvarlarda çimentolu harç kullanıldığı gözlenmiş, yine 2021 yılı VGM raporundan yapının 3 yanındaki drenaj galerisinde çimentolu harç kullanıldığı öğrenilmiştir. Çimentolu harcın içindeki tuz da yağışlarla beraber yapıya taşınmakta, yapıya zarar vermektedir. Çimentolu harç özenle yapı ve çevresinden temizlenmelidir.

İnce Minareli Medresenin çevre zemininde kullanılan geçirimsiz malzemeler ve tretuvar eğiminin yanlış verilmesi yapı için bir diğer nem kaynağıdır. Doğru malzeme ve eğim verilerek uygulamanın yenilenmesi gerekmektedir.

İnce Minareli Medresenin zemininden çatısına, çevresel etmenleri de dahil edilerek bir bütün olarak, acil ve titiz bir çalışmayla gözden geçirilmesi gerekmektedir. Bu değerli kültürel mirasın geleceğe sağlıklı bir şekilde aktarılabilmesi yolunda teknolojinin sunduğu yeni araştırma yöntemleri tarihî yapılara dair bilgilerimizi arttırıp, onları koruma yönünde çok daha sağlam adımlar atmamıza yardım edecektir.

Kaynaklar

1. Arşiv Kaynakları

Vakıflar genel müdürlüğü, 20.09.2021, Merve Özkan Altay, Konya
Vakıflar genel müdürlüğü, 15.11.2007, Mehmet Pekcan IŞIK, Konya
Vakıflar genel müdürlüğü, 27.09.2007, Doç. Dr. Osman Eravşar, Konya
TKG. KK. VKF. Cd. 16.
TKG. KK. TT.d. 415.

3. Araştırma ve İnceleme Eserler

Ahunbay, Zeynep (1999). *Tarihi Çevre Koruma ve Restorasyon*. YEM Yayın, İstanbul.

Akok, Mahmut (1972). "Konya İnce Minareli Medrese'nin Rölöve ve Mimarisi". *Türk Arkeoloji Dergisi*, (XIX-I), 5-36.

Akevren, Selen (2010). *Non-Destructive Examination Of Stone Masonry Historic Structures – Quantitative Ir Thermography And Ultrasonic Testing*. Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Atçeken, Zeki (1998). *Konya'daki Selçuklu yapılarının Osmanlı Devrinde Bakımı ve Kullanılması*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Aydemir, Olcay. ve Muradiye Şimşek (2016). "Restorasyon Uygulamalarında Çağdaş Yaklaşımlara Örnekler: Nuruosmaniye Camisi ve Zeyrek Şeyh Süleyman Mescidi Onarımları". *Kâgır Yapılarda Koruma Ve Onarım Semineri*. İBB KUDEB. 93-106.

Caner Saltık, Emine N. (2009). "Divriği Ulu Camii ve Darüüşşifası Koruma Projesi". *Kâgır Yapılarda Koruma Ve Onarım Semineri*. İBB KUDEB. 32-38.

Durak, Sait, (2012). "Restorasyon Sorunları Çerçevesinde Nuruosmaniye Camii". *Vakıf Restorasyon Yıllığı*, (5), 103-107.

Eldek, Hikmet (2014). "Erzurum Derbent Hanlarından "Karasu Han" Koruma Çalışmaları Değerlendirmesi". *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (S. 37 2014/2), 1-18.

Erdem, Hüseyin Onur ve Evin Caner (2017). "Koruma Onarım Çalışmaları Öncesi Bozulmaların Teşhisine Bir Örnek: Hierapolis Kuzey Nekropolü 175 nolu Anıtsal Mezar". *ART-SANAT*, (8), 73-89.

Erdemir, Yaşar (2009). *İnce Minareli Medrese*. Konya Valiliği İl Kültür Turizm Müdürlüğü, Konya.

Gökaltun, Emrah (2010). "Eskişehir Tarihi Kurşunlu Camii'nin Duvarlarında Yüzey Suyunun Etkisi". *Trakya Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, 11(2), 70-80.

Güçhan, Neriman Şahin ve Ali İhsan Ünay ve Hasan Böke ve Fuat Gökçe (2005). "Diyarbakır Kent Surları Ve Koruma Sorunları". *ODTÜ MFD*, (2005/1), 27-55.

Halaç, Hicran Hanım ve İpek Demir (2018). "Kütahya Başmelek Kilisesi'ndeki Bozulmalar". *The Journal of Academic Social Science Studies*, (70), 371-388.

İnan Ocak, Zeynep (2018). *Anadolu Selçuklu Dönemi Anıtsal Yapılarında 20.Yüzyıl Başından İtibaren Gerçekleştirilen Onarımlar*. İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul.

Kaynaş, Havva Burcu- Dişli ,Gülşen (2020). "Tamir ve Tadil Eylemlerinin Bir Tamamlayıcısı Olarak Önleyici Koruma ve Risk Analizi,Konya İnce Minareli Medrese Örneği", *idRc 2nd International Disaster and resilience in/of Megacities*. Eskişehir. 199-204.

Kerim, Ali ve Veli Süme (2018). "İstanbul'un Eski Su Kaynakları: Sarnıçlar". *Türk Hidrolik Dergisi*, (2/2), 1-8.

Koçu, Nazım (2014). "Tarihi Beyşehir Eşrefoğlu Camii'nde Geleneksel Yapı Malzemeleri ve Onarım Çalışmalarının Değerlendirilmesi". *ARTİUM*, (2/1), 58-69.

Kuzuimamlar, Demet (1995). *Kâgır Yapılarda Nem problemlerinin Teşhis ve Çözümü*. İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.

- Perker, Z. Sevgen ve Kardelen Akkuş (2017). "Bursa Yeşil (Sultaniye) Medresesi Malzeme Sorunları Ve Çözüm Önerileri". *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (Omad)*, (4/9), 85-104.
- Sarre, Friedrich (1998). *Küçükasya Seyahati 1895 Yazı*. Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul.
- Şener, Y. S. (2014). "Ani Şehir Surları, Korunma Sorunları Ve Çözüme Yönelik Öneriler". *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, (9/10), 977-990.
- Sevgi , Serap ve , Jusuf Xhibo (2021). "Kosova Prizren Sinan Paşa Cami 2007-2012 Restorasyonu Örneğinde Ortak Mirasımızın Korunması". *Anadolu Ve Balkan Araştırmaları Dergisi*, (4), 445-477.
- Tezcan, Hülya (1989). *Topkapı Sarayı Ve Çevresinin Bizans Devri Arkeolojisi*. Türkiye Turing Ve Otomobil Kurumu. İstanbul.
- Uğur, M. Ferit ve Koman M. Mesut (1934). *Sahip Ata İle Oğullarının Hayatı ve Eserleri*. Konya Halkevi Neşriyatı. İstanbul.
- Uslu Bülbül, Zehra, (2016). *Anadolu Selçuklu Yapılarının Restorasyonunda Özgünlük Ölçütü*, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi. Ankara.
- Zakar, Lory (2013). *Restorasyon Uygulamalarında Kullanılan Çağdaş Teknikler*. İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.

Hasankeyf'te Baraj Gölü Alanında Kalan Taşınmaz Kültür Varlıklarını Koruma ve Kurtarma (Taşıma) Yaklaşımı ve Metotları*

Serap Sevgi **

Mesut Yılmaz***

Öz

Ülkemizde kalkınma yatırımları arasında yer alan akarsu havzalarında inşa edilen bazı barajlar sit alanlarını ve Taşınmaz Kültür Varlıklarını etkilediğinden, kültürel mirası koruyan ve gelecek nesillere aktaran önemli bir görevi beraberinde getirmektedir. Bu nedenle kalkınma projeleri gerçekleştirilirken kalkınma-kültürel mirasın korunması dengesinin gözetilmesi önem kazanmaktadır. Kalkınma projeleri nedeniyle tehdit altında giren kültür varlıkların kurtarılması ya da olumsuz etkilerin azaltılması için son seçenek olarak yerinde koruma, kısmi veya bütünüyle yeni bir yere nakil edilmesi gibi çalışmaların gerçekleştirmesini gerektirmektedir. Makalenin konusunun oluşturan ve Güney Anadolu Bölgesinde Siirt, Şırnak, Mardin, Diyarbakır ve Batman illerinin kimi yerleşimlerini kapsayan Ilısu Barajı ve Hidroelektrik Santrali (HES) Projesinin rezervuar alanında kalan Hasankeyf'teki kültür varlıklarının korunma ve kurtarılmasına yönelik çalışmalar bu anlamda en özel örneklerdir. İnterdisipliner uzman ekiplerle hazırlanan yönetim planı çerçevesinde, bütünlük koruma ilkelerine dayanılarak gerçekleştirilen bu çalışmaların, benzer yok olma tehdidi ile karşılaşan kültür varlıklarının korunması/kurtarılması için yaklaşımlar ve metotlar açısından fikir vermesi hedeflenmiştir.

Anahtar kelimeler: Hasankeyf, Kültürel Miras, Yerinde Koruma, Kurtarma ve Taşıma, Strüktürel Bütüncül Taşıma.

Methods and Approach for Conservation and Salvage (Relocation) of Immovable Cultural Heritage in Dam Reservoir Area in Hasankeyf

Abstract

Dams constructed in river basins are among our nation's development investments, and inevitably have impacts on protected areas and Immovable Cultural Heritage, bringing with them a crucial duty to preserve cultural heritage and pass it on to future generations. Because of this, it's critical to balance development with the preservation of cultural assets when carrying out development projects. To salvage the cultural assets threatened due to development projects or reduce the effects, conservation in place, as the last option, requires a realization of activities such as relocating them to a new location entirely or partially. The most notable examples in this regard are the projects for the preservation and recovery of cultural assets in Hasankeyf in the reservoir area of the Ilısu Dam and Hydroelectric Power Plant (HEPP) Project, and some settlements from the provinces of Siirt, Şırnak, Mardin, Diyarbakır, and Batman in the South East Anatolian Region. These studies based on the principles of integrated conservation intend to give an idea in terms of approaches and methods for the conservation/salvage of cultural assets that face comparable extinction threats within the framework of the management plan created with interdisciplinary expert teams.

Keywords: Hasankeyf, Cultural Heritage, In-situ conservation, Salvage and relocation, Structural/Holistic Relocation.

* DOI: 10.16971/vakiflar.1002506

Makalenin Geliş Tarihi / Received Date: Eylül 2021 / September 2022

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Şubat 2022 / February 2021

** Yüksek Mimar, Dr., e mail: serapsevgi06@gmail.com; ORCID: 0000-0003-3049-5908

*** Restoratör-Mimar-Sanat Tarihçi, e mail: yilmazmesut10@gmail.com; ORCID: 0000-0001- 7143-4349.

Giriş

Türkiye'nin üzerinde bulunduğu Anadolu coğrafyası, taşınmaz kültür varlığı zenginliği açısından dünyanın en önemli coğrafyalarından biridir. İnsanoğlunun ilk yerleşik hayata geçtiği, Neolitik Dönemden itibaren on iki bin yıldır birçok önemli uygarlıkların kurulduğu Anadolu coğrafyasında, başta Hititler, Frigler, Urartular, Antik Ege- Akdeniz uygarlıkları, Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerine ait ve dünya tarihinde birçok ilki barındıran taşınmaz kültür varlığının yer aldığı sit alanları bulunmaktadır (Özdoğan, 2015, 43-48; Karul, 2011, 5). Tarih boyunca insan toplulukları, tarıma uygun toprakların verimliliği, sulamanın kolay olması gibi nedenlerden dolayı akarsulara yakın yerleşim yerleri oluşturmuşlardır (Tunçdilek, 1998, 19-20).

Türkiye kalkınma yatırımları arasında akarsu havzalarında inşa edilen barajlar ister istemez sit alanlarını ve taşınmaz kültür varlıklarını etkilemekte, kültürel mirasın koruyan ve gelecek nesillere aktaran önemli bir sorumluluğu ve görevi beraberinde getirmektedir. Bu bağlamda barajın yapımı, sulama, taşkın önleme ve enerji üretimi gibi açılardan zorunluk ise aynı alanda bulunan sit alanlarının ve taşınmaz kültür varlıklarının korunması da zorunluluktur (Özdoğan, 2015, 45; Tekeli, 2000, 170-172).

Dünya Baraj Komitesi (WCD)'nin baraj altında kalan kültürel alanlarında yaptığı çalışmalara göre; sürekli yükselip alçalan baraj gölü su seviyesinin yarattığı hareketler ve dalga etkisinin çok kısa bir süre içerisinde aşındırarak tahrip etmesi, dip akıntıların ve özellikle diğer doğal dolgulara göre daha yumuşak olan kültür katmanları dolgularında balıkların yuvalanması sonucu tahribatlar oluşması nedeniyle taşınmaz kültür varlıklarının herhangi bir koruma/kurtarma çalışması yapılmadan baraj göl suları altında korunamayacağını ortaya konulmuştur (WCD, 2001; Özdoğan, 2015, 45).

Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü (DSİ) tarafından 1954 yılında başlatılan Ilısu Barajı ve Hidroelektrik Santrali Projesi'nin rezervuar alanı Siirt, Batman, Şırnak, Diyarbakır ve Mardin yerleşimlerini kapsamaktadır (Şekil 1). 2006 yılında fiilen inşasına başlanılan 2019 yılında baraj inşaatı tamamlanarak işletmeye başlayan baraj havzasından 1. ve 2. derece arkeolojik sit alanı olan Hasankeyf'in kültürel mirası da etkilenecektir.

(a)

(b)

Şekil 1: Ilısu Barajı ve HES Projesi (a) rezervuar alanı haritası, (b) görünümü (DSİ arşivi).

Baraj alanındaki kültürel mirasın korunması çalışmaları uluslararası taraf olduğumuz sözleşmeler, ilkeler, ulusal mevzuatımız kapsamında Kültür Varlıklarını Koruma Yüksek Kurulu'nun "Baraj Alanlarından Etkilenen Taşınmaz Kültür Varlıklarının Korunması" hususunda aldığı 10.04.2012 tarih ve 36 sayılı İlke Kararı ile oluşturulan "Bilim Komisyonu" ve Kazı Başkanlığı görüşleri ve Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun kararları doğrultusunda Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü (DSİ) ve Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü (KVMGM) teknik ve mali işbirliğinde yürütülmektedir.¹

1 Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü (DSİ) ve Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü (KVMGM) arşivlerinden dokümanlar Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın izni ile bu yayında kullanılmaktadır.

Hasankeyf'te Aşağı Şehir'de bulunan anıt eserlerin korunması ve kurtarılması projesi kapsamında baraj etkileşim alanında bulunan kültür mirasının saptanması, belgelenmesi, taşınabilir kültür varlıklarının devlet müzelerine nakli, taşınmazların ise alınacak kararlar doğrultusunda yerinde koruma, sağlamlaştırma, taşıma ve yeniden montaj işlemlerinin ve yayın çalışmalarının gerçekleştirilmesi planlanmıştır.

1. Konum, Tarihçe Ve Mevcut Durum

Hasankeyf, Batman il merkezine 37 km uzaklıkta yer alır. Raman dağlarının güney eteklerinde, Dicle nehrinin iki yakasına kurulmuştur.

Klasik dönemde Mezopotamya, orta çağda El-Cezire bölgelerini içeren Diyar-ı Bekir olarak adlandırılan "Bereketli Hilal" bölgesindeki Hasankeyf, kayalara oyulmuş mağara şeklindeki binlerce konutu nedeniyle, "Mağaralar Şehri" ya da "Kayalar Kenti" anlamındadır (Yurttaş, 1991:12; Uluçam, 2005:9; 2010:424). Asurca, İbranice, Arapça ve Süryanice gibi Arami dil ailesinde "kaya" anlamına "kepa, kipas, kefa, kaifa" kelime köklerinden türemiş, Roma döneminde "Castrum Kepha" ismiyle anılmıştır (Arık, 2003:13-14). Eski çağlardan beri bir yerleşim alanı olduğu mağara resimlerden anlaşılrsa Hasankeyf ile bilinen kayıtlar Bizans döneminde. Hasankeyf Süryani Piskoposluğunun Kadıköy Konsülünde temsil edildiği bilinmektedir (İ.S. 4351) (Arık, 2003:14; Uluçam, 2010:425). Bizans kayıtlarında "Cepha" (Ciphas, Kipas) olarak rastlanmakta olup (Yurttaş, 1991:5-6; Zengin, 2001:21-24; Arık, 2003:15, Uluçam, 2005:9; 2010; Tuna ve Belge, 2011:475), "Hısın Luğup", "Hısın-ı Keyfa" adı Osmanlı'nın son zamanlarında "Hasankeyf'e" dönüşmüştür (Plüss ve Arık, 2001:96).

Stratejik konumu nedeniyle Roma döneminde askeri bir üs, Diyarbakır ve Cizre arasındaki kara ve nehir taşımacılığında bir depo alanı olduğu gibi Tur Abidin bölgesini Erzen'e bağlayan ticari bir güzergâh olan Hasankeyf, 640 yılında İslam orduları tarafından fethedilmiştir. Bölgeyi bir süre 10 yy. başlarında Hamdaniler, sonrasında Mervaniler 12 yy ise Selçuklular ele geçirerek Hısnıkeyfa Artukluları kurulmuştur. Artuklu ve Eyyubi döneminde yoğun bir şekilde imar edilmiştir. 12 yy. da Artuklu beyliğinin yönetim merkezi olarak bu dönemde yapılan köprü, kervansaraylar ve yukarı şehrin yeniden yapımı ile İpek yolu üzerinden önemli bir merkez olmuştur (Zengin, 2001:61-63; Arık, 2003:16). 13. yy. Moğol istilasında büyük tahribata uğrayan kent 14 y.y da (Uluçam, 2010:425) duraklama dönemine girmiştir. Timur istilasında Hasankeyf emiri hediyeler ile ona itaatini arz ederek şehrin tekrar yağlamasını engellemiştir. 15.yydan itibaren Karakoyunlu ve Akkoyunlu beyliğine bağlanmış, Akkoyunlular döneminde şehir tekrar inşa edilmiştir (Arık, 2003:18). Ancak Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı topraklarına bağlandığında bir harabe halinde olan (Kılıcı, 1987:160), 17 yy. köprüsüne ilişkin bir kayıt bulunmayan (Arık, 2003:19) Osmanlı İran savaşları nedeniyle ticareti azalan Hasankeyf, 1867'de Diyarbakır eyaletinde bir kaza sonrasında Mardin'e bağlı bir nahiye, son olarak da Batman kentine bağlı bir ilçe olmuştur (Uluçam, 2010:425; Tuna ve Belge, 2011:477).

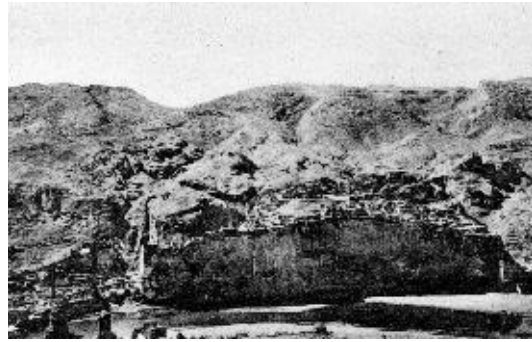
Tarih boyunca önemli bir yerleşim olan Hasankeyf, Asurluların damgasını vurduğu Mezopotamya, Avrupa ve Akdeniz kültürlerinin birleştiren Roma İmparatorluğu ve Uzak Doğu ve Yakın Doğu arasında etkileşen Orta Asya-İran kültür ortamı olmak üzere "Üç Dünya" uygarlığının buluştuğu bir yer olmuştur (Arık, 2003:7-9). Selçukluların 11.yy. sonlarında Anadolu'ya yerleşmesiyle başlayan bugünkü Türkiye sentezinin başlangıç noktalarından biri olmuştur (Plüss ve Arık, 2001:96). Hasankeyf'in gelişiminde vakıfların önemli bir yeri olup, evlatlık vakıfları yanında eğitim ve sosyal dayanışmaya yönelik vakıflarda kurulmuştur (Nasıroğlu, 2019, 67). Böylelikle Orta Asya, Kafkasya, İran, Mezopotamya (Yurttaş, 1991:369) Avrupa kültürlerinin buluştuğu Hasankeyf, Roma, Bizans, Artuklu, Eyyubi, Akkoyunlu ve Osmanlı medeniyetlerinin üst üste katmanlar halinde arkeolojik ve kültürel izlerinin görülebildiği kültürel süreklilik ve çeşitliliğe sahiptir.

Hasankeyf jeolojik yapısı kolayca oyulabilen kireçtaşı yapısından kaynaklı doğal ve insan eliyle işlenerek oluşturulan mağara konutlara, kayalık arazisinde doğal etkenlerle binlerce yılda meydana gelen vadiler ve tepelere sahip görünümü ise en önemli diğer bir özelliğidir (Arık, 2003:13; Yurttaş, 1991:9).

Hasankeyf'in Dicle nehri kenarındaki iki yakasındaki yerleşimi (nehrin kuzeyi Karşı Yaka'yı kapsayan) Aşağı Şehir, İç Kale bölgesi ise Yukarı Şehir isimleri ile anılmaktadır. 1911 yılında İngiliz Gertrude Bell'in (Fotoğraf 1a), 1932 yılında Prof.Dr. Albert Gabriel'in Hasankeyf'te detaylı incelemelerinde Aşağı Şehir ve Karşı Yakada bulunan anıtların oldukça harap vaziyettedir (Gabriel, 1933:146) (Fotoğraf 1b). Yukarı Şehir ve Kale civarındaki mağaralarda yaşayan halk, 1967 yılında Aşağı şehirde bulunan anıtsal kalıntıların üzerine inşa edilen sosyal konutlara yerleştirilmiştir. Kent bu iskân döneminde kalıntıların üzerine inşa edilen konutlar ve yol inşaatında önce daha çok anıtsal kalıntıları seçilebilmektedir (Plüss ve Arık, 2001:99).

(a)

(b)

Fotoğraf 1: a) 1911 yılı Hasankeyf (Bell, 1911), b) 1932 yılı Hasankeyf (Gabriel, 1940: Pl.XXXIV)

1969 yılında Dicle nehrinin iki yakası bağlayan yeni köprü'nün inşa edilmesi sayesinde yeniden dış dünya ile bağlantı kurmaya başlayan Hasankeyf, 1981 yılında 1. derece arkeolojik sit alanı olarak kayıt altına alınmıştır (Uluçam, 2005:17) (Fotoğraf 2a-b).

Hasankeyf'te Aşağı Şehir'deki Yamaç Külliyesi, Er Rızk Camii, Artuklu Hamamı, Şehabiye Medresesi (Süleyman Han Camii) (Uluçam,2020: 39), Koç Camii, Kızlar (Eyyubi) Camii, Zeynel Bey Türbesi, Orta Kapı, İmam Abdullah Zaviyesi ve Artuklu Köprüsü baraj su seviyesinden doğrudan ya da kısmen etkilenmektedir (Uluçam, 2017: 14-17; Sevgi, Çetin ve Yılmaz, 2017: 12) (Şekil 2).

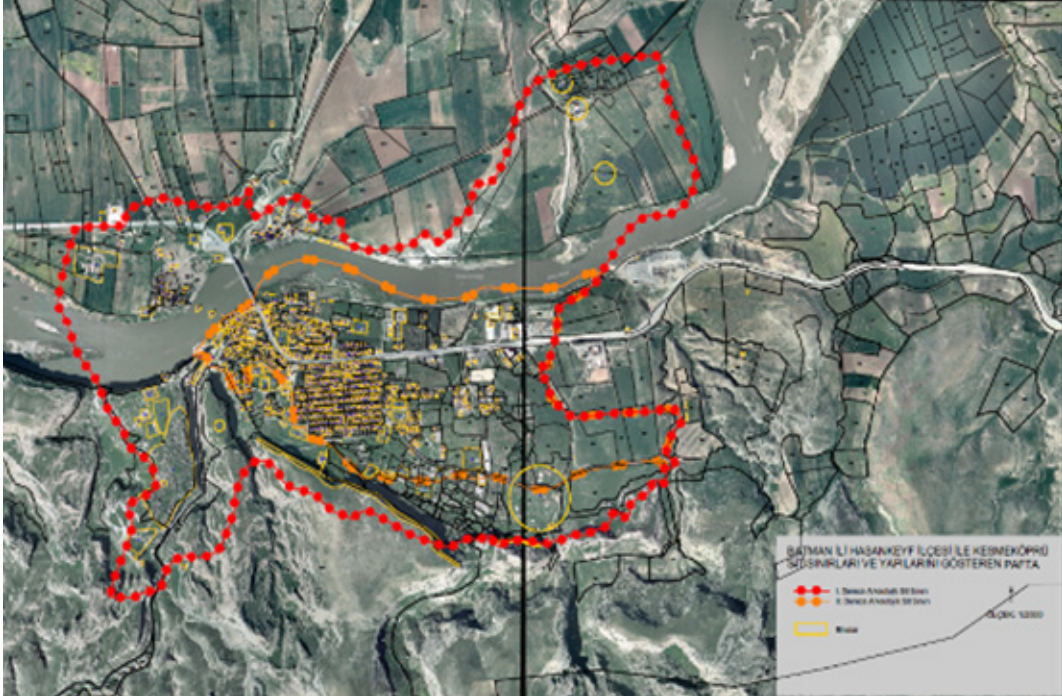

(a)

(b)

Fotoğraf 2: Hasankeyf genel (a) Dicle Nehri'nin kuzey yakadan, (b) güney yakadan görünüm (KVMGM ve DSİ arşivi, 2008-2018)

Şekil 2: Hasankeyf ilçesi sit sınırları (KVMGM arşivi, 2012-2015)

Hasankeyf yerleşiminde 2004 yılından itibaren alandaki kazı çalışmaları Prof. Dr. Abdüsselam Uluçam başkanlığında yürütülmüştür. 2004-2014 yılları arasında 43 farklı alanda kazı ve sondaj yapılmış ve 144 taşınmaz kültür varlığı gün yüzüne çıkarılmıştır (Uluçam, 2017:15). Arkeolojik kalıntılara yönelik koruma uygulamaları yapılarak su altında korumaya yönelik çalışmalar yürütülmüştür.

Hasankeyf arkeolojik sit alanı üzerine sosyal konutların inşa edilmesi yanı sıra, günümüze ulaşan mimari mirasını oluşturan taşınmaz kültür varlıklarının yapı malzemelerinin niteliği ve niceliği bakımından sorunları (moloz taş, cas esaslı bağlayıcı vb.), tarihsel olaylar ve felaketlerin, aşağı şehirde iskân faaliyetlerinin anıtlarda büyük miktarda malzeme dolayısıyla mimari bütünlüklerinin kaybına neden olduğu söylenebilir (Gabriel, 1933; Uluçam, 2005:11, 2010:425; 2013:7).

Mevcut tarihi kentsel dokusunun problemlerine ilaveten, Hasankeyf ve kültürel birikimi barajdan etkilenecektir. Hasankeyf'in iki ana bölümünden Aşağı Şehir barajdan doğrudan etkilenecek, Yukarı Şehir ise su altında kalmayacak, barajdan dolayı etkilenecek mevcut yerinde varlığını sürdürecektir.

2. Koruma Planı

Köklü tarihi geçmişiyle Hasankeyf, sahip olduğu taşınmaz kültür varlıkları, çok katmanlı tarihi yapısı, topografik özellikleri ve günümüze ulaştığı mevcut koşulları ile bir müze kent özelliğini barındırmaktadır (KMEP, 2008)². Baraj su tuttuktan sonra bu özelliğini sürdürülebilmesi amacıyla kültürel mirasın korunması çalışma ulusal ve uluslararası koruma ilkeleri çerçevesinde, yerel ve ulusal kurumlar ve tüm paydaşları, ulusal ve uluslararası uzmanlarla bilimsel ve teknik işbirliği ile rasyonel bir bakış açısıyla ele alınarak, koruma alanları aşağıdaki şekilde değerlendirilmiştir;

2 Hasankeyf Kültürel Miras Eylem Planı, (KVMGM arşivi)

Hasankeyf'te Baraj Gölü Alanında Kalan Taşınmaz Kültür Varlıklarını Koruma ve Kurtarma (Taşıma)
Yaklaşımı ve Metotları

1- Baraj su seviyesi altında kalacak Aşağı Şehirdeki kültür varlıklarının

- Tespit, envanterleme, belgeleme, dönemleme ve acil önlemlerin alınması, takviyelerinin yapılması
- Su altında korunması ya da taşınmasına yönelik yöntem ve metotların belirlenme çalışmaları ile ilişkili yeni Hasankeyf ilçesinde oluşturulan "Kültürel Yarımada" içinde Arkeoparkın planlanması,

2- Baraj gölü su kotu üzerindeki Yukarı Şehirdeki arkeolojik alan ve kültür varlıkları korunması ile alanın sunumu,

3- Kültürel Park'ta arkeoloji ve etnografya müzesinin tasarlanmasıdır (Sevgi, Çetin ve Yılmaz, 2017:12) (Şekil 3).

Şekil 3: (a) Hasankeyf'te sudan etkilenen anıtların konumu, (b) Yeni İlçede Kültürel Parkın konumu
(KVMGM ve DSİ arşivi, 2015-2018a)

3. Aşağı Şehir 'deki Kültür Varlıklarının Koruma Yaklaşımı Ve Metotları

Kültürel miras, bir toplumu oluşturan somut ve somut olmayan kültürel değerlerinin dolayısıyla toplumun kimliğinin belgeleridir. Toplumlarının sürekliliği için koruma sürecini bugün yönetenlere emanet edilen kültürel mirasın gelecek kuşaklara içerdiği tüm değerler ile aktarılması sorumluluğunu getirmektedir.

Hasankeyf'te bulunan ve barajdan doğrudan ya da kısmen etkilenen mimari mirası oluşturan taşınmaz kültür varlıklarının özgünlüğü korunarak, mimari, estetik değerleri kadar tarihi, kültürel değerlerini, bulunduğu çevredeki konumları, doku bağamları ile birlikte mevcut sosyal ve kültürel değerlerine katkı sağlayacak şekilde korunmaları hedeflenmiştir (KMEP, 2008; KVMGM ve DSİ arşivi, 2015-2018).

Kültürel sürekliliğin kesintiye uğramaması için, mimari miras ile sudan etkilenen Hasankeyf'in sosyo-ekonomik yapısıyla birlikte değişimi göz önüne alınarak kültürel mirasın korunmasına yönelik planlamalar yapılmıştır. Bu planlamada mevcut ilçenin sosyal-kültürel ve tarihi değerleri ile birlikte yeni ilçeye nakledilerek hem kültürel mirasın korunması hem de turizm sektörünün yerel ekonomiye gelir getirici katkısı da değerlendirilmiştir. Ayrıca barajın kültürel miras üzerindeki etkisinin azaltılması amacıyla alınan önlemleri yanı sıra kültürel mirasın ve bu mirası oluşturan bilginin de gelecek kuşaklara aktarılmasına katkı sağlaması hedeflenmiştir (KMEP, 2008). Bu amaçla yeni Hasankeyf ilçesinde coğrafi olarak baraj su tuttuğunda bir yarımadaya dönüşen Kültürel Park alanında Hasankeyf Müzesiyle ilişkili şekilde mevcut Hasankeyf ilçesindeki anıtların konumları ve doku ilişkileri gözetilerek Arkeopark tasarlanmış, taşıma çalışmaları ise bu plana uygun gerçekleştirilmiştir (Şekil 4).

(a)

(b)

Şekil 4: (a) Kültürel Park Yarımadasında Arkeopark tasarımı (KVMGM ve DSİ arşivi, 2015-2018a), (b) Taşınan restorasyonu devam eden yapıların konumundan görünüm (KVMGM ve DSİ arşivi, 2019-2021)

Taşınmaz kültür varlıklarının korunmasına yönelik yöntem ve metotların belirlenmesi için Hasankeyf mimari mirasının günümüze kadar geçirdiği önemli olaylar, onarımlar, tahribatlar ile yapım malzemesi ve teknolojsi öncelikli değerlendirilmiştir.

Hasankeyf bilinen tarihi ile Roma Döneminde Yukarı Şehir Kale bölgesindeki garnizon olarak askeri bir kale iken, Artuklu dönemi (1110-1234) ve Eyyubi döneminde (1234-1461) yoğun bir şekilde imar edilmiştir (Yurttaş, 2002:100; Schneider, 2012:127; Tuna ve Belge, 2011:476). 15.yydan itibaren Karakoyunlu ve Akkoyunlu (1461-1482) beyliğine bağlanan Hasankeyf, 14. Yüzyılda Moğolların, akabinde Timur'un ordularının saldırılarından sonra eski ihtişamlı günlerine dönememiş, Osmanlı topraklarına bağlandığında ise nedeysse harabe haline gelmiştir (Kılıcı, 1987:160).

Kızlar (Eyyubi) Camii (Artuklu Dönemi Anıt Mezar Yapısı) Artuklu dönemi (Erdal, 2019: 243), Kale Kapıları (Orta ve Yukarı Kapı), Ulu Camii, Er-Rızk Cami (er-Rıza) (Baluken,2016, s.328), Şehabiye Medresesi (Sultan Süleyman Camii) (Uluçam, 2020: 41), Koç Cami, İmam Abdullah Zaviyesi ve Küçük Saray Eyyubi döneminde, Zeynel Bey Türbesi ise Akkoyunlu döneminde inşa edilmiştir (Yurttaş, 1991, Zengin, 2001:133-184; Arık, 2003:13-30; Uluçam, 2010:428-448).

Koruma ve kurtarma (taşınma) yaklaşımı ve metotlarının belirlenmesi için Aşağı Şehir'de bulunan yapıların yapım tekniği ve yapı malzemesi bakımından inşa tekniklerini üç farklı başlık altında incelenmiştir; 1-Sivil mimarlık yapıları ve anıtları genelde moloz taş beden duvarları moloz, tuğla ya da küp (testi) üst örtüye sahiptirler (Arık, 2003:100; Kılıcı, 1987:164). İki katmanlı üst örtüler kullanılmıştır. İki katmanlı örtü sisteminin dayanıklılığı için ara boşluklar moloz taşlardan oluşturulan kaburga gibi (balık kılıcı) (kılçık duvarlı) (Arık, 2003:172) şeklinde, tonoz, kubbe ve kemerler ise bir arı kovani dokusunda topraktan yapılmış küpler (testiler) ile inşa edilmiştir. İç mekânlarında sıvaların duvar yüzeyine aderansını artırmak için kimi yapılarda kâmişlar kullanılmıştır. Bağlayıcısı yöreye özgü cas adı verilen alçı çeşidi bir malzemedir. Cas malzeme ile üretilen stüko ve çini süslemeler de bazı yapılarda bulunmaktadır. Cephelerde bulunan kitabe, ayetler ya da yazıtlar, bordür, madalyon ve panoların kimi taş üzerine yontu şeklinde nesih ve kufi hatla (Kılıcı, 1987:164), kiminde alçı süslemeler ile bezenmiştir. Ayrıca İmam Abdullah Zaviyesinin dörtgen minaresi ile Ulu Cami'nin dörtgen kaideli silindirik gövdeli minaresinin dış duvarları moloz taş üzeri sıva, merdivenlerinde ve çekirdeğinde tuğla malzeme kullanılmıştır. Ana yapısının büyük kısmı moloz taş olan yapılar Şehabiye Medresesi (Süleyman Han Camii), Koç Cami, Er-Rızk, Küçük Saray ve Ulu Cami'dir (Fotoğraf 3a,b,c).

(a)

(b)

(c)

Fotoğraf 3: (a) Şehabiye Medresesi (Süleyman Han Camii), (b) Koç Cami, (c) Küçük Saray'ın çift katmanlı üst örtüleri, moloz taş, küplerle inşa edilen tonozlar ve kılçık duvarlı tonozlar (KVMGM arşivi, 2008)

2-Kesme taş genellikle taç kapı, mihrap, minare gibi bölümlerinde kullanılmıştır. Ayrıca kale kapıları sandık duvar şeklinde yüzeylerde kesme taş, orta dolgusu moloz taş ile inşa edilmiştir. Kale Kapıları, Şehabiye Medresesi (Süleyman Han Camii) ve Er-Rızk Camileri Minareleri dışında Kızlar (Eyyubi) Cami bu sistemde inşa edilmiştir (Fotoğraf 4a-b) Er-Rızk Minaresi ikili merdiven sistemiyle Osmanlı dönemi Üç Şerefeli ve Selimiye Camilerinin minarelerinin öncüsü kabul edilebilir (Yurttaş, 1991:292).

(a)

(b)

Fotoğraf 4: (a) Şehabiye Medresesi (Süleyman Han Camii Minaresi), (b) Orta Kapı

Fotoğraf 5: Zeynel Bey Türbesi (KVMGM arşivi, 2008)

3-Sırlı ve sırsız tuğla, kesme ve moloz taş kullanılarak, silindirik gövdeli ve çift kubbeli üst örtülü olarak inşa edilen tek bir örnek Zeynel Bey Türbesidir. Beden duvarlarının bir kısmı moloz taş, kesme taş ve üzerinde tuğla kaplama, üst kotlarda tuğla malzeme ile inşa edilmiştir. Dış duvarı sırlı ve sırsız çini ve tuğla süslemeli ve iç kısmı sıvalı ve sırlı süslemeli olan türbenin kubbesi ise tuğladır (Uluçam, 2010:451) (Fotoğraf 5).

Taşınmaz kültür varlıklarının özgün konumlarındaki tüm değerleri ve özellikleriyle birlikte koruyarak yaşatmak çalışmanın ana yaklaşımıdır. Belirlenen tekniklerde taşınmaz kültür varlıklarının yerinde ya da taşınması yoluyla korunmasında ilk değerlendirilen konu özgünlüğün korunabilmesidir. Ayrıca baraj gölü

havzasında doğrudan ya da kısmen etkilenen kültür varlıklarının koruma yöntem ve metotları korunma durumuna, malzemesi ve yapım tekniğine göre belirlenmiştir.

Bir taşınmaz kültür varlığının ya da parçasının taşınması konusu ICOMOS tüzükleri kapsamında ele alındığında, Venedik Tüzüğü 7. Maddesinde “... Bir kültür varlığı tanıklık ettiği tarihin ve içinde bulunduğu ortamın ayrılmaz bir parçasıdır. Kültür varlığının tümünün, ya da bir parçasının başka bir yere taşınmasına kültür varlığının korunması bunu gerektirdiği ya da çok önemli ulusal veya uluslararası çıkarların bulunduğu durumlar dışında izin verilmemelidir...” şeklinde yer almaktadır. 1976 ICOMOS Avusturalya Burra Tüzüğünde kabul edilmez görülürken, 1983 ICOMOS Canada Appleton Tüzüğünde, 2003 yılında Mimari Mirasın Analizi, Korunması ve Yapısal Restorasyonu, ICOMOS Yeni Zelanda’nın Kültür Miras Değerine Sahip Alanların Korunması Tüzüğünde 2010 yılı revizyonunda, ICOMOS Avustralya Burra Tüzüğü 1999 ve 2013 yılları revizyonlarında taşıma uygulamasına, kültür varlıklarının varlığını sürdürmesi için tek yolun olması koşuluyla yer vermektedir. Ayrıca Burra Tüzüğü’nün 9. Maddesi “...yapının korunması için taşınması gerekiyorsa uygun bir yere taşınmalı ve uygun bir amaca hizmet etmeli...” (<http://www.icomos.org.tr>) hükümleri gözetilerek taşıyarak koruma metotları da ele alınmıştır.

Hasankeyf’teki taşınmaz kültür varlıklarının yapım malzemesi ve tekniği ile korunma durumuna göre; hiçbir ögesi taşın(a)mayacak olanlar ve kısmi olarak taşınabilir olanlar için yerinde kalan kısımlarının “Gömü ortamı (dolgu katmanları) oluşturularak su altında yerinde korunması”, taşınacak öğelerin numaralandırılarak ve özgün malzemeye zarar vermeden sökülerek “Birim yapı elemanlarına ayırarak taşınması”, taşınacak öğelerin stabil hale getirilip “Blokla ayırarak taşınması”, bütüncül olarak tek parça halinde “Strüktürel bütüncül taşınması” ana başlıklarında koruma ve kurtarma (taşıma) metotları değerlendirilmiştir (HSF-TŞ, 2014).

3.1. Gömü Ortamı (Dolgu Katmanları) Oluşturularak Su Altında Yerinde Korunma

Gömü ortamı (dolgu katmanları) oluşturularak koruma olarak tanımlanan koruma metodunun ortaya çıkışı ve yoğun olarak uygulanma şeklini arkeolojik kazı sonrasında ortaya çıkarılan kalıntıların kazı sezonu sonunda gelecek çalışma dönemine kadar korunması için gerçekleştirilen kalıntıların tekrar geri dolgulama (backfilling) suretiyle kapatılması oluşturmaktadır. Burada amaç gelecek sezon çalışmalarına kadar kazılan alanların dış hava koşullarından, vandalizm vb. dış etkenlerden korunmasını sağlamaktır. Özgününden alınan benzer toprak ya da başka malzemeler ile yapılmaktadır. Dolgulamanın, gelecek kazılarını kolaylaştırmak amacıyla yüzeysel derin olmayan tuzu düşük kumla uygulanması önerilmektedir. Bu yöntem, “kazı için önceden var olan denge durumunun” yeniden kurulmasını sağlar (Woolfitt, 2007:164). Arkeolojik kalıntıların gömü ortamı (dolgu katmanları) oluşturularak koruma metodunda kullanılan malzeme türü, kalınlığı, Arkeolojik kazı alanlarının kazı mevsimi dışındaki aldığı yağış miktarı hava sıcaklığı gibi atmosferik şartlarına göre belirlenmekte ve dolgu malzemesi olarak kullanılan dere kumunun içindeki kil, kök ve bitki tohumlarının arındırılması gerçekleştirilmektedir (Çetin, 2013: 95). Bu metot ayrıca kentsel sit alanlarındaki arkeolojik kurtarma kazılarda gün yüzüne çıkarılan arkeolojik kalıntıları hem potansiyel zararlı etkenlerden korumak için hem de bu alan üzerinde inşaat yapılmasını sağlayan pratik bir çözüm olarak yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Bu nedenle kentsel arkeolojik sit alanlarını korumak için kullanılan yeniden/geri gömme sistemi, kalkınma/kullanma-koruma dengesinin sağlanarak hem yeni yapılaşma hem de kentsel arkeolojik alanların korunmasında kullanılan yöntemlerden biri olarak tanımlanmaktadır (Mejia, 2014: 2-4).

Gömü ortamı (dolgu katmanları) oluşturularak koruma metodu Hasankeyf’teki taşınmaz kültür varlıklarının koruma ve kurtarma (taşıma) çalışmalarında hiçbir ögesi taşın(a)mayacak durumda olanlar ile

Hasankeyf'te Baraj Gölü Alanında Kalan Taşınmaz Kültür Varlıklarını Koruma ve Kurtarma (Taşıma)
Yaklaşımı ve Metotları

kısmi olarak taşınacak olan taşınmaz kültür varlıklarının özgün yerinde kalan kısımlarında uygulanan önemli bir koruma metodu olmuştur. Bu metotla Baraj göl sularının hidrolik, statik etkisi nedeniyle taşınmaz kültür varlıkları kalıntılarında dağılma, deformasyon ve çökme gibi oluşması ön görülen tahribatların önlenmesi amaçlanmıştır. Metot dünyada ve ülkemizde de daha önce benzer uygulanan (Allonai, Zeugma antik kentlerindeki su altında koruma uygulamaları vb.) metotlar detaylı olarak irdelenerek geliştirilmiştir (Fotoğraf 6a,b,c,d).

(a)

(b)

(c)

(d)

Fotoğraf 6: (a), (b), (c) ve (d) Allianoi arkeolojik sit alanındaki ılıca kalıntılarının üzerinin geçirimsizlik özelliği bulunan dolgu malzemeleri ile örtülmesi uygulaması (Hamamcıoğlu, Turan vd.,2010)

Ayrıca Hasankeyf'teki taşınmaz kültür varlıkları için geliştirilerek uygulanan gömü ortamı (dolgu katmanları) oluşturularak su altında koruma metodu, barajın ekonomik ömrünü tamamladıktan sonra yapılacak ileriki araştırmalarda bozulma sürecindeki taşınmaz kültür varlığı kalıntılarının teorik olarak yeniden gün yüzeyine çıkarılana kadar korunmasını sağlayacağı öngörülmektedir.

Gömü ortamı (dolgu katmanları) oluşturularak su altında korumaya yönelik geliştirilen metotta temel prensip taşınmaz kültür varlığı kalıntılarının üzerinden 50 cm yüksekliğe kadar tamamen dolgulanmasından sonra dolgu malzemesinin dağılmaması, suyun etkisini yavaşlatmak ve sızdırmazlığını sağlamak amacıyla çeşitli tane boyutlarda kum ve çakıl malzemeleri ile koruyucu bir tabaka oluşturulmasıdır (Yılmaz, Eskici, Eliüşük, Akgönül, Şener, 2019:46).

Arkeolojik kalıntıların gömü ortamı (dolgu katmanları) oluşturularak koruma metodunda olduğu gibi dolgu işleminden önce taşınmaz kültür varlığı kalıntılarında bitki, mikrobiyolojik gelişimlerin, yüzeyel birikimler vb. temizliğinin ardından, sağlamlaştırma amaçlı örgü eksiklerinin tamamlanması, bağlayıcıların güçlendirilmesi, derz işlemlerinin tamamlanmasının ardından, açıklıklarının üzerine gelecek hem dolgu hem de baraj suyunun yükünü taşıyacak şekilde desteklenmesi için açıklığın genişliği ve yüksekliğine göre harçlı, harçsız duvarlar ya da çelik vb. elemanlar ile desteklenerek sağlamlaştırılması gibi koruma uygulamaları gerçekleştirilmiştir.

Koruma uygulamalarında harçların bozulmasından dolayı tonozlar, kemerler, duvarlar gibi taşıyıcı sistem elamanlarında gerçekleşen yapısal sorunların giderilmesine yönelik olarak sağlamlaştırma, koruyucu capping (harpuştalama) ile koruma altına alınmıştır.

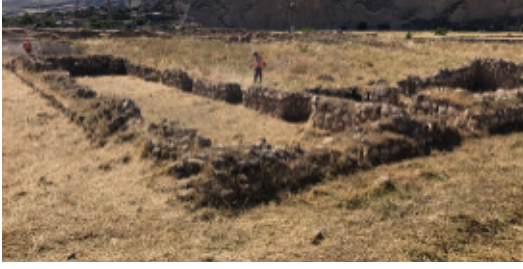
Dolgu malzemesinin taşınmaz kültür varlığı kalıntılarına doğrudan temas etmemesi ve yüzeylerin korunması için kalıntıların tüm yüzeyleri jeotekstil, kenevir esaslı tekstil (kendir çuval) malzemeler ya da koruyucu harçlı sıva tabakları vb. ile kaplanarak üzerine geleneksel kireç esaslı harçların tuğla kırıkları ile güçlendirilmesi ile hazırlanan koruma harcı tatbik edilerek yalıtımı sağlanmıştır. Dolgulamaya hazır hale getirilen anıt ve kalıntıları, dolgu malzemesinin titreşimsiz hafif el aletleri ile sıkıştırılmak suretiyle doldurulmuştur. Dolgu malzemesi kalıntıların tamamını kapatacak ve koruyucu tabaka için kalıntıları en az 50 cm aşacak şekilde uygulanmıştır.

Dolgu malzeme kalınlığı ve agrega boyutlarının belirlenmesi için barajın su hızı dağılımı, su hızının yüksekliğe göre değişimi incelenmiştir. Su hızı ile taşınabilen malzeme boyutu ilişkisi değerlendirilerek, hesaplanan en büyük debi durumunda suda asılı malzemeler ile 0,2 mm çapında kum parçacıklarının tabanda taşınması, daha büyük malzemenin tabana çökmesi, baraj tabanında silt ve kil malzeme birikimi beklenmektedir. Dolgu malzemesi 0,063-2 mm tane boyutlu malzemeler olarak belirlenmiştir. Buna göre 0,063mm ile 0,25 mm arasında ince kum, 0,25mm ile 1mm arasında ise orta dereceli kum, 1mm- 2mm ise kalın kum olarak kullanılmıştır. Üst katta kum üzerine çakıl kaplanarak, suyun çakıl arasına girdiğinde hızının yavaşlamasını ve altındaki kumu hareket ettirmemesi hedeflenmektedir. Normal debide su akışında su içinde asılı halde taşınan kil ve silt malzemenin dolgulanacak kum ve çakıl malzemenin üzerini örteceği değerlendirilmiştir (KVMGM ve DSİ arşivi, 2016).

Zeynel Bey Külliyesi han ve medrese kalıntıları (Fotoğraf 7a,b,c,d), Mardinike Külliyesi kalıntıları, Artuklu Hamamı sıcaklık ve ılık bölümleri kalıntıları, İmam Abdullah Zaviyesi mescit bölümü kalıntıları (Şekil 12), Er-Rızk Cami Harim duvarı gerisindeki kalıntılar ile bloklar halinde ve strüktürel bütüncül taşıma uygulanan Zeynel Bey Türbesi, Artuklu Hamamı soğukluk bölümü, İmam Abdullah Zaviyesi türbe, minare ve giriş yapıları, Kızlar (Eyyubi) Cami, Er-Rızk Cami'nin temel kalıntıları gömü ortamı (dolgu katmanları) oluşturulma metodu ile su altında korumaya alınmıştır.

Bir anıt eserin yeniden gömülmesi gibi bir koruma uygulamasına literatürde rastlanmamıştır. Bir anıtın yeniden gömme amacıyla dolgulama ile in situ olarak korunmasında, anıtların yükseklikleri nedeniyle en üstte suyun etkisinin azaltılması amacıyla çakıl ve kum malzeme ile yapılan son koruma katmanının yeterli olmayacağı düşünülerek bu katmanın korozyonu önlemek amacıyla cam elyaf donatılı beton plaklar önerilmiştir. Yapı sınırlarında beton perde duvar ve belirli aralıklarla ayakların taşıyacağı beton plaklar kilitlenerek anıt esere suyun etkisini azaltılması hedeflenmiştir. Bu yöntem su altında korunması amacıyla Şehabiye Medresesi (Süleyman Han Camii) (Fotoğraf 8 a,b,c,d) ve Koç Camisine uygulanmıştır.

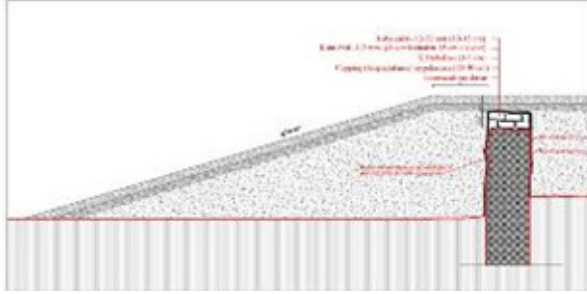
Hasankeyf'te Baraj Gölü Alanında Kalan Taşınmaz Kültür Varlıklarını Koruma ve Kurtarma (Taşıma)
Yaklaşımı ve Metotları

(a)

(b)

(c)

(d)

Fotoğraf 7: (a), (b), (c) ve (d) Zeynel Bey Külliyesinin gömü ortamı (dolgu katmanları) oluşturularak yerinde su altında korunması (KVMGM ve DSİ arşivi, 2015-2018b)

(a)

(b)

(c)

(d)

Fotoğraf 8: (a), (b), (c) ve (d) Şehabiye Medresesi (Süleyman Han Camii) gömü ortamı (dolgu katmanları) oluşturularak beton plaklar ile kapatılarak su altında korunması (KVMGM ve DSİ arşivi, 2018b)

3.2. Suyun Gel-git Etkisine (Su Seviyesinin Yükselme-Alçalma Etkisine) Karşı Anroşman (Destek Dolgu-su) Katmanı Oluşturulması

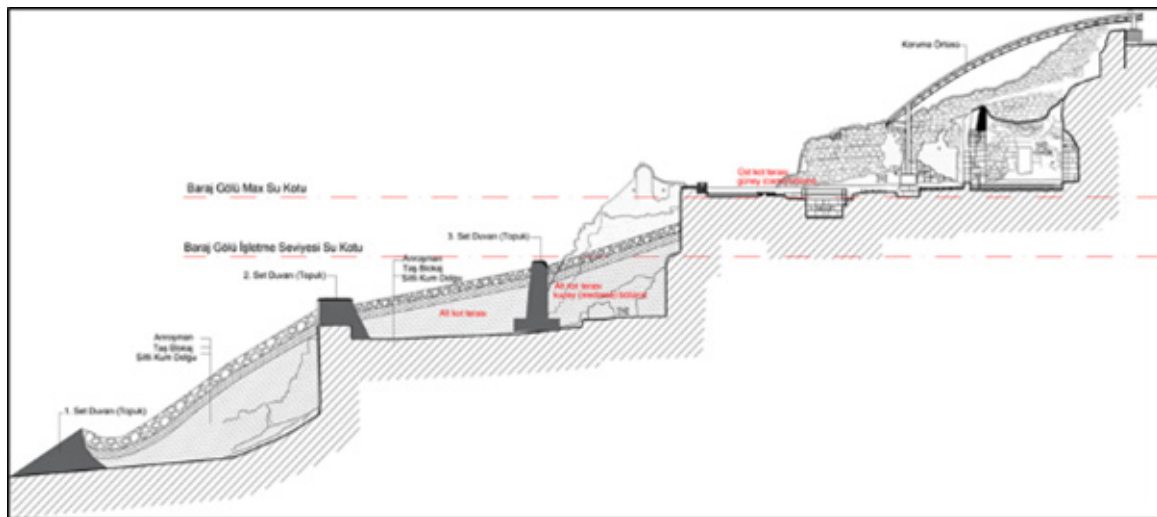
Barajın su tutmasıyla, bazı kısımları baraj işletme su seviyesi altında bir kısmı üstünde veya hizasında kalacak kültür varlıklarının suyun dalgalanma ve gelgit hareketlerinin aşındırıcı etkilerine maruz kalacağı geçmiş benzer durumla karşılaşmış kültür varlıklarından bilinmektedir. Bu nedenle suyun dalgalanma ve gelgit hareketleri etkilenecek olan kültür varlıklarında gömü ortamı (dolgu katmanları) oluşturularak su altında yerinde korunma metodu yetersiz kalmaktadır. Ülkemizde benzer durumla karşılaşmış olan Zeugma B bölgesindeki kalıntılarında gerçekleştirilen koruma ve kurma çalışmalarında elde edilen sonuçlar bunu çok açık bir şekilde ortaya koyan en önemli örnektir.

Günümüzde %30'u Birecik Baraj gölü suları altında kalmış olan Zeugma B bölgesindeki kalıntıların, baraj gölünün normal işletme seviyesi ile maksimum su kotuna yakın kotlarda yer alması nedeniyle suyun dalgalanma ve gelgit hareketlerinin aşındırıcı etkilerine maruz kalarak büyük tahribatlarla karşılaşabilecekleri koruma ve kurtarma çalışmaları aşamasında tespit edilerek, kalıntıların korunması için toprak dolgunun üzerine büyük boyutlu çakıl (taş) dolgu serilmiş; kıyı şeridinde ise içleri çimento kum karışımı ile doldurulan çuvallar dizilerek bir set oluşturulmuştur. Ancak zaman içerisinde suyun dalgalanma ve gelgit hareketinin neden olacağı tahribatlara karşı yapılan bu koruma metotlarının yetersiz kaldığı; hatta kalıntılarda, duvar resimlerinde ve mozaiklerde geri döndürülemez büyük tahribatların oluştuğu tespit edilmiştir (Nardi ve Schneider, 2013:67; Şener, 2008:193).

İlisu Barajının su tutulmasıyla birlikte, Hasankeyf'teki Yamaç Külliyesi'nin avlulu üst bölümü dışında alt kotlardaki iki sıra kalıntılar, baraj gölü sularında oluşacak gel-git ve dalga hareketlerinin etkisiyle tahribatların oluşacağı ön görülmüştür. Bu noktada Zeugma B bölgesindeki kalıntıların yaşandığı benzer durumun deneyimleri de göz önünde bulundurularak, suyun gel-git ve dalga hareketine bağlı tahribatların önlenmesi amacıyla üst kotlarda koruma müdahaleleri ile koruma çatısı uygulaması yapılırken, suya maruz kısımlarda kalıntıların sağlamlaştırılma ve dolgu katmanlarının oluşturması uygulamalarına ilave olarak set duvarları ve anroşman uygulaması ile korumaya alınmıştır (Şekil 5).

Set duvarının amacı suyun penetrasyonunu ya da zemin suyunun su seviyesi üstünde kalan yapı bölümlerini etkilemesini engellemeyecek ama su hareketinin yaratacağı tahribat azaltılmasını sağlayacaktır.

Set duvarının yanı sıra baraj gölünün su seviyesindeki değişimlerden meydana gelebilecek, ıslanma kuruma ya da erozyon gibi çevresel faktörlerden ile tarihi yapı duvarlarının zaman içerisinde suyun aşındırıcı etkileriyle oluşabilecek tehlikelerin bertaraf edilmesi için anroşman ile takviye edilmesi gerekmektedir. Yamaç Külliyesine uygulanacak anroşmanın alt dolgusu 40 cm, kalınlığı en az 60 cm ve eğimi ½ oranında yapılması planlanmıştır (Fotoğraf 9 a,b,c,d).

Şekil 5: Yamaç Külliyesi gömü ortamı oluşturularak su altında korunan kısımlar ve anroşman uygulaması (KVMGM ve DSİ arşivi, 2015-2018a).

(a)

(b)

(c)

(d)

Fotoğraf 9: (a) Yamaç Külliyesi (b) gömü ortamı oluşturularak su altında korunan kısımlar, (b) ve (c) anroşman uygulaması, (d) su kotu üzerindeki bölümlerde koruma uygulaması ve koruma çatısı (KVMGM ve DSİ arşivi, 2017-2019)

3.3. Birim Yapı Elemanlarına Ayırarak Taşıma

Taşınacak öğelerin numaralandırılarak özgün malzemeye zarar vermeden sökülerek (dismantle) taşınması ve yeni yerinde tekrar birleştirilmesi (reassemble) metodudur (Ahunbay, 1996,104; Başkan, 2018,

199). Bu metotta, yerinde korunamayacak taş malzeme ile inşa edilmiş taşınmaz kültür varlıkları, taşınmadan önce ayrıntılı olarak belgelenmektedir (Burat, 1973:296-297). Taş taş söküm için taşların numaralandırma sistemini gösteren uygulama projesi ve fotografik belgelemesi hazırlanarak, iç ve dış cephe-ler üzerindeki her taş sırası ve her bir taş için farklı kodlama yapılarak, taşların birbirleriyle ilişkisini göstermek üzere her sırayı kat eden yatay ve her taşın komşularıyla ilişkisini belirleyen dikey çizgiler çizilerek referans ya da kılavuz hatlar belirlenmektedir. Özellikle minare söküm-lerinde dairesel gövdede karşılıklı cephelerde kılavuz çizgiler belirlenerek taş sıraları ayrıca bu çizgi ile ilişkilendirilmektedir.

Taşınan birim yapı elemanları depo alanında yeniden birleştirilinceye kadar karışmaması için her bir yatay sırasının taşıma tablaları alanda hazır bulundurulmakta ve tablalar projedeki yatay sıra koduyla işaretlenmektedir. Taşıyıcı tablaların eserin özelliğinde göre, örneğin minare taş sıraları için bir tam sırayı üzerine alabilecek ebatlarda ve taşıma kapasitesinde, her bir sıra için bir adet olmak üzere hazırlanması gerekmektedir (KVMGM ve DSİ arşivi, 2015-2018a).

Birim yapı elemanları, her biri yatay sırasını takip edecek şekilde iç ve dış kodlamaları ve oluşturulan referans dikey çizgisi dikkate alınarak en üstten başlanarak itinalı şekilde ve yapı malzemesine zarar vermeden sadece geleneksel el aletleri (murç, keski v.b.) kullanılarak sökül-mekte, söküm öncesi ve sonrası çizimlerle ve fotografik olarak belgelenmektedir.

Söküme başlanmadan sökülecek sıranın kodunun üzerine yazıldığı ahşap tablalara, sökülecek sıranın birebir şablonu oluşturularak, şablona söküm planındaki kodlamalar işlendikten sonra her bir taş tabla üzerindeki şablona taşların kodları ile eşleştirilerek yerleştirilmektedir (Fotoğraf 10 a,b,c,d).

(a)

(b)

(c)

(d)

Fotoğraf 10: (a) ve (b) Şehabiye Medresesi (Süleyman Han Camii minaresi), (c) söküm işlemleri, numaralandırma, (d) her bir sıranın alındığı ahşap taşıyıcı platformlar (KVMGM ve DSİ arşivi, 2019-2021).

Söküm esnasında minare ve diğer mimari unsurlarda nadiren rastlanan metal malzeme itinalı şekilde alınmakta, uygulama aşaması planlanarak ve bağlayıcı harçlarından örnekler alınarak analizleri gerçekleştirilmektedir.

Her bir yatay taş sırasının dizildiği taşıma tablaları, ağırlığa ve tablaların fiziksel özelliklerine uygun türde vinç kullanılarak kaldırılmakta, taşıyıcı platformların üzerine yerleştirilerek, Dicle nehrinin karşı tarafındaki depo sahasına taşınmaktadır. Her bir tabla stok alanında tek sıra olarak yerleştirilmektedir.

Minare ve diğer mimari elemanların her bir yatay sırasına ait taşıma tablaları, yeni konumda minarenin yeniden kurulmasına yönelik imalatlar tamamlanıncaya kadar depo sahasında üzerlerine brandalar çekilerek yağışlı ve sıcak mevsimde korunması için geçici önlem ile korumaya alınmaktadır (Fotoğraf 11).

(a)

(b)

Fotoğraf 11: (a), (b) Depo sahasına taşınan minare birim malzemeleri
(KVMGM ve DSİ arşivi, 2019-2021).

Depo alanında bekletilen tablalar, yeni konumda minare ve diğer mimari elemanların imalatlarının tamamlanmasını takiben tabla sıralarına göre en alttan başlayarak kodlamalara göre yeniden kurulması yapılmaktadır.

Uygulama esnasında yeniden kullanılamayacak durumda olan taş malzeme yerine benzer malzemeden yenisi hazırlanarak numaralama sisteminde kullanılan kodlama düzenine uygun şekilde temel üzerinde birleştirilmektedir (Fotoğraf 12).

Bu yöntemle Şehabiye Medresesi (Süleyman Han Camii) ve Er-Rızk Cami minareleri birim elemanlarına ayrılarak taşınmış ve tekrar yeni yerinde kurulum işlemleri tamamlanmıştır. Söküm esnasında yapı malzemelerin dağılma ya da tahribat oranı %1-2 mertebesinde geçmemiştir.

(a)

(b)

(c)

(d)

Fotoğraf 12: (a), (b) Şehabiye Medresesi (Süleyman Han Camii Minaresinin) tekrar kurulumu ve (c), (d) minarenin görünümü (KVMGM ve DSİ arşivi, 2019-2021).

3.4. Bloklara Ayırarak Taşıma

Taşınmaz kültür varlığının boyutları, yapım malzemesi ve yapım tekniği ya da mevcut durumu ve konumu nedeniyle birim yapı elemanlarına ayırarak taşıma ve strüktürel bütüncül taşıma yöntemlerinin uygulanmasının mümkün olmadığı durumlarda, bu yöntem uygulanmaktadır (Curtis, 1979). Taşınacak öğelerin bloklar halinde stabil hale getirilip taşınması (parçalar halinde taşıma) işleminde, birkaç parçaya ayrılmasıyla taşınması uygun görülen kimi duvar ya da kalıntıların taşınmasında bütüncül taşıma yöntemlerinde belirtilen işlemler uygulanmaktadır. Yapı kalıntısının temeline kadar kazı yapılması, temele yakın bölgeden delikler açılarak taşıyıcı beton ya da çelik kiriş taşıma plağının yapıya entegre edilmesi, ağırlığına bağlı olarak hidrolik krika yerine vinç yardımıyla yapının zeminden ayrılması ve taşıyıcı platformlar üzerine alınarak yeni yerine nakledilmesidir. Yapı parçalarının düşey hatta kesim işlemleri ise zincirli kesme aletleri ile düzgün bir şekilde yapılabilir. Yapı parçasının güvenli şekilde taşınabilmesi ahşap ya da çelik destekler ile her iki yüzünden destekler yapılarak, spanzaletler (yükü sabitlemek için kullanılan şeritler) ile sarmalaması gerekmektedir (Fotoğraf 13).

Hasankeyf'te Baraj Gölü Alanında Kalan Taşınmaz Kültür Varlıklarını Koruma ve Kurtarma (Taşıma)
Yaklaşımı ve Metotları

(a)

(b)

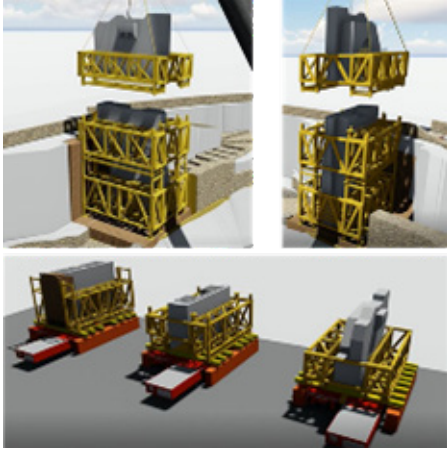
(c)

(d)

Fotoğraf 13: Şehabiye Medresesi (Süleyman Han Camii) çeşme bölümün (a) blok halinde yerinde alınması, (b) vinçle kaldırılması, (c) Taşıyıcı araçlar üzerine yerleştirilmesi, (d) taşınması (KVMGM ve DSİ arşivi, 2018a).

Orta Kapı, Artuklu Hamamının su altında korunacak olan ancak soğukluk bölümünün taşınması için gerekli imalatlardan etkilenmemesi için geçici olarak yerinden alınan ılık bölümü duvarları, İmam Abdullah Zaviyesi Türbe ve Minare arasından kalan eski duvarlar, Şehabiye Medresesi (Süleyman Han Camii) çeşme (Fotoğraf 14), taç kapı ve alçı süslemeli kubbesi, Koç Cami alçı süslemeli kapı ve mihrabı, Kızlar (Eyyubi) Cami bahçe duvarları ve Er-Rızk Cami Harim Duvarı yeni konumuna bu yöntem ile taşınmıştır.

(a)

(b)

(c)

(d)

Fotoğraf 14: Orta Kapının (a)bloklara ayırarak taşınması yöntemi, (b) üst parçanın vinçle alınması, (d) Yerine montaj, (d) Üç parçanın montajı ve restorasyon müdahalelerinden sonra (KVMGM ve DSİ arşivi, 2017-2019).

3.5. Strüktürel Bütüncül Taşıma

Her kültür varlığında özgünlük en önemli özellik olduğundan, koruma prensibi yaklaşımı onları özgün konumlarındaki tüm değerleri ve özellikleriyle birlikte koruyarak yaşatmaktır. Anıtın yerinde ya da taşınması yoluyla korunmasında ilk değerlendirilen konu özgünlüğün korunabilmesidir. Bu bakımdan “moloz taşla” inşa edilmiş yapıların birim elemanlarına ayırarak söküp tekrar aynı ilişkiler içinde birleştirmenin zorluğu, yapıların parçalanmadan tüm özgün unsurları ile en az hasarla “Bütüncül olarak tek parça halinde taşıma” (structural relocation) ileri mühendislik bilgilerinin kullanıldığı bir mimari koruma yöntemi olarak belirlenmiştir.

Bir kültür varlığının taşınabilirliği ve belirlenecek taşıma sistemi; korunma durumu, yapısal bütünlüğü, boyutları ve geometrisi, mimarisi ve üslubunu belirleyen yapı malzemesinin petrografik özellikleri, stabilitesi, malzeme dayanımı, yolculuk şekli ve taşıma mesafesine bağlıdır (Ahunbay, 1996, 104-105; Curtis, 1979).

Yığma yapım sistemine sahip kültür varlığının taşınmasında ana ilke; yapının temelini oluşturan unsurların yeni bir çelik kiriş ya da betonarme sistem ile sarmalanarak mevcut yerinde sahip olduğu statik zemin koşullarının minimum düzeyde değişime uğramasının sağlanmasıdır. Bu işlemler için bu yöntem

ile yapının, mevcut zemininde sahip olduğu stabilite ve yapısal bütünlüğü bozulmaksızın, mevcut konumundan ayrılması, vinç ve/veya hidrolik krikolar kullanılarak yatay ve düşey yönde yer değiştirmesi taşınacak konumun özelliğine göre raylar üzerinde kaydırılarak ya da özel taşıyıcı platformlar kullanılarak sağlanabilmektedir.

Taşıma öncesi yapının büyük yapısal sorunlarının giderilmiş olması önemlidir. Ancak bu uygulamaların taşıma için yapılacak müdahaleden en az 1 yıl önce yapılması yapıların bağlayıcısı olan kireç esaslı malzemenin mukavemet alması açısından önemlidir. Böyle bir süreç olmadığında geçici önlemler alınarak yapının güvenliğinin sağlanması gerekmektedir. Ancak nihai restorasyon müdahalelerinin yapının taşıma esnasındaki oluşabilecek deformasyonların gözlemlenmesi amacıyla taşıma sonrasında yapılması gereklidir. Bu öngörüler ile Hasankeyf'teki anıt eser niteliğindeki taşınmaz kültür varlıklarının acil ve geçici önlemleri 2008-2010 yılları arasında mevcut durumunun sağlamlaştırılması yönündeki konsolide edilmesi ve malzeme konservasyonu gerçekleştirilmiştir.

Anıt eserler mimari ve estetik değerlerinin özgünlüğünün korunması için taşıma imalatları özgün zemin kotunun altında temel seviyesinde yapıları entegre edilmektedir. Temel sistemine yapılan müdahaleler nedeniyle yapıların taşıma imalatları için gerekli mimari koruma müdahaleleri olan örgü eksikliklerinin giderilmesi, bağlayıcıların güçlendirilmesi, entegre işlemlerinde oluşabilecek tahribatların önlenmesine yönelik uygulamalar bu aşamada yapılmaktadır.

Bir diğer önemli konu olan "taşıma yolunun eğimi" üzerindeki ağırlığa ve lastik tekerlekli özel taşıyıcı platformların (Self-Propelled Modular Transporters) (SPMT) hidrolik süspansiyon sistemi ile tolere edebileceği aralıklara uygun şekilde tasarlanmasıdır (Şekil 6).

(a)

(b)

Şekil 6: (a) Nehrin kuzey tarafından taşıma yolları 15 m genişliğinde ve eğimi en fazla %4,00, (b) Nehri geçen taşıma yolu eğimi en fazla %2-3 (KVMGM ve DSİ arşivi, 2017-2019).

Hasankeyf'teki anıt eserlerin strüktürel bütüncül taşıma yöntemi ile taşınmasında uygulanan işlemler sırasıyla; temel kotuna yakın derinliğe kadar kazı yapılarak, yapıyı kaldırmak ve taşımak için kullanılan betonarme sistem, temele yakın yerden delikler yardımıyla taşıyıcı sistemine entegre edilmiş, oluşan taşıma plağı sistemine hidrolik krikolar üç farklı grup halinde bağlanarak yatay düzlem elde edilmiştir. Hidrolik krikolara basınç uygulamak suretiyle temelinden ayrılarak kaldırılan yapı altına sürülen lastik tekerlekli özel taşıyıcı platformlar (SPTM) üzerine yüklenmiştir. SPMT üzerine alınarak yeni konumuna kadar taşınan yapı yeni temelleri üzerine SPMT üzerine alırken uygulanan işlemler ters sırayla uygulanarak yerleştirilmiştir.

Kullanılan SPMT'lerin özellikleri³ ile en ağır yapı yükü hesaplanarak aynı sahilde bulunan Zeynel Bey Türbesi, Artuklu Hamamı soğukluk bölümü ve İmam Abdullah Zaviyesinin Türbe, Minare, Müştemilat/ Eyvan bölümleri (Fotoğraf 15) ile karşı sahilde bulunan Orta Kapı %4 eğimli ve yaklaşık 2,5 km taşıma yolundan, karşı sahilde yer alan diğer yapılar Şehabiye Medresesi (Süleyman Han Camii), çeşme, taç kapı, alçı kubbesi, Koç Cami alçı kapı ve minberi, Kızlar (Eyyubi) Camii doğu ve batı ana mekân bölümleri ve Er Rızk Caminin günümüzde harim olarak kullanılan kuzeydeki revaklı mekân bölümü ise Dicle Nehri üzerine inşa edilen köprüden geçecek şekilde %2 eğimli 5 km uzunluğunda yoldan Hasankeyf yerleşiminde oluşturulan Arkeopark alanındaki yeni konumlarına taşınmıştır (Tablo 1).

(a)

(b)

(c)

(d)

Fotoğraf 15: İmam Abdullah Zaviyesi (a), (b) Türbe Bölümünün Strüktürel Taşınması, (c) giriş yapıları ve minaresinin taşınması, (d) montaj sonrası görünüm (KVMGM ve DSİ arşivi, 2017-2019).

Taşıma işleminde uygulanan prosedürün tersi uygulanarak montaj işlemleri yapıldıktan sonra, taşıma müdahalelerinden zemin kotu üzerindeki ayıklanması, yapının ihtiyacı olabilecek mimari koruma müdahaleleri ile sunumuna ilişkin imalatlar yapılarak nihai koruma çalışmaları tamamlanmaktadır. Taşınan anıt eserlerin mimari koruma uygulamaları tamamlanmıştır. Arkeopark alanı, çevre düzenlemesi sonrası Arkeopark alanında taşınan eserler, arkeolojik buluntuların ve etnografik eserlerin sergilendiği Müze ile Yukarı Şehir'deki İç Kale bölgesinin doğal ve arkeolojik kalıntıları ile Hasankeyf kültürel mirasının sürekliliğinin sağlanmasına katkı verecektir.

3 Lastik tekerlekli özel taşıyıcı platformlar (Self-Propelled Modular Transporters) (SPMT), gelişmiş mekanik ve elektronik teknoloji ile donatılmış ağır taşıma işleri tasarlanmış özel araçlardır. 4, 5 ve 6 akslı sistemler modüler olarak bir arada kullanılabilir. Bu araçlar manevra esnekliğine sahiptir. Hidrolik süspansiyon sistemiyle üzerindeki yükü düşey yönde teker sistemi kot farklarını, zemin deformasyonlarını vb. absorbe edebilmektedir. Böylelikle üzerindeki yüke, strok kapasitesine (pistonun en alt noktası ile en üst noktası arasında aldığı mesafeye) vb. mekanik kapasiteye bağlı tasarlanan yolda platform düzlemi değişmeksizin taşıma işlemi uzman ekibinin operatörlüğünde güvenli şekilde gerçekleştirilmektedir.

Tablo 1: Tarihi Hasankeyf yerleşiminden Arkeopark alanına nakledilen kültür varlıklarına ilişkin bilgiler

Anıt	Dönem	Ağırlık	Taşıma Tarihi	Taşıma Mesafesi	Taşıma Yöntemi	Taşıma Süresi
Zeynel Bey Türbesi	15.yy Akkoyunlu	1159 ton	12.05.2017	1935m	SBTY*	4 saat
Artuklu Hamamı	İlk inşa 12. yy Artuklu-Onarım Osmanlı	1500 ton	06.08.2018	2950m	SBTY	5 saat
İmam Abdullah Zaviyesi	İlk inşa 12 yy. Artuklu-Onarım 15.yy Akkoyunlu	Zaviye 850 ton Minare 450 ton Eyvan 250 ton	Zaviye 10.09.2018 Minare 13.10.2018 Eyvan 19.10.2018	2400m	SBTY	4,5 saat
Orta Kapı	13 yy. Eyyubi	Üst Parça 113 ton Orta Parça 101 ton Alt Parça 123 ton	15-22.10.2018	4174m	BATY*	7 saat
Kızlar (Eyyubi) Cami Doğu ve Batı Bloğu	12.yy Artuklu	Batı Bloğu 2050 ton Doğu Bloğu 2300 ton	Batı Bloğu 14.12.2018 Doğu Bloğu 21.12.2018	5001 m	SBTY	8 saat
Kızlar (Eyyubi) Cami Kuzey ve Güney Duvarları		Kuzey Duvarı 300 ton Güney Duvarı 310 ton	26.11.2018-04.12.2018		BATY	
Şehabiye Medresesi (Süleyman Han Camii Taç Kapı ve Çeşme)	15.yy Eyyubi	Taç Kapı 80 ton Çeşme 110 ton	Taç Kapı 02.12.2018 Çeşme 01.12.2008	5001m	BATY	8 saat
Şehabiye Medresesi (Süleyman Han Camii) Minaresi		Yüksekliği 36 m Örgüsü 132 sıra	Sökümü 09.08.2018-19.11.2018 Kurulumu 29.11.2018-27.05.2019		BYEATY*	10 ay
Er-Rızk Cami Minaresi	15.yy Eyyubi	Yüksekliği 42 m Örgüsü 168 sıra	Sökümü 30.10.2018-24.04.2019 Kurulumu 01.06.2020-23.08.2020	4680 m	BYEATY	8ay
Er-Rızk Cami Harim Duvarı		1.Parça 235 ton 2.parça 195 ton 3.parça 245 ton 4.parça 45 ton	3 parça 05-06.01.2019 4.parça 18.12.2019		BATY	8 saat
Er-Rızk Cami Taç Kapı ve Giriş Bölümü		1550 ton	16.12.2019		SBTY	8 saat

* SBTY: Strüktürel bütüncül taşıma yöntemi, BATY: Bloklara ayırarak taşıma yöntemi, BYEATY: Birim yapı elemanlarına ayırarak taşıma yöntem

Sonuç

Taşınmaz kültür varlıklarının yerinde korunması esas olup, varlıklarını sürdürmeleri için başka bir koma taşıma, koruma ilkeleri açısından en son seçenek olarak değerlendirilmektedir. Tarihi, kültürel, sosyal ve toplumsal bir sorumluluk içinde kültürel mirasın korunması çalışmaları, günümüz koruma yaklaşımı ve ilkeleri çerçevesinde planlanmaktadır. Proje ve uygulama süreci ilgili tüm kamu kurumları, ulusal ve uluslararası koruma uzmanları, özel sektör ve bilim insanları ile birlikte, yerel idarelerinde yer aldığı tüm paydaşlarla değerlendirmeler yapılarak yürütülmektedir. Ilısu Barajı ve HES Projesi rezervuar alanında ve sudan doğrudan etkilenen Hasankeyf anıtlarının da öncelikle mevcut yerinde, su altında korunması seçeneği öncelikli irdelenmiş, yapım malzemesi, tekniği ve mevcut korunmuşluk durumları, zemin özellikleri, sudan kaynaklanacak tahribatlar gibi temel etkenler ile yapılan fizibilite çalışmalarında koruma müdahalelerin yeterli olamayacağı ortaya konulmuştur.

Bu çerçevede; Ilısu Barajı ve HES projesi rezervuar alanında kalan Hasankeyf Aşağı Şehir'deki sosyal ve kültürel değerleri ile birlikte sembolleşen anıt eserlerin her birinin malzeme ve yapısal durumu göz önüne alınarak koruma teknikleri belirlenmiş, mevcut konumları ve doku ilişkileri gözetilerek yeni Hasankeyf'te tasarlanan Arkeopark'a taşınarak, yeni yerinde kültürel sürekliliğinin sağlanması, mevcut yerinde kalanların su altında korunması ve Hasankeyf Müzesindeki arkeolojik eserlerinin sergilenmesi ile bütüncül şekilde ele alınmıştır.

Tüm çalışmaların verileri kayıt altına alınarak arşiv oluşturulmuştur. Hasankeyf anıtlarının mimari ve sanatsal değerleriyle birlikte deneyimlemeye olanak sağlayan anıt eserlerin taşınması, teknik ve bilimsel olarak ele alarak çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Hasankeyf'teki anıtlara uygulanan taşıyarak koruma yöntemlerinden "Strüktürel taşıma yöntemi" ilk kez ülkemizde uygulanmış, anıtların taşındığı Kültürel Yarımadadaki Arkeopark tasarımı yanında taşınan anıtların tarihi değerleri, fiziki koşulları ve taşınan mesafelerin nitelik ve ölçeği bakımından dünyada benzer koruma uygulamaları arasında özel bir çalışma olarak yer almıştır. Daha önce farklı alanlarda ülkemizde de uygulanmış olan gömü ortamı oluşturarak su altında koruma, yapı ya da yapı kalıntılarının birim elemanlarına ve bloklara ayırarak taşınma yöntemleri geliştirilerek Hasankeyf'teki her bir anıt özelinde değerlendirilerek, uygulama detayları belirlenmiştir. Bu çalışmada Hasankeyf'teki anıtların taşınmasına yönelik çalışmaların koruma yaklaşımı ve müdahale biçimlerinin temel prensiplerine yer verilerek, gerçekleştirilen çalışmaların bilim dünyası ile paylaşılması, bilimsel araştırmalarda incelenmesi, irdelenmesi ve değerlendirilmesi, ayrıca koruma-onarım tarihine katkı verilmesi amaçlanmaktadır.

Teşekkür

Yazarlar, Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğüne, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğüne, Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kuruluna, Bilim Komisyonu üyelerine, Hasankeyf Kazı Başkanlığına, Batman Müze Müdürlüğüne, katkı vermiş bütün bilim insanlarına, ana /alt yüklenicilik yapmış bütün firmalara, katkısı olan bütün teknik personel ve işçilere teşekkürlerini sunarlar.

Kaynaklar

1. Arşiv Kaynakları

DSİ arşivi, Ankara.

HSF-TŞ, (2014), Hasankeyf'te Bulunan Anıtların Taşıma ve Koruma Proje Yapımı İşi, teknik şartnamesi (DSİ ve KVMGM arşivi)

KMEP, (2008), Ilisu Barajı ve HES Projesi, Kültürel Miras Eylem Planı raporundan derlenmiştir, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2008, Ankara.s.10.

Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü (KVMGM) Arşivi, (2008-2018), Ankara.

KVMGM Arşivi, (2012-2015), Hasankeyf Envanterleme Çalışmaları, Ankara.

KVMGM ve DSİ Arşivi, (2015-2018a), "Hasankeyf'te Bulunan Anıt Eserleri Taşıma ve Koruma Projesi Yapımı" (Nuran Demirtaş Proje Mimarlık Ltd.), Ankara.

KVMGM ve DSİ Arşivi, (2015-2018b), "Zeynel Bey Türbesi Taşıma ve Koruma Yapımı" işi (Er-Bu İnşaat), Ankara.

KVMGM ve DSİ Arşivi, (2016), "Zeynel Bey Türbesi Taşıma ve Koruma İşi" (Er-Bu İnşaat Ticaret A.Ş. Danışman Prof. Dr. Ahmet Türer raporu) "Hasankeyf'te bulunan Zeynel Bey Türbesi'nin bütüncül taşınması ile ilgili olarak yapısal sağlık izleme ve sonlu elemanlar modelleme-analiz konularında akademik araştırma ve destek projesi, Türbe ve Külliye kalıntılarının korunması değerlendirme raporu", s.8-11.

KVMGM ve DSİ Arşivi, (2017-2019), "Hasankeyf'te Bulunan Anıt Eserleri Taşıma ve Koruma Yapımı" işi (Cumhur-Alp İnşaat), Ankara.

KVMGM ve DSİ Arşivi, (2018a), "Hasankeyf'te Bulunan Anıt Eserleri Taşıma ve Koruma Yapımı" işi (2. Etap) (Er-Bu İnşaat), Ankara.

KVMGM ve DSİ Arşivi, (2018b), "Hasankeyf'te Bulunan Anıt Eserleri Taşıma ve Koruma Yapımı" işi (3. Etap) (REM Mühendislik), Ankara.

KVMGM ve DSİ Arşivi, (2018c), "Hasankeyf'te Bulunan Anıt Eserleri Taşıma ve Koruma Yapımı" işi (4. Etap) (Er-Bu İnşaat), Ankara.

KVMGM Arşivi, (2019-2021), "Hasankeyf'te Bulunan Anıt Eserlerin Taşıma ve Koruma Tamamlanması Yapımı" işi (Er-Bu İnşaat), Ankara.

KVMGM arşivi, (2020-2021), "Hasankeyf'te Bulunan Anıt Eserlerin Taşıma ve Koruma Tamamlanması Yapımı" işi (Er-Bu İnşaat), Ankara.

2. Araştırma ve İnceleme Eserler

Ahunbay, Zeynep (1996). *Tarihi Çevre Koruma Ve Restorasyon*. İstanbul: Yem Yayınları.

Arık, M. Oluş (2003). *Hasankeyf, Üç Dünyanın Buluştuğu Kent*. Ankara; Türkiye İş Bankası Yayınları.

Baluken, Yusuf (2016). *Hasankeyf Eyyubileri (630-866/1232-1462)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Erzurum.

Başkan, Seyfi (2018). "Çoruh Barajları Suları Altında Kalan Tarihî Üç Camî'nin Taşıma Ve Rekonstrüksiyon Uygulamaları Hakkında Bir Değerlendirme". *Vakıflar Dergisi*, (49), 187-211.

Bell, Gethrude (1911). http://www.gerty.ncl.ac.uk/images/S_085b.jpg [Erişim Tarihi: 30.04.2021].

Burat, Osman (1973). "Pertek Baysungur Camii'nin Taşınması". *Vakıflar Dergisi*, (10), 289-298.

- Curtis, John Obed (1979). *Moving Historic Buildings*. Washington: U.S. Dept. of the Interior, Heritage Conservation and Recreation Service, Technical Preservation Services Division.
- Çetin, Cengiz (2013). “Arkeolojik Kazı Alanında Önleyici Koruma”. *Orhan Bingöl’e 67.Yaş Armağanı*. Ankara. 83-102.
- Erdal, Zekai (2019). “2018 Yılı Hasankeyf Kazıları”. *41. Kazı Sonuçları Toplantısı*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. (Yay. Haz.: Dr. Adil Özme), (Cilt 3), 243-245.
- Icomos Tr (b.t.). “Tüzükler”. <http://www.icomos.org.tr/> [Erişim Tarihi: 30.04.2021]
- Hamamcıoğlu, Mine Turan ve vd. (2010). “İzmir, Bergama, Yortanlı Barajı Göl Sahasında Bulunan Paşa Ilıcısı (Allianoi) Termal Yerleşmesi Koruma Projesi, İMO İzmir Şubesi Perşembe Seminerleri Programı 11 Kasım 2010”. https://www.imo.org.tr/resimler/dosya_ekler/bc416d69c9f3a1d_ek.pdf?tipi=2&tu-ru=X&sube=16. [Erişim Tarihi:30.04.2021].
- Gabriel, Albert (1933). “Mardin ve Diyarbekir Vilayetlerinde İcra Olunmuş Bir Arkeologya Seyahat Hakkında Rapor, Hasankeyf”. *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, (1). İstanbul: Maarif Vekaleti, Devlet Matbaası. 46-149.
- Gabriel, Albert (1940). *Voyages Archéologique dans la Turquie Orientale*. Paris: E. de Boccard.
- Karul, Necmi (2011). “Tarih Öncesinden Demir Çağı’na Anadolu’nun Arkeoloji Atlası”. *Arkeo Atlas Dergisi Özel Sayı*. İstanbul: Doğan Burda Dergi Yayıncılık. 5.
- Kılıcı, Ali (1987). “Hasankeyf Vakıf Eserleri”. *V. Vakıf Haftası, Restorasyon ve Vakıfların Ekonomik ve Sosyal Etkileri Semineri*. Ankara. 159-187.
- Mejia, Angel Ari Perez (2014). *An Engineering Approach for the Design of Archaeological Reburial Systems*. (Doctoral dissertation). <https://scholarcommons.sc.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3934&context=etd> [Erişim Tarihi: 30.10.2021].
- Nardi, Roberto ve Kristian Schneider K. (2013). *Site Conservation during the Rescue Excavations*. The Packard Humanities Institute, Los Altos, California. 55-70. <https://zeugma.packhum.org/pdfs/v1ch02.pdf>. [Erişim Tarihi: 30.10.2021].
- Nasıroğlu, Mehtap (2019). “Hasankeyf İmam Abdullah Camii ve Zaviyesi Vakfı (16-18. Yüzyıllar)”. *Vakıflar Dergisi*, (52), 59-73.
- Özdoğan, Mehmet (2015). “Barajlar ve Arkeoloji”. *İstanbul Teknik Üniversitesi Vakfı Dergisi*, (70), 43-48.
- Plüss, Mark ve M. Oluş Arık (2001). *Hasankeyf*. İstanbul: Tarih Vakfı.
- Schneider, Peter (2012). “Research on the Rizk Mosque of Hasankeyf: al-’Adil Sulayman and the Building Activities during his Reign”. *Publications de l’Institut Français d’Études Anatoliennes Année*. 127-146. https://www.persee.fr/doc/anatv_1013-9559_2012_act_25_1_1237. [Erişim Tarihi: 30.04.2021].
- Sevgi, Serap ve Murat Çetin ve Mesut Yılmaz (2017). “Hasankeyf Zeynel Bey Türbesi’nin Koruma ve Kurtarma (Taşıma) Projesi”. *Kâgir Yapılarda Koruma ve Onarım Semineri IX Bildirileri, 05-06 Aralık 2017*. İstanbul. 10- 37.
- Şener, Yaşar Selçuk (2008). “Türkiye’de Arkeolojik Alanlarda Mozaiklerin Korunma (ma)sı: Karar, Yöntem ve Uygulama Açısından Bir İnceleme”. *AIEMA Türkiye, IV. Uluslararası Türkiye Mozaik Sempozyumu Bildirileri Geçmişten Günümüze Mozaik Köprüsü, 6-10 Haziran 2007, Gaziantep, Bursa*. 191-195.

Uluçam, Abdüsselam (2005). *Hasankeyf Tarihi ve Arkeolojik Sit Alanı Araştırma, Kazı ve Kurtarma Projesi 2004-2005 Çalışmaları*. Ankara: T.C. Kalkınma Bakanlığı, Güneydoğu Anadolu Projesi, Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı.

_____ (2010). "Hasankeyf'in Mimarlık Tarihi". *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*. Batman. 423-455.

_____ (2013). *Hasankeyf Tarihi ve Arkeolojik Sit Alanı Araştırma, Kazı ve Kurtarma Projesi 2010-2012 Çalışmaları*. Ankara: T.C. Kalkınma Bakanlığı, Güneydoğu Anadolu Projesi, Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Odak Ofset Matbaacılık.

_____ (2017). "Hasankeyf'teki Kültürel Mirasın Bugünkü Durumu". *XX. Uluslararası Orta çağ ve Türk Dönemi Kazılar ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, 02-05 Kasım 2016*, (C. 1). Sakarya Üniversitesi Yay. 14- 36.

_____ (2020). "Hasankeyf Şehabiye Medresesi (Sultan Süleyman Külliyesi)". *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA)*, (5), 37-58.

Tekeli, İlhan (2000). "Büyük Projelerin Geliştirilmesinde ve Uygulanmasında Tarih Boyutu Zeugma Yalnız Değil". *Türkiye'de Barajlar ve Kültürel Miras*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları. 170-172.

Tuna Numan ve Burak Belge (2011). "Tarihi Hasankeyf Kenti Koruma-Geliştirme Stratejik Planı". *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma projesi 2002 Yılı Çalışmaları*. (Cilt I). Ankara: Tarihi Çevre Araştırma ve Değerlendirme Merkezi (TAÇDAM), ODTÜ. 475-493.

Tunçdilek, Necdet (1998). *Dünya Nüfus Dinamiği*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Yayını.

WCD (2001). *Heritage at Risk 2001-2002: Dams and Cultural Heritage*. <https://www.icomos.org/risk/2001/dams2001.htm#>. [Erişim Tarihi: 30.04.2021].

Yılmaz, Mesut vd. (2019). "Hasankeyf Mardinike Külliyesi Kalıntılarının Sağlamlaştırılması ve Su Altında Korunmasına Yönelik Uygulama Çalışmaları". *MASROP E-Dergi*, 13 (1), 30-51.

Yurttaş, Hüseyin (1991). *Hasankeyf Yapılarının Sanat Tarihimizdeki Yeri*. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Erzurum.

_____ (2002). "Hasankeyf'de Artuklu, Eyyûbî, Akkoyunlu ve Osmanlı Dönemi Mimari Eserleri". *Türkler*, (8,). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. 100-101.

Zengin, Burhan (2001). *Hasankeyf Tarihi ve Tarihi Eserleri*. İstanbul: Kariyer Matbaacılık.

Woolfitt, Catherine (2007). "Preventive conservation of ruins: reconstruction, reburial and enclosure". *Conservation of Ruins* (ed. John Ashurst). 147-193.

Tokat'ta İki Tarihi Külhan Kazanı*

Mehmet Sami Bayraktar **

Öz

Bu çalışmada, Tokat il merkezinde bulunan iki tarihi külhan kazanı tanıtılıp değerlendirilecektir. Kazanların ait olduğu tarihi hamamların hangileri olduğu konusunda net bir tespit yapma imkânı bulunamamıştır. Kısmen tahrip olmakla birlikte, orijinal görünümelerini büyük ölçüde korudukları anlaşılan kazanlar bulundukları yapılardan yakın geçmişte alınarak Tokat Mevlevihâne Vakıf Müzesi bahçesinde sergilenmektedir. Zengin tarihi yapı dokusuyla paralel olarak Tokat'ın geleneksel el sanatları bakımından da son derece gelişmiş olduğu görülmektedir. Bu sanatlar içerisinde bakırcılığın seçkin bir konumda olduğu görülmektedir. Dikkat çekici ölçülerdeki kazanlar, bu işçiliğin başarılı bir yansımasıdır. Tokat'taki hamamlara ait olan kazanların Osmanlı döneminde Tokatlı kazancılar tarafından imal edilmiş olabileceklerini düşünmekteyiz. Çeşitli tarihi belgeler ve yayınlar, Osmanlı devrinde Tokat'ın, başat konumda önemli bir kazancılık ve bakırcılık merkezi olduğunu işaret etmektedir. 20. yüzyılın başlarına kadar, kazan ve çeşitli bakır eşya imalatı alanında şehirde yoğun bir üretimin olduğu bilinmektedir. Sanat Tarihi literatüründe külhan kazanlarını konu olan çalışmalar son derece sınırlı olduğundan araştırmamızın alana katkı sağlamasını ümit etmekteyiz.

Anahtar kelimeler: hamam, külhan, kazan, bakırcılık, zanaat, Tokat, Osmanlı.

Two Historical Bath Boilers in Tokat

Abstract

This study aims to describe and evaluate two historical bath boilers in Tokat city center. It has not been possible to make an explicit determination as to which historical baths the boilers belong. Although partially destroyed, the boilers, which seem to have preserved their original appearance to a large extent, are recently taken from the buildings they are in and exhibited in Tokat Mevlevihane Waqf Museum's garden. In parallel with its rich historical building texture, Tokat is also highly developed in respect of traditional handicrafts. Copperwork occupies a dominant position among these arts. Boilers with remarkable dimensions are a successful reflection of this craftsmanship. We think that Tokat boilermakers during the Ottoman era may have produced the boilers for the baths at Tokat. Tokat was a notable hub of coppersmiths and boilersmiths during the Ottoman era, according to several historical texts and publications. The city is known for a thriving boiler industry until the turn of the 20th century, producing various copper items. We hope this research will contribute to the field, as the studies on bath boilers in the Art History literature are scarce.

Keywords: Bath, Boiler Room, Boiler, Coppersmiths, Craft, Tokat, Ottoman State.

* DOI: 10.16971/vakiflar.1037814

Makalenin Geliş Tarihi / Received Date: Aralık 2021 / December 2022

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Nisan 2022 / April 2021

** Doç.Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü; Samsun-TÜRKİYE;

e-mail: msami.bayraktar@omu.edu.tr / ms.bayraktar@hotmail.com; ORCID: 0000-0001-8454-4045.

Giriş

Külhan kazanlarıyla ilgili bilimsel yayın son derece sınırlıdır. Bu çalışmada literatüre henüz girmeyen iki külhan kazanı tanıtılarak Sanat Tarihi bağlamında değerlendirilecektir. Bizzat külhan kazanlarını konu alan yayınlanmış durumda bir çalışma bulunmaktadır (Bayraktar: 2017, 99-132). Hamam konulu çok sayıda bilimsel yayının birçoğunda külhan kazanlarından neredeyse hiç söz edilmemektedir. Bunun en önemli sebebi; külhan mimarisinin doğası gereği, kazanların bulunduğu külhana erişimin güç olmasıdır. Zamanla tahrip olan veya terk edilen hamamların külhan kazanlarının birçoğunun maddi değerleri nedeniyle eritilerek paraya çevrilmesi suretiyle birçok hamamın özgün kazanı ortadan kalkmış haldedir. Hamamların ısınma tertibatı gibi teknik ayrıntılarla ilgili birkaç yayında (Önge: 1995; Tayla, 2007: 135; Akar, 2021: 193-224) külhan kazanlardan genel anlamda söz edilmektedir. Tarihi külhan kazanlarının ayrıntılı bir şekilde tek tek belgelenerek tanımlanması ve değerlendirilmesi hususunda çalışmalara ihtiyaç bulunmaktadır. Geleneksel sanatlarımızın birçok alanında yayın ve belgeleme çalışması yapılmasına karşın bu alanda bir boşluk olduğu görülmektedir. Bu makale ile belirtilen eksikliğin giderilmesine katkı vermek amaçlanmıştır.

Hamam konulu çalışmaların bazılarında görülen külhan kazanlarıyla ilişkili değerli bazı tanımlama ve tespitlerden yararlanılmıştır. Çalışmamız, maden sanatımızın ve mimarimizin bir parçasını oluşturan külhan kazanları hakkında bir başlangıç aşamasında görülebilir. Zira pek çoğu ortadan kalksa da halen müzelerde veya tarihi hamamlarda kullanılır vaziyette veya başka şekilde mevcut bulunan kazanlar araştırılarak konuyla ilgili kapsamlı bir tanıtım ve değerlendirme yapılabilir.

Kazanlar Tokat il merkezinde ait oldukları hamamlardan alınarak müze bahçesinde sergilenmektedir. Kazanların tarihçeleri, fiziki ve teknik özellikleri üzerinde durulmuş, külhan kazanlarıyla ilgili bir değerlendirmeye varılmak hedeflenmiştir. Kazanların ait olduğu hamamları belirlemek mümkün olmamıştır. Ait olabileceği yapılar olması bakımından il merkezindeki hamamlara, kazanların imal tarihlerine dair fikir vermeleri bağlamında göz atmak gerekmektedir.

1. Geleneksel Tokat Bakırcılığı ve Osmanlı Döneminde Tokat'ın Ticari Konumu

Tokat bölgesine ait buluntular, çok eski çağlardan itibaren bölgenin madencilik faaliyetleri yönünden son derece ileri bir düzeye ulaştığını kanıtlamaktadır. Tokat'a bağlı Erbaa ilçesine 28 km. mesafede bulunan Gümüşlük eski madenlik mevkiindeki madencilik faaliyetlerinin, takriben M.Ö. 4.'üncü bin yılı başlarından itibaren işlevini binlerce yıl süreyle devam ettirmiş olan Anadolu'ya ait tek buluntu yeri olduğu bildirilmektedir (Kaptan, 1979: 161). Buradaki bakır mineralizasyonunun, Anadolu'da bilinen en eski bakır madenciliğine işaret ettiği, bu nedenle yalnız Türkiye madencilik tarihi için değil, dünya madencilik tarihine katkısı olan bir örnek olduğuna dikkat çekilmektedir (Kaptan, 1979: 161). Tokat'a bağlı Almus-Bakımlı (Mamo) köyündeki Eski Tunç Çağını (MÖ. 3000-2000) kapsayan ve çağın teknik koşullarına göre yapılan başarılı bir ergitme sonucu açığa çıkmış cüruflardan oluşan bakır cüruflu deposu, Anadolu'da eski metalürjinin en eski ve ilk buluntusu olarak saptanmıştır (Kaptan, 1979: 161). Şu halde Tokat yöresinin milattan önce 4. veya 3. binden itibaren son derece gelişmiş bir metalürji tekniğine sahip olduğu söylenebilir (Kaptan, 1979: 150 -162; Açikel: 2012, 221). Belirtilen dönemlerden itibaren önemli ticaret yollarının kesiştiği bir konumda bulunması dolayısıyla ekonomik değeri yüksek olan maden işleme işlemleriyle ilintili mesleklerin Tokat yöresinde süreklilik gösterdiği, bu durumun Bizans ve Roma döneminden sonraki Türk devri için de geçerli olduğu kabul edilebilir (Tızlak, 1995: 644-647, 658; Açikel: 2012, 221). Bakır, çok çeşitli ev ve mutfak eşyası imalatında, silah sanayiinde, özellikle top ve tüfek yapımında kullanılan tunç ve piring dökümünde, 18. yüzyıl sonlarından itibaren savaş gemilerini kaplamak üzere levha imalinde ve daha birçok alanda, büyük miktarlarda talep edilen değerli bir maden konumundadır (Genç, 1987: 164).

Tokat'ta Osmanlı döneminde sanayi alanında; dokumacılık (pamuklu dokuma, basma imalâtı ve ipek üretimi), dericilik ve deriyle ilgili sanat dalları yanı sıra bakırcılık ve bakır eşya imalâtçılığı ileri bir düzeydedir (Genç, 1987: 149). Osmanlı döneminde Tokat, bakır cevheriyle¹ değil de özellikle bakırı işleyen kalhânesi ve bakırdan yapılan eşyaları ile ünlü bir şehirdi. Osmanlı döneminde Tokat'ta bakır eşya üretimi ve esnafın faaliyetleri 16. yüzyılın sonlarına kadar gitmesine rağmen, 17. yüzyılda alet imali ve bakır eşya imalâtının dikkat çekecek düzeyde gelişmiş konumda olduğu, bakır eşya üretiminde asıl gelişimin 18. yüzyılın ortalarından itibaren başladığı görülmektedir (Genç, 1987: 145-169; Tızlak, 1995: 644-645; Beşirli, 2004: 10). Ancak yörenin her ne kadar belgelerle açık bir şekilde belirleme imkânı bulunmasa da bakırcılığın Tokat'ta Ortaçağ döneminde de iyi bir konumda olduğu söylenebilir (Belli ve Kayaoğlu, 1993: 179). Tokat Osmanlı döneminde yalnız metalürji ve bakır eşya üretiminde değil, aynı zamanda bakır ticaretinde de en önemli merkez haline gelmiştir (Genç, 1987: 165; Beşirli, 2004: 9-10). Tokat, bakır metalürjisi ile ticaretinin merkezi olarak geliştikçe, eskiden beri ünlü olan bakır eşya yapımı da gelişmesini hızlandırarak şehrin en başat imalât sanayi alanı haline gelmiştir (Genç, 1987: 165). Tokat kalhânelerine ham bakır, 17. yüzyılda Kastamonu Küre'den, 18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren ise Ergani'den getirilmeye başlanmıştır. Ergani'de çıkarılan ve Tokat'taki kalhânelerde mamul hale getirilen bakır, Avrupa pazarlarında "Tokat bakırı" olarak rağbet görmüştür (Beşirli, 2004: 11).

Çeşitli tarihi belgelere dayanarak Osmanlılar zamanında Tokat'ta 17. yüzyıl başında bir kalhânenin bulunduğu ilerleyen yıllarda bu sayının dörde çıktığı, 1792 yılı itibarıyla Tokat ve Diyarbakır Kalhâneleri haricindeki diğer kalhânelerin kapatıldığı görülmektedir (Asarkaya, 2019: 269-70). Tokat'ta yapılan bakırdan mamül kapların ihraç edildiği, 1828 yılı kayıtlarına göre şehirde 33 bakırcı, 55 kazancı, 7 dökmeci, 14 kalaycı esnafı bulunduğu, fakat zamanla kalhânenin Batı'da gelişen yeni tekniklere göre geri kalması nedeniyle kapanmış olduğu görülmektedir (Asarkaya, 2019: 270). 18. yüzyılın ortalarında Ergani bakır madeninin nihaî tasfiye için Tokat kalhânesine sevkine başlanması ile Tokat'ın bakır metalürjisinde ülkenin en büyük merkezi haline geldiği, kalhânede elde edilen saf bakırın bir bölümünün kara yoluyla ya İzmit ya da Samsun İskelesi'ne, oradan gemilerle İstanbul'a gönderildiği, diğer bir bölümü şehirdeki bakır eşya imalâtı için ayrıldığı, kalanın öteki bölgelere gönderildiği görülmektedir (Açıkel, 2012: 221).

17. yüzyıl ortalarında Tokat'ı ziyaret eden Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesinde geçen "Memdûhât-ı sanayii: Beyaz penbe bezi, cam taşları diyâr-ı Lahorda yapılmaz. Güyâ altın gibi mücellâdır. Kalemkârî basma yorgan yüzü, münakkaş perdeleri, kazancı kârından sahan ve tencereleri, kalemkârî evânî işleri gâyet memdûhdur." şeklindeki ifadelerden bakırcılık ve kazancılığın şehrin övgüye değer sanayi işlerinden olduğu anlaşılmaktadır (Koprman, 1987: 52).

Eylül 1701'de Erzurum'dan Tokat'a gelen Tournefort, ipek ticaretinin oldukça iyi durumda olduğunu, ancak Tokat'ın asıl büyük ticaretinin "bakır kap kacaklar alanında; tencereler, taslar, fenerler, şamdanlar" olduğunu, çok iyi işlenen bu eşyaların İstanbul'a ve Mısır'a gönderildiğini, Tokat'ı Anadolu'nun ticaret merkezi saymak gerektiğini ifade etmektedir (Tournefort, 2013: 222-223; Beşirli, 2004: 10-11; Öztürk, 1987: 78). Tokat'ın önemli bir ticarî kavşak ve bütün Anadolu ile bağlantısı bulunan bir mübadele merkezi konumunda olması nedeniyle 1708-1846 yılları arasında, Anadolu'daki iç gümrük merkezinden biri haline geldiği² görülmektedir (Açıkel, 2012: 222).

18. yüzyılın sonlarında bir Osmanlı yazarı olan İnciciyan'ın Tokat hakkındaki: "Sanayi bakımından Tokat'ı

1 17. yüzyılda Anadolu'da bakır üretilen başlıca yataklar Kastamonu'ya bağlı Küre ile Gümüşhane olmuştur (Genç, 1987: 163).

2 "Ticarî hayatın yoğunlaşması ve özellikle Hind, Acem, Bağdat, Basra, Diyarbakır, Halep ve Erzurum'dan kalkarak İstanbul'a geçen tüccarların pazarlayacakları mallarının gümrüğünü, alışı geldiği şekilde burada ödedikten sonra diledikleri yerde satma kuralına uymayarak, gümrük vergisinden kaçmak amacıyla talî yollardan Anadolu'nun iç kesimlerine sapmaları üzerine 1710'da Tokat'da bir "Kara Gümrüğü kurulmuştur" (Öztürk, 1987: 79-80).

bakırcı veya kazancılar şehri saymak yerinde olacaktır; çünkü orada yapılan bu imâlat güzelliği ile bütün Osmanlı ülkelerinde şöhret kazanmış olup, Tokat'ın bakır kapları, sinileri, mangalları, kazanları vs. Erzurum'a. İstanbul'a, Amasya'ya, Samsun'a ve diğer vilayetlere sevk edilir" şeklindeki sözleri (Polanyalı Simeon, 2016: 240), Tokat bakırcılığının ileri düzeyine işaret etmektedir. Bu yıllarda bakırcılık, şehrin en önemli sanayi kolu durumundadır.

1808'de Tokat'ı gezen seyyah James Morier'in, bakır eşya yapımı ile ilgili olarak Tokat'ta bakırcılıkla uğraşan 300 dükkân bulunduğunu, Osmanlı memleketlerine bakır eşyanın buradan dağıtıldığını ve "şehre ününü veren yegâne sanayi dalı" olduğunu belirttiği görülmektedir (Beşirli, 2004: 11). 19. yüzyılın ilk yarısında şehirdeki kalhânelerde 1000 kadar işçinin çalıştığı ve yılda 1000 ton kadar bakır üretildiği, 1826 yılında şehri ziyaret eden Fransa'nın Trabzon konsolosu V. Fontainer'in, bakır eşya üretiminin şehrin en büyük sanayi kolu olduğunu ifade ettiği görülmektedir (Belli ve Kayaoğlu, 1993: 180-181). Tokatlı bakır ustalarının, Anadolu'nun çeşitli şehirlerindeki boya, barut vb. imalâthanelerin ihtiyaç duyduğu sanayi tipi kazanları imal ettikleri anlaşılmaktadır. 1830'da Konya için 500 kazan imal edildiği (Belli ve Kayaoğlu, 1993: 181), 1831 yılında Rusya ile yapılan ticaret antlaşmasında ihraç edilecek mamul maddeler arasında bakırcılık, ipekçilik ve deri imalâtı ürünler görülmektedir (Öztürk 1987: 79).

1880'lerde milletlerarası sergilerde ödüller alarak Tokat'ın adını duyuran bakırcılığın müteakip yıllarda gerilemeye başladığı, bunda ekonomik ve teknolojik gelişmelere ayak uyduramayıp 1880'lerin sonuna doğru kapanan kalhânenin de payının olduğu görülmektedir (Belli ve Kayaoğlu, 1993: 182-183; Açıknel, 2012: 222). Tokat'ın 17. yüzyıldan beri taşıdığı bölgeler arası ticaret merkezi olma niteliğini kaybetmesi, ticaretin bir liman şehri olan Samsun'a kayması ve Tokat'ta 1710 yılında kurulan Kara Gümrüğü'nün 1846'da kaldırılması sonucu Tokat ticaretinin gelişmesinin durduğu ve bir tür yerinde sayma günlerinin başladığı görülmektedir (Öztürk, 1987: 80). Kabaca 17-19. yüzyıl arasında Anadolu'nun sanayi ve ticaret merkezi olarak yükselen Tokat bundan sonra gerilemiş ve eski konumunu kaybetmiştir³.

2. Külhan Kazanlarının Ait Olabileceği Hamamlar

Tokat il merkezinde Soğukpınar mahallesinde bulunan, 2005 yılında restore edilen ve 2006 yılında Müzeye dönüştürülen Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne bağlı Tokat Mevlevîhâne Vakıf Müzesi bahçesinde, basitçe avlu duvarına yaslanmış halde sergilenen kazanların müzeye hangi tarihte, hangi yapılardan getirildiği konusunda Vakıflar Bölge Müdürlüğü nezdinde yapılan araştırmalardan resmi bir kayıt bulunamaması nedeniyle sağlıklı bir bilgi edinilememiştir. Vakıflar Bölge Müdürlüğü yetkililerinin ifadelerine göre kazanlar biri -hangisi olduğu bilinmiyor- Sultan Hamamı'ndan olmak üzere il merkezindeki hamamlardan restorasyonlar sırasında bulundukları yapılardan alınarak şimdiki yerlerine getirilmiştir (Fotoğraf 1-3). 1737 ve 1792'de Tokat'ta büyük yangınlar meydana geldiği görülmektedir (Açıknel, 2012: 220). Bu yangınlarda külhan kazanlarının bulunduğu hamamların ve kazanların zarar görmüş olabileceği düşünülebilir de yangınların hamamlarla olan ilgisiyle ilintili bir belgeye rastlanılmamıştır.

3 Ayrıntılı bilgi için bkz. Genç, (1987: 162-169.)

Fotoğraf 1: Külhan kazanlarının sergilendiği Tokat Mevlevîhâne Vakıf Müzesi (sarı alan) ve yakın çevresinin uydu görünümü – Kazanların bulunduğu kesim kırmızı çemberle gösterilmiştir (<https://earth.google.com>).

Fotoğraf 2: Külhan Kazanlarının Sergilendiği Tokat Mevlevîhâne Vakıf Müzesi (Kazanların bulunduğu kesim kırmızı çemberle gösterilmiştir)

Fotoğraf 3: Tokat Mevlevîhâne Vakıf Müzesi'nde Bulunan Külhan Kazanları (Büyük Kazan (solda) Küçük Kazan (sağda))

Tokat il merkezinde günümüze ulaşan altı, yıkıldığı bilinen altı hamam bulunmaktadır (Tablo 1). Bunların inşa tarihleri 13. yüzyılın başı (Anadolu Selçuklu) ve 1856 (Osmanlı) yılları arasındadır. Külhan kazanlarının belirtilen zaman aralığında bu hamamlar için imal edilmiş olabileceği düşünülebilir. Ancak külhan kazanlarının zamanla çeşitli nedenlerle tahrip olup tamir veya yeniden imal edilebilecekleri ihtimali de akılda tutulmalıdır. Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde geçen hamamlar, yukarıda sayılan hamamları da kapsayarak ismen şu şekildedir: Pazarcık (Şara Küsdü) Hamamı, Pervane Hamamı, Ali Paşa Hamamı, Tahte'l-Kal'a Hamamı, Sultan Hamamı, Bey Hamamı, Çerçiler Hamamı, Çay Hamamı, Mevlevi Hane Hamamı, Çanığır-oğlu Mahmûd Paşa Hamamı ve Ağacık Hamamı (Koprman, 1987: 49). Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nden naklen kaydedilen: "cümle ehl-i beledin rivayetleri üzere «cem'-i saraylarda ve hânedânlar-da cümle binkırkbeş adet saray ve sair ma'dûd büyü-tü ra'nâda hammâm-ı mahsûs ve a'yân ve eşrâf gusûlhanelerimiz var» diye kibârları kesb-i fahrederler. Hakkâ ki bazı sarayda ikişer, üçer hamam vardır." şeklindeki ifadelerle (Koprman, 1987: 48-49) bakılarak Tokat'ta çok sayıda saray ve konak hamamının bulunduğu anlaşılmaktadır.

Pervane Hamamı: İl merkezinde Taş Han'ın yakınında bulunan hamamın Selçuklu veziri Muinüddin Süleyman Pervane'nin vakfı olduğu, takriben 1275 yıllarında Muinüddin Pervane Süleyman tarafından yaptırıldığı, 16. yüzyıl sonu veya 17. yüzyıl başlarındaki depremde sonra tadilat geçirdiği görülmektedir (Önge, 1995: 246; Eravşar, 2004: 15-16).

Sultan Hamamı: İl merkezinde Suiçmez mahallesinde Eski Kalhane sokağı üzerinde bulunan inşa tarihi bilinmeyen hamamın ilk inşasının 13. yüzyıl başlarına kadar Selçuklu dönemine kadar indiği fakat sonra Osmanlı döneminde kapsamlı bir tamir gördüğü tahmin edilmektedir (Eravşar, 2004: 21-27).

Mevlevîhâne Hamamı: İl merkezinde Behzat Camisi'nin doğusunda bulunan hamam Mevlevîhâne'nin bir parçası olarak inşa edilmiştir. İlk inşası Selçuklu devrine kadar giden ve sonradan tahrip olan Mevlevihene'nin 1638 yılında yeniden inşa edildiği ve hamamın bu yeni Mevlevîhâne'ye gelir getirmesi amacıyla inşa edildiği bilinmektedir (Eravşar, 2004: 17-20; Gündoğdu vd. 2006: 259).

Mustafa Ağa Hamamı: İl merkezinde Takyeciler Camisi yakınında bulunan hamamın 14. yüzyıl başlarında inşa edildiği bilinmektedir (Eravşar, 2004: 43,50).

Paşa Hamamı: İl merkezinde İvaz Paşa mahallesinde bulunan hamam kapısı üzerinde bulunan inşa kitâbesine göre 1435 yılında yapılmıştır (Eravşar, 2004: 71-77).

Tahtakale Hamamı: Eski Kasaplar caddesi üzerinde bulunan ve 1970’li yıllarda yıkılan hamamın inşa kitabesine göre 1485 yılında inşa edilmiştir (Eravşar, 2004: 120-121).

Ali Paşa Hamamı: İl merkezindeki Ali Paşa külliyesinin bir parçası olarak diğer yapılarla birlikte 1572 yılında inşa edilen hamam, tezkirelere göre Mimar Sinan yapısıdır (Eravşar, 2004: 87-95).

Şehreküstü Hamamı: İl merkezinde bulunan ve 1930 yılında mevcut olduğu anlaşılan (Eravşar, 2004, 122) fakat sonradan yıkılan hamamın inşa tarihi bilinmemektedir. Evliya Çelebi Seyahatnâmesi’nde Şâre Küsdü ve Bazarcık adlarıyla geçen (Koprman, 1987: 48) hamamın Evliya Çelebi’nin şehri ziyaret ettiği 1655-56 yılından önce yapıldığı anlaşılmaktadır.

Çay Hamamı: İl merkezinde bulunan ve 1992 yılında yıktırılan (Eravşar, 2004: 122) hamam, Evliya Çelebi’ye göre fakir hamamıdır. Yapının inşa tarihi bilinmemekle birlikte Evliya Çelebi’nin şehri ziyaret ettiği 1655-56 yılından önce yapıldığı anlaşılmaktadır.

Küçük Hamam: Çekenli adıyla da bilinen ve il merkezinde bulunan hamamın yakın zamanlarda yıkıldığı (Eravşar, 2004: 123), yeri ve inşa tarihi konusunda net bir bilgi bulunmadığı görülmektedir.

Huruç Hamamı: İl merkezinde Latifoğlu Konağı yakınında olduğu bilinmekle birlikte (Eravşar, 2004: 123), yeri ve ne zaman yıkıldığı konusu net bir şekilde bilinmeyen hamamın inşa tarihi belirlenememiştir.

Marisa Hamamı: İl merkezinde olduğu ve 1958 yılında yol inşası için yıkıldığı bilinen hamamın 1856 tarihli bir kitabeye sahip olduğu bildirilmektedir (Eravşar, 2004: 123).

Tablo 1. Tokat İl Merkezinde Bulunan Hamamlar (Kronolojik Sırayla)⁴

Sıra	Hamamın Adı	İnşa Tarihi	İlk İnşa Dönemi - Yenileme	Mevcut / Yıkılmış
1	Sultan Hamamı	13. yüzyıl başları	Anadolu Selçuklu (Osmanlı Döneminde Yenilenmiş)	Mevcut
2	Pervane Hamamı	1275 yılı dolay	Anadolu Selçuklu (Osmanlı Döneminde Yenilenmiş)	Mevcut
3	Mevlevihâne Hamamı	?	Anadolu Selçuklu (Osmanlı Döneminde Yenilenmiş)	Mevcut
4	Mustafa Ağa Hamamı	14. yüzyıl başları	Osmanlı	Mevcut
5	Paşa Hamamı	1435	Osmanlı	Mevcut
6	Tahtakale Hamamı	1485	Osmanlı	Yıkılmış
7	Ali Paşa Hamamı	1572 dolay	Osmanlı	Mevcut
8	Şehreküstü Hamamı	1655-56’dan önce	Osmanlı	Yıkılmış
9	Çay Hamamı	1655-56’dan önce	Osmanlı	Yıkılmış
10	Küçük Hamam	?	Osmanlı	Yıkılmış
11	Huruç Hamamı	?	Osmanlı	Yıkılmış
12	Marisa Hamamı	1856	Osmanlı	Yıkılmış

3. Tokat’ta İki Tarihi Külhan Kazanı

Tokat’ta il merkezinde yaptığımız bir gezi esnasında yerinde gördüğümüz kazanlardan başka bir külhan kazanının varlığı hakkında herhangi bir bilgi edinilememiştir. Tokat’ta bulunan Kültür Bakanlığı’na ait Tokat Müzesi, Tokat Belediyesi’ne ait Tokat Şehir Müzesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü’ne bağlı Tokat Mevlevihâne Vakıf Müzesi ile diğer bazı müzelerde başka bir kazan bulunamamıştır.⁵

⁴ Tablodaki bilgiler Eravşar’a göredir (Eravşar, 2004).

⁵ Çalışmamızda mevcut hamamların külhanlarına girilerek kazanların yerinde incelenmesi gibi bir araştırmaya da girilmeyerek sadece sözünü ettiğimiz iki kazan incelenmiştir.

3.1. Büyük Külhan Kazanı

Külhan kazanlardan biri diğerinden büyük olduğundan eserler “büyük” ve “küçük” şeklinde isimlendirilmiştir. Yukarıda değinildiği üzere külhan kazanının ait olduğu yapı bilinmemektedir. Bulunduğu yere nereden/hangi hamamdan ve ne zaman getirildiği konusunda bir kayıt tutulmadığına ve yetkililerin iki kazandan birinin Sultan Hamam'dan restorasyon sırasında yerinden sökülerek getirildiği şeklindeki daha önce değindiğimiz ifadelerine binaen diğerinden büyük olan bu kazanın Sultan Hamamı'ndan getirilmiş olabileceği ihtimali bulunmaktadır.

Eravşar, hamamın ilk inşasının plan özellikleri itibarıyla 13. yüzyıl başına Anadolu Selçuklu devrine kadar indiğini ve Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde hakiki Sultanların hamamı olduğu şeklindeki kayıta dikkat çekerek yapının Selçuklu Sultanlarına izafeten bu ismi almış olabileceğini değerlendirilmektedir (Eravşar, 2004: 26-27). 1576 tarihli bir vakıf kaydında; yakınında bulunan ve Anadolu Selçuklu devrinde 1154-64 tarihlerine verilen Yağbasan Medresesi'nin vakıf kayıtları arasında sayılan hamamın 1835, 1851 ve 1930 yıllarında onarım geçirdiği belirtilmektedir (Eravşar, 2004: 27). Yapı birkaç yıldır devam eden kapsamlı bir onarım geçirmektedir.

Alışıldık dairevi şekildeki külhan kazanı dövme tekniğiyle hazırlanan tek parça büyük bakır bir levhadan imal edilmiştir. Kazan, bazı külhan kazanlarında görülen dip (kaide) ve kasnak diye nitelendirilebileceğimiz iki parçalı bir gövdeye sahip olmayıp tek bir levhadan imal edilmiştir (Şekil 1-4, Fotoğraf 4-6). Belirttiğimiz şekliyle kazanı “yayvan tip” şeklinde sınıflandırmayı tercih etmekteyiz. Orta kesiminde 25 cm derinliğinde bir “alev bombesi” bulunan kazanın kesiti (profil görünümü) kenarları hafif kıvrımlı yayvan şekildedir.

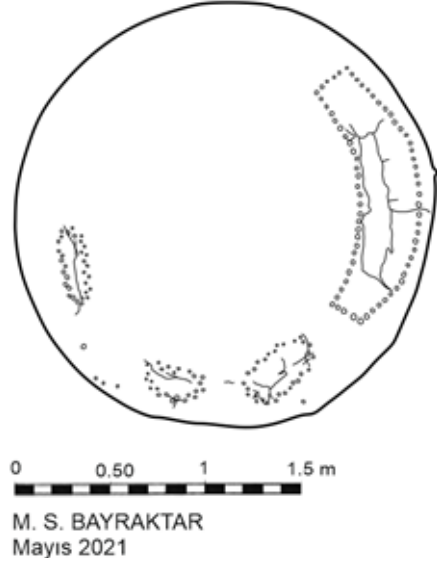
Kazanı oluşturan levhanın kalınlığı 5-7 mm arasında değişmektedir. Zamanla tahrip olarak incelen ve yama yapılan bazı kesimlerinde levha kalınlığı 3.2 mm'ye düşmektedir. Muntazam düzgün daireye yakın şeklindeki kazanın çapı, 2.20 m'dir (Şekil 3, Fotoğraf 11-12). Gövdenin ağız kenarına doğru 32-34 cm genişlikte bir kıvrım ile bunun da ucunda 8-10 cm arasında değişen bir başka dış kıvrım bulunmaktadır. Son derece yalın bir görünüm veren kazanın iç ve dış yüzeylerinde yer yer bakır yeşili oksitlenmeler görülmektedir (Fotoğraf 4,7-11). Kazanın su ile temas ettiği iç (su) yüzünde suyun bıraktığı kireç tabakasının büyük ölçüde döküldüğü ancak bazı kesimlerde bu tabakanın 7 mm kalınlıkta olduğu seçilebilmektedir.

Hepsi ağız kenarına yakın olmak üzere kazanın dört ayrı yerinde tamir için yapılmış yama ve yama yerleri bulunmaktadır (Fotoğraf 5-23 Şekil 1-2). Yama levhalarının ikisi yerinde iken diğer ikisi dökülmüş / kayıp haldedir. Ana levhada olduğu gibi dövme tekniğinde imal edilen bakır yama levhaları, kazanın ana levhasına iri vidalı perçinler tutturulmuştur (Fotoğraf 16-17,20-21). Bu tamir işinin ne zaman yapıldığı belli değildir. Ancak vidalarının görümüne bakarak Cumhuriyet devrinde yapıldıkları söylenebilir. Ana levhanın yamaların bulunduğu kesimlerinde, zamanla tahrip olmasından dolayı, yer yer incelendiği (3.2 mm) ve iri veya kılcal yarılmalara meydana geldiği dikkat çekmektedir (Fotoğraf 7-15,18-19,22-23). Yamukça şekillerdeki yama/yama yerlerinin ebatları değişmektedir. Yama yerleri 72x14, 40x20, yamalar 41x14, 32x18 cm ölçülerindedir. Yamalarda zamanla yer yer paslanmış halde bulunan demir vidalar görülmektedir (Fotoğraf 16-17,20-21). Yama yerlerindeki perçin deliklerinin çapları çok önemsiz farklar göz ardı edilerek 11 mm'dir (Fotoğraf 12-13). Yama levhaları kazanın su yüzünde bulunmaktadır. Bu yüzde ana levhanın üzerine konularak açılan deliklerden vidalar geçirilmiş, vida başları kazanın alev yüzünde, somunlar su yüzünde kalacak şekilde yama işi gerçekleştirilmiştir.⁶

⁶ Yamaların neden ve nasıl söküldüğü belli değildir. Belki vaktiyle yapılan yamaların iş görmez olması veya kazandaki yarılmalara yama yerlerini geçerek ilerlemesi üzerine ikinci bir tamir için yamaların ikisi sökülmüşken tamir işi bu aşamada terkedilmiş olabilir.

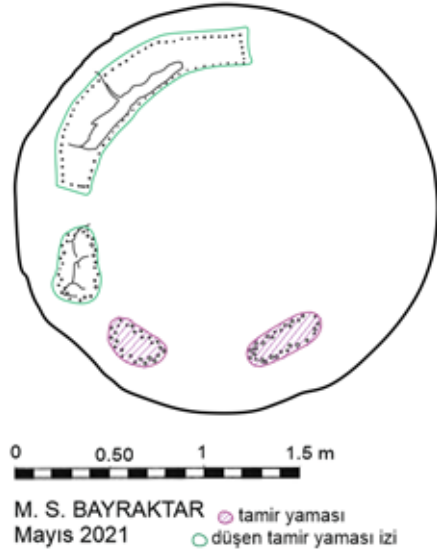
Fotoğraf 4: Büyük külhan kazanı dış (alev) yüzü (ateşe temas eden yüz).

Şekil 1: Büyük külhan kazanı dış (alev) yüzü cephe görünüşü.

Fotoğraf 5: Büyük külhan kazanı iç yüzü (suya temas eden yüz).

Şekil 2: Büyük külhan kazanı iç (su) yüzü cephe görünüşü.

0 0.50 1 1.5 m

M. S. BAYRAKTAR
Mayıs 2021

0 0.50 1 1.5 m

M. S. BAYRAKTAR
Mayıs 2021

Fotoğraf 6: Büyük külhan kazanının yandan görünümü.

Şekil 3-4: Büyük külhan kazanı kesiti (üstte) ve yandan görünüşü (altta).

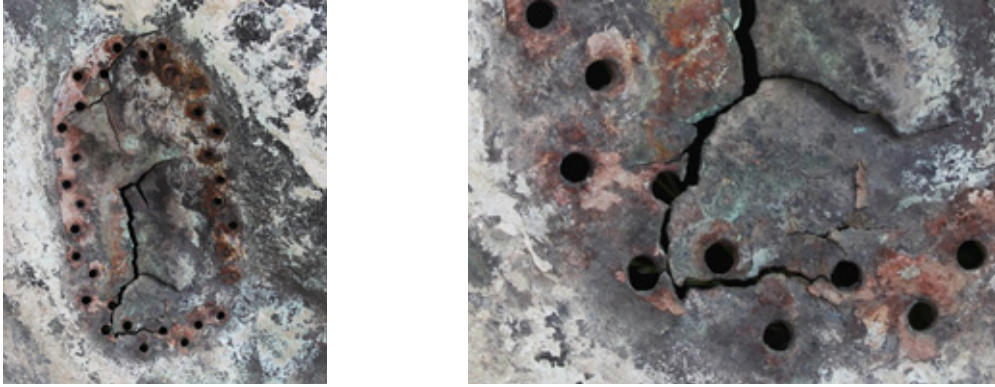
Fotoğraf 7: Büyük kazandaki 1. yama bölgesinin su yüzü ayrıntısı.

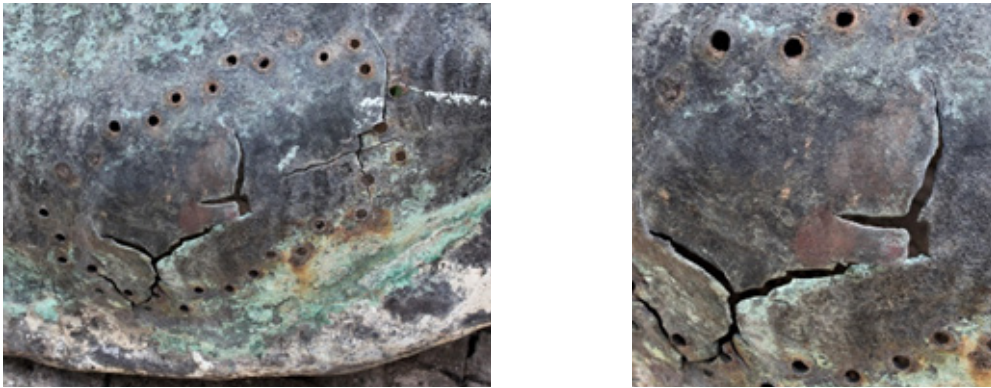
Fotoğraf 8-9: Büyük kazandaki 1. yama bölgesinin (yama yeri) su yüzü ayrıntıları.

Fotoğraf 10-11: *Büyük kazandaki 1. yama bölgesinin alev yüzü görünümüleri.*

Fotoğraf 12-13: *Büyük kazandaki 2. yama bölgesi (yama yeri) su yüzü görünümüleri*

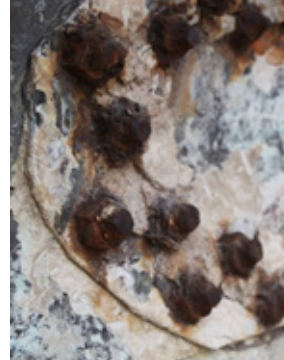
Fotoğraf 14-15: *Büyük kazandaki 2. yama bölgesinin alev yüzü görünümüleri*

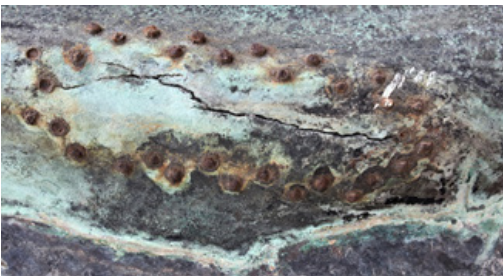
Fotoğraf 16-17: Büyük kazandaki 3. yama bölgesi (yama) su yüzü görünümüleri

Fotoğraf 18-19: Büyük kazandaki 3. yama bölgesinin alev yüzü görünümüleri

Fotoğraf 20-21: Büyük kazandaki 4. yama bölgesinin (yama) su yüzü görünümüleri

Fotoğraf 22-23: Büyük kazandaki 4. yama bölgesinin alev yüzü görünümüleri.

3.2. Küçük Külhan Kazanı

Ait olduğu yapı ve şimdiki yerine ne zaman geldiği bilinmeyen külhan kazanı diğerinin yanında duvara yaslı vaziyette muhafaza edilmektedir (Fotoğraf 3). Dairevi şekildeki külhan kazanı, dövme tekniğiyle hazırlanan yedi adet bakır levhalardan imal edilmiştir. Küçük külhan kazanı, bazı külhan kazanlarında görülen dip (kaide) ve kasnak diye nitelendirebileceğimiz iki parçalı bir gövdeye sahip olmayıp; büyük kazanda da olduğu gibi “yayvan tip” bir kazandır (Şekil 5-8, Fotoğraf 24-27).

Külhan kazanı 6.5-8.2 mm arasında değişen kalınlıkta birbirlerine çivili perçinlerle tutturulan yedi adet bakır levhadan oluşmaktadır (Şekil 5-8, Fotoğraf 24-27). Zemine oturan taban (dip) kesimi ortada yukarıya doğru 29 cm. kadar bombe yaparak yükselen tek bir levhadır (Şekil 5-8, Fotoğraf 24-27). Bu levhanın etrafını çepeçevre saran diğer altı levha, taban levhasının bombeli eğimini devam ettirdikten sonra düzleşerek kazanın ağız kenarını oluşturur.

Muntazam düzgün daireye yakın şeklindeki kazanın çapı, 1.38 – 1.42 m arasında değişmektedir. Kazanın kasnak kesimindeki tüm levhaları birbirlerinin ve taban levhasının üzerine bindirilerek iri başlı çivili perçinlerle birleştirilmiştir (Fotoğraf 27-31). Dairevi şekilli taban levhasının çapı 92 cm’dir.

Son derece yalın bir görünüme sahip kazanın iç (su yüzü) ve dış (alev yüzü) yüzeylerinde yer yer bakır yeşili oksitlenmeler görülmektedir. Kazanın su yüzünde suyun bıraktığı kireç tabakasının büyük ölçüde döküldüğü ancak bazı kesimlerde bir hayli kalın olduğu (1 cm kadar) görülmektedir (Fotoğraf 24,27,29).

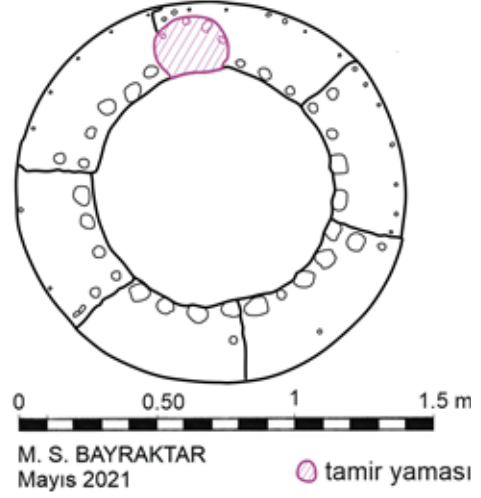
Kazanın ağız kesiminde 29 x 27 cm ebadında yarım daire şeklinde bir dövme bakır yama levhası bulunmaktadır (Fotoğraf 5,29). Tamir gerektirecek şekilde tahrip olması nedeniyle bu işe ihtiyaç duyulduğu anlaşılmaktadır. Yama levhası, kazanın ana levhasına iri başlı çivili perçinlerle tutturulmuştur (Fotoğraf 27-28,30-31).

Kazanın ağız kesiminde iki ayrı yerde birer adet 6-7 cm çapında küçük dövme demir halka bulunmaktadır. Bakır levhaya açılan delikten geçirilerek su yüzünde halka (daire) şeklinde, alev yüzünde ise uç kısımları iki zıt yöne eğilip çekiçle dövülerek ve perçinlenerek ana levhaya sabitlenmiştir (Fotoğraf 32-34).

Kazanın alev yüzünde çivi başları (kabaralar) küçük ve büyük ölçülü olarak iki farklı şekildedir. Bunlar kazanın görüntüsüne bir nebze hareket katmaktadır (Fotoğraf 24-25, Şekil 5-6). Kabara çapları küçüklerde 19-32 mm, büyüklerde 60-88 mm aralığındadır. Kabaraların levha yüzeyinden yükseklikleri küçüklerde 10 mm civarında iken, büyüklerde 18-22 mm arasında değişmektedir (Fotoğraf 28,30-31).

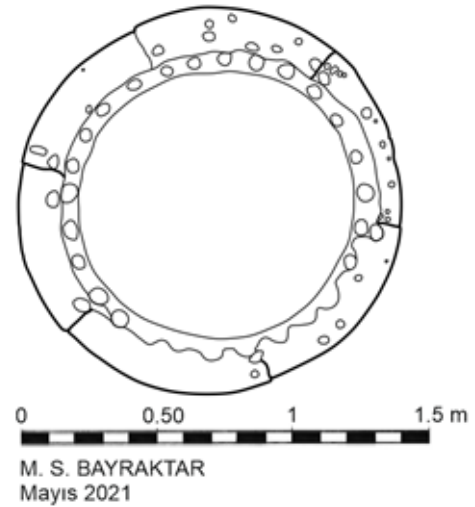
Fotoğraf 24: Küçük külhan kazanı dış (alev) yüzü (ateşe temas eden yüz).

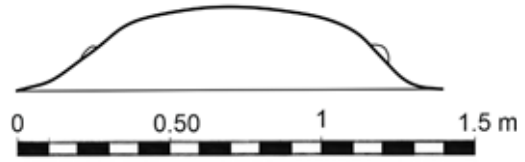
Şekil 5: Küçük külhan kazanı alev yüzü cephe görünüşü.

Fotoğraf 25: Küçük külhan kazanı iç yüzü (suya temas eden yüz).

Şekil 6: Küçük külhan kazanı iç yüzü cephe görünüşü.

M. S. BAYRAKTAR
Mayıs 2021

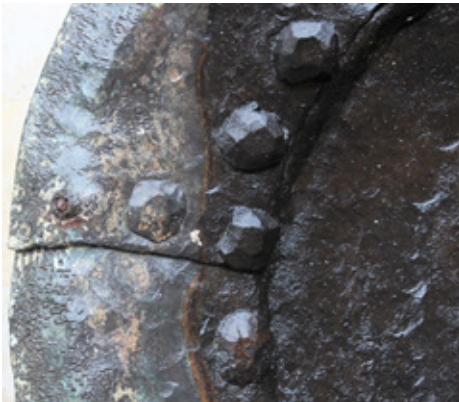
M. S. BAYRAKTAR
Mayıs 2021

Fotoğraf 26: Küçük külhan kazanının yandan görünümü.

Şekil 7-8: Küçük külhan kazanı kesiti (üstte) ve yandan görünüşü (altta).

Fotoğraf 27: Küçük kazanı alev yüzü ayrıntısı.

Fotoğraf 28-29: Küçük kazanı alev yüzü ayrıntıları (sağdaki fotoğrafta yama görülüyor).

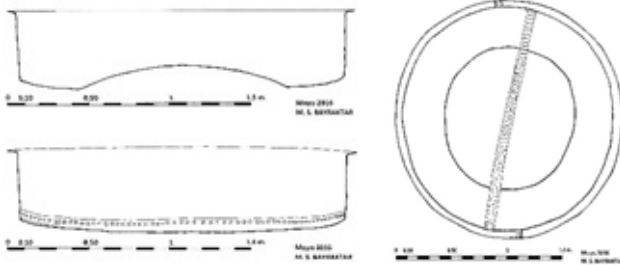
Fotoğraf 30-31: *Küçük kazanı iç yüz ayrıntıları.*

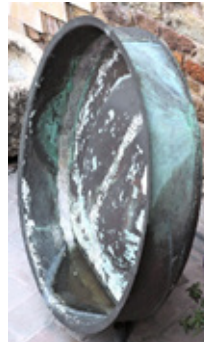
Fotoğraf 32-34: *Küçük kazanı demir halka ayrıları.*

4. Karşılaştırma ve Değerlendirme

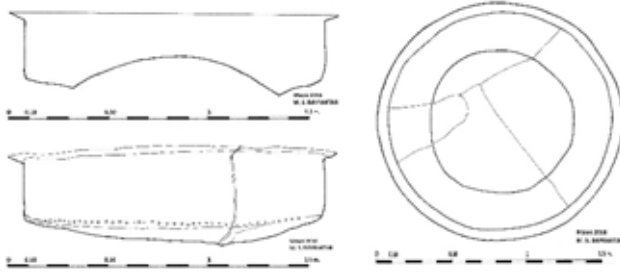
Daha önce yayınlama fırsatı bulduğumuz, Kastamonu'da bulunan biri Çobanoğulları (1273-1274 dolay) diğer ikisi Osmanlı dönemine ait olan (1637 dolay ve 1766-1767) ve belirtilen yıllarda imal edilmiş olabileceklerini değerlendirdiğimiz üç külhan kazanı (Fotoğraf 35-40, Şekil 9-17, Tablo 2) haricinde tarihi külhan kazanları ile ilgili bir araştırmaya rastlanılmamıştır. Dolayısıyla tarihi külhan kazanlarının değerlendirilmesi bağlamında belirtilen beş külhan kazanı ölçeğinde bir değerlendirme ile konunun irdelenmesi uygun düşecektir.

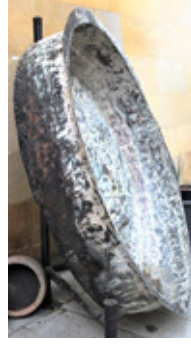
Şekil 9-11: *Kastamonu Vakıf Hamamı külhan kazanı iç yüzü cepheden görünüşü (sağda), kesiti (sol üstte), dış yüz cephe görünüşü (sol altta).*

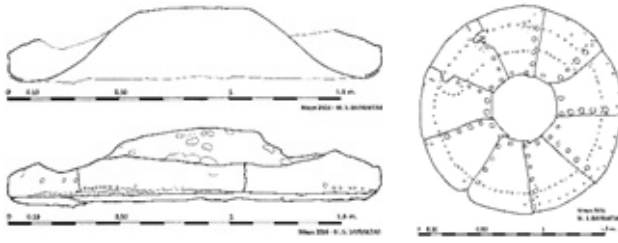
Fotoğraf 35-36: *Kastamonu Vakıf Hamamı külhan kazanı.*

Şekil 12-14: Kastamonu Dede Sultan Hamamı küllhan kazanı iç yüzü cepheden görünüşü (sağda), kesiti (sol üstte), dış yüz cephe görünüşü (sol altta).

Fotoğraf 37-38: Kastamonu Dede Sultan Hamamı küllhan kazanı.

Şekil 15-17: Tosya (Kastamonu) Tekke Hamamı küllhan kazanı iç yüzü cepheden görünüşü (sağda), kesiti (sol üstte), dış yüz cephe görünüşü (sol altta).

Fotoğraf 39-40: Tosya (Kastamonu) Tekke Hamamı küllhan kazanı.

4.1. Küllhan Kazanı Tipolojisi

Geleneksel bakırcılıkta çok çeşitli kazanlar imal edilegelmiştir⁷. Bunlar içerisinde en büyükleri muhtemelen küllhan kazanlarıdır⁸. Geleneksel konutlarda odalarda gömme dolaplar içerisine yerleştirilen gusülhanelerde bulunan bakır “gusülhane kazanları”⁹, yıkanma suyunu ısıtan donanımın bir parçasını oluşturmaları bağlamında işlev bakımından küllhan kazanlarına en yakın duran örneklerdir (Fotoğraf 41). Fakat son derece sınırlı örneklerin bilimsel yayınlara yansıdığı gusülhane kazanları, boyut olarak küllhan kazanlarından epey küçük örneklerdir. Biçimsel bağlamda gusülhane kazanları, normal mutfak kazanlarına yakın duran örneklerdir. Küllhan kazanlarının ayırıcı biçimsel özelliği olarak yorumlanabilecek kubbemsi alev bombesi, bilinen örneklerle bakılırsa gusülhane kazanlarında görülmemektedir.¹⁰

7 Bir kap türü olarak kazan ve kazanların sınıflandırılmasında küllhan kazanlarının konumu hakkında bir değerlendirme için bkz. Bayraktar, 2017: 119-121.

8 Baruthanelerde çeşitli imalât işleri için kullanılan ve bazı arşiv belgelerinde büyük boyutlu oluşlarından söz edilen kazanlar da büyüklük bağlamında küllhan kazanlarına yakın belki de daha büyük ölçülere sahip olmalıdır.

9 Tuluk ve Tuluk, 2016: 454.

10 Mutfak kazanlarında ve tespit edebildiğimiz kadarıyla başka kap türlerinde (şifa tasları hariç) bu tip bir bombe görülmemektedir.

Fotoğraf 41: Geleneksel bir Çorum evinde gusülhane kazanı (solda) (Tuluk ve Tuluk, 2016, 454).

Fotoğraf 42: Amasya Mustafa Bey Hamamı (15. yüzyıl) külhan kazanı (Önge 1995: 45,51).

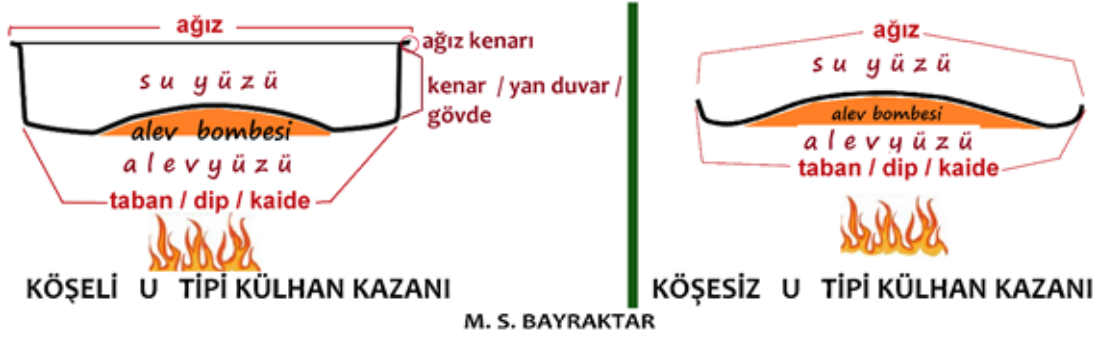

Fotoğraf 43: Birgi (Ödemiş - İzmir) Osmanlı Hamamında yerinde bulunan külhan kazanı - 2005 (Akar, 2021, 205).

Fotoğraf 44: Piriştine'de (Kosova) bir hamamın külhan kazanının yarısı – Ayşıl Tükel Yavuz'dan (Akar, 2021, 205).

Tokat'ta bulunan bu iki kazan Kastamonu kazanlarına biçimsel bakımdan yakın durmakla birlikte bazı farklar da göstermektedir. Tipolojik anlamda sözü edilen bu beş külhan kazanını "U tip" ve "yayvan tip" şeklinde iki gruba ayırmaktayız (Şekil 18, Tablo 3). Kastamonu Vakıf Hamamı Kazanı (kazan muhtemelen ilk inşadan kalma: Çobanoğulları 1273-74 dolay), Kastamonu Dede Sultan Hamamı Kazanı (hamam 1514-15 tarihli, kazan 1766-67 yılındaki tamirde yenilenmiş olmalı) ve Tosya Tekke Hamamı Kazanı (1637 dolay) "U tip", Tokat Mevlevihane Müzesindeki Büyük Kazan ve Tokat Mevlevihane Müzesindeki Küçük Kazan ise "yayvan tip" kazanlardır. Görüldüğü gibi Kastamonu külhan kazanları kenar levhaları bulunan U şeklinde, Tokat külhan kazanları biri kenar levhasız diğeri kenar lavhalı ancak her ikisi de oldukça yayvan tiptedir (Tablo 3). Tosya Tekke Hamamı Kazanı'nın kenar levhalarının sonradan şekli değişecek şekilde eğrilerek tahrip olduğu için tipolojik olarak U tipte olduğu savı tartışmalı görülebilirse de durum kanımızca böyle olmalıdır (Şekil 15-17, Fotoğraf 39-40, Tablo 3). Zira kazanın taban levhalarının bitiminden sonra 900'ye yakın bir açıyla kenar levhaları başlamaktadır. Kenar levhaların mevcut gereksiz şekilde içe eğrilmiş yamukça halinin sonraki dönemlerdeki muhtemel bir tahribattan kaynaklandığını düşünmekteyiz.

Şekil 18: Külhan kazanı tipolojisi ve külhan kazanının bölümleri

Tipleri belirlenirken kazanların profilden aldığı biçimi / genel görünümünü esas almaktayız. Tüm külhan kazanları kabaca yayvan kaplardır (Şekil 18, Tablo 3, Fotoğraf 42-44). Kazanların tabanında; orta kesimde bazıları daha geniş olmak üzere kubbemsi bir “alev bombesi” bulunmaktadır. “Alev bombesi” şeklinde ifade etmeyi uygun gördüğümüz bu kesimin suyun basıncının azaltılması ve ısıya temas eden yüzey alanının büyütülmesi suretiyle geniş bir ısıtma yüzeyi elde edilmesi amacıyla yapılmıştır. Alev bombesi, bu asli vazifesi yanında ayrıca ateş için daha fazla hava sağlayan bir hacim meydana getirmekte böylece ateşin hararetini arttırarak daha hızlı ve etkili yanma sağlayarak suyun ısınmasına katkı vermektedir.

U tip kazanlarda, tabandan sonra 900’ye yakın bir açıyla kenar levhaları başlamakta dolayısıyla iki kesim arasında bir köşe oluşmaktadır. Yayvan tip kazanlarda ise taban levhası / levhalarının haricinde kenar levhası bulunmamaktadır. Taban levhası / levhalarının kenarları hafifçe içe kıvrım yaparak (Tokat Büyük Külhan Kazanı) veya düz bir şekilde (Tokat Küçük Külhan Kazanı) fazlaca uzamadan sonlanmaktadır (Tablo 3).

Kazanların bazıları tek bir levhadan imal edilmişken (Tokat Büyük Külhan Kazanı) bazıları tabandaki levha veya levhaları papatya gibi dairevi şekilde saran çok sayıda levhadan imal edilmiştir (Tokat Küçük Külhan Kazanı ve Tosya Tekke Hamamı Külhan Kazanı).

Bazı araştırmacılar külhan kazanlarının, kubbemsi bombeleri dolayısıyla hamamlardaki yıkanma tasına benzediğine dikkat çekmektedir (Tayla, 2007: 135; Akar, 2021: 218.). Bu benzerliği her iki eşya arasında bilinçli şekilsel bağ kurma ile açıklamak kanımızca pek mümkün değildir. Ne var ki her iki eşyada söz konusu bombenin işlevsel açıdan yerinde ve izah edilir yönleri bulunmaktadır. Külhan kazanlarındaki bombeyi yukarıda da izah ettiğimiz gibi; suyun basıncının azaltılması ve ısıya temas eden yüzey alanının büyütülmesi suretiyle geniş bir ısıtma yüzeyi elde edilmesi amacıyla yapıldığını, ayrıca daha hızlı ve etkili yanma sağlayarak suyun ısınmasına bu yönde de katkı sağladığına yukarıda değinilmiş idi. Hamam taslarındaki bombenin ise tasın kurna içinde suyun dibine batmayarak suyun yüzeyinde kalması için yapıldığı -eski devirlere ait hamam taslarında da olduğu gibi- bilinmektedir (Fotoğraf 45-46). Belirtilen biçim kabın kolay ve etkili bir şekilde kavranmasına da yardımcı olmaktadır. Kabın bombe haricinde kalan ve külhan kazanlarına benzer genel şekli pratik kullanıma uygun olmasından kaynaklanmaktadır. Kısacası her iki eşyanın kendilerine has kullanım gerekçeleriyle; işlevsel uygunlukla şekillendiğini düşünmekteyiz. Osmanlı mimarisinde ve kültüründe işlevselliğin ilkesel düzeyde bir önceliğe sahip olduğu genel kabul gören bir husustur.

Fotoğraf 45-46: Sinop Etnografya Müzesi'nde sergilenen Osmanlı dönemine ait bir hamam tasının iç (solda) ve dış yüzleri (sağda).

Tablo 2: Külhan Kazanların Tarihçeleri, İmalı ve Mülkiyeti ile İlgili Bazı Hususlar						
Kazan Adı	Kazanın Ait Olduğu Yapının İnşa Tarihi / Dönemi	Yapının bilinen Onarımları	Kazanın İmal Tarihi Hakkında	Kazanın Sergilendiği Yer	İmal Madeni / İmal Tekniği	Kazanların Mülkiyeti
Kastamonu Vakıf Hamamı Külhan Kazanı	1273-74 dolay / Çobanoğulları	1899-1900	Muhtemelen ilk inşadan kalma: 1273-74 dolay	Kastamonu İsmail Bey (Kurşunlu) Hanı	Bakır / Dövme	Vakıflar Genel Müdürlüğü
Kastamonu Dede Sultan Hamamı Külhan Kazanı	1514-15 / Osmanlı	1766-67 1948 1985 2006	Kazan 1766-67 yılındaki tamirde yenilenmiş	Kastamonu Pembe (Balkapanı) Han	Bakır / Dövme	Vakıflar Genel Müdürlüğü
Tosya Tekke Hamamı Kazanı	Baninin ölüm tarihi 1637'den birkaç yıl önce? / Osmanlı	---	Muhtemelen ilk inşadan kalma: 1637'den birkaç yıl önce?	Kastamonu Münire Medresesi yakınında	Bakır / Dövme	Vakıflar Genel Müdürlüğü
Tokat Mevlevihane Müzesindeki Büyük Külhan Kazanı	Tokat Sultan Hamamı (?)	İlk inşa 13 yüzyıl başları Selçuklu Osmanlı döneminde onarılmış	Osmanlı tamirinde imal edilmiş olmalı (?)	Tokat Mevlevihane Vakıf Müzesi bahçesinde	Bakır / Dövme	Vakıflar Genel Müdürlüğü
Tokat Mevlevihane Müzesindeki Küçük Külhan Kazanı	Ait olduğu yapı bilinmiyor	---	Osmanlı (?)	Tokat Mevlevihane Vakıf Müzesi bahçesinde	Bakır / Dövme	Vakıflar Genel Müdürlüğü

Tablo 3: Külhan Kazanların Tipolojisi

Kazan Adı	Tip Adı Önerisi	Şematik Biçim (Kesit / Profil Görünüm)	Fotoğraf
Kastamonu Vakıf Hamamı Külhan Kazanı	U Tip (Bu tipte kenar / yan duvar levhası bulunmaktadır)		
Kastamonu Dede Sultan Hamamı Külhan Kazanı	U Tip		
Tosya Tekke Hamamı Külhan Kazanı	U Tip (Bu kazanda kenar / yan duvar levhası eğilerek tahrip edildiğinden özgün biçimi net bir şekilde tespit edilememektedir)		
Tokat Mevlevihane Müzesindeki Büyük Külhan Kazanı	Yavan Tip (Bu tipte kenar / yan duvar levhası bulunmamaktadır)		
Tokat Mevlevihane Müzesindeki Küçük Külhan Kazanı	Yavan Tip		

Tablo 4: Külhan Kazan Ölçüleri

Kazan Adı	Kazanın Çapı (Ağız Kenarı Dahil)	Kazan (Gövde / Kenar Derinliği)	Orta Bombe Çapı	Orta Bombe Çevresi Halka (Düz Taban) Eni	Orta Bombe Derinlik	Ağız Kenar Genişliği
Kastamonu Vakıf Hamamı Külhan Kazanı	189.5-204.5 cm.	Kazan derinliği 37 cm.	114-129 cm. (Taban hizasında)	20-25 cm.	15 cm.	6-7 cm.
Kastamonu Dede Sultan Hamamı Külhan Kazanı	165-166 cm.	Kazan derinliği 32 cm.	102 – 104 cm. (Taban hizasında)	31-32.5 cm.	12 cm.	7-8 cm.
Tosya Tekke Hamamı Külhan Kazanı	165-167 cm.	Belirlenemiyor	58-58.5 cm. (Tavan hizasında)	Düz taban yok	34 cm.	Ağız Kenarı Yok
Tokat Mevlevihane Müzesindeki Büyük Külhan Kazanı	220 cm.	Gövde / Kenar yok	150 cm.	Düz taban yok	25 cm.	Ağız Kenarı Yok
Tokat Mevlevihane Müzesindeki Küçük Külhan Kazanı	138-142 cm.	Gövde / Kenar yok	92 cm.	Düz taban yok	29 cm.	Ağız Kenarı Yok

Tablo 5: Külhan Kazanlarına Ait Bazı Teknik Ayrıntılar

Kazan Adı	Levha Sayısı	Levha Kalınlığı	Levha Birleştirme Teknikleri	Perçin Çivi Baş (Kabara) Çapları	Kaynak Birleştirmede Dış Derinliği	Kaynak Birleştirmede Dış Genişliği	Tamir Yaması Sayısı
Kastamonu Vakıf Hamamı Külhan Kazanı	4	4-5 mm.	Çivili Perçin	1.3-1.6 cm.	Kaynak birleştirme yok	Kaynak birleştirme yok	yok
Kastamonu Dede Sultan Hamamı Külhan Kazanı	8	3-4 mm.	Perçin ve Bakır kaynağı (Katı Lehim)	1-1.4 cm.	Kaynak birleştirme yok	Kaynak birleştirme yok	1
Tosya Tekke Hamamı Külhan Kazanı	12	3-7 mm.	Çivili Perçin	1.5 – 1.9 cm. (küçüklerde) 4.5 – 5.2 cm. (büyüklerde) Kabara yok	Ortalama 1.5 cm.	2.5 – 5. cm.	yok
Tokat Mevlevihane Müzesindeki Büyük Külhan Kazanı	1	5-7 mm.	Tek levha	Yama yerlerindeki perçin deliklerinin çapları 11 mm. civarı	Kaynak birleştirme yok	Kaynak birleştirme yok	4
Tokat Mevlevihane Müzesindeki Küçük Külhan Kazanı	7	6.5-8.2 mm.	Çivili Perçin	1.5 – 1.9 cm. (küçüklerde) 4.5 – 5.2 cm. (büyüklerde)	Kaynak birleştirme yok	Kaynak birleştirme yok	1

4.2. İncelenen Kazanların Teknik Özellikleri

a. Kazanları Oluşturan Levhaların İmalı

Tokat Külhan kazanlarını oluşturan levhalar, bakırcılıkta en eski ve yaygın olan “dövme” tekniğinde imal edilmişlerdir. Bakırcılığın en eski yapım tekniği olan dövme¹¹ bakırın sert bir zemin üzerinde, sert bir araçla darbelenerek şekillendirilmesi esasına dayanır (Naldan, 2014: 780).

b. Levha Birleştirme Teknikleri

Büyük Külhan kazanı bakır cevherinden dövülerek elde edilen bir levhadan imal edilmişken Küçük külhan kazanı birkaç levhanın, “perçin / çivili perçin”¹² tekniği ile birleştirilmesi suretiyle imal edilmişlerdir (Tablo. 3). Küçük kazanda görülen levha birleştirme tekniği çivili perçindir (Tablo 5). Tek parça levhadan yapılan Büyük kazanda yamalarda görülen vidalı perçin birleştirmelerin Cumhuriyet devri tamirine ait olabileceğini düşünmekteyiz. 2.20 gibi büyük çaplı bir boyuttaki kazanı tek bir levhadan imal etmenin hatırı sayılır bir birikim ve ustalık gerektirdiğini düşünmekteyiz. Büyük kazan, bilinen örneklerle bakılarak tek levhadan imal edilen tek külhan kazanıdır. Bu anlamda bu kazanın benzeri bulunmazken Küçük kazanın ortadaki levhayı çepeçevre saran levhaların birbirlerine perçinlenmesi suretiyle yapılması itibarıyla benzerleri bulunmaktadır. Bunlar, Tosya Tekke Hamamı Külhan Kazanı, Amasya Mustafa Bey Hamamı (15. yüzyıl) (Önge, 1995: 45,51) Külhan Kazanı ve Birgi’deki Osmanlı Hamamı Külhan Kazanı’dır (Fotoğraf 50). Kastamonu külhan kazanlarından sadece birinde -Dede Sultan Hamamı Külhan Kazanı- görülen katı “bakır kaynağı (katı lehim)” tekniği¹³ Tokat kazanlarında görülmemektedir.

4.3. İncelenen Külhan Kazanların Biçimsel Özellikleri

Biçimsel anlamda külhan kazanlarının tamamı, kubbemsi bombeli tabana sahip, dairevi gövdeli, kulpsuz ve kapaksız kazanlardır. Kaliteli bir işçiliğe sahip Tokat kazanları, külhan kazanlarına has biçimleriyle ve büyük boyutlarıyla (Büyük kazan) dikkat çekmektedir (Tablo. 2). Daire şeklindeki kazanların çapları 142 ve 220 cm’dir. Bu ölçüler Kastamonu külhan kazanlarında 165-204.5 cm. arasında değişmektedir (Tablo 4). Dolayısıyla Tokat Büyük külhan kazanı, Kastamonu külhan kazanlarının en büyüğünden 15 cm. kadar daha geniş bir çapa varmaktadır.

Kastamonu külhan kazanlarının derinliği 32-37 cm. arasında değişmekte iken Tokat örneklerinin farklı biçimlerinden dolayı oldukça yüzeysel bir derinliğe sahip oldukları görülür (Tablo 3-4). Alev bombesinin derinliği, Kastamonu örneklerinde ortalaması 20,33 olmak üzere 12-34 cm. arasında değişmekte iken Tokat örneklerinde ortalama 27’dir (25-29 cm) Tokat külhan kazanlarının alev bombesi biraz daha derindir.

Levha kalınlıkları Kastamonu örneklerinde 3-7 mm. arasında değişmekte iken aynı ölçüler Tokat örneklerinde 5-8,2 olmak üzere biraz daha büyümektedir (Tablo. 5). El işçiliğiyle dövüldüklerinden aynı kazanın levha kalınlığında küçük farklar görülebilmektedir.

Sadece Tokat Küçük külhan kazanında görülen kazanın ağız kesimine sabitlenen küçük iki halkanın niçin yapıldığını tespit edebilmiş değiliz. Kazanın bulunduğu yerde sabitlenmesini sağlamlaştırmak veya taşınmasını kolaylaştırmak için yapılmış olabileceği akla gelmektedir. Kazanlarda herhangi bir süs unsuru bulunmaz. Tokat Küçük kazanda, Kastamonu Vakıf Hamamı kazanı ve Tekke Hamamı kazanında olduğu gibi görece ritmik tekrarlı perçinlerde sınırlı da olsa dekoratif ve estetik bir düzenden söz edilebilir.

11 Dövme tekniği hakkında ayrıntı için bkz. Bayraktar, 2017: 122.

12 Perçin tekniği hakkında ayrıntı için bkz. Bayraktar, 2017: 123

13 Çeşitli araştırmalarda “lehim (sert lehim)”, “kaynak”, “bakır kaynağı”, “diş açılarak birleştirme” ve “dişli perçin” gibi farklı isimlerle anılan teknik hakkında ayrıntı için bkz. Bayraktar, 2017: 123-125.

Sonuç

İncelediğimiz külhan kazanlarının, hangi hamamlara ait olduğu bilinemediğinden imal tarihleri konusunda, net ve görece dar bir aralık saptamak pek mümkün görünmemekle birlikte Osmanlı dönemine ait olabileceklerini değerlendirmekteyiz. Kazanlar, Tokat'ın bakırcılık ve kazancılık alanında ülke çapında başı çeken bir şehir olduğu 17-19. yüzyıllar arasında Tokat'lı kazancılar eliyle imal edilmiş olmalıdır. Teknik özellikler bağlamında Kastamonu külhan kazanları ile bazı farkları ve benzer yönleri olsa da tarihlen-dirme yapabilecek bir veri tespit edilememiştir. Tek levhadan imal edilen Büyük külhan kazanı tek levha halinde bilinen tek külhan kazanıdır. Küçük kazan, bilinen diğer külhan kazanlarına daha fazla benzeyen bir örnektir. Süslemesiz ve teknik özellikleriyle öne çıkan, işlevsel ve büyük boyutlarıyla dikkat çeken külhan kazanları, Tokat'ın 17-19. yüzyıllar arasında son derece gelişmiş durumda bulunan bakırcılığının bir yansıması olarak okunmalıdır.

Kaynaklar

- Açıkel, Ali (2012). "Tokat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, C. 41. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. 219-223.
- Akar, Tuba. (2021). "Hamamdan Yansıyanlar: Belgelerde Hamamın Su ve Isıtma Sistemine İlişkin Teknik Detaylar". *GRID - Architecture Planning and Design Journal*, 4 (2) , 193-224. DOI: 10.37246/grid.937490.
- Asarkaya, Halis Turgut (2019). *Osmanlılar Zamanında Tokat*. Tokat: Tokat Belediyesi.
- Bayraktar, M. S. (2017). "Kastamonu'da Üç Tarihî Külhan Kazanı". *Vakıflar Dergisi*, (47), 99-132.
- Belli, Oktay, Kayaoğlu, İzzet Günday (1993). *Anadolu'da Türk Bakırcılık Sanatının Gelişimi*. İstanbul: Sandoz Kültür Yayınları.
- Beşirli, Mehmet (2004). "Tokat Bakır Kalhânesi'nde Tasfiye İşlemleri ve İstanbul'a Sevkiyat (1793-1840)". *Tarih İncelemeleri Dergisi*, (19/1), 9-37.
- Eravşar, Osman (2004). *Tokat Tarihi Su Yapıları (Hamamlar)*. Arkeoloji ve Sanat.
- Genç, Mehmet, (1987). "17.-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat". *Türk Tarihinde ve Türk Kültüründe Tokat Sempozyumu (2-6 Temmuz 1986)*. Yayına Hazırlayanlar: S. Hayri Bolay vd., Tokat: Tokat Valiliği Şeyhülislâm İbn Kemal Araştırma Merkezi. 145-169.
- Gündoğdu, Hamza ve Ahmet Ali Bayhan ve Ali Murat Aktemur ve İshak Umut Kukaracı ve Adem Çelik ve Burhanettin Güneş. (2006). *Tarihi Yaşatan İl Tokat*.
- Kaptan, Ergun (1979). "Türkiye Madencilik Tarihine Ait Tokat Bölgesini Kapsayan Yeni Buluntular". *Maden Tetkik ve Arama Dergisi*, (93-94), 150-162.
- Koprıman, Kazım Yaşar (1987). "Evliya Çelebi Seyanatnâmesi'ne Göre Tokat Şehri". *Türk Tarihinde ve Türk Kültüründe Tokat Sempozyumu (2-6 Temmuz 1986)*. Yayına Hazırlayanlar: S. Hayri Bolay vd., Tokat: Tokat Valiliği Şeyhülislâm İbn Kemal Araştırma Merkezi. 38-56.
- Naldan, Funda (2014) "Erzincan Bakırcılığı". *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, (C. 9, S.10), 775-796.
- Önge, Yılmaz (1995). *Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü.
- Öztürk, Nazif (1987). "Selçuklu - Osmanlı Dönemi Ulaşım Sisteminde ve Ticaretinde Tokat'ın Yeri". *Türk Tarihinde ve Türk Kültüründe Tokat Sempozyumu, Türk Tarihinde ve Türk Kültüründe Tokat Sempozyumu (2-6 Temmuz 1986)*. Yayına Hazırlayanlar: S. Hayri Bolay vd., Tokat: Tokat Valiliği Şeyhülislâm İbn Kemal Araştırma Merkezi. 71-80.
- Polonyalı Simeon (2016). *Polonyalı Bir Seyyahın Gözünden 16. Asır Türkiye*. Çeviren: Hrand D. Andreasyan, Sadeleştiren: İslam Özkan. İstanbul: Köprü Kitapları.
- Tayla, Hüsrev (2007). *Geleneksel Türk Mimarisinde Yapı Sistem ve Elemanları I*. İstanbul: Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı (TAÇ).
- Tızlak, Fahrettin (1995). "Osmanlı Döneminde Ham Bakır İşleme Merkezleri Olarak Tokat ve Diyarbakır". *Belleken*, (59 / 226). Türk Tarih Kurumu. 643-660.
- Tournefort, Joseph de, (2013). *Tournefort Seyahatnamesi, İkinci Kitap*. Editör Stefanos Yerasimos; Çeviren: Teoman Tunçdoğan. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Tuluk, Hasan ve Ömer İskender Tuluk (2016). "Geleneksel Çorum Evlerinde Metal Aksesuarlar". *Uluslararası Bütün Yönleriyle Çorum Sempozyumu (28-30 Nisan 2016) Bildiriler Kitabı*. C. 2. Editör: Z. Işık. Çorum: Hitit Üniversitesi. 441-455.

2. Elektronik Kaynaklar

<https://earth.google.com> [Erişim: 18.05.2021].

Vakıflar Dergisi Yayın İlkeleri

Vakıflar Dergisi, Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere yılda iki sayı yayımlanır. Dergi, Yayın Kurulu tarafından belirlenen yurtiçi ve dışındaki kütüphanelere, uluslararası indeks kurumlarına ve abonelere, yayımlandığı tarihten itibaren bir ay içerisinde gönderilir.

Vakıflar Dergisi, vakıf kurumu ve vakıf kurumu ile ilgili kültürel zenginlikleri, vakıf yolu ile teşekkül etmiş kültür varlıklarını, vakıfların tarihî ve güncel gerçeklerini bilimsel ölçüler içerisinde ortaya koymakta; vakıflarla ilgili olarak, uluslararası düzeyde yapılan bilimsel çalışmaları kamuoyuna duyurmak amacıyla yayımlamaktadır.

Vakıflar Dergisi'nde, sosyal bilimler alanında, vakıf ve vakıf Kültürünün tarihî ve güncel problemlerini bilimsel bir bakış açısıyla ele alan, bu konuda çözüm önerileri getiren yazılara yer verilir.

Vakıflar Dergisi'ne gönderilecek yazılarda; alanında bir boşluğu dolduracak özgün bir makale olması veya daha önce yayımlanmış çalışmaları değerlendiren, bu konuda yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan bir inceleme olma şartı aranır. Vakıf ve vakıf kültürü ile ilgili eser ve şahsiyetleri tanıtan, yeni etkinlikleri duyuran yazılara da yer verilir. Yüksek Lisans ve Doktora tezlerinden üretilen makaleler alana katkı sağlamak ve yenilik getirmek şartıyla kabul edilebilir.

Makalelerin Vakıflar Dergisi'nde yayımlanabilmesi için daha önce bir başka yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir. Daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler, bu durum açıkça belirtilmek şartıyla kabul edilebilir.

Yazıların Değerlendirilmesi

Vakıflar Dergisi'ne gönderilen yazılar, önce Yayın Kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir. Uygun görülmeyenler düzeltilmesi için yazarına gönderilir. Yayın için teslim edilen makalelerin değerlendirilmesinde akademik tarafsızlık ve bilimsel kalite, en önemli ölçütlerdir. Değerlendirme için uygun bulunanlar, ilgili alanda iki hakeme gönderilir.

Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı, üçüncü bir hakeme gönderilebilir veya Yayın Kurulu, hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı verebilir. Yazarlar, hakem ve yayın kurulunun eleştiri ve önerilerini dikkate alırlar. Katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Yayına kabul edilmeyen yazılar, yazarlarına iade edilmez.

Vakıflar Dergisi'nde yayımlanması kabul edilen yazıların telif hakkı Vakıflar Genel Müdürlüğüne devredilmiş sayılır. Yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu ve yazım tercihleri, yazarlarına aittir. Yazı ve fotoğraflardan, kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Yazım Dili

Vakıflar Dergisi'nin yazım dili Türkiye Türkçesidir. Ancak her sayıda derginin üçte bir oranını geçmeyecek şekilde İngilizce ve diğer Türk lehçeleri ile yazılmış yazılara da yer verilebilir, Türk lehçelerinde hazırlanmış yazılar, gerektiği takdirde Yayın Kurulunun kararıyla Türkiye Türkçesine aktarıldıktan sonra yayımlanabilir.

Yazım Kuralları

Makalelerin, aşağıda belirtilen şekilde sunulmasına özen gösterilmelidir:

1. Başlık: İçerikle uyumlu, onu en iyi ifade eden bir başlık olmalı ve koyu harflerle yazılmalıdır.

Makalenin başlığı, en fazla 10-12 kelime arasında olmalıdır.

2. Yazar ad(lar)ı ve adres(ler)i: Yazar(lar)ın ad(lar)ı ve soyad(lar)ı koyu, adresler ise normal ve eğik karakterde harflerle yazılmalı; yazar(lar)ın görev yaptığı kurum(lar), haberleşme, ORCID ID numarası ve e-posta (e-mail) adres(ler)i belirtilmelidir.

3. Özet: Makalenin başında, konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden ve en az 75, en fazla 300 kelimeden oluşan Türkçe ve İngilizce özet bulunmalıdır. Özet içinde, yararlanılan kaynaklara, şekil ve çizelge numaralarına değinilmemelidir. Özeti altında bir satır boşluk bırakılarak, en az 5, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir.

4. Ana Metin: A4 boyutunda (29.7x21 cm. kâğıtlara, MS Word programında, Times New Roman yazı karakteri ile, 12 punto, 1.5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında 2.5 cm.

boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Yazılar 10.000 kelimeyi geçmemelidir.

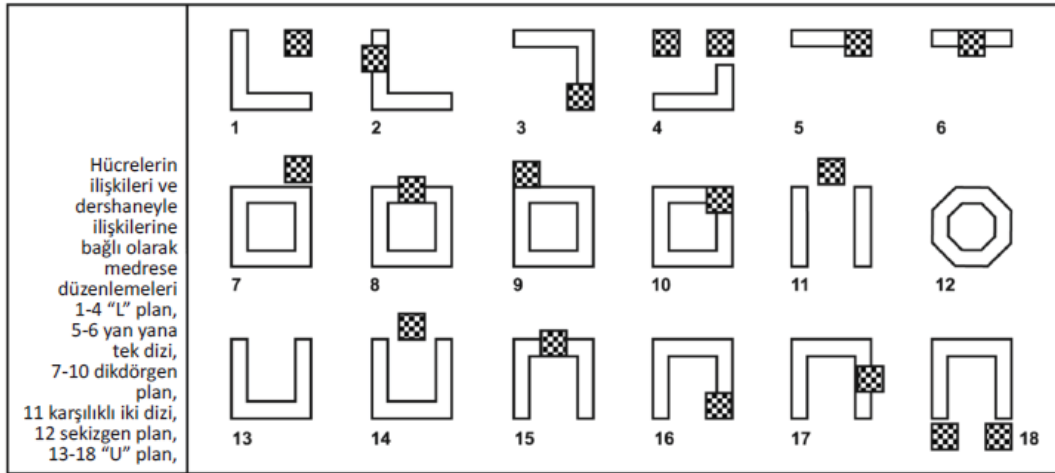
Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil eğik harflerle yazılmalıdır. Metinde tırnak işareti+eğik harfler gibi çifte vurgulamalara yer verilmemelidir.

5. Bölüm Başlıkları: Makalede, düzenli bir bilgi aktarımı sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir ve gerektiği takdirde başlıklar numaralandırılabilir. Ana başlıklar (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) büyük harflerle; ara ve alt başlıklar, yalnız ilk harfleri büyük, koyu karakterde yazılmalı; alt başlıkların sonunda iki nokta üst üste konularak aynı satırdan devam edilmelidir

Tablo 1: Katılımcıların Mezun Oldukları Lise Türlerine Göre Öğretmenliğe Atanma Durumları

Atanma Durumu	Mezun Olduğu Lise Türü										Toplam	
	GL		AL		SL		AOL		KMLÇGE		f	%
	f	%	F	%	f	%	f	%	f	%		
Atandı	143	44.1	102	53.7	143	46.6	97	49.7	14	20.9	499	46.1
Atanamadı	181	55.9	88	46.3	164	53.4	98	50.3	53	79.1	584	53.9
Toplam	324	100	190	100	307	100	195	100	67	100	1083	100

$$\chi^2 = 23.10 \text{ sd}=4 \text{ p} < .01$$

6. Tablolar ve Şekiller: Tabloların numarası ve başlığı bulunmalıdır. Tablo çiziminde dikey çizgiler kullanılmamalıdır. Yatay çizgiler ise sadece tablo içindeki alt başlıkları birbirinden ayırmak için kullanılmalıdır. Tablo numarası üste, tam sola dayalı olarak dik yazılmalı; tablo adı ise tablo numarasının altına, tam sola dayalı, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere eğik yazılmalıdır. Tablolar metin içinde bulunması gereken yerlerde olmalıdır. Şekiller siyah beyaz baskıya uygun hazırlanmalıdır. Şekil numaraları ve adları şeklin hemen altına ortalı şekilde yazılmalıdır. Şekil numarası eğik yazılmalı, nokta ile bitmeli. Hemen yanından sadece ilk harf büyük olmak üzere şekil adı dik yazılmalıdır. Aşağıda tablo ve şekil örnekleri sunulmuştur.

7. Resimler: Yüksek çözünürlüklü (en az 300 dpi) baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Resim adlandırmalarında, şekil ve çizelgelerdeki kurallara uyulmalıdır.

Şekil, çizelge ve resimler toplam yazının üçte birini aşmamalıdır. Teknik imkâna sahip yazarlar, şekil, çizelge ve resimleri aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler. Bu imkâna sahip olmayanlar, bunlar için metin içinde aynı boyutta boşluk bırakarak içine şekil, çizelge veya resim numaralarını yazabilirler.

8. Alıntı ve Göndermeler: Alıntılar tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan 1.5 cm içeride, blok hâlinde ve 1 satır aralığıyla 1 punto küçük yazılmalıdır. Metin içinde göndermeler, parantez içinde aşağıdaki şekilde yazılmalıdır: (Köprülü 1944), (Köprülü, 1944: 15). Birden fazla yazarlı yayınlarda, metin içinde sadece ilk yazarın soyadı ve 'vd.' yazılmalıdır: (Gökay vd. 2002). Kaynak olarak arşiv belgesine atıf yapılacaksa arşiv fon kodu ile birlikte dipnotta gösterilmelidir.

Dipnot kullanımından mümkün olduğunca kaçınılmalı; yalnız açıklamalar için başvurulmalı ve otomatik numaralandırma yoluna gidilmelidir. Dipnotlarda kaynak göstermek için, metin içi kaynak gösterme yöntemleri kullanılmalıdır.

Kaynaklar kısmında ise, birden fazla yazarlı yayınların diğer yazarları da belirtilmelidir.

Metin içinde, gönderme yapılan yazarın adı veriliyorsa kaynağın sadece yayın tarihi yazılmalıdır:

“Tanpınar (1976:131), bu konuda ...,”

Yayın tarihi olmayan eserlerde ve yazmalarda sadece yazarların adı; yazarı belirtilmeyen ansiklopedi vb. eserlerde ise eserin ismi yazılmalıdır.

İkinci kaynaktan yapılan alıntılarda, asıl kaynak da belirtilmelidir:

“Köprülü (1926).....” (Çelik 1998’den).

Kişisel görüşmeler, metin içinde soyadı ve tarih belirtilerek gösterilmeli, ayrıca kaynaklarda da belirtilmelidir.

İnternet adreslerinde ise mutlaka kaynağa ulaşma tarihi belirtilmeli ve bu adresler kaynaklar arasında da verilmelidir:

www.tdk.gov.tr/bilterim (15.12.2002)

9. Kaynaklar: Metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak aşağıdaki şekillerden birinde yazılmalıdır. Kaynaklar, bir yazarın birden fazla yayını olması halinde, yayımlanış tarihine göre sıralanmalı; bir yazara ait aynı yılda basılmış yayınlar ise (1980a, 1980b) şeklinde gösterilmelidir:

Karahan, Leyla ve Ülkü Gürsoy (2004). Kavâid-ı Lisân-ı Türkî 1893. Ankara: TDK

Köprülü, Mehmet Fuat (1961). Azeri Edebiyatının Tekâmülü. İstanbul: MEB Yay.

Shaw, Stanford (1982), Osmanlı İmparatorluğu. Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Sermet Matb.

Çınar, Hüseyin (2013). “Hüsrev Paşa Vakfı’nın Ayntab’daki Vakıf Boyahaneleri”. Vakıflar Dergisi, (40), 33-53.

Yazıların Gönderilmesi

Yukarıda belirtilen ilkelere uygun olarak hazırlanmış yazılar, posta, e-posta veyahut Vakıflar Dergisi Dergipark web sayfası (<https://dergipark.org.tr/tr/pub/vakiflar>) aracılığı ile gönderilir. Yayın Kurulu, esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapabilir.

Etik İlkeler

Vakıflar Dergisi'ne çalışmalarını sunan yazarların aşağıda belirtilen etik ilkeleri karşılamaları zorunludur.

Ortak yazarlık: Aday makalenin yazarları sunulan çalışmaya önemli katkı sağlayanlarla sınırlı olmalıdır. Makalenin yazarları makalenin sunumundan önce kesinleşir. Çalışmaya katkısı olmayanların isimlerine aday makalede yer verilmesi (hediye yazarlık) ya da katkısı olanların isimlerine yer verilmemesi (hayalet yazarlık) kabul edilemez.

Teşekkür: Yazarlar gönderdikleri çalışmaları destekleyen kuruluşları, finansal kaynakları Teşekkür kısmında beyan etmekle yükümlüdür.

Özgünlük ve intihalden arınıklık: Sunulan çalışma bütünüyle yazarlarına ait olmalıdır. Diğer araştırmacıların çalışmalarına makale içinde yer verildiyse bunun uygun bir şekilde alıntılanması ve kaynaklarda bu çalışmaların listelenmesi gerekmektedir. Yazar makalesini intihal önleme yazılımı olan Tübitak intihal.net, Turnit-in ya da iThenticate programlarından biri ile kontrol ederek benzerlik raporunu makale başvurusunda dergiye göndermekle yükümlüdür. Benzerlik oranı alıntılar ve kaynakça hariç %15 ve üzeri olan makaleler değerlendirmeye alınmayacaktır.

Etik kurul izni ve onayı: Katılımcılardan anket, ölçek, görüşme, gözlem vb. yollarla veri toplamayı gerektiren araştırmalar için etik kurul izni alındığı aday makale içinde belirtilmelidir. Veri toplama sürecinde etik hususlara hassasiyet gösterildiğinin kanıtları (başkalarına ait ölçek, anket, fotoğrafların kullanımı için izin alınması gibi) çalışma içinde sunulmalıdır.

Basılmış bir yayının tekrar sunumu: Yazarların, daha önce yayınlanmamış çalışmalarını *Vakıflar Dergisi'ne* sunmaları beklenir. Çalışmanın *Vakıflar Dergisi'ne* sunumuyla birlikte bir başka dergiye de gönderilmiş olması kabul edilemez.

Dilimleme: Yazarlar bir araştırmanın sonuçlarını, araştırmanın bütünlüğünü bozacak şekilde ve uygun olmayan biçimde parçalara ayırıp birden fazla sayıda yayımlayarak bu yayınları akademik atama ve yükselmelerde ayırı yayınlar olarak sunmamalıdır.

Ham verileri sunma ve saklama: Yazarlar, editör ve hakemler tarafından talep edildiğinde araştırmalarının ham verilerini sunmak ve bu verileri makaleleri yayımlandıktan sonra da saklamak zorundadırlar.

Yayımlanmış makalelerde hata tespiti: Bir yazar *Vakıflar Dergisi'nde* yayınlanmış makalesinde önemli bir hata veya yanlışlık olduğunu tespit ettiğinde, dergi editörünü derhal haberdar etmek ve makaleyi geri çekmek veya düzeltmek için editörle işbirliği yapmak zorundadır.

İletişim Bilgileri

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Vakıflar Genel Müdürlüğü

Kültür ve Tescil Daire Başkanlığı

Vakıflar Dergisi

Atatürk Bulvarı. No:10 06050 Ulus / ANKARA / TÜRKİYE

Tel: (0312) 5096000 • Faks: (0312) 324 47 22

e-posta: vakiflardergisi@vgm.gov.tr

web:

www.vgm.gov.tr

http://dergipark.gov.tr/vakiflar

The Journal of Waqfs

Publication Principles

The Journal of Waqfs is published bi-annually in June and December. The journal is sent to the domestic and foreign libraries, international index institutions and subscribers which are determined by the Editorial Board, in a month after its publication.

The Journal of Waqfs reveals the institution of waqf and cultural richness related to the institution of waqf, the cultural heritage formed by waqf, historical and current realities of waqfs in a scholarly manner, it is published in order to publicize the international level scientific studies related to the waqfs.

In the Journal of Waqfs, the articles in the field of social sciences, dealing with waqf and historical and current problems of the waqf culture in a scholarly perspective and proposing solutions to this issue are included.

The manuscripts to be sent to the Journal of Waqfs are required to be an original work filling a gap in its field or evaluating the previously published works, revealing new and remarkable views of research. The manuscripts, introducing documents, works and personalities related to waqf and the waqf culture, announcing new events are also published. Articles produced from master's and doctoral theses can be accepted provided that they contribute to the field and bring innovation.

In order for the manuscript to be published in the Journal of Waqfs, it is required not to be published previously elsewhere, or not to be accepted to be published. The conference proceedings presented at a scientific meeting before might be accepted if clearly indicated.

Assessment of Manuscripts

All manuscripts sent to the Journal of Waqfs are first examined by the Editorial Board in terms of compliance with the publication principles of the journal. Not deemed appropriate ones are returned back to the author for revision. The most important criteria in the assessment of

the manuscripts submitted for publication are academic objectivity and scientific quality. The ones selected for assessment are sent to two referees in the relevant field. The names of referees are kept confidential and the reports are saved for five years. If one of the referee reports is positive and the other is negative, the article might be sent to a third referee or the Editorial Board might give the final decision by analyzing the referee reports. The authors take into consideration the criticisms and suggestions of referees and the Editorial Board. If there are issues that they do not agree with, they have the right to appeal including the reasons. The manuscripts which are not accepted for publication are not returned to their authors.

Copyright of the manuscripts accepted for publication in the Journal of Waqfs is transferred to the General Directorate of Foundations. The responsibility of the opinions and writing preferences in the published articles belong to the authors. Text or photograph quotations can be done by giving citations.

Writing Language

The writing language of the Journal of Waqfs is Turkey Turkish. However, the articles which are written in English and other Turkish dialects might be included in each issue provided that they do not exceed the one third of the journal. If necessary, the articles in Turkish dialects might be published after they are translated to the Turkey Turkish by the decisions of the Editorial Board.

Writing Rules

Care must be taken to present articles as follows:

1. **Title:** There must be a title that is compatible with the content, expressing it the best and it should be written in bold letters. The title of manuscript must be between maximum 10-12 words.

Name(s) and address(es) of author(s): The name(s) and lastname(s) of the author(s) must be written in bold letters and the address(es) must be written in normal and italic letters; the institution(s), communication, ORCID ID number and e-mail address(es) of author(s) must be specified.

Abstract: At the beginning of manuscript, there must be Turkish and English abstracts expressing the subject in a concise way and consisting at least 75, maximum 150 words. In the abstract, utilized references, figure and table captions must not be included. The key words consisting with at least 5, maximum 8 words must be given by leaving a blank line below the bottom of abstract. At the end of the manuscript, there must be title, abstract and key words in English; in case of not being sent, they are added by the Journal.

Main text: It must be written on A4 size (29.7 cm. papers), in MS Word program, with Times New Roman characters, 12 point, and with 1.5 line spacing. 2.5cm of page margin must be used and the pages must be numbered. Research and review manuscripts must not exceed 10000 words. The parts that are required to be emphasized in the manuscripts must be written in italic, not in bold letters. In the text, dual highlighting; such as, italic letters in quotation marks must not be included.

Section Headings: In the manuscript, in order to ensure a regular transfer of the information, main, intermediate and sub-headings can be used and if necessary, headings can be numbered. The main heading (main sections, references and appendices) in capital letters; intermediate and sub-headings only the first letters capital and bold character; by adding a colon after a sub-heading same line should be continued on.

Tables and Figures: Tables must be numbered and captioned. Vertical lines must not be used in tables. Horizontal lines must be used only for separating the sub-headings. Table number must be written at the top, normal and left-justified while table caption must be written below the table number as left-justified in italic, the first letter of each word being capital. Tables must be cross-referenced in their relevant places in the text. Figures must be prepared suitable for black and white printing. Figure numbers and captions must be centralized at the bottom of figure. The figure number must be in bold and italic ending with a full stop. Next to it, figure caption must be written normal, the first letter being capitalized. The following table and figure examples are presented.

Table 1:

Teacher Appointment Conditions of Participants According to Type of High School Graduated

Photographs: The right of designing visuals in the articles to be published in the Journal of Waqfs belongs to the Editorial Board. High resolution (at least 300dpi) printing quality scanned photographs must be sent separately to the manuscript. Figure and table captioning rules apply to photographs. Figures, tables and photographs must not exceed one third of the manuscript. Authors who have the technical capabilities of guaranteeing publication of figures, tables and photographs with the same quality can insert them into the relevant position in the text. Those who do not have these capabilities can leave the same size space for them in the text by writing figure's, table's or photograph's number in the space.

Quotation and Citations: Quotations must be given in quotation marks; quotations less than five lines must be written between the lines, quotations longer than five lines must be written 1.5 cm inside from the right and the left line, as block and with a single line spacing and 1 point smaller. References in the text must be written in parentheses as follows.

(Köprülü 1944), (Köprülü, 1944: 15)

For the publications with more than one author, only the first author's last name and 'et al.' must be written in the text.

(Gökay et al. 2002)

Footnotes must be avoided as much as possible; it must be used only for the explanations and auto-numbering must be used. Citations in footnotes must be done the same way of citation in the text

In references section, the name of the authors of the publication with multiple authors must be given.

If the name of the author is cited in the text, only the publication year must be given.

“Tanpınar (1976:131), on this issue...”

For the works with not specified date, only the author’s name; for the works with not specified author, encyclopedia, etc., the name of the work must be written.

In quoting from secondary references, the original reference must be mentioned, as well.

“Köprülü (1926)” (from Çelik 1998).

Personnel communications must be cited in the text by last name and date, also it has to be given in references. For the internet addresses, the access date to the source must be given and these addresses must also be given in references section.

www.tdk.gov.tr/bilterim (15.12.2002)

References: At the end of the text, it must be written in alphabetical order of author’s last name by applying one of the methods given below. In case of an author having more than one publication, references must be listed according to publication dates; publications belonging to the same author in the same year must be given as (1980a, 1980b):

Karahan, Leyla ve Ülkü Gürsoy (2004). Kavaid-i Lisan-ı Türki 1893. Ankara: TDK.

Köprülü, Mehmet Fuat (1961). Azeri Edebiyatının Tekâmülü. İstanbul, MEB Yay.

Shaw, Stanford (1982), Osmanlı İmparatorluğu. Çev. Mehmet Harmanlı, İstanbul: Sermet Matb.

Çınar, Hüseyin (2013). “Hüsrev Paşa Vakfı’nın Ayntab’daki Vakıf Boyahaneleri”. Vakıflar Dergisi, (40), 33-53.

Submission of Manuscripts

Manuscripts prepared in accordance with the above-mentioned principles are sent via mail, e-mail, Dergipark web page (<https://dergipark.org.tr/tr/pub/vakiflar>). The Editorial Board might do some minor corrections that have nothing with the main structure of the manuscript.

Ethical Principles

Authors submitting their work to *Journal of Waqfs* are obliged to meet the ethical principles stated below:

Authorship of the paper: Authorship should be limited to those who have made a significant contribution to the study. Authorship has been agreed prior to submission and that no one has been 'gifted' authorship or denied credit as an author ("ghost authorship").

Acknowledgements: Those (institutions and financial resources) who have provided support but have not contributed to the research should be acknowledged in an Acknowledgements section.

Originality and purity of plagiarism: The submitted work should be entirely owned by the authors. If the work of other researchers is included in the manuscript, it should be cited appropriately and listed in the references. The author is obliged to check the manuscript with one of the plagiarism prevention software, Tübitak intihal.net, Turnit-in or iThenticate, and submit the similarity report to the journal for application. Manuscripts with a similarity rate of 15% or more will not be considered.

Ethics committee permission and approval: Authors are required to describe in their manuscripts ethical approval from an appropriate committee and how consent was obtained from participants when research involves human participants.

Redundant publication: Authors are expected to submit original, previously unpublished content to *Journal of Waqfs*. It is unacceptable to submit the work for a review to another journal at the same time.

Salami publication or salami slicing: Authors should not present the results of a research as separate publications in academic appointments and promotions by disaggregating and disseminating the results of the research in an inappropriate manner and disrupting the integrity of the research.

Data access and retention: Authors are required to submit the raw data of their research when requested by the editors and referees, and keep this data after publication.

Fundamental errors in published works: When an author discovers a significant error or inaccuracy in his/her own published article, it is the author's obligation to promptly notify the journal editor and cooperate with the editor to retract or correct the paper.

Contact Information

Republic of Turkey Ministry of Culture and Tourism
General Directorate of Foundations
Department of Culture and Registration
Journal of Waqfs
Atatürk Bulvarı. No:10 06050 Ulus / ANKARA / TÜRKİYE
Tel: (0312) 5096000 • Faks: (0312) 324 47 22
e-posta: vakiflardergisi@vgm.gov.tr
web:
www.vgm.gov.tr
http://dergipark.gov.tr/vakiflar